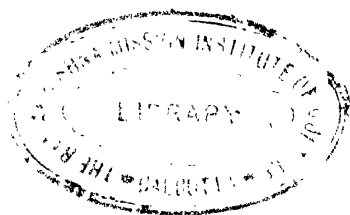


3 1 5 8 9

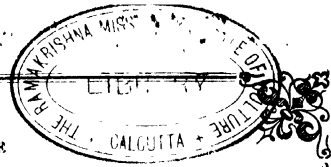


Agents:

- 1 Luzac & co, Booksellers,
LONDON
- 2 Otto Harrassowitz, Leipzig:
GERMANY.
- 3 The Oriental Book-supplying Agency,
POONA.

Author	RY
Series No	31589
Class	
Date	
Co.	✓
Co.	✓
3h Card	✗
Check	✓

31589 St



THE
HOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES,
A

LECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

nos, 186, 187, 201, 217, 259, 260, 263, 264, 277, 278, 284,
292, 301, 319, 337, 339, 343, 346, 349, 362 & 365.

THE
GÂDÂDHARÎ

A COMMENTARY ON DÎDHITI THE COMMENTARY
OF TATTVA CHINTÂMANI By
Gadâdhara Bhaṭṭācārya Chakravartin. (With Texts).

Edited by

1) M. M. P. Vinḍhyes'varî Pd. Drivedî and M. M. P.
Vāmācharana Bhaṭṭācārya 1—4 fas. (2) M. M. P. Vinḍhyes'varî
Pd. Drivedî and M. M. P. Vāmācharana Bhaṭṭācārya and
Nyāyācārya S'rî Rāma S'āstrî Bhāndarî 5—11 fas.
(3) M. M. P. Vāmācharana Bhaṭṭācārya and Nyāyā-
cārya S'rî Rāma S'āstrî Bhāndarî 12—14 fas. (4) M.
M. P. Vāmācharana Bhaṭṭācārya and Nyāyō-
pādhyāya P. Dhundirāja S'āstrî 15—21 fas.

FASCICULUS 1-21.

PRINTED-PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES OFFICE
Tidya Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares.

1927.

श्रीगणेशाय नमः ।

—:०:—

गादाधरी ।

श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्त्तिकृता ।

श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिततत्त्वचिन्तामण्या
श्रीरघुनाथतार्किकशिरोमणिविरचितदीधित्या च
गर्भिता ।

(गा०) अभिवन्द्य मुहुः समादरात् पदपाथोजयुगं मुरद्विषः (१) ।

विवृणोति गदाधरः सुधीरतिदुर्वोधगिरः शिरोमणेः ॥

प्रारिप्सितग्रन्थपरिसमाप्तिपरिपन्थिप्रत्यूहव्यूहविध्वंसपटीयर्षी
मेश्वरप्रणतिमादौ निबध्नाति ओमित्यादि—

(दी०) ओं नमः सर्वभूतानि विष्टभ्य परितिष्ठते ।

अखण्डानन्दबोधाय पूर्णाय परमात्मने ॥

अध्ययनभावनाभ्यां सारं निर्णय निखिलतन्त्राणाम् ।

दीधितिमधिचिन्तामणि तनुते तार्किकशिरोमणिः श्रीमान् ॥

परजुष्टनयान्निवर्तमाना मननास्वाद्यरसा विशुद्धबोधैः ।

रघुनाथकवेरपेतदोषा कृतिरेषा विदुषां तनोतु मोदम् ॥

न्यायमधीते सर्वस्तनुते कुतुकान्निबन्धमप्यत्र ।

अस्य तु किमपि रहस्यं केचन विज्ञातुमीशते सुधियः ॥

मान्यान् प्रणम्य विहिताञ्जलिरेष भूयो

भूयो विधाय विनयं विनिवेदयामि ।

(१) पुरद्विषः—पा० २ पु० । किन्तु मुरद्विष इत्येव साधुः “नत्वा नन्दतन्त्रमुन्दरपद”मिति प्रत्य-

शब्दार्थो वर्तमानत्वात् । “श्रीकृष्णचरणद्वन्द्वं नत्वे”ति बौद्धाधिकारगादाधरी वर्तमानत्वाच्च ।

दूष्यं वचो मम परं निपुणं विभाष्य
भावावबोधविहितो न दुनोति दोषः ॥

(गा०) समस्तैरकारोकारमकारैः सन्धिवशेन प्रणवभावमावहन्नि-
रव्ययतया लुप्तचतुर्थीकैः प्रत्येकशक्त्योपस्थापितस्य वासुदेवादित्रय-
स्याभेदेन परमात्मनो विशेषणत्वमत्राभिहितम् । अत्र च जगत्पा-
लनादिकर्तृत्वं नाकारादिपदार्थतावच्छेदकम् । उद्देश्यतावच्छेदकस्य
परमपदार्थोत्कर्षस्यापि तद्रूपतयाऽन्वयानुपपत्तेः(१) अपि तु विग्रह-
विशेषवत्त्वमेव औपदार्थस्य परमात्मन एकत्वेऽपि पदार्थतावच्छेद-
कानां नारायणादिशरीराणां भेदो द्वन्द्वस्य साधुतामुपपादयति । य-
द्यपि जातिविशेषावच्छिन्नशरीराणां स्वनिष्ठचेष्टानुकूलप्रयत्नवत्त्वरू-
पपरम्परासम्बन्धेन(२) प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षया धर्मान्तराविशेषितान-
शरीरनिष्ठजातिविशेषाणामेव समवायेन तथात्वमुचितं तथापि सर्व-
वैत्ति विष्णुरित्यादिप्रामाणिकप्रयोगानुरोधेन विष्ण्वादिपदस्यात्मनि-
शक्तेर्निरुद्धलक्षणाया वा आवश्यकत्वात् तत्पर्यायस्याकारादेरपि शरी-
रविशेषावच्छिन्नात्मपरता युज्यत एव । न तूक्तस्थले शरीरपरत्वे-
योग्यता कथञ्चिन्निरवहति शरीरस्य समवायेन ज्ञानाश्रयत्वविरहात्
ईश्वरबुद्धेर्व्याप्यवृत्तितयाऽवच्छेदकत्वस्याख्यातार्थतास्वीकारेऽप्यप्र-
तीकारात् । स्वसमानाधिकरणप्रयत्नासाधारणकारणकचेष्टाश्रयत्वा-
देराख्यातार्थत्वे गौरवात्(३) । शरीरविशेषा एव प्रणवार्थाः तेषां
निपातार्थतया भेदान्वय एव परमात्मनीति तु न साधु ओमित्यस्याद्र-
व्यपरतायामेव चादयोऽसत्त्व इत्यादिना निपातत्वसम्भवात् । अनि-

(१) घटो घट इति वाक्यात् शाब्दबोधवारणाय तद्गर्भावच्छिन्नाभिदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारत-
निरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन शाब्दबुद्धौ तद्धर्मभेदस्य कारणत्वं वाच्यम् प्रकृते च तदभाव-
शाब्दबोधानुपपत्तिरिति भावः ।

(२) अत्र स्वानुकूलप्रयत्नवत्त्वसम्बन्धेनोपपत्तौ स्वनिष्ठचेष्टानुकूलप्रयत्नवत्त्वपर्यन्तनिवे-
शिमर्थमिति चेन्न । ईश्वरप्रयत्नस्य कार्यमार्थं प्रत्यनुकूलतया स्वानुकूलप्रयत्नवत्त्वसम्बन्धेन घटा-
मत्त्वस्यापि विनिगमनाविरहात्प्रवृत्तिनिमित्तता स्यादतः स्वनिष्ठचेष्टानुकूलेति । स्वनिष्ठचेष्टानुकूल-
स्वनिष्ठचेष्टात्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकत्वम् ।

(३) ईश्वरप्रयत्नस्य कार्यमार्थं प्रति साधारणकारणतया सर्वविषयकज्ञानसमानाधिकरणमग-
त्ययन्साधारणकारणकचेष्टाश्रयत्वस्य चैत्रे सत्त्वात्सर्वं वेत्ति चैत्रे इत्यपि प्रयोगः स्यादतस्त-
प्रयत्नासाधारणकारणकत्वनिवेशः ।

पातत्वेऽव्ययत्वमेव कुत इति चेत् स्वराद्यन्तर्गतत्वोपगमात् विगृही-
तस्याकारादेरनव्ययत्वेऽपि समस्तस्य तथात्वं कल्प्यते बाधकवि-
रहात् । ईश्वरस्य सर्गादिकर्तृत्वे ब्रह्मादीनां तथात्वबोधकानामाग-
मानामपि प्रामाण्यामित्येतत्सूचयितुं तस्य ब्रह्माद्यभेदाभिधानमिति
न तद्वैयर्थ्यमाशङ्कनीयम् । वस्तुतस्तु शरीरविशेषानवाच्छिन्न एव भग-
वत्योमितिपदस्य रूढिः । ओ तत्सदितिनिर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत
इति समस्तं व्यस्तं त्वां शरणं गृणात्योमितिपदमित्यादिबहुतरत-
त्साधकसत्त्वात् । रूढेश्चावच्छेदकं जगत्कर्तृत्वमेव । एवं च (१) ओमि-
त्येव विशेष्यपदं तदन्यानि च चतुर्थ्यन्तपदानि सर्वाण्येव विशेष-
णपराणि । नमःपदं स्वापकर्षबोधकप्रयोक्तृव्यापारार्थकं तदेक-
देशीभूतापकर्षान्वयि अवधित्वमवधिमत्त्वं वा नमःस्वस्तीत्यादि-
सूत्रानुशिष्टचतुर्थ्यर्थः क्रियान्विततादृशार्थविषयक्षायमेवापादानप-
ञ्चमीप्रसक्त्या नमः पदार्थघटकापकर्षान्विततादृशार्थविषयक्षायं शेषष-
ष्ठ्येव प्रसज्यत इति सर्वा ह्युपपदविभक्तयः षष्ठ्यपवादिका इति न
विरुध्यते । वस्तुतस्तु (२) स्वावधिकोत्कर्षवत्तया ज्ञापनं नमस्कारः
तदेकदेशज्ञानान्वयि विषयत्वं विषयित्वं वा चतुर्थ्यर्थः । गुरुं प्रण-
मतीत्यादौ तादृशज्ञानविषयतया गुरुप्रभृतेः कर्मत्वेऽपि प्रकृते
ज्ञानस्य धात्वनुपस्थाप्यतया न भगवतः कर्मता । नारा-
यणं नमस्कृत्येत्यादौ नारायणादेः कर्मत्वं प्रयत्नेनोपपादनीयम् (३) ।
नमस्करोति प्रणमतीत्यादौ सममिव्याहृतस्य कर्तुरेव स्वाव-
धिकोत्कर्षबोधको व्यापारः प्रतीयते न तूच्चारयितुरेव प्रकृते च
केवलान्नमःपदात् प्रयोक्तुरेव तादृशव्यापारः प्रतीयत इति स्वाव-
धिकोत्कर्षवत्तया भगवज्ज्ञानानुकूलो मदीयो व्यापार इत्याकारकः
शाब्दबोधः । विष्टम्येति । विष्टम्भो धृतिः सा च पतनविरोधि-
व्यापारः स च ईश्वरप्रयत्न ईश्वरसंयोगो वा । यथा विहायसि
भ्राम्यतां विहङ्गमादीनां शरीरधारकप्रयत्नाधिष्ठानाश्च पतनं तथा

(१) यत्र ऋषदं यौगिकपदं च वर्तते तत्र ऋषदमेव विशेष्यबोधकं भवतीत्याशयः ।

(२) गुरुं प्रणमतीत्यादौ गुरोर्धात्वर्थेतावच्छेदकवत्त्वविरहात् द्वितीयानुपपत्तिरत आह वस्तु-
तस्त्विति ।

(३) नारायणं नमस्कृत्येत्यत्र नमःपदं तात्पर्यग्राहकं भूभातेरेव तादृशव्यापारोऽर्थ इत्येव
स्वीकरणीयमिति ।

भूरादिलोकानां गुस्तराणामपि प्रयत्नवदीश्वरसंयोगादेव न पतन-
मिति निरुक्तधृतिकतृत्वं भगवतोऽव्याहतमेव । पतनविरोधित्वं
पतनानुत्पादप्रयोजकत्वम् एवं च धात्वर्थतावच्छेदकपतनानुत्पाद-
वत्तया भूतानां कर्मता मुखं व्यादाय स्वपितीत्यत्रेव समानकालीन-
त्वमेव क्त्वाप्रत्ययार्थः न तूत्तरकालीनत्वं । भगवतो भूतधारकत्वम्
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य वि-
भर्त्यव्यय ईश्वर इत्युपनिषदोऽपि प्रमापयन्ति । अखण्डेति । अत्र
नित्यसुखज्ञानवते इति नित्यसुखज्ञानात्मकायेति वा व्याख्यानं वैदा-
न्तिकानामेव शोभते न तु नैयायिकानां तैर्नित्यसुखस्यात्मनि ज्ञान-
सुखाभेदस्य चानभ्युपगमादतस्तन्मते अखण्डो दुःखासम्भिन्नः
आनन्दो यस्मात् सौऽखण्डानन्दः एवं भूत उपासनारूपो बोधो
यस्येत्येव व्याख्येयम् । अथवा ग्रन्थकृता नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्ति-
रितिभट्टमतस्य परिष्कृतत्वात्तदवलम्ब्यैतदभिहितं तथा चाख-
ण्डस्य नित्यस्यानन्दस्य बोधः साक्षात्कारो यस्मादिति व्युत्पत्त्या
भगवत उपासनाविषयतया मुक्तिप्रयोजकत्वमेवाखण्डेत्यादिना
प्रतिपादितम् । पूर्णाय तृप्ताय तृप्तिश्च स्वीयसुखेच्छावदन्यत्वमिति १)
कुसुमाञ्जलिप्रकाशे भगवतोऽङ्गपदकव्याख्यानावसरे वर्धमानोपा-
ध्यायैरभिहितम् । परमेति । परमत्वमुत्कर्षः स चात्मान्तरावधिकः
सर्वविषयकनित्यज्ञानादिमत्त्वमेवेश्वरस्य एवं चार्थत एव तस्यात्मत्व-
लाभेऽपि आत्मपदसमभिव्याहारेणैवेत्कर्षपरतालाभ इति न तद्वै-
यर्थ्यम् । वस्तुतस्तु आत्मपदं ज्ञानावच्छिन्नस्य वाचकं न तु सुखा-
दिसमवायिकारणतावच्छेदकीभूतद्रव्यत्वव्याप्यजातिविशेषावच्छि-
न्नस्य सुखादिसमवायिकारणतारहितस्येश्वरस्य तादृशजातिमत्त्वे
मानाभावात् सुखत्वावच्छिन्नं प्रत्यात्मत्वेन हेतुताया अनभ्युपगमे-
ऽपि धर्मादिविरहेणानात्मनि सुखाद्युत्पादासम्भवेन तादृशजातावेव
युक्तेर्दुर्लभत्वाच्च । एवं च यथा परमसुन्दर इत्यादौ पदार्थतावच्छे-
दकसौन्दर्यादिगत उत्कर्षः परमपदेन प्रत्याख्यते तथात्रापि आत्मप-
दार्थतावच्छेदकज्ञाननिष्ठः सर्वविषयकत्वादिरूप उत्कर्षस्तत्पदेन बो-
ध्यत इति । एवं च भगवत उत्कर्षप्रतिपादकत्वेन स्तुतिरूपतया
अयमपि श्लोको मङ्गलरूप इति ध्येयम् ॥

(१) स्वसमानाधिकरणत्वस्वविषयकत्वोभयसम्बन्धेन सुखाविशिष्टेच्छावदन्यत्वमित्यर्थः ।

नन्वेकानन्तरमपराभिधाने सङ्गतिसत्त्वमपेक्षितं न तु तत्प्रदर्शनं तथा च प्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्यादिना कार्यत्वरूपसङ्गतिप्रदर्शनमफलं न च प्रत्यक्षानन्तरमनुमानं निरूप्यत इत्यभिधाने तत्पूर्वमेव किमेतन्न निरूपितमित्याकाङ्क्षोदयाक्षिरूपणपौर्वापर्यनियामकस्य प्रत्यक्षानुमानयोरुपजीव्योपजीवकभावस्य प्रदर्शनमावश्यकमिति वाच्यं निरूप्ययोरुपजीव्योपजीवकभावस्य निरूपणक्रमनियामकतायाः स्वयं दूषणीयतया स्वमते क्रमनियामकाकाङ्क्षया तदभिधानासङ्गतेरित्याशङ्कां परिजिहीर्षुः सङ्गतिप्रदर्शनस्य प्रत्यक्षानुमानग्रन्थैकवाक्यताप्रतिपत्तिप्रयोजनकत्वं निरूपणप्रतिज्ञाया निष्फलत्वशङ्कानिराचिकीर्षया तस्याः शिष्यावधानफलकत्वं च दर्शयति पूर्वापरेति ॥

(दी०) पूर्वापरग्रन्थैकवाक्यताप्रतिपत्तये शिष्याणामवधानाय च सङ्गतिं प्रदर्शयन्ननुमाननिरूपणं प्रतिजानीते प्रत्यक्षवित्यादि ।

(चि०) प्रत्यक्षोपजीवकत्वात् प्रत्यक्षानन्तरं बहुवादिसम्मतत्वादुपमानात् प्रागनुमानं निरूप्यते ।

(गा०) एकवाक्यत्वं साकाङ्क्षत्वे सति एकार्थप्रतिपत्तिपरत्वं तथा च जैमिनिमुद्रम् अर्थैक्यादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यादिति । एकार्थप्रतिपादकयोर्घटोस्तिकलशोस्तीत्यादिवाक्ययोरैकवाक्यतावारणाय साकाङ्क्षत्वनिवेशः तदुत्थाप्याकाङ्क्षानिवर्तकत्वतन्निवर्तनीयाकाङ्क्षोत्थापकत्वान्यतरत्वमेव तत्साकाङ्क्षत्वं प्रकृते च प्रत्यक्षग्रन्थोत्थाप्यायाः किमस्योपजीवकमित्याकारिकाया उपजीवकज्ञानविषयिण्या आकाङ्क्षाया विषयसिद्धिसम्पादनेन निवर्तकत्वमनुमानग्रन्थस्येति निरुक्ततत्साकाङ्क्षतानिर्वाहः भूतलं घटवदित्युक्ते को घट इत्याकाङ्क्षया प्रयुक्तस्य कम्बुग्रीवादिमानित्युत्तरस्य तदेकवाक्यतावारणायार्थैक्यनिवेशः यद्यपि तादृशवाक्ययोरपि यं कं चिदर्थमादायार्थैक्यमस्ति तथापि परस्परसहकारेण विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वं दलद्वयार्थः प्रकृते च प्रत्यक्षपरिच्छेदानुमानपरिच्छेदयोर्मिलित्वा विशिष्टैकार्थविषयकशब्दबोधाजनकत्वेपि चत्वारि प्रमाणानित्यप्रामाण्यशङ्कानास्कन्दिनश्चयं प्रति परिच्छेदचतुष्टयस्यैव कथञ्चिदुपयोगितया तादृशप्रतिपत्तिप्रयोजकत्वाभिप्रायविषयत्वरूपमर्थैक्यं निराबाधमे-

घ । एतादृशैकवाक्यताघटकसाकाङ्क्षताज्ञानं सङ्गतिज्ञानाद्भवति यद्यदर्थसङ्गतार्थकं भवति तत्तत्साकाङ्क्षमिति व्याप्तेः सङ्गतिज्ञानस्य साकाङ्क्षत्वानुमितिसामग्रीघटकत्वात् प्रत्यक्षोपजीवकमित्यनभिधाय उपजीवकत्वादिति पञ्चम्यन्ताभिधानमुपजीवकत्वस्य सङ्गतित्वलाभाय प्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वरूपपरम्परया प्रयोजकत्वस्य हेतुपञ्चम्यर्थतया प्रत्यक्षानन्तरानुमानाभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वरूपानुमानसङ्गतित्वस्य लाभात् । वस्तुतो दर्शितपञ्चम्यर्थस्य जिज्ञासाघटितत्वात्साकाङ्क्षतालाभायैव पञ्चम्यभिधानम् अत एव सङ्गतित्वेन सङ्गतेरेकवाक्यताव्याप्यत्वे उपजीवकत्वत्वरूपतदवान्तररूपेणापि तद्व्याप्यताया आवश्यकत्वात् सङ्गति-
त्वज्ञानं विनाप्येकवाक्यताप्रतिपत्तिसम्भवात्सङ्गतित्वलाभाय पञ्चम्यन्ताभिधानमनर्थकमित्यपि निरस्तं न च पञ्चम्यर्थान्वयबलात्प्रत्यक्षोपजीवकत्वज्ञानजन्यजिज्ञासाया अनुमानाभिधानप्रयोजकतालाभेपि जिज्ञासायां प्रत्यक्षग्रन्थोत्थाप्यत्वस्यानुमानग्रन्थनिवर्तनीयत्वस्य चालाभाभिरुक्तसाकाङ्क्षत्वलाभो न सम्भवत्येवेति वाच्यं जिज्ञासायां प्रत्यक्षोपजीवकत्वज्ञानजन्यत्वलाभे तादृशज्ञानप्रयोजकीभूतप्रत्यक्षग्रन्थप्रयोज्यत्वस्यानुमानाभिधानप्रयोजकत्वलाभे अनुमानप्रतिपादकग्रन्थनिवर्त्यत्वस्य चार्थतो लाभात् । अनुमानग्रन्थे प्रत्यक्षग्रन्थैकवाक्यताप्रतिपत्तिश्च उभयोरेकग्रन्थान्तर्गतत्वज्ञानसम्पादनेन समस्तचिन्तामणिग्रन्थज्ञानाधीनप्रत्यक्षादिचतुष्टयधर्मिकप्रमाणेतरभेदपरिच्छेदरूपफलविशेषेच्छावतोऽधीतप्रत्यक्षपरिच्छेदस्य शिष्यस्य तादृशफलोपयोग्यनुमानपरिच्छेदाध्ययनप्रवृत्तावुपयुज्यते । केचित्तु एकवाक्यत्वं निःश्रेयसरूपैकफलप्रयोजकत्वं तत्प्रतिपत्तिश्चानुमानग्रन्थज्ञानधर्मिकनिःश्रेयसरूपेष्टसाधनताज्ञानरूपा शिष्यप्रवृत्तावुपयुज्यते जायते च सा सङ्गतिमदर्थप्रतिपादकत्वरूपहेतुमत्ताज्ञानजनकात्सङ्गतिप्रदर्शनादिति व्याकुर्वन्ति । तदसत् उक्तहेतोस्तादृशैकवाक्यताशून्यनिःश्रेयसानुपयोगिशाल्वसाधारणतया व्यभिचारित्वात् । निःश्रेयसत्वं परित्यज्य फलत्वरूपेण फलप्रवेशे फलस्योत्केटेच्छाप्रयोजकरूपविशेषाज्ञानात्प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यनुपयोगितापत्तेः एकफलकत्वस्य एकवाक्यतापदार्थताविरहाच्च । शिष्याणांमिति अवधानमनुमाननिरूपणात्मकस्य तत्र व्याप्तिविशिष्टेत्यादि-

प्रकृतशब्दस्य विशिष्य शुश्रूषा । अनुमाननिरूपणत्वेन सामान्यतस्तादृशशब्दे प्रमाणतत्त्वप्रतिपादकज्ञानविषयत्वावगतावपि विशिष्य तच्छ्रवणे बुभुत्सितार्थप्रतिपादकत्वाग्रहाद्विशिष्य तच्छ्रुश्रूषा न सम्भवतीति अनुमानमिदानीं निरूप्यत इति प्रतिज्ञाय तदभिधाने च विशिष्य प्रकृतनिरूपणे ऽनुमानविषयकत्वग्रहेण बुभुत्सितप्रमाणतत्त्वप्रतिपादकता प्रकृतशब्दश्रवणे विशिष्य गृह्यत इति तादृशशुश्रूषारूपावधानं निर्वहतीति तत्फलकत्वं प्रतिज्ञायाः । तादृशवधानं च विशिष्य तच्छ्रवणे शिष्यप्रवृत्तावुपयुज्यते विरोधित्याश्चाश्रुषादिसामान्या विघटनेन शब्दश्रवण एव वा । न च सङ्गतिप्रदर्शनानुमाननिरूपणप्रतिज्ञयोः प्रत्येकमुक्तप्रयोजनद्वयान्वये चकारासङ्गतिरिति वाच्यं प्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्यादिसमुदितवाक्यस्यैव प्रतिजानीत इति प्रतिज्ञापदेन विवक्षितत्वात् । अन्यथा प्रत्यक्षवित्यादीतिक्रियाविशेषणान्वयायोगादेकपदार्थे एव तदुभयान्वयेन तत्सङ्गतेः एकदेशस्य एकवाक्यताप्रतिपत्त्यादिफलकत्वेनापि समुदाये तत्फलकत्वाबाधात् सङ्गतिभिन्नांशप्रतिपादनद्वारा नैकवाक्यताप्रतिपादकत्वमुक्तप्रतिज्ञावाक्यस्य किन्तु सङ्गत्यंशप्रतिपादनद्वारेति तस्य सङ्गतिप्रदर्शनरूपताप्रतिपत्तये सङ्गतिप्रदर्शयन्नित्यभिहितं धातुसम्बन्धे प्रत्यया इत्यनेन समभिव्याहृतक्रियासमानकालीनतायामनुशिष्टशतृपदात्सङ्गतिप्रदर्शनप्रतिज्ञयोरेककालीनत्वलाभेनार्थतस्तदभेदप्रतीतिः । प्रतिजानीत इति अव्यवहितोत्तरकालकर्तव्यतया बोधयतीत्यर्थः लट्प्रत्ययस्यात्र वर्तमानसामीप्यार्थकत्वादिति भावः ॥

प्रत्यक्षोपजीवकत्वादिति पञ्चम्या ज्ञापकत्वरूपहेतुत्वपरताभिमानेन निरूपणक्रमनियामकाकाङ्क्षया उपजीव्योपजीवकभावप्रदर्शनमिति साम्प्रदायिका वर्णयन्ति तन्मतमेव प्रथमतोऽनुवर्तमानः फलीभूतप्रत्यक्षानुमितिप्रमयोः प्रत्यक्षानुमानप्रमाणयोश्च कार्यकारणभावस्य प्रमातृत्करणनिरूपणक्रमनियामकतामाह अत्रेति ।

(दी०) अत्रोपजीव्योपजीवकभावः फलतः स्वरूपतश्च प्रत्यक्षफलस्यानुमित्यनुव्यवसायादेरनुमित्युपजीवकत्वेऽपि न सर्वा प्रत्यक्षमितिस्तथा अनुमितयस्तु सर्वाः साक्षात्परम्परया वा व्याप्त्यादिप्रत्यक्षोपजीविकाः पुरस्कृतश्चायमुपजीवकतोत्कर्षः ।

(गा०) अत्र प्रत्यक्षानुमानग्रन्थपौर्वापर्ये इत्यर्थः नियामक इति शेषः नियामकत्वमेव वा सप्तम्यर्थः । फलतः फलयोः प्रत्यक्षप्रमानुमिति-प्रमयोरिति वावत् । स्वरूपतः स्वरूपयोः प्रत्यक्षप्रमाणानुमानप्रमाण-योरिति वावत् । अत्रानयोः प्रत्यक्षानुमानयोरित्यर्थः फलतः फलघटितपरम्परासम्बन्धेन स्वरूपतः साक्षात्सम्बन्धेन वर्तत इति शेषः तथा चोभयथैव स निरूपणक्रमनियामक इति भाव इति केचित् । अत्रेतीदंपदं प्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्यादिग्रन्थपरं सप्तम्यर्थः प्रतिपाद्यत्वं तथा च फलयोः प्रमाणयोश्च उपजीव्योपजीवकभावः क्रमनियामकतया एतद्ग्रन्थप्रतिपाद्य इत्यर्थः उपजीव्यत्वस्य शब्दतः साक्षादलाभेऽपि उपजीवकतानिरूपकत्वेनार्थतस्तल्लभाभ्रं विरोध इत्यपरे । ननु प्रत्यक्षानुमित्योपजीव्योपजीवकभावस्य तन्निरूपणपौर्वापर्यनियामकता तदैव सम्भवति यद्युपजीवकत्वमानन्तर्याभिधानव्याप्यं भवेत् व्याप्तिश्च यत्प्रत्यक्षोपजीवकं भवति तत्प्रत्यक्षनिरूपणाव्यवहितोत्तरनिरूपणविषय इति विशेषतो यद्यदुपजीवकं भवति तत्तन्निरूपणाव्यवहितोत्तरनिरूपणविषय इति सामान्यतो वा ग्राह्या उभयत्र प्रत्यक्षानन्तरमनिरूपिते तदुपजीवकपदार्थान्तरे व्यभिचारः तदव्यवहितोत्तरनिरूपणविषयत्वे सतीति विशेषणं हेतौ निवेश्य तादृशव्यभिचारवारणेऽपि प्रथमे दृष्टान्ताभावः व्यतिरेकिदृष्टान्तः सुलभ इति चेत् तदाऽनुमानत्वमेव प्रत्यक्षनिरूपणानन्तरनिरूपणनियामकं किञ्चोच्यते अप्रयोजकत्वशङ्का पुनस्तुल्यैवेति द्वितीय एव पक्ष आदरणीयः तत्रापि अनुमित्युपजीवकतदनुव्यवसायतदात्मकोपनयादिजन्योपनीतप्रत्यक्षादेस्तन्निरूपणाव्यवहितोत्तरमनिरूपणेन व्यभिचारो दुर्वार इति शङ्कां निराचिकीर्षुः प्रत्यक्षप्रमानिष्ठानुमित्युपजीवकतातोऽनुमितिनिष्ठप्रत्यक्षोपजीवकतायामानन्तर्याभिधानव्याप्यतावच्छेदकं विशेषमाह प्रत्यक्षफलस्येति । तथा अनुमित्युपजीविका अनुमितयस्त्विति । यादृशानुमितिकारणज्ञानमनुमित्यादिरूपमेव तत्र साक्षात्प्रत्यक्षोपजीवकत्वासम्भवात्परम्परया वेति । तथा चोपजीवकत्वमत्र जन्यजन्यादिव्यावृत्तं कार्यत्वरूपं न विवक्षितमपि तु तत्साधारणं प्रयोजत्वरूपमेवेति न दोषः अयं निरूपणविषयतावच्छेदकप्रमाविभाजकधर्मावच्छिन्नत्वरूपोपजीवकतानिष्ठ उत्कर्षः पुरस्कृतः आनन्तर्याभिधानप्रयोजकतया आहत इत्य

अनुमितिप्रकरणम् ।

९

र्थः त्वर्थेन चकारेणाविभाजकावान्तरधर्मावच्छिन्नत्वस्य” पुरस्कृतत्वं व्यवच्छिन्नं तथा च प्रत्यक्षत्वावच्छेदेन प्रत्यक्षे नानुमित्युपजीवकत्वमस्तीति प्रत्यक्षं प्रागेव निरूपितं तथाविधानुमितित्वावच्छेदेन चानुमितौ प्रत्यक्षोपजीवकत्वमस्तीति सा पश्चान्निरूपितेति भावः ॥

प्रत्यक्षेऽपि निरूप्यतावच्छेदकफलविभाजकधर्मावच्छेदेनादृष्टद्वाराऽनुमितिप्रयोज्यत्वमस्तीत्याशङ्कते यद्यपीति ।

(दी०) यद्यपि सकलमेव प्रत्यक्षफलमुपजीवत्यदृष्टजननीं समयमत्कर्तव्यतादि(१)परिच्छेदिकामनुमितिम् ईश्वरप्रत्यक्षन्तु न फलं तथापि दृष्टद्वारकमिह तथात्वमादरणीयम् इतरस्याविनिगम्यत्वात् । सर्वं चानुमितिकरणमिन्द्रियापेक्षोत्पत्तिकम् । अनुमितिं भावयतोऽपीश्वरज्ञानस्य तत्करणतानिर्वाहकप्रत्यासत्तिविरहेणातत्त्वात् । सर्वं पुनरिन्द्रियं नानुमानाधीनजन्म मनःश्रवणयोरजन्यत्वात् । दृष्टद्वारा वा तथात्वमादरणीयम् । न चोत्पत्तिमदपीन्द्रियं दृष्टद्वारकमनुमानमपेक्षते ॥

(गा०) अदृष्टजननीं स्वजनकादृष्टप्रयोजिकां समयः पदसङ्केतः मत्कर्तव्यता स्वकृतिसाध्यता तत्परिच्छेदिकां तद्विषयिणीं शब्दाधीनायामदृष्टजनकयागादिगोचरप्रवृत्तौ प्रवृत्तिपरवाक्याधीनवाक्यार्थबोधोऽपेक्षितः तत्र च इदं पदमत्रार्थं शक्तं(२) शक्तिभ्रमाजन्यलक्षणाग्रहाजन्यैतद्विषयकशब्दबोधजनकत्वादित्यनुमानाधीनशक्तिप्रहोऽपेक्षितः अन्यत्र(३) च इदं मत्कर्तव्यं मत्कृतिं विनाऽनुत्पद्यमानत्वे सति मद्विष्टसाधनत्वादित्यनुमानाधीनकृतिसाध्यताधीपेक्षितेति प्रवृत्तिद्वाराऽदृष्टप्रयोजिकाऽनुमितिर्जन्यमात्रं प्रत्येव प्रयोजिका अदृष्टस्य कार्यमात्रं प्रति हेतुत्वादिति भावः । नन्वेवमपे प्रमाविभाजकप्रत्यक्षत्वाश्रयस्य भगवत्प्रत्यक्षस्य नित्यतया नुमित्यनुपजीवकत्वान्निरूप्यतावच्छेदकधर्मावच्छेदेन प्रत्यक्षे नानु-

(१) आदिपदेन मद्विष्टसाधनता प्राप्ता ।

(२) अपभ्रंशे व्यभिचारवारणाय शक्तिभ्रमाजन्येति ।

लक्षणिकपक्षे व्यभिचारवारणाय लक्षणाग्रहाजन्येति ।

(३) शब्दानधीनप्रवृत्तावित्यर्थः ।

मित्युपजीवकत्वसम्भव इत्यत आह ईद्वरेति । न फलमिति तथा च तत्साधारणप्रत्यक्षत्वं न फलविभाजकमतिप्रसक्तत्वादपि तु तद्यावृत्तं जन्यप्रत्यक्षत्वमेव तदेव च निरूप्यतावच्छेदकं तदवच्छेदेन चादृष्टद्वारा ऽनुमित्युपजीवकत्वमक्षतमेवेति भावः(१) । दृष्टद्वारकं दृष्टमात्रद्वारकं अदृष्टाद्वारकमिति यावत् तेन दृष्टस्य यागादेरनुमितिद्वारत्वेऽपि न क्षतिः अदृष्टाद्वारकत्वं च स्वजनकादृष्टजनकानिरूपितत्वं स्वं हेतुमत्तया ऽभिमतं तथात्वमुपजीवकत्वम् इह आनन्तर्याभिधाने आदरणीयं नियामकतया स्वीकरणीयं तथा च(२) यत्स्वजनकादृष्टाजनकयान्निरूपितनिरूपणाविषयतावच्छेदकप्रमितिविभाजकधर्मावच्छिन्नोपजीवकतावत्तत्तन्निरूपणाव्यवहितोत्तरनिरूपणविषय इत्येव व्याप्तिरादरणीया तत्र च न व्यभिचारावकाश इति भावः । नन्वादृष्टद्वारकोपजीवकताया आनन्तर्याभिधाननियामकत्वमङ्गीकृत्य प्रत्यक्षमेव किं पश्चान्न निरूप्यत इत्यत आह इतरस्येति । अदृष्टद्वारकोपजीवकत्वस्येत्यर्थः अविनिगम्यत्वात् विनिगमनाया अविषयत्वात् । तथा चादृष्टद्वारा प्रवृत्त्यौपयिकोपादानप्रत्यक्षोपजीवकताया अनुमितौ सत्त्वेनादृष्टद्वारकोपजीवकत्वस्य तुल्यतया आनन्तर्याभिधाननियामकत्वं न सम्भवतीतिभावः । प्रत्यक्षप्रमाणस्य चक्षुरादेरप्यदृष्टद्वारा समयादिपरिच्छेदकानुमानोपजीवकत्वात् स्वरूपनिष्ठोपजीवकतयाः कथमानन्तर्याभिधाननियामकत्वमित्याशङ्कां परिजिहीर्षुर्नुमाननिष्ठोपजीवकतायां विशेषं दर्शयति सर्वमिति । यत्प्रमाणं

(१) केचित्तु अयं कार्यतावच्छेदकप्रमाविभाजकधर्मावच्छिन्नत्वरूप उपजीवकतानिष्ठोत्कर्षः पुरस्कृतः आनन्तर्याभिधानप्रयोजकतावच्छेदकतया आवृत्त इत्यर्थः । ननु नित्यानित्यसाधारणधर्मस्य कार्यतानवच्छेदकत्वाजन्यप्रत्यक्षत्वमेव जन्यतावच्छेदकं तथा च प्रत्यक्षेऽपि कार्यतावच्छेदकीभूतप्रमाविभाजकधर्मावच्छेदेनादृष्टद्वारा अनुमित्युपजीवकत्वमस्तीत्याशङ्कते यद्यपीति । ननु नित्यानित्यसाधारणधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वे क्षतिविरहात् प्रत्यक्षत्वमेव तादृशो धर्मस्तथा च कथमुक्तधर्मावच्छेदेनानुमित्युपजीवकत्वसम्भव इत्यत आह ईद्वरेति । न फलं न तादृशप्रत्यक्षसाधारणप्रत्यक्षत्वं जन्यतावच्छेदकं नित्यानित्यसाधारणधर्मस्य तथात्वे अपसिद्धान्तप्रसङ्गात् तथा च जन्यप्रत्यक्षत्वमेव कार्यतावच्छेदकं तदवच्छेदेनादृष्टद्वारा अनुमित्युपजीवकत्वं सम्भवतीति भावः । इति २ पुस्तके अधिकः पाठः ।

(२) पूर्वाभिहितार्थे निरूपितत्वाशङ्काधिक्येन तत्परित्यज्य यत्पदार्थेऽदृष्टाजनकत्वं प्रेक्ष्य व्याप्तिर्भावात् तथा चेत्यादिना ।

स्वनिष्ठप्रामाण्यग्रहार्थं प्रमाणान्तरमपेक्षते तदपि तदुपजीवकमुच्यते प्रकृते च तादृशमुपजीवकत्वं न विवक्षितं नित्येनापीन्द्रियेण प्रामाण्यग्रहार्थमनुमानापेक्षणादिति स्वोत्पत्तौ तदपेक्षितत्वरूपमुपजीवकत्वमेवेति स्फुटीकर्तुम् इन्द्रियोपजीवकमित्यनभिधाय इन्द्रियापेक्षोत्पत्तिकमित्यभिहितम् । एतावता एतदेव परीक्षाकृता शङ्कोत्तरभावेन यदाभिहितं तत्स्वाभिधानसौष्ठवमादर्शितम् । एवं च निरूपणीयतावच्छेदकानुमितिकरणत्वादिरूपप्रमाणविभाजकरूपावच्छेदेनोपजीवकत्वमेवानन्तर्याभिधाननियामकं वाच्यमित्याशयः । नन्वनुमितिं प्रति भगवज्ज्ञानस्य उपादानप्रत्यक्षत्वेन (१) व्याप्तिज्ञानत्वेन च कारणत्वात् तदप्यनुमितिकरणम् अथ च नित्यतया न प्रत्यक्षोपजीवकमिति कथमनुमितिकरणत्वावच्छेदेन प्रत्यक्षोपजीवकतेत्याशङ्क्य तस्यानुमित्यसाधारणकारणत्वाभावं व्यवस्थापयति अनुमितिमिति । भावयतोऽपि उपादानप्रत्यक्षविधया जनयतोऽपि तत्करणतेति अनुमितित्वावच्छिन्ननिरूपितकरणतानिर्वाहकतत्समवायिसमवेतत्वरूपप्रत्यासत्तिविरहेणेत्यर्थः अतस्त्वात् अनुमितित्वावच्छिन्नाकरणत्वात् । अयमभिप्रायः प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीत्यत्रात्मशरीरादिव्यावृत्तं प्रमित्यसाधारणकरणत्वमेव प्रमाणपदेन विवक्षितं तच्च प्रमितिविभाजकधर्मावच्छिन्नकरणत्वम् एवं चानुमानपदेनापि अनुमितित्वावच्छिन्नकरणत्वमेव विवक्षितं तदेव विभाजकम् । ईश्वरज्ञानं च न तथा तथाहि फलायोगव्यवच्छिन्नव्यापारवत्कारणत्वं कारणत्वं न तु कारणत्वमात्रं तथा सति छिदानुपधायककुठारादिव्यक्तेरपि तत्करणताप्रसङ्गेन तत्कुठारेण छिनत्तीतिप्रयोगापत्तेः तदर्थश्च स्वनिरूपककार्यतावच्छेदकसम्बन्धेन कार्याधिकरणे तत्कार्योपधायकव्यापाराव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन स्वावच्छेदकसम्बन्धेन वर्तते यत्तद्वृत्तित्वविशिष्टकारणत्वं (२) स्वं कारणता ।

(१) समवायसम्बन्धेन कार्यमात्रं प्रति विषयतासम्बन्धेन उपादानप्रत्यक्षं कारणमेवञ्चोपादानप्रत्यक्षविधया ईश्वरप्रत्यक्षमपि हेतुरिति भावः ।

(२) अव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेन चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति कालिकसम्बन्धेन चक्षुरादेः कारणत्वमप्युपेत्यदम् अव्यवहितपूर्वत्वञ्च स्थूलकालसाधारणं तदुत्पत्तिचणोत्पात्तिकध्वंसप्रतियोगित्वं बाध्यमतश्चाक्षुषादौ चक्षुरादेः संयोगात्मकव्यापाराव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन कार्याधिकरणेऽसत्त्वेऽपि न कारणत्वज्ञानः । एवं कुठारेण छिनत्तीत्यादावपि बोध्यम् ।

ईश्वरज्ञानस्य योपादानप्रत्यक्षविभ्रया कारणता तदवच्छेदकविषय-
तासम्बन्धेन तस्यानुमितिसमवायिनि वृत्तावपि तस्या जन्यत्वाव-
च्छिन्नानिरूपिताया अनुमितित्वावच्छिन्नानिरूपितत्वात् अनुमितित्वा-
वच्छिन्नानिरूपिता च या व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नकारणता तदवच्छेदक-
समवायसम्बन्धेन तस्यानुमितिसमवायिन्यस्मदाद्यात्मन्यवृत्तेर्नानुमि-
तित्वावच्छिन्नकारणत्वमिति तथा च तादृशकरणत्वावच्छेदेन प्रत्यक्षप्र-
माणोपजीवकत्वमक्षतमेवेति एवं जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नकरणस्य मनः-
प्रभृतेः प्रत्यक्षानुपजीवकत्वेऽपि न क्षतिः उक्तरीत्या तस्याप्यनुमितित्वा-
वच्छिन्नकारणत्वात्। केचित्तु प्रमाणतावच्छेदकरूपावच्छिन्नोपजीवक-
त्वस्यानन्तर्याभिधानप्रयोजकत्वाभिमानेनेश्वरज्ञानस्य कार्याधिकर-
णाप्रत्यासन्नत्वेनाकरणत्वेऽपि अनुमितिकरणतावच्छेदकव्याप्तिज्ञान-
त्ववत्तया निरुक्तोपजीवकत्वस्यानन्तराभिधाननियामकत्वानुपपत्तिरि-
ति पूर्वपक्षयन्ति नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यं भाव इति नियमा-
नुरोधाज्जन्यव्याप्तिज्ञानत्वमेवानुमितिजनकतावच्छेदकम् अतत्त्वादित्यस्य च अनुमितिकरणतावच्छेदकरूपाभावादित्यर्थः प्रत्यासत्तिघ-
टितफलोपधायकताया जन्यत्वविशिष्टतादृशरूपव्यापकतया (१) तद-
भावस्य तादृशरूपाभावहेतुतेति समादधति च। तदसत् उक्तरीत्यैव
सामञ्जस्यात्। सर्वं पुनरिति तथा च प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नकरणत्वाव-
च्छेदेन नानुमानोपजीवकेतति नानुमानानन्तरं प्रत्यक्षनिरूपणापत्ति-
रिति भावः। नानुमानोपजीवकमिति परित्यज्य नानुमानाधीनजन्मेत्य-
भिधाने बीजं पूर्वोक्तमेव अनुमितिस्वरूपयोग्यमात्रस्यैव तत्करणत्व-
मभ्युपेत्यादृष्टाद्वारकोपजीवकत्वस्यानन्तर्याभिधाननियामकतामङ्गी-
करोति दृष्टद्वारा वेति। तथा चेद्वरज्ञानस्यानुमितिकरणत्वेऽपि न क्ष-
तिः। निरूप्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनादृष्टाद्वारकोपजीवकताया
एवानन्तर्याभिधाननियामकत्वोपगमात्। यावदनुमितिकरणेषु प्रत्य-
क्षोपजीवकताविरहेऽपि क्षतिविरहात्। न चोत्पत्तिमदपीति। यद्यपि
चक्षुर्घर्षणप्रवृत्त्यौपाधिकमनुमानं खण्डचक्षुष्यदृष्टमद्वारीकृत्यैव महा-
चक्षुर्नाशकतदवयवविभागानुकूलावयवक्रियाजनकघर्षणसम्पादनेन
प्रयोजकं भवति तथापीदानीं जन्यत्वरूपस्यैवोपजीवकत्व-
स्यादरणीयतया खण्डचक्षुषश्चानुमाननिष्ठान्यथासिद्धिनिरूपक-

त्वेन तज्जन्यताविरहाभातिप्रसङ्गः एवं चादृष्टद्वारकस्य प्रवर्त-
कानुमानस्यान्यथासिद्धतया चक्षुराद्यहेतुत्वेऽपि परमे-
श्वरीयव्याप्तिज्ञानरूपानुमाननिरूपितचक्षुरादिनिष्ठजन्यतावारणायैव
स्वजनकादृष्टाजनकनिरूपितत्वात्मकमदृष्टाद्वारकत्वमुपजीवकतावि-
शेषणमुपात्तमिति ध्येयम् । अथवा पुरस्कृतध्यायमिति ग्रन्थ एव
व्याख्येयः अयं निरूप्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वरूपः उत्कर्षः पुरस्कृतः
फलस्य स्वरूपस्य चानन्तर्याभिधानप्रयोजकतावच्छेदकतया आद-
तः एवं च प्रमितिविभाजकधर्मावच्छिन्नत्वस्य विशिष्यानिवेशाच्च
दृष्टान्तसौलभ्यमपि बोध्यं । निरूप्यतावच्छेदकं च सर्वत्र विभाजकरूप-
मेव येन रूपेण विभागः कृतस्तद्रूपावच्छिन्नस्यैव लक्षणादेराकाङ्क्षित-
त्वात् । यद्यपीत्यादिपूर्ववत् । ननु फलस्यानुमितेर्निरूप्यतावच्छेदका-
नुमितित्वावच्छेदेन प्रत्यक्षफलोपजीवकत्वेऽपि स्वरूपेऽनुमितिकरणे
तादृशप्रत्यक्षप्रमाणोपजीवकत्वमसिद्धमीश्वरज्ञानस्यापि ज्ञानत्वे-
नानुमितिकरणत्वात्तस्य च नित्यतयाऽनुपजीवकत्वाद्दतः प्रमाण-
स्यानन्तराभिधाने विभाजकधर्मसमानाधिकरणमुपजीवकत्वमेव
नियामकं वाच्यं तच्च न संभवति चक्षुरादौ दीपदानादिगोचरप्रवृत्त्यौ-
पयिकानुमानोपजीवकताया अदृष्टाद्वारकत्वविशेषणेन व्यावृत्तावपि
खण्डचक्षुरादिनिष्ठायाश्चक्षुर्घर्षणादिप्रवृत्त्यौपयिकानुमाननिरूपितम-
हाचक्षुर्नाशादिद्वारकोपजीवकताया अदृष्टाद्वारकतया अनन्तराभिधा-
नव्यभिचारित्वादित्याशङ्कामनुमितिं प्रतीश्वरज्ञानस्य करणत्वनिरा-
करणेनानुमितिकरणत्वावच्छिन्ने प्रत्यक्षप्रमाणोपजीवकत्वं व्यवस्था-
पयन्निराकुरुते सर्वमित्यादिना । अनुमितिमित्यादेः पूर्वोक्त एवार्थः
तथा च निरूप्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नोपजीवकत्वमेव सर्वज्ञानन्तरा-
भिधानप्रयोजकमिति भावः । एतादृशोपजीवकत्वस्य प्रत्यक्षेऽसत्त्वं
दर्शयन् शङ्कितव्यभिचारविरहं स्पष्टयति सर्वं पुनरिन्द्रियमिति ।
मनःश्रवणयोरजन्यत्वादिति तथा च प्रत्यक्षप्रमितिकरणत्वाव-
च्छेदेनाविशेषितमुपजीवकत्वमेव नास्ति सुतरामदृष्टाद्वारकत्ववि-
शेषितं तत् तादृशस्य जन्येऽपि इन्द्रिये कचिदेव सत्त्वादिति भावः ।
यदि परमेश्वरज्ञानस्यापि स्वरूपयोग्यतामात्रेण करणत्वमुपेत्यते
तदा स्वरूपेऽवच्छेदकावच्छेदेनोपजीवकमसिद्धमिति अन्यादृशमेवो-
पजीवकत्वमनन्तराभिधाननियामकं वाच्यं तच्चानुमाननिरूपितम-

दृष्टद्वारा प्रत्यक्षेऽक्षतमिति व्यभिचार इत्यत आह दृष्टद्वारा वेति ।
स्वरूपनिष्ठमदृष्टाद्वारकं प्रयोज्यव्यावृत्तं कार्यत्वरूपमुपजीवकत्वमे-
वादरणीयमित्यर्थः । चक्षुर्धर्षणादिप्रवृत्तयोपयिकानुमानस्यान्यथासि-
द्धया चक्षुरादिषु न तत्कार्यत्वमिति भावः ॥

एतावतोपजीवकत्वस्यानन्तर्याभिधाननियामकतापक्षं किञ्चि-
त्परिहृत्य तं परित्यक्तुकामो दर्शितसामान्यनियमे व्यभिचारमा-
शङ्कते अथेति ।

(दी०) अथोपजीव्यं निरूप्यैवोपजीवकं निरूप्यत इति न
नियमः केचित् कार्यं निरूप्यापि कारणनिरूपणादिति चेत् किं
चातः न हि सङ्गतिरनन्तराभिधानव्याप्ता । आनन्तर्याभिधान-
प्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयो ह्यर्थः सङ्गतिः जायते च
कार्ये कारणे वा ज्ञाते कारणत्वस्य कार्यत्वस्य वा ज्ञानात्
किमस्य कारणं कार्यं वेति जिज्ञासा अतस्तयोर्द्वयोरपि सङ्गति-
त्वमित्यञ्चोपजीवकतायास्तुल्यत्वेऽपि न क्षतिरिति मन्तव्यम् ।

(गा०) उपजीवकमुपजीव्यनिरूपणानन्तरनिरूपणविषय एवे-
ति नियमो नेत्यर्थः कार्यं निरूप्यापीति कारणनिरूपणात्प्रागेव
कार्यनिरूपणादित्यर्थः यथाऽत्रैवानुमानग्रन्थे ऽनुमानात् पूर्वमेवानु-
मितिर्निरूपितेति भावः । व्यभिचारस्यान्ततस्तत्तदुपजीवकताभे-
दात्मकविशेषणान्तरप्रक्षेपेण वारणसम्भवेऽप्यप्रयोजकत्वं दुर्वार-
मेव अनुमानात् पूर्वमनुमितेरिव बाधकाभावेन प्रत्यक्षात्प्रागेवानु-
मानस्य निरूपणसम्भवात्तावतापि निरूपणीययोस्तयोरुपजी-
व्योपजीवकभावाव्याघातादिति हृदयम् । ज्ञापकत्वरूपहेतुतायाः प्र-
त्यक्षोपजीवकत्वादिति पञ्चम्यर्थतोपगम एव दर्शितनियमाभावे
विरुध्यते स्वज्ञानजन्याजिज्ञासाद्वारा प्रयोजकत्वरूपं हेतुत्वञ्च निय-
माभावेऽप्यविरुद्धमेवेत्याशयेन समाधत्ते किं चात इति । अतो
दर्शितनियमाभावात्किमनिष्टं न किञ्चिदपीत्यर्थः । नन्वेवमुपजीव-
कत्वस्य सङ्गतित्वानुपपत्तिः सामान्यतोऽनन्तराभिधानव्याप्यस्यैव
सङ्गतित्वादित्यत आह न हीति । सङ्गतित्वम् अनन्तराभिधाननिरू-
पितदर्शितप्रकारसामान्यव्याप्तिनिर्वाहं यतो नेत्यर्थः । अत्र एतदे-

व कुत इत्याशङ्कायां यद्यदुपजीवकं भवति तत् तन्निरूपणानन्तरनिरूपणविषय इति व्याप्तिविरहेऽपि उपजीवकतायाः सङ्गति-
त्वमभिधास्यमानस्तस्यां सङ्गतित्वाभावस्वीकारनिराकरणाय तत्-
साधारणसङ्गतिलक्षणमाह आनन्तर्येति । हि हेतौ अनन्तरमेवान-
न्तर्यं चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थं ध्यम् यन्निरूपणाव्यवहितोत्तरनि-
रूपणप्रयोजिका या जिज्ञासा तज्जनकज्ञानविषयो यो धर्मः स तन्निरू-
पितसङ्गतिरित्यर्थः । उपजीवकत्वादावेतल्लक्षणसङ्गमनप्रकारो ग्रन्थ-
कृताग्रे दर्शयिष्यते । प्रयोजकान्तानुपादाने सङ्गतित्वस्य निरूपकविशे-
षनियन्त्रितत्वानुपपत्तिः कथञ्चित्तदुपपादने यथाऽस्य किमुपजीवक-
मित्यादिजिज्ञासां प्रति उपजीवकत्वादिज्ञानं हेतुः घटादिजिज्ञासायां
घटत्वादिधीस्तथेति तद्विषयघटत्वादेः प्रत्यक्षादिसङ्गतित्ववारणाय
प्रयोजकान्तम् । अथ यत्र प्रत्यक्षादौ निरूपिते स्वसामग्रीवशात्को घट
इति कस्यचिज्जिज्ञासया केनचिद्धटो निरूपितस्तादृशनिरूपणप्रयो-
जकतथाविधजिज्ञासामादाय घटत्वादावपि प्रत्यक्षादिसङ्गतित्वप्रस-
ङ्गः प्रयोजकान्तमुपादायापि न शक्यते वारयितुं यदि चैवं सति
तत्र घटत्वादेः सङ्गतित्वमिष्टमेव प्रसङ्गमध्ये तस्यान्तर्भावनी-
यत्वाच्च न सङ्गतेः षोढात्वव्याघातः अन्यथा तत्र सङ्गत्यन्त-
राभावेन तादृशनिरूपणस्यासम्बद्धप्रलापतापत्तेः न ह्याकाङ्क्षिता-
भिधानं तथेत्युच्यते तदा प्रयोजकान्तमनर्थकमिति चेन्न । यन्निरू-
पणानन्तरं कदाचिदपि कस्यचिद्यद्धर्मावान्तरधर्मप्रकारकज्ञाने-
च्छा न जाता अपि तु कालान्तरे जायते तदा तस्य सङ्गति-
त्ववारणायैव प्रयोजकान्तोपादानात् न च कालस्थानवधि-
त्वात्पुंसां चासंख्यत्वात् तादृशधर्म एव दुर्लभ इति वाच्यं
तादृशधर्मसम्भावनया ऽतिव्याप्तिरसन्देहेन तद्वारकविशेषणदानौ-
चित्यात् । वस्तुतस्तु जिज्ञासुमेकं पुरुषं प्रति सङ्गतमपि अतादृश-
मन्यं प्रत्यसङ्गतमिति यं प्रतिपादयितुमानन्तर्याभिधानं तादृशा-
भिधानप्रयोजकतत्पुरुषीयजिज्ञासाजनकज्ञानविषयोऽर्थस्तं प्रति स-
ङ्गतिरिति पुरुषविशेषनियन्त्रितमेव सङ्गतित्वं निर्वाच्यं तथा च
यन्निरूपणानन्तरं यद्धर्मावच्छिन्नस्य विशेषजिज्ञासा यस्य पुंसो
न जाता ऽपि तु अन्याभिधानानन्तरमेव तस्य धर्मस्य तं प्रति
सङ्गतित्ववारणाय तदुपादानमावश्यकम् । आनन्तर्याभिधानप्रयोज-

कज्ञानविषयत्वस्य निवेशने पटादिकं निरूप्य प्रतिपाद्यस्य जिज्ञा-
सामन्तरेणैव यन्नासम्बद्धघटाद्यभिधानं केनचित्कृतं तत्रास्य
घटज्ञानं भवत्वित्याकारंकेच्छाजनकीभूतवक्तृघटादिज्ञानविषय-
घटत्वादावतिप्रसङ्गः तादृशज्ञानस्यापि घटादिबुबोधयिषाद्वारा
पटाद्यभिधानानन्तरघटाभिधानप्रयोजकत्वादतस्तत्प्रयोजकजिज्ञा-
साजनकेति (१) । परकीयज्ञानगोचरेच्छा च न जिज्ञासाज्ञातुमिच्छा
जिज्ञासेति व्युत्पत्त्या स्वीयज्ञानगोचरेच्छाया एव तत्त्वात् जिज्ञा-
साया आनन्तर्यभिधानप्रयोजकत्वं च शब्दप्रयोगात्मकाभिधा-
नानुकूलवक्तृबुबोधयिषानुकूलं यत्प्रतिपाद्यज्ञानस्यासिद्धत्वज्ञानं
तत्सम्पादकीभूतस्यासिद्धत्वव्याप्येच्छाविषयत्वप्रतिपादकस्य किं
प्रत्यक्षोपजीवकमित्यादिप्रश्नवाक्यस्य व्यवहर्तव्यज्ञानविधया नि-
र्वाहकं यज्जिज्ञासाप्रत्यक्षं विषयविधया तदानुकूल्येन । न च
जिज्ञासाजनकत्वोपादानेऽपि उक्तस्थले कथञ्चिद्वक्तृघटादिज्ञानानु-
कूलघटजिज्ञासाजनकज्ञानविषयेऽतिप्रसङ्गो दुर्वार एवेति वा-
च्यं प्रतिपाद्यपुरुषीयजिज्ञासाया एव तल्लक्षणघटकत्वात् । अथै-
वमपि अनुमानाद्यनन्तरोपमानादिनिरूपणे यथा उपमानजि-
ज्ञासायाः प्रयोजकत्वं तथा तादृशजिज्ञासानुकूलानुमानादि-
ज्ञानसम्पादनेनानुमानादिजिज्ञासाया अपीति तज्जनकज्ञानविषया-
नुमानादिनिष्ठप्रत्यक्षोपजीवकत्वादेरप्यनुमानादिनिरूपितसङ्कतित्वा-
पत्तिरिति चेन्न । जिज्ञासामद्वारीकृत्य प्रयोजकत्वस्यैव विवक्ष-
णीयत्वात् प्रतिपाद्यपुरुषज्ञानविषयिणी वक्तुरिच्छा च न जिज्ञासा
अतस्तस्याः प्रतिपाद्यजिज्ञासाद्वारत्वेऽपि न क्षतिः । यदभिधानानन्त-
राभिधानप्रयोजकजिज्ञासायां तदभिधानप्रयोज्यत्वमपि निवेश्यम्
अन्यथा घटपटनिरूपणानन्तरं यत्र घटसम्बन्धेन दण्डादिस्मरणे को
दण्ड इत्यादिजिज्ञासाया दण्डादिनिरूपणं तत्र तादृशजिज्ञासाजनक-

(१) अथात्र आनन्तर्यभिधानप्रयोजकज्ञाने प्रतिपाद्यपुरुषीयत्वनिवेशनादिवोक्तदोषव्युदास-
सम्भवे जिज्ञासापदैवैयर्थमिति चेन्न । यत्र वक्तुर्घटज्ञानं प्रतिपाद्यपुरुषीयघटादिज्ञानजन्यबुबो-
धयिषाधीनं तत्र पटाभिधानानन्तरघटाभिधानप्रयोजकीभूतं यद्वक्तृबुबोधयिषानुकूलघटज्ञानं तद्वि-
षयघटत्वादावतिव्याप्तिवारण्याय तत्सार्थक्यात् न च तथापि आनन्तर्यभिधानप्रयोजकप्रतिपाद्यपु-
रुषीयघटज्ञानानुकूलजिज्ञासाजनकघटत्वादावतिव्याप्तिरिति वाच्यं जिज्ञासाया अनिरूपितं यत्प्रयो-
जकत्वं तस्य जिज्ञासायामसत्त्वादीनि ध्येयम् ।

ज्ञानविषयस्य पटनिरूपितसङ्गतिवत्प्रसङ्गात् (१) जिज्ञासाजनकसुखा-
दिरूपफलेच्छाविषयेऽतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानपदम् । अथैवमपि ज्ञान-
निष्ठेष्टसाधनत्वस्यापि जिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वात्तत्रातिव्याप्तिः
न च तस्य कारणतारूपसङ्गतित्वेन लक्ष्यतैवेति वाच्यं निरू-
प्यनिष्ठकारणत्वादीनामेव सङ्गतित्वादनुमानादिज्ञाननिष्ठेष्टसाधन-
तायाः प्रत्यक्षानुमानादिसङ्गतिवत्प्रसङ्गात् न च जिज्ञासां प्रत्यसा-
धारणकारणत्वमेव निवेदनीयम् इष्टसाधनताज्ञानं तु उपायेच्छामा-
त्रं प्रत्येव जनकमिति नैतस्य जिज्ञासायामसाधारण्यमिति न त-
ज्जनकतामादायेष्टसाधनत्वेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यं जिज्ञासायामसा-
धारणकारणत्वं हि जिज्ञासात्वघटितधर्मावच्छिन्ननिरूपितकारणत्वं
तच्च ज्ञानगोचरेष्टसाधनताज्ञानस्याप्यक्षतमेव ज्ञानगोचरेच्छात्वस्यैव
तज्जन्यतावच्छेदकत्वात् एकोपायधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानादन्योपाय-
विषयकेच्छानुदयादुपायविशेषविषयकत्वमन्तर्भाव्यैव इष्टसाधनता-
धिय उपायेच्छाहेतुत्वकल्पनात् यदि च समानविशेष्यताप्रत्यास-
त्यैवेच्छां प्रति इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनेनोक्तातिप्रसङ्गवार-
णसम्भवाद्विशिष्य ज्ञानादिरूपोपायविषयकत्वमिष्टसाधनताधीजन्य-
तावच्छेदककौटौ न निवेद्यते तथा च जिज्ञासात्वघटितधर्मो नेष्ट-
साधनताज्ञानजन्यतावच्छेदकः फलसमानविषयकान्यवृत्तित्वस्य
जनकताविशेषणत्वाद्वा इष्टसाधनताज्ञानजनकताव्यावृत्तिरित्युच्यते
तदाऽसम्भवः इष्टसाधनताज्ञानानात्मकस्य उपजीवकत्वादिप्रकारक-
ज्ञानस्योपजीवकत्वजिज्ञासाजनकतायां प्रमाणाभावेन निरुक्तजनक-
ताया एवाप्रसिद्धेः न च सामान्यधर्मज्ञानस्य विशेषजिज्ञासां प्रति
कारणत्वान्तरमन्वयव्यतिरेकसिद्धमशक्यपह्वमेव घटत्वादिज्ञानं
विना को घट इत्यादिप्रश्नमूलीभूताया अवान्तरधर्मप्रकारेण घटा-
दिज्ञानेच्छाया अनुत्पादस्यानुभवसिद्धत्वादिति वाच्यं विशेष-
धर्मप्रकारेण घटज्ञानं भवत्वित्याकारकतादृशजिज्ञासाजनकतादृश-
ज्ञानत्वावच्छिन्नधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानस्य घटत्वादिरूपसामान्यधर्म-
प्रकारकतानियमात् सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानाभावस्थले तादृशेष्ट-
साधनताज्ञानाभावनियमात् तत एव तथाविधेच्छानुत्पादापत्ते-

(१) जिज्ञासायां तदभिधानप्रयोज्यत्वनिवेशपक्षे जिज्ञासामहारीकृत्येति विशेषणं नास्तीति
बोध्यम् ।

रक्तयुत्स्था सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य कारणत्वान्तरासिद्धेरिति चेन्न । जनकज्ञानविषयेत्यनेन जनकीभूतेष्टसाधनताज्ञानीयज्ञाननिष्ठ-विशेष्यतायां विषयितासम्बन्धेन यदवच्छेदकत्वं तन्निरूपितावच्छे-दकविषयताविशेषस्य विवक्षितत्वात् तादृशविषयताविशेषलाभायै-वार्थपदं किमस्योपजीवकमित्यादिजिज्ञासाप्रयोजकीभूतोपजीवक-त्वाद्येकदेशोत्तरवर्तित्वादिवारणाय तादृशविषयतापर्याप्त्यधि-करणत्वं निवेद्यं तल्लाभायैव वा तत् । यद्यपि जिज्ञासानिरूपितज्ञाननिष्ठविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वविशेषस्यापि लघोर्लक्षणत्वं संभवति तथाप्यत्र लक्षणे तदनिवेशाच्च वैयर्थ्यावकाशः इच्छादीनां याचितमण्डनन्यायेन जनकज्ञानविषयतयैव सविषयकत्वमिति प्रा-चीनमताभिप्रायेणैव वा जनकज्ञाननिवेशनं विषयनिष्ठधर्मितावच्छे-दकतायां येन सम्बन्धेनावच्छेदकीभूतो यो धर्मस्तेन सम्बन्धेन तद्व-त्त्वमेव सङ्गतिव्यवहारनियामकं तेन स्वरूपादिसम्बन्धेनोपजीव-कत्वादिप्रकारिका या उपजीवकज्ञानं भवत्वित्याकारकजिज्ञासा त-द्विषयीभूतोपजीवकत्वादेः कालिकादिसम्बन्धेनाधिकरणे काला-दौ नातिप्रसङ्गः । जायते चेति । कार्ये ज्ञाते कारणत्वस्य ज्ञाना-त्कारणज्ञानानामष्टसाधनमित्याकारककारणत्वविषयकज्ञानात् किमस्य कारणमिति प्रश्नप्रयोजिका कारणे ज्ञाते कार्यत्वस्य ज्ञानात् कार्य-ज्ञानमिष्टसाधनमिति कार्यत्वविषयकज्ञानात् किमस्य कार्यमिति-प्रश्नमूलीभूता जिज्ञासा जायते अतः कार्यकारणाभिधानानन्तरं तत्कारणकार्याभिधानप्रयोजकतादृशतादृशजिज्ञासाजनकज्ञानविषय-त्वात् कारणत्वस्य कार्यत्वस्य च सङ्गतित्वं न तु कार्यत्वस्यैवे-त्यर्थः । सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा । निर्वाहकैककार्यैक्ये षोढा सङ्गतिरिष्यते इति सङ्गतिपरिगणने हेतुतापदमजहत्स्वा-र्थवृत्त्या कार्यत्वकारणत्वोभयसाधारणेन केनचिद्रूपेण तदुभयपर-मिति नाधिक्यमिति भावः । अत्र स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्ग इति प्रसङ्गलक्षणं तत्र स्मृतस्य पूर्वाभिहितवस्तुसम्बन्धेन स्मृतस्य उपे-क्षानर्हत्वं द्वेष्ट्यज्ञानविषयताविरोधिरूपं जिज्ञासाविषयतावच्छेदक-रूपमिति यावत् स्मृतस्येत्यभिधानं जिज्ञासाया आनन्तर्याभिधा-नप्रयोजकतालाभाय उपोद्घातादिपञ्चकभिन्नत्वे सतीति पूरणीयं त-था चोपोद्घातादिपञ्चकभिन्ना सङ्गतिः प्रसङ्ग इति पर्यवसितार्थः ते-

नाधेयत्वाधिकरणत्वघटत्वादीनामपि स्थलविशेषे सङ्गतिसामान्यलक्षणाक्रान्ततया प्रसङ्गाद्यनन्तर्भावे उक्तसङ्गतिपरिगणनाविरोध इति विरस्तं तेषां सर्वेषामेव यथाव्याख्यातप्रसङ्गसङ्गतिलक्षणाक्रान्ततया तत्रैवान्तर्भावात् उक्तरूपं च विभाजकमात्रमतस्तथाविधरूपेण तादृशार्थमाणां निरूपणप्रयोजकजिज्ञासाविषयतावच्छेदकत्वविरहेऽपि न क्षतिः एवं सङ्गत्यन्तरेपि बोध्यं यद्यपि भेदमनिवेश्य सर्वा सङ्गतिः प्रसङ्ग एवान्तर्भावयितुं शक्यते तथापि विभाजकस्य स्वतन्त्रेच्छतया न पर्यनुयोगावसरः उपोद्घातश्च प्रकृतोपपादकत्वं तदुक्तं चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थमुपोद्घातं विदुर्बुधा इति प्रकृतसिद्ध्यर्थं प्रकृतोपपादकविषयिणीं किमस्यापपादकमिति चिन्ताम् उपोद्घातमुपोद्धातसङ्गतिनिर्वाहिकां विदुरित्यर्थः तादृशजिज्ञासामादायैवोपपादकत्वे सङ्गतिलक्षणसमन्वयादिति भावः उपपादकत्वं च निर्वाहकत्वं तच्च क्वचित्प्रकृतघटकसाधकतया क्वचिदन्यथापि तत्र विशिष्टपरामर्शत्वस्यानुमितिजनकतावच्छेदकत्वम् अनुमितिलक्षणघटकं तेषां तदुपपादकत्वं तेन विना तद्घटितलक्षणानिर्वाहादिति युक्त्यभिधानरूपतद्व्यवस्थापनेन उपोद्घातसङ्गतिः क्वचित्प्रकृतघटकत्वमेव तद् यथा आचारप्रयोजकत्वं वेदस्य साक्षादप्रवर्तकस्य वाक्यार्थज्ञानजनकत्वगर्भमिति प्रवर्तकज्ञानमाचारप्रयोजकताघटकत्वेन प्रकृतोपपादकमित्युपोद्घातसङ्गत्या विधिवादे प्रवर्तकज्ञाननिरूपणं सामान्यप्रत्यासत्तेरनुमितिपूर्वं नियमतो विशिष्टपरामर्शनिर्वाहकतया विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नानुमितिकारणतानिर्वाहकत्वादेव तद्घटितानुमितिलक्षणोपपादकत्वं न तु तादृशलक्षणाघटकतया एवमन्यत्रापि द्विविधमुपपादकत्वं यथा सम्भवमूहाम् । अवसरसङ्गतिरग्रे विचारणीया हेतुता विवेचितैव । निर्वाहकैक्यम् एकनिर्वाहकनिर्वाह्यत्वं तदन्यत्वे सति तद्विर्वाहकनिर्वाह्यत्वमिति यावत् कार्यैक्यम् एककार्यप्रयोजकत्वं तदन्यत्वे सति तत्प्रयोज्यकार्यप्रयोजकत्वमिति यावत् निर्वाहकैक्यकार्यत्वे इति पाठे निर्वाहकत्वमेकनिर्वाह्यनिर्वाहकत्वं निर्वाहकत्वं च प्रयोजकत्वम् एककार्यत्वम् एककारणकार्यत्वम् । एतेन यथाश्रुतनिर्वाहकत्वस्योपपादकतारूपत्वे उपोद्घातेन गतार्थत्वात्प्रयोजकतारूपत्वे हेतुत्वान्तर्भाव इति परास्तं सर्वत्र तत्तत्प्रकारकजिज्ञासामादाय लक्षणसमन्वयः कार्य इत्यलं विस्तरेण । इदं त्ववधातव्यं किं प्रत्यक्षो-

पजीवकमिति जिज्ञासया नानुमानमत्र निरूपितमपि तु किमनुमान-
मिति जिज्ञासयैव तथा सत्येवानुमानत्वरूपलक्ष्यतावच्छेदकविशिष्टे
लक्षणप्रतिपादकस्य तत्करणमनुमानमित्युत्तरस्य सङ्गतेः अन्य-
थार्थान्तरप्रसङ्गात् किं प्रत्यक्षोपजीवकमिति जिज्ञासायाः प्रत्य-
क्षोपजीवकत्वविशिष्टेऽनुमितिकरणत्वरूपविशेषधर्मबोधकवाक्यादे-
व निवृत्तेः तथा चानन्तर्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्व-
रूपसङ्गतित्वं प्रकृते नोपजीवकत्वे संभवतीति तादृशजिज्ञासाजनकनि-
रूप्यतावच्छेदकधर्मप्रकारकस्मरणप्रयोजकनिरूप्यनिष्ठः सम्बन्धः
सङ्गतिरित्येव लक्षणं युक्तं प्रत्यक्षानुमानपदार्थयोरुपजीव्योपजीवक-
भावरूपसम्बन्धज्ञानादनुमानपदार्थत्वरूपप्रकृतलक्ष्यतावच्छेदकप्रका-
रेणानुमानस्मरणादनुमानपदार्थः क इति जिज्ञासयाऽनुमितिकरण-
मनुमानपदार्थ इति निरूपणादुपजीवकत्वे सङ्गतिवनिर्वाहात् एवं
सर्वत्र पूर्वापरनिरूपणविषययोः सम्बन्ध एव सङ्गतिर्न तु निरूप्यता-
वच्छेदकधर्मः एतदनुसारेणैव प्रसङ्गादिस्वरूपाण्युह्यानीति । इत्थ-
श्चोपजीवकत्वस्यानन्तर्याभिधानाव्याप्यस्यापि सङ्गतित्वे च तुल्य-
त्वेऽपि प्रत्यक्षसाधारणत्वेऽपि न व्यभिचारः क्षतिकरः ॥

ननु न्यूनतापरिहारायानुमानोपमानयोरपि सङ्गतिप्रदर्शनमुचि-
तमिति बहुवादिसम्मतत्वादुपमानात्प्रागित्यपि सङ्गतिप्रदर्शनपरमेव
भविष्यति सा च कथमुपमानग्रन्थ एव न प्रदर्शितेत्याशङ्क्यामाह
लाघवायेति ॥

(दी०) लाघवायात्रैवोपमानस्य सङ्गतिं दर्शयति बहुवादीति ।
सुप्रसिद्धतया निरसनीयाल्पवादिविप्रतिपत्तिकत्वेन सुप्रतिपद-
तया चानुमान एव व्युत्पित्सोः प्रथमं जिज्ञासा नोपमानेऽप्रसि-
द्धत्वात् निरसनीयबहुवादिविप्रतिपत्तिकत्वेनातिदुरुहत्वाच्च ।
ओत्सर्गिकीं रीतिमनुरुध्य चेदं तेन प्रथमं कस्यचित् दुरुहे जि-
ज्ञासोदयेऽपि न क्षतिः । तथा चावसरसङ्गत्योपमाननिरूपण-
मितिभावः । यथा चावसरस्य सङ्गतित्वं तथा व्यक्तमाकरे ॥

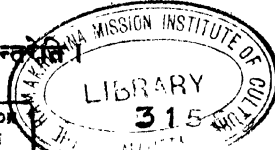
(गा०) अनुमानस्यैवोपमानस्यापि प्रत्यक्षसङ्गततया प्रत्यक्षनिरूप-
णाव्यवधानेनोपमानमेव किं न निरूपितमुपमाननिरूपणानन्तरमप्यनु-

माननिरूपणसम्भवादिति क्रमनियामकाकाङ्क्षाया इदानीमुदयात्तन्निवृत्तये क्रमनियामकमभिधातव्यं तावतैव सङ्कतिलाभोऽपि भवतीति ग्रन्थान्तरे सङ्कतिप्रदर्शनापेक्षया अत्र क्रमनियामकाभिधानस्य सङ्कतिपरत्वे लाघवमिति भावः । बहुवादिसम्मतत्वस्य प्राथमिकजिज्ञासानिर्वाहकत्वेन प्राङ्गनिरूपणप्रयोजकत्वं घटयति सुप्रसिद्धतयेति सुप्रसिद्धत्वसुप्रतिपदत्वे जिज्ञासाप्रार्थम्ये हेतु विप्रतिपत्तिकत्वेनेत्यन्तं सुप्रतिपदत्वे हेतुः अनुमान एवेति स्वोक्तैवकारार्थं विवृणोति नोपमान इति अप्रसिद्धत्वदुरुहत्वे प्रथमतो जिज्ञासानुत्पादे हेतु विप्रतिपत्तिकत्वेनेत्यन्तं दुरुहत्वे हेतुः सुप्रसिद्धार्थस्य बहुधा प्रस्तावो भवति अतस्तज्ज्ञानस्य भूयानुपयोगः न त्वप्रसिद्धार्थज्ञानस्येति तज्ज्ञानस्य बह्व्यासानुबन्धित्वेन प्रथमतो बलवान् द्वेषो भवति सूचीकटाहन्यायादिति तेन तत्सामग्र्या वा प्रतिबन्धाच्च तादृशार्थं प्रथमतो जिज्ञासेति भावः । औत्सर्गिकीं प्रायिकीम् इदं दुरुहत्वज्ञानस्य बलवद्द्वेषसम्पादकतया जिज्ञासाविरोधित्वं । कस्यचिदिति तज्ज्ञानार्थीनसुखदुःखयोन्यैर्नाधिकभावज्ञानरहितस्येत्यादिः । नन्वेतावता क्रमनियामकत्वलाभेऽपि सङ्कतिर्न लब्धैव उक्तरूपस्य सङ्कतित्वाविरहादित्याकाङ्क्षायामाह तथा चेति । अनुमाने उपमानापेक्षया प्राथमिकजिज्ञासाविषयत्वप्रयोजकबहुवादिसम्मतत्वकथनेन विरोधिभूतानुमानजिज्ञासाया विषयसिद्ध्या निवृत्तौ सत्यामुपमानं निरूपणीयमिति सूचनादिति भावः । ननु विरोधिजिज्ञासानिवृत्तिरवसरः स च नोपमानाभिधानप्रयोजकजिज्ञासाविषयतावच्छेदक इति कथं तत्र दार्शनसङ्कतिलक्षणसमन्वय इत्यत आह यथा चेति । तथा व्यक्तमिति आकरे मूलसूत्रे । अयमाशयः विरोधिजिज्ञासानिवृत्तिर्नावसरः अपितु तन्निवृत्तौ सत्यामवश्यवक्तव्यत्वमेव तत्र च किमिदानीं वक्तव्यमिति जिज्ञासाजनकज्ञानविषयतामादाय लक्षणसमन्वयः यद्यपि तादृशजिज्ञासाविषयताया जिज्ञासानिवृत्तिघटितं नावच्छेदकमिति तेन रूपेण सङ्कतित्वं नास्ति अपि तु निवृत्त्युपलक्षिततत्त्वकालवक्तव्यत्वत्वरूपेणैव तथापि न क्षतिः यादृशस्य सङ्कतित्वं तादृशस्यैव विभाजकत्वमित्यनियमात् जिज्ञासानिवृत्तौ विभाजकधर्मघटकत्वे बाधकाभावादिति ॥

सार्वभौमानां मतमाह शब्दान्तरेति ।

31589

THE RAMAKRISHNA MISSION
INSTITUTE OF CULTURE



(दी०) शब्दान्तरसमयग्राहकं सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वबोधकं सामान्यतो दृष्टमन्ततो ऽदृष्टजनकप्रवृत्त्यौपयिकं चानुमानमपेक्षते निखिलमेवोपमानमितीहाप्युपजीवकत्वमेव सङ्गातिरित्यपि केचित् ।

(गा०) द्वितीयान्तस्यानुमानमित्यस्य प्रथमोक्तं तथाविधत्रयं विशेषणं शब्दान्तरसमयग्राहकमिति अतिदेशवाक्यस्थस्योपमानग्राह्यशक्तिः कवययादिपदभिन्नगवादिपदस्य शक्तिग्राहकं गोपदं गोत्वविशिष्टवाचकं तद्विशिष्टविषयकशक्तिभ्रमाद्यजन्यशाब्दबोधजनकत्वादित्याकारकमित्यर्थः तादृशानुमानं विना शक्त्यग्रहेणातिदेशवाक्यजन्यशाब्दबुद्धेरनुत्पत्त्या उपमानानवतारान्तस्योपमाने ऽपेक्षणीयतेति भावः सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेति । गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकं साधुपदत्वादिति सामान्यतो गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वसाधकमित्यर्थः ईदृशानुमानेनैवोपमानापामाण्यवादिनस्तत्फलं विशेषतः प्रवृत्तिनिमित्तपरिच्छेदमुपपादयन्ति गोसादृश्यगवयत्वजातेश्च प्रत्यक्षत उपस्थितौ सादृश्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे गौरवं जातिविशेषस्य तथात्वे लाघवमिति लाघवप्रतिसन्धानेन सामान्यतः सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वस्य व्याप्यतया गृहीतादपि लिङ्गाद्विशेषतो जातिविशेषप्रवृत्तिनिमित्तकत्वानुमितिसम्भवात् । सिद्धान्तिभिस्तु व्यापकतावच्छेदकेनैव रूपेण साध्यमनुमितौ भासत इति नियममवलम्ब्य उपमानपामाण्यं व्यवस्थाप्यते उपमानेन च गवयादिपदे विशेषतो गवयत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वग्रहः गवयत्वादिप्रकारकसादृश्यज्ञानात्तद्रूपेण पदवाच्यत्वे गृह्यमाणे तदवच्छेदेनैव ग्रहान्तादृशग्रहेऽपि गवयपदशक्तिरवश्यं किञ्चिद्धर्मावच्छिन्ना तत्रानतिप्रसक्तस्य गोसादृश्यादेस्तद्व्यक्तित्वानां चावच्छेदकत्वे गौरवं जातिविशेषस्य तथात्वे लाघवमित्याकारकस्तर्कोपेक्षितः अन्यथा तद्व्यक्तित्वादिप्रकारेणापि सादृश्यज्ञानसम्भवात्तेषामपि प्रवृत्तिनिमित्ततासिद्धिप्रसङ्गात्तादृशलघवज्ञानसंपादनेन दर्शितसामान्यतो दृष्टस्यापि तथाविधोपमानोपजीव्यत्वमित्यवधेयम् । उक्तानुमानयोः सादृश्यज्ञानरूपोपमानस्वरूपानुपजीव्यतया तस्याप्युपजीव्यमनुमानमाह अन्तत इति । अदृष्टेति अदृष्टजनिका विहितक्रियादिगोचरप्रवृत्तिस्तत्प्रयोजकं समयादिपरिच्छेदकमनुमानमित्यर्थः उपमानस्याप्यदृष्टजन्यत्वादिति भावः । निखिलोपमानस्यैव निरूपणीयतया

सङ्गतिमत्त्वमपेक्षितमतो निखिलमित्युक्तम् । अनुमानेऽप्यदृष्टद्वारा सम-
यपरिच्छेदकोपमानोपजीवकतायाः क्वचित्सत्त्वादुपमाननिष्ठोपजी-
वकतायास्ततो विशेषप्रदर्शनाय निखिलमिति तु न सत् । अनादौ सं-
सारेऽतिपरम्परया कदाचित्कस्यचित् शक्तिपरिच्छेदकोपमानस्य
मूलतः सम्भवेन तादृशविशेषासम्भवात् यत्र प्रत्यक्षादिरूपकृतिसा-
ध्यताज्ञानात् प्रवृत्तिरुपमानजनकीभूतादृष्टजनिका तत्रानुमानोपजी-
व्यताया अपि उक्तरीत्यैवोपपादनीयत्वात् केचिदित्यस्वरससूचनाय
स च बहुवादिसम्मतत्वकथनस्य उपजीवकत्वसङ्गतिलाभासम्पा-
दकतया तस्यानुपयोगितापातात् न चोपमानापेक्षया ऽनुमानस्य
बहुवादिसम्मतत्वोक्तावुपमानं कणादादिभिरनुमान एवान्तर्भावित-
मिति लभ्यते तावता तन्मतनिराकरणायानुमानभिन्नत्वेनोपमानं
निरूपणीयमित्यस्य लाभेनानुमाननिरूपणोपजीवकताया उपमान-
निरूपणे लाभ इति तदुक्तेरुपजीवकत्वसङ्गतिलाभोपयोगितेतिवा-
च्यं निरूपणयोरुपजीव्योपजीवकभावस्यासङ्गतित्वात् क्रमनियाम-
कलाभायैव तदुक्तिर्न तु सङ्गतिलाभायेति चेत् तथापि उप-
मानसङ्गत्यप्रदर्शनेन मूले न्यूनताया दुर्वारत्वात् ॥

स्वमते सङ्गतेर्निरूपणपौर्वापर्यानियामकतया तन्नियामकापेक्षा-
यां निरूपणयोः कार्यकारणभावं दर्शयति सम्भवति चेति ॥

(दी०) सम्भवति चेह निरूपणयोरपि कार्यकारण-
भावः अथ तत्पूर्वकमित्यादिसूत्रे प्रत्यक्षपूर्वकत्वेनानुमाननि-
रूपणात् तच्छब्देन व्याप्त्यादिप्रत्यक्षपरामर्शात् अत्रापि सह-
चारप्रत्यक्षजन्यत्वादिना तन्निरूपणात् तस्य च प्रत्यक्षनिरूप-
णाधीनत्वात् । एवमनुमानभिन्नत्वेनोपमाननिरूपणमप्यनुमा-
ननिरूपणापेक्षमिति सङ्क्षेपः ॥

(गा०) इह प्रत्यक्षानुमानयोः सप्तम्यर्थो निरूपणान्वयि विष-
यत्वं निरूपणयोः निरूपणपदार्थघटकज्ञानयोः अथ तत्पूर्वकमि-
त्यादीति । अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत् सामा-
न्यतो दृष्टं चेति विभाजकसूत्रमित्यर्थः । तत्र च पूर्ववदित्यादेः का-
रणालिङ्गकं कार्यालिङ्गकं तदन्यालिङ्गकं चेत्यर्थः । तस्य चेति प्रत्य-

क्षघटितविशेषणपुरस्कारेणानुमाननिरूपणस्येत्यर्थः । प्रत्यक्षनिरूपणे-
ति । विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानार्थीनत्वादिति भावः । अनुमानभि-
न्नत्वेनेति वैशेषिकादिमतनिराकरणाय तेन रूपेणैवोपमानस्य निरू-
पणीयत्वादिति भावः ॥

(दी०) तत्र लक्षणस्वरूपप्रामाण्यादिभिरनुमाने *निरू-
पणीये करणस्य क्रियाभेदभिन्नमूर्तिकतया क्रियालक्षणपूर्वकं
तल्लक्षणमाह व्याप्तीत्यादिना ॥

(चि०) तत्र व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यं
ज्ञानमनुमितिस्तत्करणमनुमानं तच्च लिङ्गपरामर्शो
न तु परामृश्यमानं लिङ्गमिति वक्ष्यते ॥

(गा०) तत्रेत्यादिराहेत्यन्त एको ग्रन्थः । तत्र प्रतिज्ञायां सप्तम्य-
र्थो निरूपणान्वयि विषयत्वं । लक्षणेति लक्षणमितरभेदानुमापकरूपं
स्वरूपं लक्षणग्रहोपयोगि अनुमितिकरणतावच्छेदकरूपं तच्च लि-
ङ्गपरामर्शत्वं प्रामाण्यं प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तप्रमितिकरणत्वम् आदिपदा-
द्विभाजकरूपपरिग्रहः निरूपणीये प्रतिपादनीये तल्लक्षणं अनुमान-
लक्षणम् आहेत्यत्रास्यान्वयः सतिसप्तम्याः प्रयोजकत्वमर्थः लक्षणाभि-
धानस्य निरूपणात्मकतया प्रयोज्यप्रयोजकभावासम्भवेऽपि सवि-
शेषणे हीत्यादिन्यायाभिरूपणघटकप्रतिपत्त्यंशे लक्षणाभिधानस्य
प्रयोज्यप्रयोजकभावे तात्पर्यं स्वरूपादिप्रतिपत्तावपि तदभिधानप्र-
योजकाकाङ्क्षोत्थापकतया लक्षणाभिधानस्य प्रयोजकत्वं बोध्यम् । ननु
प्रमाणलक्षणात् प्रागेव कथं प्रमा लक्षिता न च प्रमाणलक्षणस्य
प्रमाघटिततया तामविज्ञाय न तज्ज्ञातुं शक्यत इति प्रमालक्षणप्रा-
थम्ये बीजं तथा सत्यनुमितिलक्षणघटकव्याप्त्यादेरपि प्रथमं नि-
रूपणापत्तेरित्याकाङ्क्षायामनुमितिलक्षणप्राथम्ये बीजान्तरमाह कर-
णस्येति । अनुमानस्येत्यर्थः क्रियाया अनुमितेयो भेदः प्रत्यक्षविजा-
तीयत्वं तद्विन्नमूर्तिकतया तदधीनं यत् प्रत्यक्षकरणताभिन्नं प्रमा-
णान्तरव्यवहारौपयिकं प्रमित्यन्तरकरणतात्मकं स्वरूपं तद्वत्तया
तथा च प्रत्यक्षानन्तरमनुमानं निरूप्यत इति प्रतिज्ञातः प्रत्यक्षतो
ऽनुमानं प्रमाणान्तरमिति लाभात् तत्र कथन्तानिवृत्तये तत्प्रमा-

निरूपणमिति प्रामाण्यविशेषात् । तदनुमानसिद्धिः प्रामाण्यमिति भावः ।
 यमिति कृतमिति भावः (१) ॥

अथ च तत्रेति मूलपाठधारणे लक्षणेत्यादि निरूपणीय इत्यन्तं
 तस्य व्याख्येति तत्रानुमाने निरूपणीये इत्युपाध्यायव्याख्यामालो-
 क्य वदन्ति । तदसत् लक्षणस्वरूपप्रामाण्यादिप्रकारकत्वेन निरू-
 पणस्याप्रकान्ततया व्याख्यामध्ये तृतीयान्तभागकथनविरोधात् ।
 न च पूरणसंवलितैवेयं व्याख्येति युज्यते तत्पदोपस्थाप्यैकदेशे निरू-
 पणे पूरणीयतृतीयार्थान्वयायोगात् पूरणस्यानुपयुक्तत्वाच्च न च
 सप्तम्यर्थोऽनुमित्यन्वाये तादृशयकनिरूपणप्रकारत्वं तल्लभाय पू-
 रणमुचितमिति वाच्यं तादृशार्थे कचिदपि सप्तम्यदर्शनात् मूलस्थ-
 तत्पदस्यानुमानपदार्थपरतया घटकत्वस्य निरूपणविषयत्वस्य वा
 तत्रत्यसप्तम्यर्थत्वात् ॥

यत्तु सतिसप्तम्येवेयं तदर्थः प्रयोजकत्वम् एवं चानुमाननिरूपणा-
 नुमितिनिरूपणयोः प्रयोज्यप्रयोजकभावलाभायैव पूरणमिति । तद-
 त्यन्तमसत् निरूपणस्य तत्पदोपस्थाप्यत्वे क्रियात्वाभावेन
 यस्य च भावेनेति सूत्राविषयतया सतिसप्तम्यनुपपत्तेः न च नि-
 रूपणीय इत्यपि पूरणीयमतो नेयमनुपपत्तिरिति वाच्यम् एवमप्यनु-
 मितिनिरूपणस्यानुपस्थिततया तत्र प्रयोजकत्वान्वयासम्भवात् न
 च मूलेऽनुमितिरित्यनन्तरं निरूप्यत इत्यपि पूरणीयमतो नेयमनुपप-
 त्तिरिति वाच्यं तदकथनेन दीधितिकृतो न्यूनतापातात् लक्षणमध्ये
 नेरूपणप्रतिज्ञान्तरासङ्गतेऽेत्यलमसदाधेशेन ॥

उपाध्यायव्याख्यामुपन्यस्यति अत्रेत्यादिना आहुरित्यन्तेन ।

(दी०) अत्र व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्मत्वसामानाधिकर-
 ण्याकामिज्ञानजन्यत्वमर्थः । कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययस्य
 पदार्थत्वस्येदकद्वयसामानाधिकरण्यवचनत्वात् । ज्ञानपदोप-
 स्थानेन च साधितासाधितसाधारणज्ञानलाभाच्च अनुमान-
 मिति निरूपितं ॥

धार्य इत्यर्थः अथवा व्याचक्षत इत्यर्थकेनादुरित्यनेनाम्बयः । व्याप्तिरि-
 व्याप्तिविशिष्टत्वसामानाधिकरणपक्षधर्मत्वावगाहितानाम्बयत्वमित्य-
 र्थः । प्रकृत्यर्थतावच्छेदकरूपभाषार्थ एव तत्प्रत्ययस्यानुशिष्टत्वात्
 सामानाधिकरण्यस्यातथाभूतस्य प्राधान्येन ज्ञानाम्बयासम्बन्धा-
 धाश्रुतासङ्गतेः उक्तार्थेऽपि सामानाधिकरण्यान्तं नोपलक्षणं किं तु
 विशेषणमतो ज्ञानेन समं तस्यान्वयात्केवलपक्षधर्मताविषयकधी-
 निरासः । अत्रोभयसामानाधिकरण्यावगाहित्वमेकधर्मिण्युभयसम्ब-
 न्धावगाहित्वं सम्बन्धसम्बन्धस्यापि विशिष्टज्ञानविषयतायाः प्राची-
 नैरुपगमात् अनुमितिजनकविशिष्टपरामर्शं व्याप्यादिसम्बन्धतया
 भासमानस्यापि तत्सम्बन्धस्य सम्बन्धो हेतौ भासत इति व्याप्ति-
 विशिष्टपक्षधर्मत्वयोः सामानाधिकरण्यावगाहिता निर्वहतीति ल-
 क्षणसमन्वयः पक्षधर्मता च पक्षानुयोगिको हेतुतावच्छेदकसम्बन्धः
 न तु पक्षवृत्तित्वं पक्षविशेष्यकपरामर्शस्य पक्षवृत्तितानवगाहित्वात्
 तत्रापि सम्बन्धतया पक्षनिरूपिताधेयत्वभानोपगमे पक्षस्य प्रकार-
 तापत्तेः न च पक्षानुयोगिकहेतुतावच्छेदकसम्बन्धविवक्षयापि पक्ष-
 विशेष्यकपरामर्शं तादृशसम्बन्धस्य सम्बन्धः पक्ष एव भासते व्या-
 प्तिसम्बन्धस्य सम्बन्धश्च हेताविति नैकधर्मिण्युभयसम्बन्धावगा-
 हित्वरूपसामानाधिकरण्यावगाहितानिर्वाह इति शङ्क्यं विशिष्टबुद्धौ
 विशेष्ये सम्बन्धस्यानुयोगित्वरूपसम्बन्धो विशेषणे च तस्य प्रति-
 योगित्वरूपसम्बन्धो भासत इति सिद्धान्तात् पक्षविशेष्यकपराम-
 र्शेऽपि हेतौ व्याप्तिप्रतियोगिकसम्बन्धानुयोगित्वस्य पक्षानुयोगिकस-
 म्बन्धप्रतियोगित्वस्य च भानेन एकत्रोभयसम्बन्धावगाहिताया अ-
 क्षतत्वात् । न चैवं व्याप्यविशेष्यकपरामर्शसंप्रहस्तत्र हि हेतौ प-
 क्षानुयोगिकसंयोगादिरूपहेतुतावच्छेदकसम्बन्धो न पक्षरूपविशेष-
 णस्य सम्बन्धतया भासते विशेष्ये सम्बन्धानुयोगित्वस्य विशेषणे च
 तत्प्रतियोगित्वस्य भाननियमात् तादृशज्ञानस्य हेतुपक्षयोर्वैधिसं-
 योगाद्यनुयोगित्वप्रतियोगित्वावगाहित्वे भ्रमत्वप्रसङ्गात् तद्वैपरीत्ये
 च विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्यप्रसङ्गात् भासमानवैशिष्ट्यमस्ति यो-
 गित्वानुयोगित्वयोरैव विशेषणत्वाविशेष्यत्वात्मकत्वात् परं तु
 इद्वानुयोगिकसंयोगाविप्रतियोगित्वरूपसाधयेत्वमेव तथा भास-
 ते स च न हेतुतावच्छेदकसम्बन्धः न च पक्षानुयो-

मिक्त इति वाच्यं सम्बन्धसम्बन्धतया तत्र संयोगादिरूपहेतु-
तावच्छेदकसम्बन्धप्रतियोगित्वस्य हेतावभावेऽपि विशेषणी-
भवत्पक्षसम्बन्धतया तत्र तज्ज्ञानादेव एकत्र व्याप्तिवैशिष्ट्या-
नुपेक्षितत्वपक्षानुयोगिकहेतुतावच्छेदकसम्बन्धप्रतियोगित्वभावेनोभ-
यसामानाधिकरण्यावगाहितानिर्वाहात् । अथवा एतन्मते पक्षवि-
शेषकपरामर्श एव सर्वत्रानुमितिहेतुर्लाघवात् । नन्वेवमपि वद्वि-
व्याप्यो धूमः द्रव्यवान् पर्वत इति ज्ञानजन्येऽतिव्याप्तिः तादृशज्ञान-
स्यापि धूमाद्यात्मकैकहेतौ तदुभयसम्बन्धावगाहितत्वात् एकविषय-
तानिरूपितोभयसम्बन्धाविषयतापर्यन्तस्य लक्षणवाक्यतोऽलाभात्
तद्विषयत्वे च तथाविधव्याप्तिवैशिष्ट्यपक्षसम्बन्धविषयतानिवेशेनै-
वोपपत्तौ मिश्रोक्तद्वन्द्वोपेक्षाया निर्बीजत्वापत्तेः न चोभयसामानाधि-
करण्यमेकनिष्ठापरसामानाधिकरण्यं तथा च पक्षसम्बन्धनिष्ठव्या-
प्तिवैशिष्ट्यवत्सम्बन्धावगाहिज्ञानजन्यत्वमर्थः तत्सम्बन्धस्तत्प्रति-
योगिकत्वमेव उक्तसमूहालम्बनस्य केवलपक्षधर्मतादिज्ञानस्य च
वस्तुगत्या यो व्याप्तिवैशिष्ट्यवान् धूमादिः पक्षसम्बन्धनिष्ठतत्प्र-
तियोगिकत्वावगाहित्वेऽपि न क्षतिः तत्प्रत्ययान्तेन यादृशविशिष्ट-
मुपस्थाप्यते तादृशविशिष्टस्यैव वैशिष्ट्यमवगाहित्वे विषयक्षणी-
यमिति कथितज्ञानस्य च व्याप्त्यादिघटिततादृशविशिष्टनिरूपि-
तविषयिताशून्यत्वेन लक्षणाघटकत्वादिति वाच्यं व्याप्तिवैशिष्ट्यहे-
तुमात्रं पक्ष इत्येतादृशपरामर्शं संयोगांशे भासमानहेतुप्रतियोगि-
कत्वानिरूपिताविषयिताया व्याप्तिवैशिष्ट्यवत्प्रतियोगिकत्वरूपवि-
शिष्टविषयनिरूप्यत्वेऽपि पक्षसम्बन्धनिष्ठत्वस्य विशेषणकोटावप्रवि-
ष्टत्वेन तद्व्यतिरेकविशिष्टविषयनिरूपितत्वाभावेन तदसंप्रहात् प-
क्षसम्बन्धनिष्ठत्वस्योपलक्षणत्वे च तद्विषयकज्ञानवारणासम्भवात्
भावप्रत्यवेन वा अवगाहित्वविशेषणतया एकपदार्थतावच्छेदकनिष्ठा-
परसामानाधिकरण्यं कथं प्रतिपादनीयं भावरूपार्थ एव तदनु-
शासकानां प्रकृत्यर्थासधारणधर्मस्यैव भावार्थत्वात् न हि नीली-
रक्तत्वमित्यादौ वस्तुत्ववैतिष्ठ्यनीलित्वादिसामानाधिकरण्यं प्रकृ-
त्यर्थासधारणधर्मः तस्य वीर्योत्पलाविरूपप्रकृत्यर्थेऽवर्तमानत्वात् । न
चैकपदार्थनिष्ठपरपदार्थतावच्छेदकसम्बन्ध एव पदार्थतावच्छेदक-
ज्ञानसामानाधिकरण्यं प्रकृते च पक्षसम्बन्धप्रतियोगिनिष्ठव्याप्ति-

शिष्टानुयोगित्वमेव तथा तच्च प्रकृत्यर्थासाधारणधर्म एवेति वा-
च्यं पृथिवीत्वमित्यादितो गन्धाद्यप्रतीतिः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकधर्मस्यैव
भावार्थत्वस्वीकारेण कथितस्य प्रकृत्यर्थधर्मत्वेऽपि प्रकृतिजन्यबोधे
प्रकाशाविरहेण भावार्थत्वानुपपत्तेः न च कृत्तद्धितसमासेभ्यः स-
म्बन्धावगमस्त्वतलभ्यामित्यनुशासनाद्भावार्थभिन्नोऽप्युक्तसम्बन्ध-
स्तत्प्रत्ययार्थ एवेति वाच्यं तथा सति अत्रोत्पलत्वं नास्तीत्या-
दिवाक्यजन्यबोधे ग्राह्याभावानवगाहितया स्वतो विरोधित्वानु-
पपत्तेः अनुभवविरोधित्वापत्तेश्च । परामर्शविषयव्याप्तिवैशिष्ट्यानु-
योगित्वस्य विशेषणकांटौ पक्षसम्बन्धप्रतियोगिनिष्ठत्वाभानात् त-
स्य निरुक्तविशिष्टविषयकत्वासम्भवेन तत्प्रत्ययेन तादृशविशि-
ष्टार्थप्रत्यायनसम्भवेऽप्यप्रतीकाराच्च । अथ सामानाधिकरण्यान्ते-
न व्याप्तिवैशिष्ट्यसामानाधिकरण्यावच्छिन्नं पक्षधर्मत्वमेव विव-
क्षितं पदार्थतावच्छेदकसमानाधिकरणापरपदार्थतावच्छेदकबोधक-
त्वादित्येवार्थ इत्यविरोधः उक्तं च यद्वपत्युपाध्यायैरेव तदुत्तरत-
त्प्रत्ययो व्याप्तिविशिष्टत्वे सति पक्षधर्मत्वं भावमाहेति । एवं च सा-
मानाधिकरण्यान्तर्भावेन न भावप्रत्ययार्थता नीलोत्पलत्वमित्यादि-
त उत्पलादौ नीलाद्यभेदान्वयेन नीलाभिन्नोत्पलादेः प्रकृतितो
लाभात् तादृशोत्पलादीतरावृत्तित्वसहितसकलतादृशोत्पलावृत्ति-
त्वेन चान्यलभ्यप्रकृत्यर्थं परिज्यज्य इतरांशे शक्त्या भावप्रत्य-
येन बोधनात् नीलाभिन्नोत्पलादेवृत्तित्वरूपनीलिमादिसामानाधि-
करण्यस्योत्पलत्वादौ लाभनिर्वाहात् प्रकृते च तदितरावृत्तिवांशः
साकल्यांशश्चोत्पलक्षणतयैव विवक्षितो न तु ज्ञानान्वयिविषयविशो-
षणतया अतः परामर्शस्य तद्विषयकत्वेऽपि न क्षतिः व्याप्तिवैशि-
ष्ट्यसामानाधिकरण्यं च व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वमेव पक्षध-
र्मपदस्य प्रतियोगितासंसर्गेण पक्षानुयोगिकसमभिव्याहृतव्याप्तिघट-
कहेतुसम्बन्धावच्छिन्नपरतया प्रकृत्यर्थतावच्छेदकतावच्छेदकसम्ब-
न्धेनैव च प्रकृत्यर्थवृत्तिताया भावप्रत्ययेन बोधनात् प्रतियोगिता-
सम्बन्धेन प्रकृत्यर्थवृत्तिताया एव तत्पदोत्तरभावप्रत्ययतो लाभात्
तस्या एव च तत्प्रतियोगिकत्वरूपत्वात् सम्बन्धविधया भास्यमा-
ने संयोगादौ तत्प्रतियोगिकत्वस्य तदीयसम्बन्धविधया भासांश-
विशिष्टप्रतियोगिकत्वमपि सम्बन्धविषयताया अवच्छेदकमिति

व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नपक्षधर्मपदार्थतावच्छेदकपक्षसम्बन्धविषयताकत्वरूपं विशिष्टविषयकत्वं परामर्शोऽक्षतमिति चेत् । एवमपि व्याप्तिविशिष्टो यः पक्षधर्मः तस्य तत्त्वेन तत्प्रतियोगिकत्वरूपसम्बन्धविशेषणतया तादृशपक्षधर्मत्वावच्छिन्नाविशेषित-तत्प्रतियोगिकत्वावच्छिन्नविषयताया एव विशिष्टान्वयबलेन लाभात् । परामर्शो च पक्षधर्मत्वावच्छिन्नस्य पक्षांशोऽप्रकारतया तदवच्छिन्नप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नसम्बन्धविषयताकत्वविरहेण तदसंप्रहात् । यदि च पक्षधर्मत्वमप्युपलक्षणमुच्यते तदाप्यभेदसम्बन्धेन पक्षधर्मत्वावच्छिन्नांशो प्रकारीभवतो व्याप्तिविशिष्टत्वावच्छिन्नस्य उपलक्षणत्वे तदन्तर्गतव्याप्तेरपि तथात्वेन तदविषयकज्ञानाव्यावृत्तेस्तस्य विशेषणत्वब्रौव्यात् पक्षांशो प्रकारीभवति हेतौ व्याप्तिप्रकारकपरामर्शस्यासंप्रहः अभेदेन व्याप्तिविशिष्टस्य हेतुविषयतानवच्छेदकत्वात् एवं भावप्रत्ययार्थप्रविष्टं सकलतद्वृत्तित्वं तन्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं साकल्यघटितस्य तस्यान्यादृशस्य दुर्बलत्वात् नानाव्यक्तिकस्य गुरुत्वादिर्यत्र प्रकृत्यर्थतावच्छेदकता प्रत्येकं तत्र प्रकृत्यर्थनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकस्यापि तस्यानुगततदवच्छेदकावच्छिन्नस्य तादृशभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमभ्युपेयते नातस्तदसंप्रहः अन्यथा यथाश्रुते अनिस्तारात् । कस्याश्चिदपि गुरुत्वादिव्यक्तेः सकलगुरुत्वादिमद्वृत्तित्वात् न चैवं गुरुत्वमित्यादितो गन्धादेरपि बोधापत्तिः तस्यापि गुणत्वावच्छिन्नस्य गुर्वादिनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति वाच्यं गुणत्वावच्छिन्ने तदितरत्वव्यापकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपतदितरावृत्तित्वासत्त्वेन तदापत्ययोगात् तदितरत्वव्यापकभेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकावच्छिन्नतन्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य च भावप्रत्ययप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् तदितरावृत्तित्वं तु न यथाश्रुतं प्रकृत्यर्थतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन वृत्तेर्विवक्षणीयतया सत्त्वमित्यादौ तदितरसमवेतत्वाप्रसिद्धेः महानसीयबह्वित्वमित्यादौ शुद्धबह्वित्वाद्यन्तरेकिणो महानसीयबह्वित्वादेर्महानसीयबहुपादिरूपप्रकृत्यर्थैतरपर्वतीयबहुपादिवृत्तित्वेन तदितरावृत्तित्वबोधासम्भवाच्च तथा च कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययेन विशेष्यपदार्थतावच्छेदके विशेषणपदार्थतावच्छेदकसामानाधिकरण्यं कथं बोधनीयं प्रकृत्यर्थताव-

च्छेदकनिष्ठाया वृत्तिस्तद्वर्धाप्रवेशादिति महदसमञ्जसम् । उच्यते नि-
 रुक्ततदितरावृत्तित्वसहितसकलतद्वृत्तित्वस्य शक्त्यानन्त्यभयेन प्र-
 कृत्यर्थमनन्तर्भाव्य भावप्रत्ययप्रवृत्तिनिमित्तत्वे सामान्यत इतरत्व-
 व्यापकत्वस्य केवलान्वयिमात्रनिष्ठतया घटत्वावच्छिन्नभेदसाधा-
 रण्यविरहेण घटत्वादौ प्रथमदलस्य बाधः वृत्तिमद्भेदप्रतियोगिता-
 नवच्छेदकत्वरूपद्वितीयदलमपि प्रमेयत्वाद्यनवच्छिन्ने तत्र बाधितं
 घटेतरत्वव्यापकत्वादेः शक्यतया न बोधनिर्वाहः अतो लाघ-
 वाच्च धर्मत्वमेव तत्प्रवृत्तिनिमित्तमुच्यते धर्मत्वं च प्रकृत्यर्थाव-
 च्छेदकताघटकसम्बन्धेन सम्बन्धित्वमेव घटत्वमित्यादितो द्रव्य-
 त्वादिबोधप्रसङ्गो रूपादिबोधप्रसङ्गश्च भवतामपि समानः द्रव्यत्वा-
 देरपि घटत्वाविशिष्टतया घटेतरत्वव्यापकभेदप्रतियोगितावच्छेद-
 कत्वात् घटरूपादेरपि घटरूपत्वाद्यवच्छिन्नस्य घटादिनिष्ठभेदप्रति-
 योगितानवच्छेदकत्वात् एवं गुरुत्वमित्यादितोऽपि गुरुत्वादिसम-
 नियतरसादिवोधो भवतामपि दुर्वारः तदितरावृत्तित्वादिना
 भासमाने धर्मे तत्प्रकृत्यर्थावच्छेदकनिष्ठाधेयतासम्बन्धेन प्रकृत्य-
 र्थस्यान्वयमुपगम्य तद्वारणे च धर्मत्वेन शक्तिमतेऽपि धर्मत्वे
 प्रकृत्यर्थावच्छेदकनिष्ठत्वसहितनिरूपितत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थान्व-
 यमुपगम्य तत्तत्पदार्थतावच्छेदकनिष्ठाधेयताया धर्मान्तरे ऽसत्त्वेन
 तादृशातिप्रसङ्गो वारणीयः एवं च व्याप्तिविशिष्टाभिन्नपक्षधर्मप्र-
 तियोगिकत्वेन पक्षसम्बन्धे व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतापदेन बोध्यमाने
 ऽभेदेन पक्षधर्मान्वयिनि व्याप्तिविशिष्टे विशेषणतापन्नव्याप्तिविशिष्ट-
 स्यापि पक्षधर्मे विशेषणतया भानमुपेयम् एकविशेषणतया उपस्थि-
 तस्य पदार्थतावच्छेदकस्य स्वातन्त्र्येणैवितरविशेषणतया ऽभानात्
 अन्यथा घटं जानातीत्यादौ घटत्वादिविशिष्टनिरूपितविषयिताशा-
 लिज्ञानपर्यन्तस्य तात्पर्यविषयत्वेऽपि लाभासम्भवात् पदार्थतावच्छे-
 दकघटत्वादेः स्वावच्छिन्ननिरूपितत्वसम्बन्धेन विषयितया मन्व-
 येनैव तल्लाभनिर्वाहात् एवं च व्याप्तिवैशिष्ट्यादिविशेषितव्याप्ति-
 विशिष्टाभिन्नत्वोपलक्षितपक्षधर्मप्रतियोगिकत्वमेव विषयतावच्छेद-
 तया विवक्षितमिति पक्षधर्मे व्याप्तिविशिष्टाभेदानवगादिपराम-
 शास्यापि संग्रहः बहिर्व्याप्यधूम्रवर्णमितिज्ञाने व्याप्तिवैशिष्ट्यस्य भूमा-
 नो प्रकारत्वेऽपि तदंशे सम्बन्धितया भानादेव धूम्रनिष्ठानवच्छेदक-

तारूपविषयतायामवच्छेदकत्वसम्भवात् तद्व्यतिरव्याप्तिविशिष्टधूमप्रतियोगिकत्वविशिष्टहेतुतावच्छेदकसम्बन्धविषयकत्वमव्याहृतं न च व्याप्तिविशिष्टस्य हेतोः संयोगादिरूपसम्बन्धांशे सम्बन्धतया भासमाने तत्प्रतियोगिकत्वे तादृशहेतोः सम्बन्धान्तराभानासस्यापि च संयोगादौ सम्बन्धान्तराभानात् तदीयसम्बन्धान्तरव्यतिरव्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगादिविषयकत्वं वह्न्यव्याप्यधूमवानित्यादिबुद्धेरुपपादमेवेति वाच्यं तदवच्छिन्नविषयताकत्वरूपतद्विशिष्टविषयकत्वस्य तदीयसम्बन्धाभानेऽप्यव्याहृतेश्च अन्यथा गुरुमते ज्ञानस्य विशिष्टविषयकत्वानुपपत्तेः तैर्विशिष्टबुद्धौ सम्बन्धभानानुपगमात् न च वैशिष्ट्यांशे विशेषणीभवन्त्या व्याप्तेर्व्याप्तिविशिष्टेत्यादिवाक्यजन्यबुद्धौ सम्बन्धसम्बन्धोऽप्येतन्मते विषय इति तद्व्यतिरमेव विशिष्टं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतापदार्थः एवं व्याप्ति विशिष्टस्य हेतोः संयोगादिसम्बन्धांशे भासमानतत्प्रतियोगिकत्वांशेऽपि सम्बन्धान्तराभानमावश्यकं तथा च तद्व्यतिरव्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वस्य पक्षसम्बन्धनिष्ठविषयतावच्छेदकत्वं लक्षणवाक्यलभ्यमिति तादृशविशिष्टस्य च व्याप्तेः संसर्गतया तद्वैशिष्ट्यावगाहिपरामर्शीयविषयतावच्छेदकत्वात् तत्र वैशिष्ट्यांशे व्याप्तिप्रतियोगिकत्वमात्रस्य तत्सम्बन्धतया भानेन तत्र तदीयसम्बन्धान्तराभानादिति वाच्यं लक्षणवाक्यजन्यबोधे वैशिष्ट्यांशे व्याप्तिसम्बन्धसम्बन्धस्याधिकस्य भानेऽपि तस्य वैशिष्ट्यनिष्ठविषयतावच्छेदकत्वाविवक्षणसम्भवेन सामञ्जस्यात् न हि यस्मिन् विषये यस्य यत्सम्बन्धभानं तन्निष्ठविषयतायां तदीयतत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वं विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे भासत एवेति नियमः प्रामाणिकः घटं जानातीत्यादिवाक्यजन्यघटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे घटादिविषयतायां समवायानुयोगित्वावच्छिन्नत्वभानस्यापि नियमेनानभ्युपगमात् । अथ व्याप्तिघटकहेतुसम्बन्धावच्छिन्नबोधकपक्षधर्मपक्षोत्तरभावप्रत्ययस्य उक्तरीत्या प्रकृत्यर्थतानवच्छेदकसम्बन्धान्तरव्याप्तिहेतुप्रतियोगिकत्वबोधकतया सम्बन्धान्तरस्यासत्त्वेन तत्संसर्गकहेतुमत्ताज्ञानधारणेऽपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धसंसर्गकनिर्धर्मितावच्छेदकज्ञानधारणमशक्यमेव तस्यापि व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नतादृशसम्बन्धविषयकत्वात् ।

पक्षपदस्य धर्मितावच्छेदकविशिष्टार्थकतया पक्षधर्मतापदेन धर्मितावच्छेदकविशिष्टधर्म्यनुयोगिकत्वावच्छिन्नसंसर्गबोधनात् तदवच्छिन्नसंसर्गबोधाद्विज्ञानमेव ज्ञानान्तार्थ इति निर्द्धर्मितावच्छेदकज्ञानव्यावृत्तिरिति वाच्यं पक्षधर्मतापदेन पक्षधर्मप्रतियोगिकत्वेनैव पक्षसम्बन्धबोधनात् पक्षानुयोगिकत्वेन सम्बन्धस्य तदबोध्यत्वात् । मैवम् यतः संशयवारणाय ज्ञानपदस्य निश्चयार्थकत्वमावश्यकं निश्चयत्वं च विपरीतकोटिधर्मितावच्छेदकतानापक्षधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकज्ञानत्वं तथा च तादृशविशेष्यताकत्वावच्छेदेन व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नसम्बन्धावगाहित्वस्य विवक्षणात् हेतुमत्तांशे निर्द्धर्मितावच्छेदकज्ञानं न लक्षणघटकमिति एवं पक्षपदस्यानुपादानेऽपि सामञ्जस्यात्तदुपादानं धर्मपदस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धप्रतियोगिपरत्वलाभायेति दिक् । अथवा धर्मान्तरविशिष्टावच्छिन्नबोधकप्रकृतिकभावप्रत्ययः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकधर्मान् ताद्रूप्येणैव प्रत्याययति गुरुत्वमेकत्वमित्यादितो जातिविशेषपुरस्कारेणैव गुरुत्वैकत्वादिगुणबोधनात् उक्तं च गुणधीधितौ प्रतीतिस्तु ताद्रूप्येण धर्मत्वेन वेति न च शक्त्यानन्त्यप्रसङ्गाभायं पक्षः साधुरिति वाच्यं तदादीनामुपलक्षणीभूतबुद्धेर्विषयतावच्छेदकत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तघटत्वाद्यनुगमेन शक्त्यैक्यवत्प्रकृतेऽपि प्रकृत्यर्थतावच्छेदकतावच्छेदकत्वरूपोपलक्षणेन प्रकृत्यर्थतावच्छेदकजातिविशेषादीनामनुगमेन शक्त्यैक्यसम्भवात् विशेषरूपेण लक्षणाया एव बोधगन्तव्यत्वात् तादृशभावप्रत्ययार्थं च प्रकृत्यर्थस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन सम्बन्धत्वं संसर्गतया भासते तथा च प्रकृते पक्षानुयोगिकसम्बन्धावच्छिन्नबोधकपक्षधर्मपदोत्तरभावप्रत्ययस्य पक्षानुयोगिकसम्बन्धत्वेनैव तादृशसम्बन्धबोधकतया पक्षपदस्य धर्मितावच्छेदकविशिष्टार्थकतया धर्मितावच्छेदकविशिष्टानुयोगिकत्वावच्छिन्नव्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नसम्बन्धावगाहित्वानलाभात्सामञ्जस्यम् । सम्बन्धांशे विशेषणप्रतियोगिकत्वं यथा विशेषणस्य सम्बन्धतया भासते तथा विशेष्यानुयोगिकत्वमपि विशेष्यस्य सम्बन्धतया भासते अतः पक्षे हेतुसम्बन्धविधया भासमानस्य संयोगादेर्विषयता हेतुप्रतियोगिकत्वेनैव पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नानुयोगिकत्वेनाप्यवच्छिन्नमिति न किञ्चिदनुपपन्नम् । व्याप्तिवै-

शिष्टप्र(१)सामानाधिकरण्यं व्याप्तिविशिष्टसम्बन्धत्वं तत्प्रतियोगिक-
त्त्वरूप्यसितं पक्षधर्मत्वं पक्षानुयोगिकसम्बन्धः पक्षधर्मपदस्य प्रति-
योगितया पक्षसम्बन्धावच्छिन्नमात्रबोधकत्वात् प्रतियोगित्वानुयो-
गित्वयोः सम्बन्धसम्बन्धतया विशेषणविशेष्यांशे भानो-
पगमसम्भवात् प्रतियोगित्वादेर्ज्ञानान्वयित्वेऽपि पक्षव्याप्ययोः सम्ब-
न्धसंसर्गविधयाऽवगाहमानस्य परामर्शस्य नासंग्रहः व्याप्तिविशिष्ट-
प्रतियोगिकत्वादेः सम्बन्धविशेषणतया तन्निष्ठविषयताया अव-
च्छेदकतया ज्ञानेनान्वयो न तु विषयतया साक्षादेव तथा सति
विशुद्धलतावत्समूहालम्बनजन्येऽतिप्रसङ्गात् विषयांशे सम्बन्धवि-
धया यद्भासते प्रकार इव तत्रापि विषयतावच्छेदकत्वं विषयतानि-
रूपितविषयतापर्यवसितमक्षतमेवेति सम्बन्धविषयतायाः व्याप्ति-
विशिष्टप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नत्वनिर्वाहः । यदि च ताद्रूप्येणैव प-
क्षसम्बन्धः स्वावच्छिन्नबोधकपदोत्तरतत्प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थस्य
तत्प्रतियोगिकत्वं तु संसर्ग एव न तु प्रकारस्तथा च व्याप्तिवि-
शिष्टप्रतियोगिकत्वस्य विषयत्वान्वयिपक्षसम्बन्धविशेषणताविर-
हेण तत्पारतन्त्र्येण विषयत्वान्वयासम्भवात् सम्बन्धविषयतायां
न तद्वच्छिन्नत्वलाभसम्भव इति मन्यते तदा व्याप्तिविशिष्टस्यैव
सम्बन्धविषयतायामवच्छेदकतयाऽन्वयो चिवक्षणीयः तस्यैव
सम्बन्धविशेषणतया लक्षणार्थे प्रवेशात् यद्यपि कर्मधारयल-
भ्यस्याभेदेन व्याप्तिविशिष्टविशिष्टस्य पक्षधर्मस्यैव पक्षसम्बन्धांशे
विशेषणतया तादृशस्यैव ज्ञानान्वयो दर्शितदिशा स्वीकार्यः तथा च
यादृशपरामर्शः पक्षधर्मे व्याप्तिविशिष्टाभेदमवगाहते तस्यैव संग्र-
हो न तु तत्र व्याप्तिस्सम्बन्धावगाहिन इति तज्जन्येऽव्याप्तिः एवं
लक्षणवाक्यजबुद्धौ व्याप्तिवैशिष्ट्यस्य पदार्थतावच्छेदकतया
प्रकारत्वे तत्सम्बन्धसम्बन्धस्यापि भानमावश्यकं सम्बन्धसम्बन्ध-
स्य नियमेन विशिष्टबुद्धौ भानवादिनां तथा च विशिष्टपदार्थ-
घटकस्य तस्यापि ज्ञानान्वयध्रौव्यं विशेषणान्तर्गतस्योपलक्षण-
त्वायोगादिति व्याप्तिवैशिष्ट्यं यत्र संसर्ग एव तादृशपराम-
र्शस्य दुःसंग्रहतैव तादृशपरामर्शस्य संसर्गसंसर्गीयसंसर्गान्त-
रभानस्य निर्युक्तिकतयाऽनवस्थाभयेन च केनाप्यनभ्युपगमात्

तथापि व्याप्तिवैशिष्ट्ये धर्मिणि प्रकारतया भासमाने वैशिष्ट्यवि-
शेषणतापन्ना व्याप्तिरपि तेन संसर्गेण तत्प्रकारतया भासते एक-
विशेषणतया उपस्थितस्य स्वातन्त्र्येणैवान्यत्र विशेषणत्वानुपगमात्
एवं व्याप्यविशेषितस्य प्रतियोगितया सम्बन्धविशेषणत्वे इतर-
पदार्थविशेषणतापन्नस्य व्याप्यस्यापि प्रतियोगितया सम्बन्धवि-
शेषणत्वमिति स्वीकृत्यैवं व्याख्यातम् एवं च सति व्याप्तिविशेषि-
तधर्मिणो ज्ञानान्वयमाप्नुवाने सम्बन्धे विशेषणत्वं व्याप्तिवैशिष्ट्य-
विशेषितधर्मिणोऽभेदेन व्याप्यविशेषितस्य पक्षसम्बन्धविशिष्टस्य
चोपलक्षणत्वमित्यतः सर्वसामञ्जस्यात् । इत्थमेव दण्डांशे लौ-
हित्यप्रकारकज्ञाने विशिष्टविषयान्वयपरस्य लौहित्यविशिष्टदण्डं
जानातीति वाक्यस्य प्रामाण्यनिर्वाह इत्यलमतिसूक्ष्मानुधावनेन ।
पदार्थतावच्छेदकद्वयेति । अन्वयबलेन एकपदार्थतावच्छेदकवि-
शिष्टधर्मिसंसर्गोपरागेणापरपदार्थतावच्छेदकबोधकत्वादित्यर्थः ।
ननु कर्मधारयलभ्यव्याप्तिविशिष्टाभिन्नपक्षधर्मरूपप्रकृत्यर्थान्वितप-
क्षसम्बन्धरूपतत्प्रत्ययान्तार्थस्य लक्षणवाक्यार्थघटकस्याप्रसिद्ध्या
इदो वह्निमानित्यादिभ्रमानुमितावव्याप्तिरित्याशङ्कायां समाधत्ते ज्ञान-
पदेति । ज्ञानपदोपसन्धानेन ज्ञानबोधकपदसमभिव्याहारनियन्त्रि-
तव्युत्पत्तिविशेषेण बाधिताबाधितसाधारणतज्ज्ञानलाभात् पक्षध-
र्मतांशे बाधिताबाधितसाधारणस्य व्याप्तिवैशिष्ट्यसामानाधिकर-
ण्यस्य ज्ञानलाभात् । अयं भावः । ज्ञानवाचकपदसमभिव्याहृतस्य
विषयविशेषणतया स्वार्थबोधकस्यापि पदस्य विषये स्वार्थानन्व-
यनिश्चयदशायां विषयाविशेषणतयैव ज्ञानविषयतावच्छेदकतया
स्वार्थबोधकत्वं व्युत्पत्तिसिद्धं कथमन्यथा विशेषदर्शिनो भ्रान्तिज्ञा-
लोहितवह्निज्ञानघानयमित्यादिवाक्यं प्रयुज्यते तथा च वह्निव्याप्ति-
विशिष्टप्रतियोगिकत्वविषयतानिरूपितहृदसम्बन्धविषयताशालिज्ञा-
नत्वेन भ्रमात्मकपरामर्शस्यापि उक्तलक्षणवाक्याल्लाभः (१) एवं च गु-

(१) अथ लोहितवह्निं जानातीत्यादौ लोहितवह्नादिपदार्थस्यभेदान्वये तात्पर्यानुपग-
ममासासाधुत्वेन तात्पर्यस्याप्रत्ययकत्वेऽपि तद्वक्तव्यमात्रायनिर्वाहय लोहितपदस्य तत्र लौहित्या-
दिना भासमानार्थकत्वमुपेयते तत्र तत्पदशक्तिविरहेऽपि ज्ञानविषयबोधकतत्त्वार्थकपदस्य तत्त्वेन
भासमाने निरुद्धलक्षणोपगमात् । तेन रूपेण भासमानत्वञ्च तत्प्रकारतानिरूपकविषयतावच्च ता-
दृशविषयतावच्छेदेन च वह्निवादेर्विषयताभिरूपकत्वं विषयितार्थकविभक्तिमभिव्याहारात् प्रती-

णादिरूपपक्षानुयोगिकहेतुतावच्छेदकसंयोगादिसम्बन्धाप्रसिद्धावपि
गुणादिरूपपक्षे संयोगादिना हेतुमत्ताभ्रमजन्यानुमितौ नाव्याप्तिः
पक्षानुयोगिकत्वविषयतानिरूपितसंयोगादिविषयताशालित्वेन ता-
दृशभ्रमस्यापि लक्षणवाक्यतो लाभात् । इदं त्वापाततः पदार्थद्वया-
भेदविवक्षायामेव कर्मधारयस्य साधुतया अत्र पक्षधर्मे व्याप्तिवि-
शिष्टाभेदाविवक्षायां कर्मधारयानुपपत्तिः तद्विवक्षायां च भ्रमस्थले
विवक्षितलक्षणवाक्यार्थाप्रसिद्धाऽव्याप्तिः स्फुटैव एतदभिप्रेत्यैव
भ्रमानुमित्यव्याप्त्या मतमेतदग्रे दूषयिष्यति उक्तवाक्यस्य चाप्रामा-
ण्यमिष्टमेव किं तु लोहितं वह्निं जानातीत्यस्यैव प्रमाणत्वम् ॥

सांसर्गिकावर्षयितायाः सम्बन्धान्तरावच्छिन्नत्वं निर्युक्तिक-
मित्याशयेन दूषयति परामर्शेनेति ॥ ३१५४७

(दी०) तन्न परामर्शेन नियमतो व्याप्तिवैशिष्ट्यादिसामा-
नाधिकरण्यग्रहे मानाभावात् गौरवेण तद्विषयत्वेनाहेतुत्वात् ।
सम्बन्धसम्बन्धाग्रहेऽपि विशिष्टज्ञानत्वस्योपपादितत्वात् भ्रमस्थले

यते । अतो वह्निः शुक्ल इत्यादिप्रमाया लोहितो वह्निरित्यादिज्ञानान्तरीयलौहित्यादिप्रकारतार्क-
िकविषयतावद्ब्रह्मादिविषयकत्वेऽपि न तज्ज्ञानपरोक्तवाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिः लौहित्यादिविशेष्य-
तापन्नब्रह्माद्यविषयकब्रह्मादिज्ञाननिष्ठतद्विषयिताया लौहित्यादिविशेष्यतापन्नानिरूपितत्वात् द्वय-
त्वादिनिष्ठघटायन्युयोगिकाधिकरणतानिरूपकत्वे घटाद्याधियतावच्छेदकतायां यादृशमवच्छेदकत्वं
विषयतानात्मकमपि विषयतायांमविरुद्धमेव । एकं च प्रकृतेऽपि व्याप्तिविशिष्टपदं व्याप्तिप्रकरणे
भासमानपरं तस्य पक्षधर्मेऽभेदेनान्वयः । तस्य भावप्रत्ययार्थे पक्षसम्बन्धे स्वप्रतियोगिकत्वेन
भासमानत्वं सम्बन्धः यस्य विशेषणस्य येन सम्बन्धेन विशेष्येऽन्वयः ज्ञानविषयतया भासमाने
विशेष्ये स्वीयतत्सम्बन्धोपरागेण भासमानत्वस्यैव तद्विशेषणसम्बन्धतया भानमिति व्युत्पत्तेः अ-
राजकीये धननिष्ठस्वत्वे राजकीयत्वभ्रमरूपज्ञानपरे राज्ञो धनं जानातीत्यादिविशेष्यदर्शः वाक्ये
ष्वद्वयैस्त्वत्वे निरूपितत्वसम्बन्धेन राज्ञोऽन्वये योग्यतानुपपत्त्या निरूपितत्वेनैव भासमानत्वस्य
तत्र तत्सम्बन्धताया उपगन्तव्यत्वात् । तथा च व्याप्तिप्रकारेण यद्भासते तत्प्रतियोगिकत्वेन भ्र-
समानपक्षसम्बन्धावगाहिज्ञानजन्यत्वलाभाच्च भ्रान्तानुमित्यव्याप्तिर्न वा तच्च लक्षणवाक्याल्लक्षण-
बोधानुपपत्तिरिति चेन्न । एवमपि पक्षधर्मपदस्य यथाधुतार्थपरताया आवश्यकताहल्लिभ्याप्य-
जलकान् हृद इत्यादिपरामर्शजन्यभ्रमानुमितिसंग्रहेऽपि वह्निभ्याप्यधूमवान् हृद इति भ्रमजन्या-
नुमितेर्दुःसंग्रहत्वात् । तत्र व्याप्तिप्रकारेण भासमानधूमे वास्तवपक्षधर्मताविरहात् पक्षधर्मप-
दस्य पक्षधर्मत्वेन भासमानार्थकत्वे पक्षसम्बन्धस्य प्रकृत्यर्थतानवच्छेदकतायां तदुत्तरभावप्रत्य-
येन बोधानुसम्भवात् तेन रूपेण भासमानत्वरूपप्रकृत्यर्थतावच्छेदकस्य भावप्रत्ययेन विषयगुणे
परामर्शस्य तदनवगाहितया असामञ्जस्यमिति १ पुस्तके अधिकः पाठः ।

तादृशसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्या तज्ज्ञानस्यासम्भवात् असत्-
ख्यातिनिरासात् अवान्तरवाक्यार्थायोग्यत्वनिर्णये महावाक्यार्थ-
ज्ञानानुदयात् विषाणे शशसम्बन्धाभावनिश्चयदशायां शशवि-
षाणजन्यमिदं कार्मुकमिति शब्दबुद्धेर्ब्रह्मणापि दुरुपपादत्वात्

(गा०) परामर्शत्वस्य व्याप्तिवैशिष्ट्यादिसामानाधिकरण्यग्रह-
त्वव्याप्यत्वे मानाभावादित्यर्थः । व्याप्तिविशिष्टधूमसंयोगी वह्निव्या-
प्यधूमवांश्च पक्ष इत्यादिपरामर्शस्य व्याप्तिसम्बन्धपक्षसम्बन्धप्रकार-
कतया तसम्बन्धावगाहत्वं प्रामाणिकमेवेति नियमत इत्युक्तं तथा
च यत्र व्याप्तिवैशिष्ट्यं पक्षधर्मता च संसर्गतयैव भासते तज्ज्ञान्या-
नुमितावव्याप्तिर्यथाश्रुतलक्षण इति भावः । ननु तादृशज्ञानाद-
नुमितिर्न भवत्येव तादृशसामानाधिकरण्यविषयकत्वेनैव परामर्श-
स्यानुमितिहेतुत्वात् तथा च क्वाव्याप्तिरित्यत आह गौरवे-
ण चेति । व्याप्तिविशिष्टहेतुविशिष्टपक्षज्ञानत्वमेव लाघवेन हेतु-
त्वात् व्याप्तिवैशिष्ट्यादिसामानाधिकरण्यविषयकत्वेन हेतुत्वे
सामानाधिकरण्यविषयकत्वस्याधिकस्य निवेशात् तथा च तदुभ-
यसामानाधिकरण्यानवगाहिनोऽपि विशिष्टज्ञानादनुमित्युत्पत्तिनि-
ष्पत्त्युद्भव इति भावः । ननु सम्बन्धसम्बन्धावगाहिज्ञानत्वमेव वि-
शिष्टज्ञानत्वं न तु सम्बन्धज्ञानत्वमेव दण्डपुरुषसंयोगा इत्यादिस-
मूहालम्बनस्यापि तथात्वापातात् तथा चानुमितिजनकज्ञाने विशेष-
णीभूतव्याप्तिसाधनयोः संसर्गसंसर्गानवगाहत्वे तद्विशिष्टज्ञानत्व-
मेव तस्य नोपपद्यत इति कथमनुमितिजनकत्वमित्यत आह सम्बन्धे-
ति । अग्रहेऽपि अधिषयीकरणेऽपि । विशिष्टज्ञानत्वस्येति । अयमाशयः
सम्बन्धसम्बन्धावगाहिज्ञानत्वमपि न विशिष्टज्ञानत्वं सम्बन्धसम्ब-
न्धमादायापि समूहालम्बनसम्भवात् अपि तु तत्प्रकारकधीत्वमेव
तद्विशिष्टधीत्वं प्रकारत्वं च विषयताविशेषः न च प्रकारतात्वं
सांसर्गिकविषयतानिरूपिताविषयतात्वं यदि तदा विशेष्यताया
अपि तथात्वादतिप्रसङ्गः अपि तु सम्बन्धविषयतानिरूपितप्र-
तियोगित्वविषयतानिरूपितविषयतात्वमेव विशेष्यविषयता च
तादृशानुयोगित्वविषयतानिरूपितैव न तु तादृशप्रतियोगित्ववि-

व्यतिरिक्तरूपिता विशेषणांश एव संसर्गप्रतियोगिताभानादिति नाति-
प्रसङ्गः एवं प्रतियोगित्वस्थाने ऽनुयोगित्वं निवेद्य विशेष्यतात्वं
निर्वाच्यमिति संसर्गीयप्रतियोगित्वानुयोगित्वरूपसंसर्गान्तरभानं
विशिष्टबुद्धावावश्यकमिति वाच्यं संसर्गतात्ववत्प्रकारतात्वविशेष्य-
तात्वयोरपि स्वरूपसम्बन्धविशेषात्मकत्वादिति विशिष्टबुद्धेः संस-
र्गसंसर्गावगाहितानियमेऽपि भ्रमानुमितावव्याप्तिर्निष्प्रत्यूहैवेत्याश-
येनाह भ्रमस्थले चेति । तज्ज्ञानासम्भवादिति व्याप्तिवैशिष्ट्यसमाना-
धिकरणपक्षधर्मत्वज्ञानासम्भवादित्यर्थः । तथा च तादृशविशिष्टज्ञान-
जन्यत्वं लक्षणवाक्यार्थस्तस्य भ्रमानुमितिसाधारण्यमशक्यमेव भ्रम-
स्य व्याप्तिवैशिष्ट्यसमानाधिकरणपक्षधर्मत्वाविषयत्वात्सम्भवेन लक्ष-
णवाक्यार्थानन्तर्भावादिति भावः । ननु भ्रमेऽसदेव वैशिष्ट्यं भास-
इति टीकाकारानुमतं तथा च वह्न्यव्याप्यधूमवान् हृद् इत्यादिभ्रम-
स्य व्याप्तिवैशिष्ट्यमादिप्रतियोगिकहृदानुयोगिकासद्वैशिष्ट्याविष-
यकत्वमव्याहृतमेवेति कथं तादृशज्ञानासम्भव उच्यते इत्यत आह
असदिति । असतः व्याप्तिनिरासात् ज्ञानविषयत्वनिरासात् ज्ञानवि-
षयताव्यापकत्वस्य सत्त्वे व्यवस्थापनादिति यावत् । यदि चासतो
ज्ञानविषयतासत्त्वेऽपि अभावाधिकरणताया अपसिद्धान्तत्वात् ज्ञा-
नविषयत्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वरूपं तद्व्यापकत्वं सत्त्वे-
ऽक्षतमेवेति नार्थतो ऽसत्ख्यातिनिराससम्भव इति मन्यते
तदा सद्वृत्तित्वे तादृशज्ञानविषयतात्वव्यापकत्वमेव विवक्षणीयम-
सत्ख्यातिवादिनामसद्वैशिष्ट्यज्ञानविषयत्वस्य परमार्थत्वात् न च
भ्रमस्य सन्मात्रविषयकत्वे भ्रमत्वव्याघात इत्याशङ्क्यं तथात्वे
ऽपि व्यधिकरणप्रकारकत्वेन भ्रमत्वस्य निर्वाहात् इदं च
वस्तुगतमनुरुद्ध्याभिहितं वस्तुतो ऽसद्वैशिष्ट्यभानेऽपि न प्रकृते
निस्तारः अलीकस्य संसर्गतयैव ज्ञानादिविषयताया वाचस्पत्यनु-
मतत्वात् तन्मतानुसरणेऽपि असत्याः व्याप्तिवैशिष्ट्यसमानाधि-
करणपक्षधर्मतायास्तत्प्रत्ययान्तेन प्रतिपादनासम्भवात् अपा-
रमार्थिकधूमप्रतियोगिकहृदानुयोगिकवैशिष्ट्यावगाहिभ्रमात्मकपरा-
मर्शजन्यत्वस्य लक्षणवाक्यतोऽलाभात् लक्षणस्यासद्घटितत्वेना-
भ्रान्तस्य तत इतरभेदानुमानासम्भवाच्च भ्रान्तपुरुषीयानुमानस्या-
तिप्रसङ्गादिनापि सम्भवात् । ननु व्याप्तिवैशिष्ट्यपक्षधर्मयोरभेदो

लक्षणवाक्यतः प्रतीयतां तथापि न तदंशस्य लक्षणघटकत्वमु-
पगम्यते अतिव्याप्त्याद्यवारकत्वात् अवश्यविषयक्षणीयव्याप्तिवि-
शिष्टप्रतियोगिकत्वादिषिषयतानिरूपितसंसर्गाविषयतामात्रनिवेशे
नैव सामञ्जस्यात् लक्षणवाक्यप्रतिपाद्यताया लक्षणघटकनानियतत्वे
ज्ञानान्तकर्मधारयपक्षेऽपि अवश्यविषयक्षणीयस्य ज्ञानविशेषणव्याप्ति-
प्रकारकत्वांशे पक्षधर्मताविषयकत्वावाच्छ्रुतत्वस्य निवेशेनैव सा-
मञ्जस्याल्लक्षणवाक्यलभ्यस्य ज्ञानांशे पक्षधर्मताविषयकत्वविशेष-
णस्य वैयर्थ्येन लक्षणदोषात् एवं च भ्रमानुमितौ न लक्षणाव्या-
प्तिशङ्केत्याशयेनायोग्यताज्ञानाद्विशेषदर्शिनां नोक्तवाक्याद्भ्रमानुमि-
तौ लक्षणग्रहः सम्भवतीति विशेषदर्शिनं प्रति प्रकृतवाक्यानर्थ-
क्यमिति दूषणान्तरमाह अवान्तरोति । पक्षधर्माद्यंशे ऽविशेषणस्य
व्याप्तिवैशिष्ट्यादेर्न स्वातन्त्र्येण ज्ञानान्वयसम्भवः व्युत्पत्तिविरो-
धात् अपि तु तद्विशेषणतापन्नस्यैवेति तत्र तदनन्वयनिश्चयां ऽवा-
न्तरवाक्यार्थयोग्यतानिश्चयः तस्मिन् सति समुदायलक्षणवाक्य-
जन्यमहावाक्यार्थज्ञानासम्भवादित्यर्थः । महावाक्यार्थयोग्यता-
ज्ञानस्यावान्तरवाक्यार्थविषयकत्वनैयत्येनावान्तरवाक्यार्थधीविरो-
धिनाऽयोग्यताज्ञानस्य महावाक्यार्थयोग्यताज्ञानविरोधित्वादिति
भावः । एतदेव दृष्टान्तेन द्रढयति विषाण इति । शशसम्बन्धाभा-
वेति । शशस्य विषाणजन्यमिति वाक्यजन्यसम्बन्धप्रकारकबोधा-
भिप्रायेणेदं शशविषाणजन्यमिति वाक्यजन्यबोधस्य विषाणांशे
ऽभेदेन शशपदलक्ष्यशशसम्बन्धिप्रकारकतया सम्बन्धिभेदनिश्चय-
स्यैव तद्विरोधित्वात् समासव्यासयोः समानप्रकारकानुभवजनक-
त्वानुरोधेन षष्ठीतत्पुरुषस्थले सम्बन्ध एव लक्षणा समासे व्युत्प-
त्तिवैशिष्ट्येण नामार्थयोरपि भेदान्वयबोधाभ्युपगमादित्याशयेनेद-
मिति कश्चित् । शशसम्बन्धविशिष्टविषाणपरसर्वनामघटितवाक्यज-
न्यबोधपरतया व्याख्यानं पुनरसत् तथा सति विषाणे शशसम्ब-
न्धस्य पदार्थतया ऽवान्तरवाक्यार्थत्वायोगात् ॥

भ्रमानुमितेरलक्ष्यतया नाव्याप्तिप्रसक्तिरित्याशङ्कते न चेति ।

(दी०) न तत्र प्रमाणप्रस्तावात् प्रमैव लक्ष्या । यदि च
सङ्क्षिप्तपरामर्शादपि भ्रान्तानुमितिस्तदा करमज्ञापदं प्रमापर-

मिति वाच्यम् ॥

(गा०) प्रमाणप्रस्तावात् प्रमाणतत्त्वमत्र विविच्यत इत्युपक्रमेण प्रमाणस्य निरूपणीयत्वात् तन्निरूपणोपयोगितया प्रमेयानुमितिलक्षणीया । यद्यपि हृदो वह्निमानित्याद्यनुमितेरपि हृदत्वाद्यंशे प्रमात्वमेव विधेयांशे प्रमात्वविवक्षणे लिङ्गोपधानमतेऽपि धूलीपटलादौ व्याप्यत्वावगाहिज्ञानजन्यायां पर्वतादिपक्षकवह्ण्याद्यनुमितौ प्रमात्वस्याक्षततया लिङ्गोपहितेत्याद्यग्रिमग्रन्थानुत्थितेः यावद्भ्रमभेदकूटविवक्षणे तु हृदो वह्निमान् पर्वतश्च वह्निमानित्यादिसमूहालम्बनानुमितौ अलक्ष्यतापातेनातिप्रसङ्गः तथापि भ्रमान्यवृत्तिविषयितावत्वमेव प्रमात्वं विवक्षणीयम् । उक्तसमूहालम्बनज्ञानीयवह्निमत्पर्वतादिविषयिता समूहालम्बनानात्मिकायां पर्वतो वह्निमानित्यनुमितावापे वर्तते ज्ञानव्यक्तिभेदेन विषयिताभेदानुपगमात् अतस्तस्यालक्ष्यतैव हृदो वह्निमानित्याद्यनुमितिनिष्ठया हृदादिविषयिताया अपि भ्रमत्वघटकतया भ्रमत्वनैयत्यमेवातो न तस्यालक्ष्यत्वं यद्यप्यत्रापि लिङ्गोपहितेत्याद्यग्रिमग्रन्थासङ्गतिरस्ति तथाहि लिङ्गोपधानमतेऽपि शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नाविशेष्यतानिरूपितवह्ण्यादिप्रकारतायास्तादृशप्रकारताशालिसंशयनिवृत्त्यर्थं तादृशसिद्धिप्रतिबन्धकत्वार्थं च स्वीकरणीयत्वात् तादृश्याश्चोक्तरूपत्वात्तादृशानुमितेलक्ष्यत्वं दुष्परिहरमेवेति तथापि तादृशविषयितायां परामर्शजन्यतावच्छेदकत्वमपि विवक्षणीयम् अन्यथा हृदत्वादिविषयितामादाय भ्रान्तानुमितेरपि लक्ष्यतापातात् तथा च तादृश्याश्च बाधाभावादेर्जन्यतावच्छेदकत्वादिति ध्येयम् । ननु गन्धप्राग्भावाकालावच्छिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्याद्यसङ्कीर्णबाधस्थले या पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यावगाहिन्यनुमितिस्तत्रैवातिव्याप्तिस्तादृशानुमितेः साध्यस्य पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वांशे भ्रमरूपतया लक्ष्यत्वात् विशिष्टेऽपि पक्षे गन्धव्याप्यतया पृथिवीत्वादिरूपहेतुमत्त्वावगाहिनः परामर्शस्य प्रमात्वेन व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकपक्षसम्बन्धावगाहित्वात्तुक्तलक्षणस्याक्षतत्वादित्यत आह यदि चेति । सर्वत्रानुमाने पक्षधर्मताबलात्पक्षतावच्छेदकसाध्ययोः सामानाधिकरण्यमेव भासते न तु तयोरेवच्छेद्यावच्छेदकभावोऽपि तेन विनापि हेतोर्व्याप्तिपक्षधर्म-

स्थोपपत्तेस्तद्भासकबलाभावादित्यमिसन्धाय उक्तबाधासङ्करस्य
तस्य यन्नपतिना दूषितत्वात् तन्मते च न सल्लिङ्गपरामर्शादुभयानुमि-
तिरपि तु मिथ्यादिमत एवेत्यतो यदि चेत्युक्तम् । न च बाधितव-
ह्नी लाघवज्ञानसत्त्वे सल्लिङ्गपरामर्शादपि बाधितो वह्निः पक्षे भा-
सत इति सर्वेषामेवानुमतं परं तु तादृशानुमितेर्व्यापकतानवच्छे-
दकविशेषधर्मप्रकारकत्वं प्राचीना न मन्यन्ते अत एव सामान्य-
धर्मावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिबलात्प्रवृत्तानुमाने विशेषबाधस्यादो-
षत्वं समानप्रकारकत्वेन विरोधित्वं व्यवस्थाप्य व्युत्पादितमुपा-
ध्यायैर्बाधग्रन्थे तावतापि च बाधितविषयलाघवज्ञानजन्यानुमि-
तेस्तदभाववति तत्प्रकारकत्वरूपभ्रमत्वावच्छिन्नभेदघटितप्रमात्वं
दुरपघादमेवेति यदि चेत्यसङ्गतमेवेति वाच्यं तदवच्छिन्नाभा-
ववति तदवच्छिन्नप्रकारकत्वावच्छिन्नभेदघटितप्रमात्वस्य ल-
क्ष्यताप्रयोजकत्वोपगमेन पर्वतादौ वह्निवादिना बाधितवह्न्यादि-
विषयकानुमितेर्लक्ष्यतासम्भवेन तत्सङ्गतेः न चोक्तप्रमात्वस्य ल-
क्ष्यतानियामकत्वे जलपर्वतो वह्निमान् पर्वतो जलवह्निमानित्याद्य-
नुमितौ स्वरूपतो भासमानविषयांशे भ्रमरूपायां विशिष्टपक्षाद्य-
प्रसिद्धाऽव्याप्तिर्दुर्वारैव तत्रापि तादृशप्रमात्वसत्त्वादिति वा-
च्यम् । तदभाववति स्वरूपतस्तत्प्रकारकभ्रमभेदमपि प्रमात्व-
शरीरे निवेद्य तद्धारणसम्भवात् । केचित्तु यत्किञ्चिद्विधेयता-
वच्छेदकावच्छिन्नवत्पक्षावगाहित्वलक्षणपारिभाषिकप्रमात्वेनैव ल-
क्ष्यताया विवक्षितत्वात् लाघवज्ञानार्थिनोक्तानुमितौ महानसीय-
त्वादेः प्रकारत्ववादिमतेऽपि वह्निवत्स्यैव विधेयतावच्छेदकतया
पक्षस्य तदवच्छिन्नवत्त्वमेव तादृशप्रमात्वानपायात् । गन्धप्राग-
भावकालावच्छिन्नो घटो गन्धवानित्त्वादौ नव्यनये तादृशकालाव-
च्छिन्नसमवायस्य सम्बन्धत्वात्तेन सम्बन्धेन च पक्षे विधेयाभावात्
लक्ष्यता न चेदृशप्रमात्वस्य लक्ष्यतानियामकत्वे लिङ्गे प्रधानमते-
ऽप्यव्याप्यादिलिङ्गकानुमितेरलक्ष्यत्वाप्रसक्त्या लिङ्गोपहितेत्याद्य-
भिमतग्रन्थो नाद्यतरतीति वाच्यम् । इदानीं लाघवज्ञानजन्यानुमिते-
रलक्ष्यतायां क्षतिविरहात् भ्रमान्यवृत्तिविषयतावत्त्वमेव लक्ष्यता-
नियामकं वक्तव्यमित्याशयात्तथोक्तिसङ्गतेरिति वदन्ति । प्रमापरमि-
ति । अत्रापि लक्ष्यतानियामकं तादृशं प्रमात्वं तदेव विवक्षणी-

यम् अतः किञ्चिदंशे प्रमात्वमादाय नातिप्रसङ्गस्य दुर्वारता ॥

(दी०) अव्याप्यापक्षधर्मयोस्तत्त्वादिना परामर्शेन जनितायां वस्तुतः साध्यवत्पक्षावगाहितया प्रमायामव्याप्तेः लिङ्गोपहितलैङ्गिकभाननिरासेनांशिकभ्रमत्वस्याप्ययोगात् परमेश्वरतादृशज्ञानजन्यत्वस्य चातिप्रसङ्गकत्वात् । अत एव व्याप्तिविशिष्टे पक्षधर्मता तज्ज्ञानं वेत्यादिकमपास्तम् ।

(गा०) अव्याप्यापक्षधर्मयोरिति । अव्याप्ये धूलीपटलादौ व्याप्यत्वावगाहिना अपक्षधर्मे च महानसत्त्वादौ पक्षधर्मत्वावगाहिना परामर्शेन जनितायां वस्तुतो वद्व्यादिमति पर्वतादौ वह्निमत्त्वावगाहिन्यां प्रमानुमितावव्याप्तेरित्यर्थः तज्जनकपरामर्शस्य व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकपक्षानुयोगिकसम्बन्धानवगाहितत्वात् धूलीपटलादिसम्बन्धस्य व्याप्याप्रतियोगिकत्वात् महानसत्त्वादिसम्बन्धस्य पक्षानुयोगिकत्वादातं भावः । नन्वनुमितौ पक्षांशे व्याप्यत्वेन लिङ्गभानोपगमादुक्तानुमितेर्यथायोगं व्याप्तिपक्षधर्मतांशे भ्रमरूपतया ऽलक्ष्यतैवेति कथमव्याप्तिरत आह लिङ्गोपहितेति । लिङ्गविशिष्टपक्षसाध्यभानस्य मणिकृता निराकार्यत्वेनाक्तानुमितेर्व्याप्त्याद्यंशे भ्रमत्वस्याप्ययोगादित्यर्थः । लिङ्गोपहितलैङ्गिकभाने परामर्शजन्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वादि न निवेश्यते लिङ्गविषयताया जन्यतावच्छेदकत्वोपगमेनैव व्यभिचारवारणसम्भवादितिरित्या लाघवसत्त्वेऽपि मणिकृतां तत्रासम्भतेस्तदीयलक्षणं तन्मतमवलम्ब्य व्याख्यातुमुचितमिति भावः । ननूक्तानुमितिष्वपि व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकपक्षानुयोगिकसम्बन्धावगाहिभगवज्ज्ञानजन्यत्वसत्त्वान्नाव्याप्तिरित्यत आह परमेश्वरेति । तादृशेति । व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकपक्षसम्बन्धावगाहीत्यर्थः अतिप्रसङ्गकत्वात् प्रत्यक्षादावातिव्याप्तत्वात् तथा चातिप्रसङ्गवारणाय तादृशसम्बन्धावगाहिनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणता जन्यतानवच्छिन्नकार्यता वा निवेशनीया तथा चोक्तभ्रमजन्यानुमितौ भगवज्ज्ञानस्म उपादानप्रत्यक्षविधयैव कारणत्वं तस्याश्च जन्यत्वेनैव तज्जन्यतेति नाव्याप्तिनिराससम्भव इति भावः । न च भगवज्ज्ञानस्य परामर्शत्वेनापि

जनकता नित्यस्येत्यादिव्याप्त्यनभ्युपगमात् परामर्शहेतुतायां
 जन्यत्वस्याधिकस्यानिवेशादिति तादृशजनकतानिरूपितजन्यतामा-
 दावैव कूटलिङ्गकप्रमानुमितावध्यासिवारणसम्भव इति वाच्यं तादृ-
 शानुमित्यव्यवहितपूर्वं तदधिकरणात्मनि व्यासिविशिष्टप्रतियोगिक-
 पक्षानुयोगिकसम्बन्धावगाहिनिश्चयासत्त्वेन व्यभिचारप्रसक्त्या ता-
 दृशनिश्चयत्वावच्छिन्नजन्यतावच्छेदकस्य तादृशानुमितितो व्यावर्त-
 नीयतया तद्रूपावच्छिन्नजन्यतामादाय लक्षणसमन्वयासम्भवा-
 दिति भावः । इदमत्रावधेयम् बह्विव्याप्यधूमवान् पर्वत इति पराम-
 र्शस्यापि न व्यासिविशिष्टप्रतियोगिकपक्षसम्बन्धावगाहित्वेन हे-
 तुता धूमत्वादिना धूलीपटलाद्यवगाहितदाकारभ्रमासंग्रहात् तथा च
 तद्रूपावच्छिन्नकारणताघटितलक्षणस्य प्रत्यक्षविशेषाद्यतिव्याप्ति-
 धारणायोगमेवऽसम्भव एव स्यात्कथमुक्ताव्याप्त्यभिधानं यदि
 किञ्चिद्विज्ञप्ताध्यकानुमितिः प्रमात्मकपरामर्शादेव तदा तत्रोक्त-
 रूपेण हेतुतासम्भवाभासम्भव इत्युच्यते तदा तादृशानुमितिज-
 नकपरामर्शकारणताघटितजातिघटितलक्षणोपगमेनोक्ताव्याप्तेरपि ना-
 वकाशः । वस्तुतस्तु विषयतायां विशिष्टान्वयबलादुक्तवाक्यतो
 व्याप्त्यवच्छिन्नहेतुनिष्ठावच्छेदकताकपक्षसम्बन्धविषयताकत्वेनापि
 परामर्शलाभात्तद्रूपस्यैव कारणतावच्छेदकत्वविषयक्षया नासम्भव
 उक्तस्थलाव्याप्तिर्वा तद्रूपस्य भ्रमसाधारणत्वात् वास्तवव्याप्ति-
 विशिष्टप्रतियोगिकपक्षसम्बन्धस्य लक्षणवाक्यजन्यबोधे ऽवश्यं
 भानेन तद्विषयकत्वेन परामर्शोपस्थितावपि न तस्य कारणता-
 वच्छेदकत्वम् अपि तु कारणतासामानाधिकरण्यमेव कूटलिङ्ग-
 कपरामर्शसाधारणोक्तद्रूपावच्छिन्नकारणताया भगवज्ज्ञाने वास्त-
 वव्याप्यप्रतियोगिकतादृशसम्बन्धावगाहित्वसामानाधिकरण्यसत्त्वेन
 कूटलिङ्गकप्रमानुमितिपरलक्षणवाक्ये नावान्तरवाक्यार्थायोग्यत्व-
 मपीति लक्षणवाक्यतो व्यासिविशिष्टप्रतियोगिकत्वाविशिष्ट-
 पक्षसम्बन्धावगाहिज्ञानवृत्तित्वेन कारणत्वे भासमाने व्यासिविशि-
 ष्टप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नपक्षसम्बन्धावगाहिज्ञानत्वावच्छिन्नत्वेनापि
 तद्भासते तथा च व्यासिविशिष्टप्रतियोगिकत्वाविशिष्टपक्षसम्बन्धा-
 वगाहिज्ञानवृत्तित्वोपलक्षितव्यासिविशिष्टप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नप-
 क्षसम्बन्धावगाहिज्ञानत्वावच्छिन्नत्वविशेषितजनकताया लक्षणघट-

कत्वादीश्वरज्ञानवृत्तिजनकतायाश्च तादृशत्वाद् तादृशानुमितौ लक्षणसमन्वयः प्रत्यक्षादावतिव्याप्तिवारणश्च सम्भवतीति ध्येयम् । अत एव भ्रजमन्यानुमितावव्याप्तेरेव व्याप्तिविशिष्टे या पक्षधर्मता इति सप्तमीतत्पुरुषेण वास्तवव्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकपक्षसम्बन्धावगाहित्वरूपकर्मधारयपक्षीयार्थ एव पर्यवसानात् व्याप्तिविशिष्टे यत्पक्षधर्मताज्ञानमिति ज्ञानान्तेन विषयत्वार्थकसप्तमीतत्पुरुषसमासेन वास्तवव्याप्तिविशिष्टविषयकपक्षसम्बन्धज्ञानस्य लाभात् वह्निव्याप्यधूलीपटलवनपर्वत इत्यादिज्ञानासंग्रहादिति भावः । आदिपदाद् व्याप्तिविशिष्टा व्याप्तिसमानाधिकरणा या पक्षधर्मता इत्यादिसमासस्य परिग्रहः । यद्यपि वक्ष्यमाणज्ञानान्तकर्मधारयपक्षे प्रकारितारूपस्येव तत्प्रकारकज्ञानविषयत्वरूपस्य वैज्ञानिकस्य वैशिष्ट्यस्य विवक्षया ज्ञानान्तसप्तमीतत्पुरुषपक्षेऽपि व्याप्तिविशेष्यतापन्नहेतुविषयत्वावच्छेदेन पक्षधर्मताविषयकज्ञानपर्यवसानादुक्ताव्याप्तिपरीहारः सम्भवति यत्र व्याप्तेरप्रसिद्धिस्तत्रापि व्याप्तिपदस्य वक्ष्यमाणकल्पे विलक्षणप्रकारितायामिव पतत्कल्पेऽपि विलक्षणप्रकारतानिरूपिताविशेष्यतायां लक्षणासुपगम्याव्याप्तिपरीहारसम्भवः पक्षधर्मत्वाप्रसिद्धिस्थलेऽपि वक्ष्यमाणैव गतिः तथापि व्याप्तिपदलक्षणाया आवश्यकत्वे तत्पुरुषमुपेक्ष्य लाघवात्कर्मधारय एव आश्रयितुमुचित इत्याशयेन तत्पुरुष उपेक्षितः ॥

मिश्रोक्तं द्वन्द्वपक्षं दूषयितुमुपन्यस्यति व्याप्तीति ।

(दी०) व्याप्तिविशिष्टश्च पक्षधर्मश्चेति द्वन्द्वाश्रयणाव्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्मत्वावगाहिज्ञानजन्यत्वं लभ्यते पदार्थयोरभेदेऽपि पदार्थतावच्छेदकभेदेनैव प्रमाणप्रमेयेत्यादिसूत्रेऽन्यत्र च द्वन्द्वस्य दर्शनात् । पदार्थद्वयाभेदबोधकाच्च कर्मधारयाज्ज्ञेदाभेदोदासीनपदार्थद्वयबोधजनकत्वेनैव द्वन्द्वस्य भेदात् । विशिष्टपदस्य धर्मपरतया वा व्याप्तिवैशिष्ट्यपक्षधर्मत्वयोर्लाभात् । न चैवमालोको वह्निव्याप्यो धूमवान् पर्वत इति ज्ञानजन्येऽतिप्रसङ्गः एकत्र तदुभयावगाहित्वस्योक्तत्वादिति केचित् ।

(गा०) व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्मत्वावगाहीति व्याप्तिसम्बन्धपक्षसम्ब-

न्धविषयकेत्यर्थः इन्द्रस्वर इत्यादिन्यायेन भावप्रत्ययार्थेन व्याप्ति-
 विशिष्टस्याप्यन्वयादिति भावः । एवं च सम्बन्धविधया व्याप्ति-
 वैशिष्ट्याद्यवगाहिज्ञानस्य तत्सामानाधिकरण्यानवगाहित्वेऽपि त-
 दवगाहित्वस्याक्षतत्वान्नासंग्रहः । यद्यपि व्याप्तिवैशिष्ट्यादेर्ज्ञानवि-
 षयत्वान्वये व्याप्त्यादेरुपलक्षणत्वेऽतिप्रसङ्गात् विशेषणतैवोप-
 गन्नाव्या तथा च तद्विशिष्टस्य वैशिष्ट्यादेर्ज्ञानविषयत्वान्वये वै-
 शिष्ट्यानुयोगिकविशेषणवैशिष्ट्यस्यापि तदन्वय आवश्यक
 इति संसर्गतया व्याप्त्यादेर्वैशिष्ट्यावगाहिज्ञान दुःसंग्रहमेव विशे-
 षणसंसर्गस्य तदन्वयोपगमे च उपाध्यायमतेऽपि नोक्तपरामर्शसंग्र-
 हः उक्तयुक्त्या लक्षणवाक्यजन्यबोधे व्याप्तिवैशिष्ट्यादिसामाना-
 धिकरण्यस्य तत्संसर्गतयेव भानात् तथापि संसर्गभानोपग-
 मे एतन्मते सकलपरामर्शसंग्रहः उपाध्यायमते च व्याप्त्यादिवै-
 शिष्ट्यं यत्र संसर्गतया भासते तस्य तावता संग्रहेऽपि भ्रमस्थले
 उभयसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिर्दुर्वारैवेति विशेषः । अ-
 थाभ्युपगम्यतां संसर्गं विशेषणप्रतियोगित्वस्य संसर्गतया भानं
 तथापि तद्विषयताया अनुमितिकारणतावच्छेदककोटिनिवेशे मा-
 नाभाव इति वक्ष्यमाणातिप्रसङ्गस्य वारणाय येन रूपेण परा-
 मर्शस्य लक्षणवाक्याल्लाभस्तस्य जनकतावच्छेदकता-
 या विवक्षणीयतया संसर्गानुयोगिकसम्बन्धविषयत्वघटितल-
 क्षणवाक्यप्रतिपाद्यतावच्छेदकरूपस्य चानुमितिजनकतानव-
 च्छेदकतयाऽसम्भव इति चेन्न प्रकारतात्वस्य सं-
 सर्गप्रतियोगित्वविषयतानिरूपिताविषयतात्वरूपतया प्रकारता-
 त्वेन व्याप्तिप्रकारतानिवेशने संसर्गप्रतियोगित्वविषयताया
 अपि कारणतावच्छेदकगर्भे निवेशात् वैशिष्ट्यानुयोगिकसंसर्ग-
 विशेषावच्छिन्नत्वेनोपस्थितव्याप्तिविषयताघटितसमुदाये तादृश-
 सम्बन्धानवच्छिन्नत्वस्योपलक्षणत्वोपगमेन तदंशं परित्यज्य इत-
 रांशं कारणतावच्छेदकत्वविवक्षणसम्भवाच्च । ननु पदार्थयोरभेदे न
 इन्द्रस्य साधुता एकघटादिपरघटकलशादिपदे तददर्शनात् तथा
 च प्रकृते व्याप्तिविशिष्टपदपक्षधर्मपदयोर्इन्द्रसाधुत्वानुरोधेन वि-
 भिन्नधर्मिपरत्वोपपत्तये एकधर्मिनिष्ठव्याप्तिवैशिष्ट्यपक्षधर्मत्वावगा-
 हिपरामर्शसंग्रह इत्याशङ्क्य एकधर्मिपरत्वेऽपि इन्द्रमुपपादयति

पदार्थयोरिति । पदार्थयोः पदजन्यप्रतीतिविशेष्यतयाऽभिप्रेतयोः ।
 पदार्थतावच्छेदकभेदेनेति । तथा च पदजन्यप्रतीतिविषयतयाऽभि-
 प्रेतत्वरूपपदार्थतावच्छेदकादिसाधारणपदार्थत्वाश्रयस्य भेद एव
 द्वन्द्वनियामक इति भावः । एतेन नानार्थेतरसरूपैकशेषस्थलेऽपि
 विशेष्यघटादिव्यक्तिभेदेन द्वन्द्वप्रसक्त्या सरूपैकशेषस्य द्वन्द्वाप-
 वादकताप्रवादसङ्गतिः । घटत्वेनैकघटतात्पर्यकघटकलसपदयोः प्र-
 तिपाद्यघटघटत्वयोर्भेदेऽपि न द्वन्द्वः एकपदप्रतिपाद्येऽपरपदप्र-
 तिपाद्यत्वावच्छिन्नभेदस्यापेक्षितत्वात् । वस्तुतः पदार्थयोर्भेदः प-
 दार्थवैलक्षण्यं एकपदप्रतिपाद्यविशिष्टार्थस्यापरपदप्रतिपाद्यविशि-
 ष्ठार्थापर्याप्तविषयताश्रयत्वं पर्यवसितं द्वन्द्वनियामकम् । एतेन मे-
 यवाच्ययोरभेद इत्यादौ मेयपदप्रतिपाद्ये वाच्यादिपदप्रतिपा-
 दत्वावच्छिन्नभेदासत्त्वेऽपि न क्षतिः गगनाकाशयोरभेद इत्यादौ
 च गगनादिपदं तद्वाच्यत्वावच्छिन्नपरमिति पदार्थतावच्छेदक-
 भेदेन द्वन्द्वः । अथ द्वन्द्ववाधार्थं सरूपैकशेषानुशासनमित्ययुक्तं
 समस्यमानपदानामनुपूर्वीभेदरूपवैरूप्यस्य द्वन्द्वनियामकतां स्वी-
 कृत्यैव सरूपाणां द्वन्द्ववारणसम्भवादिति चेन्न न हि द्वन्द्वबाध
 एव सरूपैकशेषफलं किं तु तदननुशासने घटा इत्यादौ बहु-
 त्वान्वयानुपपत्तिः सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं प्रत्याययतीति-
 व्युत्पत्तेरेकघटपदेन बहुघटबोधनासम्भवात् सकृदर्थं प्रत्याय-
 यतीत्यस्यानेकशक्तिविषयाबोधकत्वार्थकत्वेऽपि इन्द्रोपेन्द्रचन्द्रपरे
 हरय इत्यादावगतिः एकशेषानुशासने तु तत्र बहुपदेभ्य एव
 बहुनां बोधो बहुपदाश्रवणं च इतरेषां लोपात् एकशेषस्य इतर-
 लोपपर्यवसितत्वात् । अत्राहुः सरूपैकशेषः कृतद्वन्द्वानामेव न तु
 द्वन्द्वापवादकता तस्य तथा सति सविभक्तिकानामेव द्वन्द्वस-
 म्भवात् सविभक्तिकानामेव एकशेषस्य वाच्यतया श्रूयमाणपदो-
 त्तरं सुविभक्तेरवस्थानापत्तेः लुप्तपदानां श्रूयमाणबहुवचनाप्र-
 कृतितया तदर्थान्वितस्वार्थबहुत्वबोधकतायास्तत्रानुपपत्तेश्च समा-
 सोत्तरं बहुवचनोपगमे च समासान्तर्गतसकलपदानामेव स-
 मासोत्तरविभक्तिप्रकृतितया सामञ्जस्यात्(१) वस्तुतस्तु नेष्यत

(१) न च कृतद्वन्द्वानामेकशेषोपगमे पादाः मसकाः इत्यादौ द्वन्द्वश्च प्राणितुर्यसेनाङ्गानां
 श्रुतजन्तव इत्यादिसूत्रैरेकवद्वाच्यप्रसक्त्या बहुवचनानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्र सूत्रे द्वन्द्वपदस्य एक-

एवैकशेषः उक्तव्युत्पत्तेरप्रामाणिकत्वात् सति तात्पर्यं गुण-
पदनेकार्थबोधस्येष्टत्वादिति । अन्यत्र नीलघटयोरभेद इत्यादौ
अत्र पदार्थतावच्छेदकगतमेव द्वित्वादिकं द्विवचनादिना प्र-
त्याख्यते साधुत्वार्थकमेव वा द्विवचनादिकं उर्वश्यस्सरस
इत्यादौ बहुवचनवत् तत्रापि प्रकृत्यर्थगतगुणादिकमादाय
बहुत्वबोधकत्वमिति तु न युक्तं गुणादेरप्रकृत्यर्थत्वात् त-
त्साधारणबहुत्वबोधोपगमे ऽतिप्रसङ्गात् अजहत्स्वार्थलक्षणया गु-
णादीनामपि प्रकृत्यर्थत्वोपगमे मुख्यार्थपरपदोत्तरबहुवचनस्य
पदसाधुत्वमात्रार्थतायामविवादित्यलमप्रस्तुतानल्पजल्पनेन । न-
न्वेकधर्मिबोधकपदयोरपि द्वन्द्वोपगमे द्वन्द्वस्य कर्मधारयभे-
दानुपपत्तिः तादृशपदद्वयसमासस्यैव कर्मधारयत्वात् इत्यत
आह पदार्थेति । तथा च वस्तुतोऽभिन्नधर्मिबोधकपदद्वयकसमा-
सत्वं न कर्मधारयलक्षणमपि तु एकपदार्थे ऽपरपदार्थाभे-
दबोधकसमासत्वमेवेति भावः । भेदाभेदोदासीनत्वं भेदाभेदज्ञा-
नाविषयत्वं भिन्नतया ऽभिन्नतया वा ऽभासमानत्वमेवेति भावः ।
भेदोपादानं दृष्टान्तविधया अभेदभानव्यवच्छेदेनैव कर्मधार-
यविशेषोपपत्तेः कर्मधारयस्थलेऽभेद इव इतरेतरद्वन्द्वस्थलेऽपि प-
दार्थस्य तत्त्वावच्छेदकस्य वा भेदो यथायोगं भासत इति
अमानिराकरणाय वा तदुपादानं आस्तां वा पदार्थभेदेनैव
द्वन्द्वः तथापि तत्प्रत्ययान्तेन विशिष्टान्तस्य द्वन्द्वोपगमादु-
क्तार्थतासम्भव इत्याशयेनाह विशिष्टपदस्येति । भावकान्ततोप-
गमेनेति शेषः । केचित्तु व्याप्तिविशिष्टपदपक्षधर्मपदयोर्द्वन्द्वे पक्ष-
धर्मपदस्यालयाच्त्वेन पूर्वनिपातापात्तिरतः पक्षधर्मतापदेन द्व-
न्द्वमाहेत्यवतारयन्ति । धर्मेपरतया वैशिष्ट्यपरतया ज्ञानजन्ये
अनुव्यवसायादौ अतिप्रसङ्ग इति तादृशसमूहालम्बनस्यापि
व्याप्तिवैशिष्ट्यपक्षधर्मत्वोभयावगाहिताया अक्षतत्वादिति भावः ।
इदं च यथाश्रुताभिप्रायेण तत्त्वेन जनकताविषक्षणे त्व-
सम्भवो बोध्यः । अनुमित्यजनकोपदर्शितसमूहालम्बनसा-
धारणस्य तदुभयावगाहिज्ञानत्वस्य तज्जनकतानवच्छेदकत्वा-
त् । एकत्रेति एकधर्मिबिषयकत्वावच्छेदेनेत्यर्थः तथा

च व्याप्तिवैशिष्ट्यावगाहितावच्छेदकविषयितानिरूपकधर्मिविष-
यिताकत्वावच्छेदेन पक्षधर्मत्वावगाहित्वं पर्यवसितम् । एतादृ-
शार्थस्य लक्षणवाक्ये एकत्रेति पदपूरणादिना लाभो बोध्यः ।

(दी०) तदप्यसत् । एवमपि धूमो वह्निव्याप्यो द्रव्यं
पर्वतवृत्तीतिज्ञानजन्येऽतिप्रसङ्गात् । एकरूपेण तदुभयावगा-
हित्वस्योक्तौ च मीमांसकमतानुप्रवेशात् । मिथस्तदुभयोप-
श्लेषावगाहित्वस्य च परामर्शाव्यापकत्वात् । न च तदु-
भयविषयत्वानियतधर्मावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यताशा-
लित्वमर्थः पक्षधर्मतापदोपादानवैयर्थ्यात् ।

(गा०) एवमपि एकत्रोभयावगाहिताविवक्षणेऽपि ननु एक-
धर्मावच्छिन्नधर्मिण्युभयावगाहित्वविवक्षणाच्च धूमो वह्निव्या-
प्यो द्रव्यं पर्वतवृत्तीति ज्ञानजन्येऽतिप्रसङ्ग इत्यत आह
एकरूपेणेति । मीमांसकमतानुप्रवेशादिति मीमांसकैर्यथा वह्निव्या-
प्यवानयमित्यादिव्याप्यतावच्छेदकरूपानगाहिपरामर्शादनुमितिरप-
लप्यते धूमो वह्निव्याप्यो धूमवान् पर्वत इत्यादिसमूहा-
लम्बनाच्चानुमितिरभ्युपेयते तेषामेकरूपेण व्याप्तिपक्षधर्मता-
ज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वात् तथोक्तरीत्या लक्षणं व्याचक्षणेनापि
तत्र तत्रानुमितिरपलपनीया स्वीकार्या च अन्यथाऽव्याप्त्य-
तिव्याप्त्योः प्रसङ्गादित्यर्थः तथा च विशिष्टपरामर्शत्वेनानु-
मितिहेतुतावादिनां नैयायिकानां नोक्तरूपावच्छिन्नकारणताया
लक्षणे प्रवेशसम्भव इति न्यायमते ऽव्याप्त्यादिदोष आवश्यक एवे-
ति भावः । यद्यपि धर्मिनिरूपितैकविषयितावच्छिन्नतदुभयवि-
षयिताविवक्षणे न समूहालम्बनजन्येऽतिप्रसङ्गः न वा व्याप्यता-
वच्छेदकानवगाहिपरामर्शजन्यानुमित्यसंग्रहः तथापि व्याप्तिपक्ष-
धर्मत्वाप्रसिद्धिस्थले ऽव्याप्तिरेवैतत्कल्पोपेक्षाबीजमित्यवधेयम् ।
ननु परस्पररोपश्लेषेणोभयावगाहित्वविवक्षणाच्च समूहालम्बनज-
न्येऽतिप्रसङ्गः तच्चैकतरसम्बन्धविषयकत्वावच्छेदेनापरावगाहि-
त्वं सम्बन्धः सामानाधिकरण्यमित्यत आह मिथ इति । प-
रामर्शाव्यापकत्वादिति । सम्बन्धावगाहिताया विशिष्टबुद्ध्याव-

प्रामाणिकतया व्याप्तिवैशिष्ट्याद्यप्रकारकपरामर्शस्य तत्सामानाधिकरण्यानवगाहित्वादिति भावः । यद्यप्युभयसामानाधिकरण्यावगाहितायाः परामर्शाव्यापकत्वस्य प्रागेवाभिहितत्वादिदानीम् उक्तशङ्का नावतरितुमर्हति तथापि पूर्वमुपाध्यायमते भ्रान्तानुमित्यव्याप्तेरेव निर्भरस्य कृतत्वात् सम्बन्धसम्बन्धावगाहित्वाभ्युपगमेन शङ्कासम्भवो बोध्यः परामर्शाव्यापकत्वादित्युपलक्षणम् । उक्तार्थस्य लक्षणवाक्यादलाभोऽपि दोषो बोध्यः उभयविषयकत्वविशिष्टस्य निरूपितत्वेन जन्यतायामन्वयो विवक्षित इत्युभयविषयकत्वस्य जनकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वस्य लाभानुव्यवसायादावतिव्याप्तिरिति शङ्कते न चेति । तदुभयविषयकत्वे तद्विशिष्टज्ञानत्वे चाऽवच्छेदकत्वपर्याप्तिनिवेशऽसम्भवः संशयान्यत्वादेरधिकस्यानुमितिजनकतावच्छेदककुक्षिनिवेशादतस्तत्पर्याप्त्यनिवेशसूचनाय घटितार्थकं नियतपदम् एतेनोभयविषयकत्वनियतत्वं यदि तद्व्याप्यत्वं तदा व्याप्तिवैशिष्ट्यविषयकत्वपक्षधर्मत्वविषयकत्वोभयाभाववद्बृत्तिस्वरूपायां उभयविषयकत्वव्याप्तौ केवलव्याप्तिसर्वैशिष्ट्यविषयकत्वाभाववद्बृत्तित्वाघटितस्योभयत्वावच्छिन्नभावस्य निवेशादग्निपक्षधर्मत्वांशवैयर्थ्यप्रदर्शनासङ्गतिः यदि च ज्ञानत्वस्य तदुभयाभाववद्बृत्तितया विशेषणान्तरविशिष्टज्ञानत्वरूपपरामर्शत्वे तदभावो दुर्घट इति स्वव्यापकतत्कत्वरूपव्याप्तिरेव निवेशनीयेत्युच्यते तदाप्युभयत्वावच्छिन्नविशेषणतया व्यापकतायाः प्रवेशे व्याप्तिवैशिष्ट्यविषयकत्वत्वावच्छिन्नविशेषणतया तदप्रवेशाद्वैयर्थ्यं दुर्वारमेव । एवमुभयविषयकत्वनियतकारणतानिवेशेनापि उपपत्तेस्तन्निमित्तधर्मावच्छिन्नत्वनिवेशनमप्यफलं नियतत्वांशस्य लक्षणवाक्यादनुपस्थित्या तदघटितलक्षणालाभश्चेति दुष्णमप्यपास्तम् एवं केषाञ्चिदुभयविषयकत्वव्याप्यतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नविषयादिकारणतामादाय परामर्शानुव्यवसायादावतिव्याप्तिवारणायानेकबृत्तित्वं विषयिताघटितधर्मावच्छिन्नत्वं वा कारणतायामधिकं निवेश्यमित्यप्यनुपादेयमेव यत्राङ्गविशेषसाध्यकस्थले एक एव परामर्शस्तत्रानेकबृत्तित्वस्य उभयविषयकत्वावच्छिन्नत्वस्य च कारणताविशेषणत्वेऽव्याप्ति

सर्वे तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुत्वात् । न च योगिनां तद्विषयकज्ञानस्या-
वश्यं सत्त्वात् तत्साधारणतद्विषयकत्वेन हेतुत्वं कल्पनीयं तच्चो-
भयवृत्त्यपीति वाच्यम् । यत्र भ्रमरूप एव तादृशपरामर्श-
स्तत्र तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुत्वादव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति तत्र जा-
तिघटितलक्षणमेव शरणीयम् । पक्षधर्मताविषयकत्वमा-
प्रनियतधर्मावच्छिन्नकारणताप्रवेशे साधारणधर्मवत्ताज्ञानजन्य-
तामादाय संशये प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञान-
जन्यतामादाय च धूमवत्पर्वतो नास्तीत्याद्यभावप्रत्यक्षे घटवानित्या-
दिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे चातिव्याप्तेर्व्याप्तिवैशिष्ट्यविषयकत्वोपा-
दानमावश्यकमित्याशयेन पक्षधर्मतांशवैयर्थ्यमाह पक्षेति । न
च व्याप्तिवैशिष्ट्यविषयकत्वनियतधर्मावच्छिन्नकारणताप्रवेशे
वह्निव्याप्यो धूमो द्रव्यं न वेत्याकारकसंशये व्याप्तिविषयकधर्मि-
ज्ञानजन्यतामादायातिप्रसङ्गः इति वाच्यं पक्षधर्मतापदोपादानेऽपि
तद्विषयतावस्थ्यात् तादृशधर्मिज्ञानादेरपि धर्मिवृत्तित्वावगाहि-
त्वात् न च स्वधर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्न-
वृत्तित्वावगाहित्वानिवेशान्न दोष इति वाच्यं तादृशसंशय-
धर्मितावच्छेदकावच्छिन्ने कोटिद्वयसहचरितधर्मवत्ताज्ञानस्य तथा-
त्वाद्याप्तिविषयकत्वाच्च तज्जन्यतामादायातिप्रसङ्गस्य दुर्वार-
त्वात् न च तादृशदोषवारणाय विशेषणान्तरप्रक्षेप आव-
श्यकः तथा च व्याप्तिवैशिष्ट्यविषयकत्वघटितलक्षणे व्याप्त्य-
विषयकत्वस्य चरमज्ञाने व्याप्त्यविषयकवृत्तित्वस्य जन्यतायां वा
निवेशेनेव पक्षधर्मताघटितलक्षणेऽपि यदंशे पक्षधर्मतावगा-
हिज्ञानं जनकं तदंशे पक्षधर्मतानवगाहित्वस्य चरमज्ञाने
तदनवगाहिवृत्तित्वस्य जन्यतायां वा निवेशेनेन प्रतीकारः
सम्भवति धूमवत्पर्वतो नास्तीत्याद्यभावप्रत्यक्षादौ धूमाद्यंशे
पक्षधर्मताज्ञानत्वेन जनकत्वेऽपि तादृशप्रत्यक्षादेरपि तदंशे
पक्षधर्मत्वावगाहित्वात् साधारणधर्माद्यंशे पक्षधर्मतावगाहि-
ज्ञानजन्ये संशयेऽपि सामग्रीवशेन साधारणाविधर्मांशे पक्षधर्मता-
भानात्प्रत्यक्षे उपस्थितवस्तुभानसामग्न्या नियतत्वात् चरमज्ञानप-
दस्य निश्चयपरत्वात् संशयत्वस्यार्थसमाज्ञप्रस्ततया कार्यतानव-
च्छेदकत्वमते च न संशयातिव्याप्तिश्चेति एकतरोपादानवैयर्थ्यादित्य-

भिन्नानमेवोचितमिति बोध्यम् । एवमपि सादृश्यादेः स्वविषयधर्मि-
 हासिताज्ञानजन्यायां तत्र तदनवगाहिम्यामुपमितावतिव्याप्तेः । ननु
 व्याप्तिवैशिष्ट्यघटितलक्षणेऽपि बह्विव्याप्यधूमवत्पर्वतसदृशं म-
 हानसमित्यतिदेशवाक्यार्थज्ञानजन्यायामुपमितावतिव्याप्तिर्दुर्वारैवे-
 ति चेन्न । एतादृशातिव्याप्तेरुभयपददानेऽपि सत्त्वात्केवलपक्ष-
 धर्मताघटितलक्षणे धूमवत्पर्वतसदृशं महानसमितिज्ञान-
 जन्योपमितावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्तदुपेक्षितम् । केचित्तु साधारण-
 ज्ञानजन्यतामादाय संशयातिव्याप्तिवारणमेव पक्षधर्मताघटि-
 तलक्षणोपेक्षाधीनमित्याहुः । एतन्मते व्याप्तिवैशिष्ट्यघटितलक्ष-
 णेऽपि बह्वितद्भावोभयसहचरितधर्मव्याप्यधूमवान् पर्वत इति
 ज्ञानजन्यसंशये ऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति बोध्यम् ।

मिभाद्युक्तं ज्ञानान्तकर्मधारयपक्षमवलम्ब्य समाधातुमुपक्रम-
 ते व्याप्तिविशिष्टमिति ।

(दी०) व्याप्तिविशिष्टं व्याप्तिप्रकारकं यत्पक्षधर्मता-
 ज्ञानं तज्जन्यमिति तु स्यात् । यद्यप्यत्राप्रीन्धनसमा-
 नाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नस-
 मानाधिकरणेन्धनवानित्यादिपरामर्शजन्येऽव्याप्तिरखण्डव्याप्तेर-
 प्रसिद्धेः भ्रमानुमितेर्लक्ष्यत्वे चात्राकाशमात्मन इत्यादौ सुतरां
 तथा तथापि तावत्पदार्थानां तथाविधपरस्परपक्षलेषावगाहित्वं
 विवक्षितम् । न च व्यतिरेकिण्यव्याप्तिः व्यभिचारधीविरोधि-
 धीविषयत्वेनान्वयव्यतिरेकव्याप्त्योरनुगमात् ॥

(गा०) व्याप्तिविशिष्टत्वं यदि व्याप्त्याश्रयत्वं तदाऽनुमिति-
 जनकज्ञानमात्रस्य न तथात्वमपि तु लिङ्गस्थैवेत्यसङ्गतिरत-
 स्तद्व्याप्ये व्याप्तिप्रकारकमिति । व्याप्तिविशिष्टपदेन प्रकारि-
 तारूपवैशिष्ट्यस्य व्याप्तिपदेन वा लक्षणया व्याप्तिप्रकारिता-
 वा विवक्षितत्वादिति भावः । नन्वेवं व्याप्तेः पक्षधर्मतायां
 वा भ्रमजन्यानुमितावतिव्याप्तिवरीहारेऽपि धूमो बह्विव्याप्यो द्र-
 व्यवान् पर्वत इत्यादिज्ञानजन्येऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैव । अथ व्याप्ति-
 प्रकारकत्वपक्षधर्मताविषयतयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावाविवक्षणाद्वार्य

दोषः विशृङ्खलरीत्या भासमानपदार्थविषयतयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावविरहात् पक्षधर्मताविषयताकत्वावच्छिन्ने ज्ञानरूपोद्देश्ये व्याप्तिप्रकारकत्वस्य विधेयतया तयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावलाभोऽपि व्युत्पत्तिसिद्ध एवेति चेत् । एवमपि वह्निव्याप्यकालीनधर्मवानित्यादिज्ञानव्यावर्तनमशक्यं येन सम्बन्धेन यस्य प्रकारता तत्सम्बन्धविषयकत्वेनैव तत्प्रकारकत्वस्यावच्छेद्यावच्छेदकभावोपगमे पक्षानुयोगिकसम्बन्धस्यानुमितिजनकज्ञाने व्याप्यस्यैव सम्बन्धतया भानात् तद्विषयकत्वेन व्याप्यप्रकारकत्वस्यैवावच्छेद्यावच्छेदकभावः स्यान्न तु व्याप्तिप्रकारकत्वस्येत्यसम्भव एव । एवं यत्र अन्यानुयोगिक एव सम्बन्धो व्याप्यस्य पक्षांशे भातस्तादृशभ्रमजन्यानुमितावव्याप्तिरपि दुर्वारा तादृशभ्रमे वास्तवपक्षानुयोगिकसम्बन्धस्य पक्षधर्मतापदार्थस्याभानात् पक्षांशे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुप्रकारकज्ञानपर्यन्तं च पक्षधर्मताया ज्ञानमिति समासेनाशक्यप्रतिपादनमिति न तस्य पक्षधर्मताज्ञानशब्दार्थता शब्दव्युत्पत्त्यनादरे चालं समासविशेषमादृत्य व्याख्ययेति । अत्राहुः पक्षे धर्मतया हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन ज्ञानमिति तृतीयासमासगर्भसतमीसमासादरात् पक्षविशेष्यकत्वावच्छिन्नहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताकत्वविशिष्टज्ञानं पक्षधर्मताज्ञानपदार्थः पक्षधर्मतयेत्यत्र तृतीयाया एवावच्छिन्नप्रकारताकत्वार्थकत्वात् तत्र व्याप्तिप्रकारताकत्वान्वये च हेतुनिष्ठनिरुक्तप्रकारकत्वावच्छिन्नव्याप्तिप्रकारकत्वं ज्ञानलाभः व्याप्तिहेत्वोः साक्षाद्विशेष्यविशेषणभावेन तद्विषयकत्वयोरनुमितिजनकपरामर्शो ऽवच्छेद्यावच्छेदकभावो ऽक्षत एवेति सर्वत्रानुमितौ लक्षणसमन्वयः । एवमपि व्याप्तिपदप्रतिपाद्यविशिष्टार्थाप्रसिद्धिस्थले ऽव्याप्तिरित्याशङ्कते यद्यपीति । वह्निव्याप्येन्धनवग्नित्वात्कज्ञानविषयसाध्याभाववद्बृहत्सत्त्वाभावरूपव्याप्तिरपि हेत्वन्तरे प्रसिद्धैवातो हेतुसमानाधिकरणेत्यादिद्वयासेर्विशेषशब्देनोल्लेखः अत्र षष्ठ्येनेन व्याप्तिघटकहेत्वादिपदार्थानां अत्रैव प्रसिद्धिमात्रमिति सूचितं तावतैव समाधानमन्युपपत्स्यत इत्यर्थः । अत्र व्याप्यप्रसिद्धिः साध्यतावच्छेदके स्वविशेषणहेतुसमाप्तिः

धिकरणाभाषप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्सत्त्वेन । अत्र हेतुव्यापकतावच्छेदकत्वस्येन्धनत्वादौ वह्निव्यावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्य प्रकृतहेतावपि प्रसिद्ध्या व्याप्तिविशिष्टेत्यनेन साध्यतावच्छेदके प्रकृतहेतुव्यापकतावच्छेदकत्वावगाहित्वे सति प्रकृतहेतौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यावगाहित्वविवक्षया न दोष इत्यतो व्यापकत्वादिघटकपदार्थानामपि खण्डशो निवेशाय भवृत्तिसाध्यहेतुकस्थले ऽव्याप्तिं शङ्कते भ्रमानुमितेरिति । भ्रमस्य पूर्ववदलक्ष्यत्वसम्भवादुक्तं लक्ष्यत्वे चेति । भावसाध्यकानुमितौ साध्यस्य नियमतो विशेषणतया इदमाकाशवदित्याकारिकैवानुमितिर्बोद्ध्या प्रतिज्ञाजन्यबोधस्यानुमितिसमानप्रकारकत्वाद्यनियमेन शब्दलाघवायात्राकाशमात्मन इत्युक्तं सुतरां हेतुव्यापकत्वसाध्यसामानाधिकरण्ययोः खण्डश उपादानेऽपि तथा अव्याप्तिः हेत्वधिकरणसाध्याधिकरणयोरप्रसिद्ध्या हेतुव्यापकत्वसाध्यसामानाधिकरण्ययोरप्रसिद्धेरिति भावः । अत्र भ्रमानुमितेरलक्ष्यत्वेऽपि वास्तवव्यापकत्वावगाहित्वनिवेशे धूमवत्त्वादिना पदार्थान्तरावगाहिधूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमवानयमित्यादिज्ञानजन्यायां प्रमानुमितावव्याप्तिः धूमाधिकरणाद्यनवगाहनेन तादृशज्ञानस्य वास्तवधूमाधिकरणादिघटितव्यापकत्वाद्यनवगाहित्वादिति तु न शङ्क्यं तथा सति तादृशभ्रमजन्यानुमितावपि प्रमात्मकस्य वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्याकारकवास्तवव्यापकत्वाद्यवगाहिपरामर्शस्य स्वरूपयोग्यतया लक्षणगमनसम्भवात् इदं च जात्यघटितयथाश्रुतलक्षणाभिप्रायेण जातिघटितनिष्कृष्टलक्षणस्य प्रमारूपपरामर्शजन्यानुमितिवृत्तिजातिमादाय सर्वत्र लक्षणसमन्वयात् न च परामर्शानुव्यवसायादावतिव्याप्तिवारणाय व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयत्वावच्छिन्ननिरूपितजन्यताया विवक्षणीयतया धूमादिलिङ्गकपरामर्शस्यापि उक्तभ्रमसाधारण्याय व्याप्यादिघटकतावत्पदार्थानां परस्परौपदलेषावगाहिनिश्चयत्वेनैव जनकत्वस्योपगन्तव्यत्वात् न वास्तवव्याप्याद्यवगाहिताघटितलक्षणसमन्वयः क्वापीति वाच्यं सर्वत्र विषये भ्रमस्य भ्रमजन्यानुमितेर्भाप्रामाणिकतया यत्साध्यलिङ्गपक्षकपरामर्शः अनुमितिजनकपरामर्शो वा प्रमारूप एव तत्साध्यपक्षलिङ्गकानुमितौ लाघवेन व्याप्तिघटकतत्पदार्थान् खण्डशो

ऽनिर्वेद्य विशिष्टव्याप्त्यादेरेव विषयितया ऽनुमितिजनकतावच्छे-
दकत्वोपगमात् तादृशजनकताघटितलक्षणस्य व्याप्तिपदार्थघटितस्य
निष्प्रत्यूहत्वात् न च प्रमेयत्वकेवलसामानाधिकरण्यत्वादिना व्या-
प्त्याद्यवगाहिज्ञानवारणाय तादृशानुमितिजनकतायामपि हे-
त्वादिपदार्थानां परस्परोपश्लेषावगाहित्वमेवावच्छेदकमुपगन्तव्य-
मिति वाच्यं प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितविषयिताया अनुमि-
तिजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणहेत्वादिसाध्यसामानाधिकर-
णान्तपदार्थस्तोमघटितविशिष्टपदार्थप्रतियोगिकसम्बन्धत्वविरहे-
ण विषयितासम्बन्धन तादृशविशिष्टविषयस्य प्रमेयत्वादिना
व्याप्त्याद्यवगाहिज्ञानव्यावर्तकतया ततोऽनुमित्यप्रसङ्गात् स्वरू-
पतो येषां व्याप्तिघटकता रूपान्तरेण तदवगाहितावत्पदार्थस्तो-
मात्मकव्याप्तिज्ञानवारणाय स्वरूपतस्तत्प्रकारकत्वनिवेशनस्याव-
श्यकत्वान्न विशिष्टव्याप्तिनिवेशसम्भव इत्यपि न वाच्यं विशेषणा-
नवच्छिन्नतत्तत्पदार्थघटितविशिष्टनिरूपिताविलक्षणविषयिताया एव
विषयितात्वेन जनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणतादृशविशि-
ष्टविषयसम्बन्धतया तादृशविषयेणोक्तज्ञानव्यावृत्तेः अत एव
दीधितिकारोऽपि परामर्शग्रन्थे अन्यथाख्यात्यनभ्युपगन्तृमते व्याप-
कताघटकपदार्थानां खण्डशः परस्परोपश्लेषावगाहित्वमनिवे-
द्यापि विशिष्टविषयपुरस्कारेण व्यापकताज्ञानहेतुता सम्भवती-
ति अवृत्तिहेत्वनुरोधेन व्यापकत्वस्यापि खण्डशो निरुक्तिस्तेषां
परमतिरिक्त्यत इत्यनेन दर्शयिष्यति । विशिष्टविषयस्य प्रमानिष्ठ-
जनकतावच्छेदकत्वाभिप्रायेणैव च व्याप्त्यादिप्रकारकत्वमनभि-
दधानो वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणतेत्यादिना
जातिघटितलक्षणमभिधास्यते तत्र च वह्न्वादिपदं दर्शितसाध्य-
विशेषपरमित्यलं पल्लवितेन । तावत्पदार्थानां तथाविधपर-
स्परोपश्लेषावगाहित्वमिति । साधनाधिकरणादिपदार्थानाम् अधि-
करणाधेयत्वादपिपदार्थांश्च तत्तत्सम्बन्धावगाहित्वमित्यर्थः । त-
त्तदंशे तेन सम्बन्धेन तत्तत्प्रकारकत्वमितियावत् तेनात्मा-
दीनां समवायसम्बन्धाप्रसिद्धावपि नोक्तभ्रमानुमित्यसंग्रहः
हेत्वादिप्रकारतापि हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेनैव निवेद्या
अतो भ्रूयत्वादिना धूलीपटलादिभ्रमसंग्रहः । यद्यप्येवम-

पि अधिकरणं धूमवत् वृत्तिरधिकरणीयेत्यादिविशुद्धलरीत्या तावत्पदार्थराशिप्रवगाहमाना धूर्तं व्यावृत्ता तथापि धूमादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छिन्ना या अधिकरणप्रकारता तन्निरूपितविशेष्यतावच्छिन्ना या वृत्तित्वप्रकारता इत्यादिरीत्या साध्याधिकरणवृत्तित्वप्रकारतापर्यन्तनिवशात्तद्व्यावृत्तिः उक्तसमूहालम्बनतो विशिष्टप्रकारकाधियो वैलक्षण्याय तत्रान्तराभासमानाधिकरणादिपदार्थविशेषणनिरूपितविशेष्यत्वविशेष्यान्तरनिरूपितप्रकारत्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावोपगमात् । केचित्तु एकविशेष्यतापन्नस्य यत्रापरांशे प्रकारता तत्र तन्निष्ठप्रकारताविशेष्यत्वयोरभेद एव तथा च धूमादिप्रकारतानिरूपिता या अधिकरणप्रकारता तन्निरूपिता या वृत्तित्वप्रकारता एवं रीत्यैव निवेशः एवं च एकपदार्थनिष्ठावच्छेद्यावच्छेदकभावापन्नविषयतात्रयनिवेशापेक्षया एकविषयतां निवेदय कारणतावच्छेदकनिर्वचने लाघवमित्यपि वदन्ति । तच्चिन्त्यं तथा सति रक्तवण्डवत्पुरुषवानयमित्यादिज्ञानानां पुरुषादिप्रकारतानिरूपितवण्डादिविशेष्यताकत्वेन पुरुषाभाववान् वण्ड इत्यादिनिश्चयप्रतिषेधयताप्रसङ्गात् तत्र गत्यन्तरानुसरणे गौरवादिति इदं तु बोध्यं व्याप्तिघटकसाधनतावच्छेदकादिसकलपदार्थानां विषयताविशेषणत्वेन खण्डशो निवेशो न सर्वत्र जात्यघटितलक्षणस्य साध्यादिभेदेन भिन्नत्वात् सल्लिङ्गजायां कूटलिङ्गजायां वा यल्लिङ्गकयत्साध्यकानुमितौ व्यापकताघटकसाधनतावच्छेदकमारभ्य यद्विशेषणपर्यन्तांशे प्रमात्मक एव परामर्शो हेतुस्तद्विशेषणाविशिष्टपर्यन्तविषयस्य विशिष्टत्वेनैव विषयिताविशेषणतया कारणतावच्छेदकताया लाघवेनोचितत्वात् सकलपदार्थविषयितानां कारणतानवच्छेदकतया तद्व्यघटितधर्मावच्छिन्नकारणताया लक्षणे निवेशासम्भवात् तथा च तादृशविशिष्टविषयिताघटितधर्मावच्छिन्नकारणताघटितमेव लक्षणं यत्र च व्यापकताघटकसाधनतावच्छेदकांशे भ्रमादप्यनुमितिस्तत्रैव च सकलपदार्थानां खण्डशो निवेश इति मूलस्थव्याप्तिपदमपि लक्षणया निरुक्तप्रकारताविशेषणं निरूपकत्वमेव च तद्वैशिष्ट्यमतो नोपदर्शितस्थले व्याप्तिपदार्थघटितलक्षणासङ्ग

तिः अथवा इत आरभ्य यथाश्रुतशब्दार्थपरित्याग एवारब्धः
 विवक्षणीयस्य व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयत्वावच्छिन्नजनक-
 ताकत्वंस्य मूलस्थशब्दव्युत्पत्त्यलभ्यतया तत्परित्यागस्याग्रे
 आवश्यकत्वात् । न च ज्ञानपदस्य लक्षणया निश्चयत्वा-
 वच्छिन्नरूपविशेषपरतया निश्चयत्वावच्छिन्नलाभः । निश्चयत्वेन
 ज्ञानलाभेऽपि निश्चयत्वावच्छिन्नजनकताया अलाभात् यदि च वि-
 शिष्टवैशिष्ट्यविवक्षया तादृशनिश्चयत्वविशिष्टनिरूपितजन्यताला-
 भेन सामञ्जस्यादित्युच्यते ज्ञानविशेषणतया व्याप्तिप्रकारकत्वा-
 दीनामेव लाघवेन जनकतावच्छेदकत्वादभेदसम्बन्धेन व्याप्तिप्रका-
 रकादेरेव च ज्ञानविशेषणतया मूलोक्तशब्दतो लाभेन विव-
 क्षणीयालाभादिति जात्यघटितयथाश्रुतलक्षणे व्यतिरेकिलिङ्गका-
 नुमितावव्याप्तिमाशङ्कते न चेत्यादिना । अव्याप्तिरिति व्यतिरेकिणि
 चिन्तामणिकारमते व्यतिरेकयोर्व्याप्यव्यापकभावस्यैव गमकतया
 तत्र व्याप्तिप्रकारेण हेतुमत्ताज्ञानस्य विवक्षणे चान्वयिन्यव्याप्ति-
 द्रष्टव्या । व्यभिचारधीति । साध्याभाववद्बृत्तित्वधीप्रतिबन्धकताव-
 च्छेदकविषयतात्वेन धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमत्ववन्ध्या-
 यभावव्यापकतावच्छेदकानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकधू-
 मत्वविषयत्वे ऽनुगम्य तादृशविषयताशालिपक्षधर्मतानिश्चयस्य
 निवेशनीयत्वादित्यर्थः । यथाश्रुतविषयानुगमो नादरणीयः भ्रमा-
 संप्रहात् रूपान्तरेण व्याप्तिविषयकज्ञानजन्येऽतिप्रसङ्गाच्च प्रतिब-
 न्धकतावच्छेदकविषयताशालिज्ञानस्य तादृशविषयतावद्विषयक-
 त्वेन निवेशस्य शिरोवेष्टनेन नाशिकास्पर्शतुल्यत्वाच्च । व्या-
 प्यवच्छिन्नहेतुविषयतैव वा व्यभिचारधीप्रतिबन्धकतावच्छेद-
 कत्वेन निवेशनीया तत्प्रतिबन्धकत्वेन पक्षधर्मताज्ञानमेव न कथं
 निवेद्यत इति चेन्न तथा सति बह्विव्याप्यो धूमो द्रव्यवान्
 पर्वत इति ज्ञानाव्यापृतेः प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतानिरूपित-
 विशेष्यतावच्छिन्ना या हेतुविषयता तन्निरूपितपक्षविषयताशा-
 लित्वेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकहेतुविषयतावच्छिन्नतत्प्रकारतानि-
 रूपितपक्षविषयताशातित्वेन वा ज्ञाननिवेशस्यावश्यकत्वात् ।

अत्र व्यापकताज्ञानस्य कथञ्चिद्व्यभिचारधीविरोधित्वेऽपि सा-
 ध्याभावव्यापकभावप्रतियोगित्वज्ञानस्य तद्विरोधित्वे माना-

भावः ग्राह्याभावाद्यनवगाहित्वात् हेत्वभावप्रतियोगिकभावत्वेन हेतौ साध्याभावसामानाधिकरण्यावगाहिनी हेत्वभावे साध्याभावसामानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वमवगाहमानां धियं प्रति तस्यातथात्वात् हेत्वभावाभावत्वेन हेतुधर्मिकव्यभिचारधीनिवेशे च हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यज्ञानासंग्रहः हेत्वभावाभावत्वेन हेतुविषयकतत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वग्रहे तेनैव तद्विषयकतत्समानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादि-
त्याशङ्क्य मणिमन्त्रादिन्यायेन एकविधव्यभिचारधियं प्रति उभयज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वव्यवस्थापकं तत्सत्त्वे फलानुत्पादनियममाह भवति हीति ॥

(दी०) भवति हि धूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिवद्विसमानाधिकरणधूमत्वे वद्व्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वे वा गृहीते नियमतो वद्विव्यभिचारधीप्रतिरोधः तथाविधधूमसमानाधिकरणत्वादि-
कं तु न तथा रासभादौ तद्ग्रहेऽपि व्यभिचारग्रहात् । व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिग्रहणाश्रयणाद्वा । न च भ्रमसंशयोत्तरप्रत्यक्षं प्रति विशेषदर्शनस्य हेतुतामते तत्रातिव्याप्तिः तथाविधनिश्चयत्वेन हेतुताया विवक्षितत्वात् विशेषदर्शनस्य च भ्रमादिविरोधित्वेन तत्त्वमित्युक्तत्वात् ॥

(गा०) रासभादौ धूमव्यापकवद्विसमानाधिकरण्यग्रहेऽपि वद्विव्यभिचारग्रहाद्वद्विसमानाधिकरणधूमत्वग्रहानुधावनं वद्विव्यभिचारधीप्रतिरोधः तद्ग्रहसमानधर्मिकव्यभिचारज्ञानानुत्पादः । नन्वत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं न स्वरूपसम्बन्धविशेषः व्यापकसामानाधिकरण्यघटकसाधनाधिकरणांशस्य व्यभिचारावि-
घटकतया व्यापकताविषयकत्वस्यैव तद्विषयो व्यभिचारधीविरोधिताबीजत्वात् सामानाधिकरण्यविषयतायाः प्रतिबन्धकतावच्छेदकशरीरे ऽनन्तर्भावेन प्रतिबन्धकत्वाव-

च्छेदकतया धूमव्यापकत्वाविषयतायास्तद्वच्छिन्नवह्निविषयताया
 वा उपादेयतया तादृशविषयतया च समं पक्ष-
 विशेषणतापन्नहेतुविषयत्वादेर्निरूप्यनिरूपकभावविरहेण दर्शितरू-
 पेण परामर्शनिवेशासम्भवात् अतोऽत्र यादृशविषय-
 ताकनिश्चयत्वव्यापकं प्रतिबन्धकत्वं तादृशत्वमेव प्रतिब-
 न्धकतावच्छेदकत्वं वाच्यं तथा च धूमव्यापकवह्निसमा-
 समानाधिकरणधूमसमानाधिकरण्यादिविषयकनिश्चयत्वस्यापि धू-
 मधर्मिकव्यभिचारधीप्रतिबन्धकताव्याप्यतया तद्विषयताया अपि त-
 यात्वमक्षतमेवेति वह्निव्याप्यधूमसमानाधिकरणरासभवानितिज्ञान-
 जन्येऽतिप्रसङ्गः न च पक्षविशेषणतया भासमानो यादृशो ध-
 मस्तादृशधर्मांशे व्यभिचारज्ञानमेव विवक्षितमतो नायं
 दोष इति वाच्यं तादृशरासभवान् धूमवांश्च पक्ष इति
 समुद्दालम्बनस्य तावताप्यवारणादित्याशङ्क्य पक्षविशेषणता-
 पन्नहेतोर्यादृशविषयता प्रतिबन्धकतावच्छेदिका प्रतिबन्ध-
 कतावच्छेदकविषयतानिरूपिता वा स्वावच्छेदकावच्छिन्नध-
 र्मिकव्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतात्वेन तादृशप्रति-
 बन्धकतावच्छेदकविषयतानिरूपितत्वेन वा सैव निवेद्येत्याशयेन
 समाधत्ते तथाविधधूमेति । वह्निव्याप्यधूमसमानाधिकरण्याद्य-
 वच्छिन्नरासभादिविषयत्वं तु न स्वावच्छेदकावच्छिन्नधर्मिकव्यभि-
 चारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादिमादित्यर्थः एवमपि धूमव्याप-
 कवह्निसमानाधिकरणरासभसमानाधिकरणधूमवानित्यादिज्ञानाव्या-
 वृत्तिरत आह व्यतिरेकेति । ननु वह्नित्वाद्यवच्छिन्नधर्मिक-
 धूमत्वाद्यवच्छिन्नव्यापकताग्रहत्वेनैव धूमो वह्निव्यभिचारीत्यादिव्य-
 भिचारज्ञानप्रतिबन्धकता लाघवात् आवश्यकत्वाच्च न तु धू-
 मव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमत्वादिरूपव्याप्तिज्ञानत्वेन गौरवात्
 मानाभावाच्च तथा च तादृशव्याप्तिविषयता न व्यभिचारग्रह-
 प्रतिबन्धकतावच्छेदिका । अथ इदन्त्वाद्यवच्छिन्ने तादृशधूमत्वा-
 दिरूपव्याप्तिग्रहे तद्वच्छिन्ने व्यभिचारग्रहानुदयात् समानध-
 र्मिकव्यभिचारज्ञानं प्रति तादृशधूमत्वादिरूपव्याप्तिज्ञानत्वेनापि म-
 णिमन्त्रादिवत्पृथक् प्रतिबन्धकता वाच्या तथा च तादृ-
 शव्याप्तिविषयताया व्यभिचारधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमक्षतमे-

वेति न च धर्मितावच्छेदकतानिरूपकविशेष्यतानिरूपक-
 विरोधिप्रकारताया एव प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया धूमव्यापक-
 वह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्ववत्त्वान् पक्ष इत्याकारकतादृशधू-
 मत्वात्मकव्याप्यंशे निर्धर्मितावच्छेदककक्षानीयतादृशव्याप्तिप्रकार-
 ताया व्यभिचारधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वासम्भवात्तादृशपराम-
 र्शासंग्रहः । प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्य-
 धिकरणधर्मावच्छिन्नप्रकारताशालिपक्षधर्मताज्ञाननिवेशे च धू-
 मत्वादिना पदार्थान्तरावगाहिपरामर्शासंग्रहः तादृशप्रकारताव-
 छेदकतापर्याप्त्यधिकरणस्य वास्तवधूमादिघटितव्याप्तिवत्त्वस्य
 तादृशभ्रमप्रकारतानवच्छेदकत्वादिति वाच्यं धर्मिविशेष्यतानि
 घृण्यभिचारधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकतायां निरूपितत्वसम्बन्धे-
 न यत्प्रकारताया अवच्छेदकत्वं तदवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकर-
 णरूपाभ्यधीभूतप्रकारताशालित्वेन सकलपरामर्शसंग्रहसम्भवा-
 दिति चेत् । तर्हि वह्निव्याप्यधूमसामानाधिकरण्यादिविषयत्वेन
 किमपराङ्गं दर्शितव्याप्तिवत्तद्व्यटितधर्मान्तराणामपि व्यापक-
 त्वघटितत्वाविशेषात् किमपराङ्गं वा धूमत्वाद्यसहितेन धूम-
 व्यापकवह्निसामानाधिकरण्यत्वादिना तत्तद्विषयिताया अपि व्य-
 भिचारधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वोपगमे वह्निव्याप्यधूमसमा-
 नाधिकरणरासम्भवानयं धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणरासम्-
 भवानयमित्यादिज्ञानजन्ये ऽतिप्रसङ्गे दुर्वार इत्याशङ्क्य माणिमन्त्रा-
 दिन्यायेन प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनमप्यनुभवानुरोधेनैव धूम-
 व्यापकवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादिरूपव्याप्यत्वग्रहे तद्धर्मि-
 तावच्छेदकावच्छिन्ने व्यभिचारधीनौत्पद्यत इति निर्वि-
 वादानुभवात्तद्व्यग्रहस्य समानधर्मितावच्छेदकव्यभिचारधीप्रति-
 बन्धकत्वमावश्यकं वह्निव्याप्यधूमसमानाधिकरणो रासम्भ इत्या-
 दिज्ञानदशायां च रासभादौ वह्निव्यभिचारग्रहस्यैवानु-
 भवान्न तथाविधधूमसमानाधिकरण्यज्ञानत्वेनापि प्रतिबन्धक-
 त्वान्तरमिति विशेषमाह भवति हीत्यादिना रासभादौ तद्व्यग्रहे
 ऽपि व्यभिचारग्रहादित्यन्तेन । ननु धूमव्यापकवह्निसमानाधिक-
 रणधूमत्वादिग्रहविषये यदि व्यभिचारज्ञानानुत्पादोऽनुभवसिद्ध-
 स्तदा बाह्यधूमव्यापक इत्यादिज्ञानकालीनकेवलधूमत्वादिग्रहवि-

वयेऽपि तदनुत्पादस्तथा सामानाधिकरण्यांशस्याकिञ्चित्करत्वा-
दिति साध्ये धूमादिव्यापकताग्रहकालीनधूमत्वादिग्रहत्वेनैव
प्रतिबन्धकत्वमुचितम् वस्तुतो वह्नयादौ धूमत्वाद्यवच्छिन्नव्याप-
कताग्रहदशायां धूमत्वाद्यवच्छेदेन वह्नयव्यभिचारस्यापि सुप्र-
हृतया धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमत्वादिग्रहविषये ऽव-
च्छेदकधर्मदर्शनरूपप्रतिबन्धकवशादेव न व्यभिचारग्रह इति न
तादृशधूमत्वादिग्रहविषयताया व्यभिचारग्रहप्रतिबन्धकतावच्छे-
दकत्वमिति नोक्तानुगमः साधीयान् अत आह व्यतिरेकसह-
चारेणेतीति व्याचक्रुः । व्यतिरेकसहचारेण अन्वयसहचारग्रहनिर-
पेक्षव्यतिरेकसहचारग्रहेणापि । अन्वयेति अन्वयव्याप्तिर्गृह्यत इत्या-
चार्यमताश्रयणादित्यर्थः । तथा च व्यतिरेकिण्यपि अन्वयव्याप्तेरेव
गमकतया अनुगमासम्भवेऽपि नाव्याप्तिरिति भावः । यद्यप्येतन्मतं
न विचारसहमित्युपेक्ष्य मणिकृता व्यतिरेकव्याप्तेरनुमित्यौपयिक-
त्वं व्यवस्थापितं तथापि जातिघटितलक्षणादरेणाननुगमनिबन्ध-
नाव्याप्तेः परिहरणीयतया आपाततस्तन्मताबलम्बनेन समाहितम् ।
ननु विपरीतभ्रमानन्तरं ग्राह्यसंशयानन्तरं च विना ग्राह्याव्याप्य-
वत्ताज्ञानं पुरुषत्वादिनिश्चयो नोत्पद्यते सति तु तस्मिन्
जायते अतो ऽन्वयव्यतिरेकाद्विपरीतज्ञानानन्तरप्रत्यक्षनिश्चयत्वाव-
च्छिन्नं प्रत्यपि ग्राह्याव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन हेतुता कल्प्यते न च
ग्राह्याभावज्ञानेन प्रतिबन्धादेव विपरीतभ्रमाद्यनन्तरम् प्रत्यक्ष-
निश्चयानुत्पत्तिनिर्वाहे किं विशेषदर्शनस्य हेतुतयेति वाच्यं
विपरीतभ्रमादिसत्त्वेऽपि सति विशेषदर्शने प्रत्यक्षनिश्चयोत्पत्त्या
प्रत्यक्षनिश्चये ग्राह्याभावग्रहस्याप्रतिबन्धकत्वात् विपरीतनिश्चय-
काले ऽनुमित्यादेर्वारणाय विपरीतनिश्चयस्य विशिष्टधीविरो-
धित्वकल्पनाया आवश्यकत्वेऽपि प्रत्यक्षनिश्चयान्यत्वस्य तत्प्रति-
षेध्यतावच्छेदकत्वोपगमात् । न च प्रत्यक्षनिश्चयं प्रति विपरी-
तज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वे शङ्को न भवेत इत्यादिपिप्सादिदोषजन्य-
विपरीतनिश्चयकाले इवैत्यव्याप्यशङ्कत्वादिदर्शनाच्छङ्कः इवेत इ-
त्यादिचाक्षुषापत्तिः तादृशदोषस्यैव इवैत्यादिग्रहप्रतिबन्धकत्वात्
यदि च विनष्टेऽपि दोषे तादृशविपरीतनिश्चयसत्त्वे न इवैत्या-
दिप्रत्यक्षं तदास्तु प्रत्यक्षे समानेन्द्रियजन्यदोषविशेषाजन्योपनी-

तमानभिन्नविपरीतनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वम् । एवं शङ्कोः श्वेत
 इति चाक्षुषनिश्चयोत्पत्तौ सत्यां यत्र दोषसमवधानं तत्र ता-
 दृशनिश्चयसत्त्वे यदि दोषाश्च शङ्को न श्वेत इति चाक्षुषनि-
 श्चयस्तदा तन्निर्वाहोऽपि समानेन्द्रियजन्यविपरीतनिश्चयस्य प्रति-
 बन्धकत्वादेव अत एव साक्षात्कारिभ्रमे साक्षात्कारिविशेषदर्शनमेव
 विरोधीत्यनेन मणिकृतां दोषविशेषजन्यभ्रमे समानेन्द्रियजन्यलौ-
 किकप्राज्ञाभावज्ञानस्य विरोधिता नान्यविपरीतज्ञानस्येत्याभिधानं
 सङ्गच्छते चक्षुषा वंशे उरगत्वभ्रमेऽपि त्वच्चा तत्र तदभावग्रहा-
 त्समानेन्द्रियजन्यत्वानिवेशनं शङ्को न श्वेत इत्यादिनिश्च-
 यानन्तरं सति विशेषदर्शने चाक्षुषसामग्रीविगमे शङ्कोः श्वेत
 इत्यादिमानसज्ञानमिष्यत एव विशेषदर्शनेन तन्निश्चयनाशे विशे-
 षदर्शनेन प्रतिबन्धात्तादृशनिश्चयान्तरस्य चानुत्पत्त्या तादृशमानसो-
 त्पादस्यावश्यकतया तत्पूर्वक्षणे तदुत्पादोपगमे अनुभवविरोधवि-
 रहात् । अस्तु वा तादृशमानसादिसाधारणं लौकिकनिश्चयान्यज्ञान-
 त्वमेवानुमित्यादिसाधारणविपरीतनिश्चयप्रतिवध्यतावच्छेदकं यत्र
 सत्यपि चक्षुरादेः सन्निकर्षे कराद्यदर्शनसहितदूरत्वादिदोषादयं
 स्थाणुरित्यादिभ्रमस्तत्र करादिदर्शने नायं स्थाणुरित्यादिलौकिकनि-
 श्चयस्तत्रैव भ्रमोत्तरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनहेतुता । अथ तत्र भ्रमोत्प-
 त्तिक्षणे न कथं तादृशलौकिकज्ञानं विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्ष एव
 विशेषदर्शनहेतुनया तदुत्पत्तिक्षणे प्रत्यक्षोत्पत्तेः विशेषदर्शनहेतु-
 ताविरहेऽपि दूर्वारत्वात् । यदि च दूरत्वादिदोषेण प्रतिबन्धात् तदा
 तदुत्पादापत्तिरिति तदा भ्रमोत्तरं विशेषदर्शनात्कथं तदुत्पत्तिः
 तदापि तद्दोषसत्त्वादिति चेन्न विशेषदर्शनसहितस्यैव दूरत्वादेः
 प्रतिबन्धकत्वेनोभयोपत्तेः । अस्तु वा तादृशदोषसमवधानका-
 लीनप्रत्यक्षेऽपि विशेषदर्शनस्य हेतुत्वान्तरं विपरीतज्ञानवत्तादृशदो-
 षाणां चाप्रतिबन्धकत्वमिति मते प्रत्यक्षविशेषेऽतिव्याप्तिमाशङ्क्य
 निराकरोति न चेत्यादिना । भ्रमो विपरीतनिश्चयः । एतच्च मतं
 मिश्राणामेवानुमतं न तूपाध्यायानां तैर्विशेषदर्शनाभावविशिष्टसंशय-
 साधारणविपरीतज्ञानप्रतिबन्धकतामुपगम्य संशयाद्युत्तरं प्रत्यक्ष-
 निश्चयवाराणात् । न च विशेषदर्शनाभावविशिष्टप्राज्ञाभावज्ञानत्वेन
 विशिष्टबुद्धिप्रतिबन्धकत्वे बाधनिश्चयकाले लिङ्गपरामर्शरूपविशेषद-

ज्ञानादनुमित्यापत्तिर्विशिष्टाभावसत्त्वादेवं निश्चयत्वानिवेशात् संशयोत्तरं संशयानुपपत्तिः योग्यतासंशयस्य शाब्दबोधप्रतिबन्धकतापत्तिश्च प्रतिवध्यतावच्छेदके निश्चयत्वप्रवेशेन संशयोत्तरसंशयापपादने बाधनिश्चयोत्तरमपि संशयापात्तरिति वाच्यम् । परोक्षज्ञाने बाधनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनेन बाधनिश्चयदशायामनुमित्यापत्तेवारणात् प्रत्यक्षानिश्चयत्वस्यैव च संशयादिसाधारणविपरीतधीप्रतिवध्यतावच्छेदकतया ग्राह्यसंशयोत्तरं संशयशाब्दबोधाद्युपपत्तेः । न चैवं बाधनिश्चयोत्तरं संशयस्यापत्तिः । अनुमित्यादिसाधारणबाधनिश्चयप्रतिवध्यतावच्छेदकगर्भे प्रत्यक्षनिश्चयान्यत्वस्य प्रवेशनीयतया संशयस्य बाधनिश्चयप्रतिवध्यतोपपत्तेः । न च प्रत्यक्षनिश्चयान्यबुद्धौ विपरीतनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वान्तरस्यैतन्मतेऽप्यावश्यकत्वेन प्रत्यक्षनिश्चये विशेषदर्शनाभावविशिष्टविपरीतज्ञानाभावहेतुताकल्पनापेक्षया विशेषदर्शनस्य लघोर्हेतुत्वकल्पनमेवोचितमिति वाच्यम् । व्याप्तेः सम्बन्धादिभेदेन भिन्नतया व्याप्यदर्शनस्याननुगमेन व्यभिचारात्तद्वेतुताकल्पनासम्भवात् । नानाविधविशेषदर्शनाभावकूटविशिष्टविपरीतज्ञानाभावस्य चानुगतत्वाच्च । अन्यथा अत्रेवान्यत्रापि उत्तेजकहेतुतयातिप्रसङ्गवारणसम्भवेन सर्वत्रोत्तेजकविलयप्रसङ्गात् एवमसत्यपि विशेषदर्शने विपरीतज्ञानासत्त्वं इव विपरीतज्ञानसत्त्वेऽपि सामग्रीबलात्प्रत्यक्षसामान्यापत्तिर्दुर्वारैवेति विपरीतज्ञानानुत्तरप्रत्यक्षे संशयसाधारणविपरीतज्ञानाभावस्य विशेषसामग्रीत्वमावश्यकमिति गौरवं न च नानाविधविशेषदर्शनाभावानां विपरीतधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकगर्भनिवेशे एकाभावविशिष्टत्वेनैवापराभावस्य निवेशनीयतया तादृशभावानां परस्परम् अप्रामाण्यप्रहाभावादिभिश्च समं विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कारणताबाहुल्यमिति तादृशतादृशविशेषदर्शनानन्तरप्रत्यक्षे तादृशविशेषदर्शनानां विपरीतज्ञानानुत्तरप्रत्यक्षे तदभावस्य च पृथक्कारणत्वं युक्तमिति वाच्यम् । आनन्तर्यस्य स्वत्वघटितत्वेन कार्यकारणभावस्य तत्तद्व्यक्तिविभ्रामापत्तेः यदि च नानाविधविशेषदर्शनानां विपरीतज्ञानविरोधित्वेनानुगमात्त्रैकविशेषदर्शनस्यान्यविशेषदर्शनजन्यप्र-

त्यक्षे व्यभिचार इति न तज्जन्यतावच्छेदककोटिधानन्तर्यानिवेशनम् । अत एवावच्छेदकधर्मदर्शनस्यापि संग्रह इत्युच्यते तदाऽपि विपरीतज्ञानानुत्तरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनस्य व्यभिचारवारणाय विपरीतज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वस्य विशेषदर्शनजन्यतावच्छेदकगर्भेऽवश्यं निवेशनीयतया विशेषदर्शनजन्यतावच्छेदकस्य तत्तद्व्यक्तिविश्रामो दुर्वार एवं विपरीतज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकशरीरेऽव्यवहितोत्तरत्वप्रवेशस्यावश्यकतया तदननुगमात्तदभावजन्यतावच्छेदकस्य तत्तद्विपरीतज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वाभावकूटगर्भत्वादगौरवं दुर्वारमेव । यत्तु विशेषदर्शनजन्यप्रत्यक्षं व्याप्यधर्मविशिष्टधर्मविशेष्यकमेव तदनुत्तरं तु न तथा तथा च तथात्वातथात्वयोर्विशेषदर्शनविपरीतज्ञानाभावजन्यतावच्छेदकप्रवेशेनैव व्यभिचारवारणे नानन्तर्यप्रवेश इति । तदपि न करादिमान् पुरुष इत्यादिनिश्चयकालीनकरादिमत्स्वनिश्चयरूपावच्छेदकधर्मनिश्चयस्य पुरुषत्वादिनिश्चयकतया तज्जन्यनिश्चये विपरीतज्ञानाभावव्यभिचारस्यानन्तर्यमनिवेश्य दुर्वारत्वात् करादिमत्त्वावच्छिन्नाविशेष्यकत्वस्य विपरीतज्ञानाभावजन्यतावच्छेदकत्वे करादिमान् पुरुष इत्यादिनिश्चयशून्यकालीनकरादिमत्ताग्रहोत्तरजातस्य करादिमानयं पुरुष इत्यादिप्रत्यक्षस्यासंग्रहप्रसङ्गात् । यत्तु विपरीतज्ञानविरोधित्वेनैव विशेषदर्शनादीनां हेतुता तत्त्वं च विपरीतज्ञानाव्यवहितपूर्वत्वशून्यक्षणवृत्तित्वविशिष्टत्वम् । तद्वच्छिन्नं च निश्चयपूर्वं सर्वत्रैव सुलभमिति सामान्यतो निश्चयत्वमेव तज्जन्यतावच्छेदकमिति विपरीतज्ञानानुत्तरप्रत्यक्षे तदभावहेतुतापि नास्ति । न चैवं विशेषदर्शनोत्पत्तिकाले संशयाद्यनुत्पत्त्या तत्पूर्वक्षणेऽपि उक्तकारणसत्त्वाद्विशेषदर्शनानन्तरमिव तदुत्पत्तिक्षणेऽपि निश्चयो जायतामिति वाच्यम् । इष्टत्वात् । न च यत्र संशयाद्यनन्तरम् असत्यपि विशेषदर्शने न संशयादिस्तत्र तन्निश्चयापाप्सरिति वाच्यं विपरीतकोटिभाननिघर्तकविशेषदर्शनाद्यसत्त्वे उपस्थिततत्कोटिज्ञानोत्पत्तेर्बाधकविरहेणावश्यकत्वादिति । तदप्यसत् । अव्यवहितपूर्वत्वस्य तत्तद्व्यक्तिघटिततया गौरवादिति । एवं विशेषदर्शनानां हेतुत्वं दीधितिकाराणामप्यननुप्रतं संशयोत्तरं विशेषदर्शनासत्त्वे संशयजनककोटिशुपस्थितिधर्मिज्ञानादिघटितसामग्रीबलात्संशयस्यैवोत्पादेन संशयान्यज्ञानत्व-

रूपनिश्चयत्वावच्छिन्नापत्ययोगात् । तत्सामान्यभावसहितज्ञानसामान्यसामान्या एव तज्ज्ञानान्यज्ञानत्वावच्छिन्नोत्पत्तिप्रयोजकत्वात् । अथैवं संशयसामान्यभावस्य निश्चयोत्पत्तावपेक्षणे संशयप्रयोजकविशेषदर्शनस्याभावो विशेषदर्शनं तन्निश्चये हेतुरित्यायातमिति चेन्न । तत्प्रयोजकाभावस्य तदन्यत्वावच्छिन्नाजनकस्यापि तदन्यत्वावच्छिन्नोत्पत्तिप्रयोजकत्वात् । अन्यथा पटज्ञानान्यघटज्ञानत्वावच्छिन्नोत्पत्तावपेक्षितस्य पटादिज्ञानसामान्यभावस्य पटज्ञानान्यज्ञानत्वावच्छिन्नहेतुताप्रसङ्गात् विपरीतनिश्चयानन्तरं च तेन प्रतिबन्धादेव न प्रत्यक्षं विपरीतनिश्चयस्य प्रत्यक्षसाधारणलौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यविशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रत्येव प्रतिबन्धकत्वात् विपरीतनिश्चयानन्तरं विशेषदर्शनेऽपि तन्नाशानन्तरमेव प्रत्यक्षं जायते यस्तु भूतले घटो नास्तीतिशाब्दादिनिश्चयानन्तरं लौकिकसन्निकर्षवशाद्घटावगाही तत्संशयः कथं नोत्पद्यते लौकिकसन्निकर्षाजन्यतज्ज्ञानस्यैव तदभावनिश्चयप्रतिवध्यत्वादतो लौकिकीनर्णयान्यतज्ज्ञानत्वं तदभावनिश्चयाभावजन्यतावच्छेदकं वाच्यम् । एवमपि यादृशसामग्रीबलालौकिकप्रत्यक्षे घटो भासते तत्सहितघटाभावोपस्थित्यादिसहितघटाभावमानसामग्रीतो बाधकाले संशयापत्तिर्दुर्वारैवेति निश्चयेऽपि विशेषसामान्यन्तरं कल्पनीयम् । तच्च निरुक्तविपरीतज्ञानविरोधित्वावच्छिन्नमेवति विशेषदर्शनस्यापि तेन रूपेण हेतुत्वमायातीति । तदसत् लौकिकसामान्या बलवत्या विपरीतकोटिमानप्रतिबन्धकत्वात् उक्तसंशयापत्ययोगात् । तत्प्रतिबन्धकत्वाकल्पने उक्तबाधनिश्चयानन्तरलौकिकसन्निकर्षाद्यत्र वास्तवो घटादिनिश्चयस्तत्र घटाभावमानप्रतिबन्धकासत्वेन तज्ज्ञानापत्या संशयापादनस्य ब्रह्मणोऽपि दुर्वारत्वादिति विशेषदर्शनहेतुतायां विवादान्मत इत्युक्तम् । संशयोत्तरप्रत्यक्षनिश्चये विशेषदर्शनहेतुत्वे घटादिप्रकारकमानसेच्छाविरहविशिष्टघटाभावादिशाब्दसामान्या योग्यतासंशयात्मकघटादिसंशयघटिताया घटादिमानसं प्रति प्रतिबन्धकत्वं न कल्प्यत इति लाघवं तदानीं घटाभावादिमानसे तादृशशाब्दसामान्याः प्रतिबन्धकतया मानसघटादिसंशयस्य विशेषदर्शनरूपकारणविरहेणैव च घटादिमानसनिश्चयस्य च धारणसम्भवात् विशेषदर्शनसत्त्वे च

तस्य विपरीतकोटिशब्दधीप्रतिबन्धकत्वात् सामान्यभावाज्जायत
एव मानसामिति केचित् मिश्रमतं परिष्कुर्वन्ति । ननु दीधितिकारम-
तेऽपि व्याप्यवद्भूमिनिश्चयस्य विशेषणज्ञानादिविधया तदुत्तरप्रत्य-
क्षे हेतुतया तथाविधनिश्चयत्वेन हेतुत्वाविवक्षादशायां तादृ-
शप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तेरावश्यकत्वाद्विशेषदर्शनस्य हेतुतामत इत्यभिधा-
नमयुक्तमिति चेन्न निश्चयत्वेन हेतुत्वविवक्षणे मिश्रान्यमते ना-
तिव्याप्तिर्मिश्रमते च तादृशनिश्चयत्वेनापि प्रत्यक्षविशेषे हे-
तुतेत्याशयेन तथाभिधानात् । अग्रे च तादृशनिश्चयत्वेन हे-
तुताविवक्षामात्रेण न समाधानम् । अपि तु तद्विवक्षया
प्रत्यक्षे तादृशनिश्चयत्वेन हेतुताविरहप्रदर्शनेन चेति सामञ्जस्यात् ।
अथवा तादृशनिश्चयजन्यतावच्छेदकानुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्ववि-
वक्षणे नान्यमतेऽतिव्याप्तिरित्याशयेन विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षत्वाव-
च्छिन्नं प्रति विशेषदर्शनहेतुतामतेऽतिव्याप्यभिधानम् । वि-
शेषदर्शनस्य चेति । चत्वर्ये भ्रमादिविरोधित्वेन ग्राह्याभा-
वविरोधित्वेन । तत्त्वम् प्रत्यक्षविशेषहेतुत्वम् । उक्तत्वादिति ।
विशेषदर्शनत्वरूपेण हेतुत्वे अन्धकारे घटसंशये आलोक-
समवधानात्तन्निश्चयानुपपत्तिः । एवं कुङ्कुमादौ तैलसंयोगादिरू-
पव्यञ्जकविरहाधीनसौरभादिसन्देहानन्तरं व्यञ्जकसमवधानेऽपि
तन्निश्चयानुपपत्तिः । न चालौकिकत्वस्य विशेषदर्शनजन्यतावच्छे-
दकत्वोपगमाग्रेयमनुपपत्तिः । तत्र तत्र घटसौरभादेर्लौकिकप्र-
त्यक्षस्यैव विशेषदर्शनं विनोत्पत्तेरिति वाच्यम् । लौकिक-
सन्निकर्षवत्यपि यत्र विशेषदर्शनसहितदूरत्वादिदोषप्रयुक्तः
पुरुषत्वादिसंशयः तत्र विशेषदर्शने सत्येव लौकिकप्रत्यक्षोत्प-
त्तिर्विशेषदर्शनजन्यतावच्छेदकरूपेण लौकिकस्यापि प्रत्यक्षस्य सं-
ग्राह्यत्वात् । अत एव विशेषदर्शनामनुमितिसामग्रीसत्त्वादनु-
मितिरेव भविष्यति न प्रत्यक्षमिति कथं तस्य प्रत्यक्षहेतुतेत्या-
क्षिप्य समानविषये प्रत्यक्षसामान्या बलवत्त्वमिति प्रत्यक्षमेव
जायते नानुमितिरिति मणिकारेण समाहितमुत्पत्तिवादे । विशेषद-
र्शनस्यालौकिकप्रत्यक्षमात्रहेतुत्वे तादृशप्रत्यक्षसामान्या अनुमिति
सामग्यपेक्षया हीनबलत्वासङ्गतेः । यदि च विपरीतज्ञानो-
त्तरप्रत्यक्षनिष्ठविशेषदर्शनजन्यतावच्छेदकशरीरे लौकिकत्वनिवेशेऽपि

न क्षतिः । दूरस्थे धर्मिणि पुरुषत्वादिसन्देहोत्पत्तिक्षेप एव
लौकिकसन्निकर्षात्तन्निश्चयवारणाय दूरत्वादिदोषसमवधानकालीनप्र-
त्यक्षेऽपि विशेषदर्शनहेतुताया आवश्यकत्वं तत एव दूरस्थे
धर्मिणि संशयोत्तरमपि विशेषदर्शनं विना पुरुषत्वादिनिश्चयवा-
रणसम्भवादित्युच्यते तदापि सम्बन्धादिभेदभिन्नानानाविधव्याप्त्य-
वगाहिविशेषदर्शनावच्छेदकधर्मदर्शनसाधारणविशेषदर्शनत्वस्यानु-
गतस्याभावान्न तेन रूपेण हेतुतासम्भव इति विपरीतज्ञा-
नविरोधित्वमेवानुगमकं वाच्यमिति भावः । अथ यदि आलोकस-
योगादिसाधारण्यं विपरीतज्ञानविरोधित्वस्य तदा तत्कथमुप-
पद्यतां घटवद्भूतलादावालोकसंयोगसत्त्वेऽपि तत्र चक्षुःसंयो-
गाद्यसत्त्वे तत्सत्त्वेऽपि च दूरत्वादिदोषादघटादिसंशयोत्पत्त्या
आलोकसंयोगत्वेन विपरीतज्ञानाविरोधित्वात् । अस्तु वा
लौकिकप्रत्यक्षकारणान्तरसहितालोकसंयोगत्वेन तथात्वं तथापि
तस्यात्मनिष्ठोऽन्यः सम्बन्धोऽन्यश्च विशेषदर्शनस्येति
उभयोरनुगतकारणतावच्छेदकसम्बन्धो दुर्वच इति चेन्न ।
लौकिकप्रत्यक्षकारणालोकसंयोगादिसमवहितात्मनोयोगस्यैवात्म-
निष्ठप्रत्यासन्नस्य विपरीतज्ञानविरोधित्वोपगमेन तत्साधारण-
तद्रूपावच्छिन्नस्य विशेषदर्शनस्य समवायसम्बन्धेनैव हेतु-
तासम्भवादित्यलमधिकेन ॥

तथाविधनिश्चयत्वेन हेतुताविवक्षणस्य प्रयोजनान्तरमपि दर्श-
यति अत एवेति ।

(दी०) अत एव लिङ्गवत्त्वादिलक्षणातिदेशवाक्यार्थज्ञा-
नजन्योपमितौ नातिव्याप्तिः तथाविधवाक्यार्थप्रतिसन्धानत्वेन
तस्य हेतुत्वात् । न चोपनयार्थज्ञानजन्यन्यायार्थज्ञाने तच्छब्देन
सङ्केतितशब्दान्तरेण वा व्याप्त्यादिविशिष्टोपस्थातिद्वारा जनिते
शब्दबोधेऽतिव्याप्तिः व्युत्पादयिष्यते च महावाक्यार्थज्ञानस्या-
वान्तरवाक्यार्थधीजन्यत्वं तदादेश्च विशेषरूपेणोपस्थापकत्वमिति
वाच्यं । तत्रातिरिक्तस्य पदजन्यत्वस्य कारणतावच्छेदके-
ऽनुप्रवेशान्निश्चयत्वस्याप्रवेशाच्च ॥

(गा०) लिङ्गवत्त्वादिलक्षणः वह्निव्याप्यधूमवत्त्वादिघटितो योऽतिदेश-
वाक्यार्थः सादृश्यविशिष्टे पदविशेषवाच्यत्वादिवोधकवाक्यप्रति-
पाद्यो योऽर्थः तद्विशयकं यज्ज्ञानं वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतसदृशो महा-
नसपदवाच्य इत्यादिज्ञानं तज्जन्यायामयं महानसपदवाच्य
इत्याद्युपमितौ घस्तुगत्या साध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नहेतुप्रकारकं
पक्षविशेष्यकं यत्तादृशं ज्ञानं तज्जन्यत्वेऽपि नातिव्याप्तिरित्यर्थः ।
तथाविधवाक्यार्थेति । महानसपदवाच्यत्वविशिष्टवह्नि-
व्याप्यधूमवत्पर्वतसादृश्यावच्छिन्नधर्मिज्ञानत्वेनेत्यर्थः । यद्यपि
भ्रमसाधारण्याय तादृशविशिष्टवाक्यार्थघटकतत्पदार्थानां पर-
स्परोपश्लेषावगाहिज्ञानत्वेनैवोपमिति विशेषे हेतुताया वक्तव्यत-
या पक्षांशे व्याप्तिप्रकारेण हेतुमत्तावगाहिज्ञानत्वरूपमुपमितिजन-
कतावच्छेदकं तथापि पक्षांशे व्याप्याभावानवगाहितादृश-
हेतुमत्तावगाहिज्ञानत्वरूपमनुमितिजनकतावच्छेदकव्याप्यवत्पक्षनिश्च-
यत्वं नोक्तोपमितिजनकतावच्छेदकम् । अतिदेशवाक्या-
र्थज्ञाने व्याप्यवत्त्वस्य धर्मितावच्छेदककोटिनिविष्टतया
भानाद्धर्मितावच्छेदकघटकांशे च संशयस्यानभ्युपगमात्
उपमितिजनकतायां तादृशनिश्चयत्वानिवेशस्यानर्थक्यादतो न
तादृशरूपावच्छिन्नजनकताकत्वरूपानुमितिलक्षणस्य तत्रातिव्या-
प्तिः अत एव निश्चयत्वनिवेशनमप्यर्थवत् । अन्यथा नि-
श्चयत्वेनानुमितिजनकत्वे ऽप्यधिकं त्वित्यादिन्यायादनुमितिजन-
कतायाः पक्षविशेष्यकव्याप्यवत्ताज्ञानत्वावच्छिन्नत्वात् तादृश-
ज्ञानत्वावच्छिन्नजनकताकत्वनिवेशमात्रेण भ्रमादिविरोधित्वाव-
च्छिन्नहेतुताकप्रत्यक्षाविशेषे ऽतिव्याप्तिवारणसम्भवेन तदानर्थक्य-
मापद्येत । घस्तुतस्तु वह्निव्याप्यवत्त्वेन पर्वतसदृशो महानसपदवा-
च्य इत्यतिदेशवाक्यार्थज्ञानसहकृतव्याप्यवत्ताघटितसादृश्यज्ञान-
जन्यायामुपमितौ जनकतावच्छेदककोटौ व्याप्यांशे पर्वतादि-
वृत्तित्वावगाहित्वस्याधिकस्य निवेशोऽपि धर्म्यंशे व्याप्यव-
त्त्वावगाहिनिश्चयत्वरूपानुमितिजनकतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुताकत्व-
स्य तादृशोपमितावक्षतत्वादतिव्याप्तेर्वारणाय तादृशनिश्चयत्वप-
र्याप्तहेतुनावच्छेदकताकत्वपर्यन्ताविवक्षणाभावाद्यम् । तथा चानु-
मितिजनकतावच्छेदकता यादृशसमुदाये पर्याप्ता तादृशसमुदा-

यस्यैव लक्षणे निवेशनमावश्यकम् । अन्यथा समुदायपर्याप्तावच्छे-
दकताया एकदेशापर्याप्ततया असम्भवापातात् । अत एवोक्तनिश्च-
यत्वघटकभावदलस्यापि सार्थकता । एवं चाप्रामाण्यज्ञानानास्क-
न्दितत्वस्य कारणतावच्छेदकतामते तदंशोऽपि लक्षणे निवेशनीयः ।
न च सादृश्यज्ञानस्योपमितिहेतुतायां पर्वतादिवृत्तित्वावच्छिन्न-
व्याप्यादिविषयता पर्वतादिवृत्तित्वावच्छिन्नविषयतात्वेनैव निवेद्या
न तु व्याप्यादिविषयतात्वेन प्रयोजनाभावात् । तथा चानु-
मितिजनकतावच्छेदकधर्मस्योक्तोपमितिजनकतावच्छेदककोटिनिवे-
शोऽपि नास्ति किं पर्याप्तिनिवेशेनेति वाच्यम् । व्याप्यवत्वघटित-
सादृश्यावच्छिन्नधर्मिकातिदेशवाक्यार्थज्ञानस्य तद्घटितसादृश्य-
ज्ञानसहकारेण फलजनकतयोभयत्र सादृश्यात्मकधर्मोणां विशि-
ष्टावश्यं निवेशनीयत्वात् । न च पर्याप्तिविवक्षायामपि धूमव्या-
पकवह्निमत्सादृश्यात्मकतादृशवह्निमद्वृत्तिधूमवत्तानिश्चयजन्योपमि-
तावतिव्याप्तिर्न शक्यते वारयितुमिति वाच्यं । सादृश्यघटक-
भेदविषयताया अपि प्रवेशेन विवक्षितनिश्चयत्वे तत्कारणताव-
च्छेदकतापर्याप्तिविरहात् । लाघवाद्भेदघटितसादृश्यज्ञानमेवोप-
मितौ कारणमिति तु न शङ्क्यम् । तथा सति गद्यादावपि तादृश-
सादृश्यनिश्चयसत्त्वेन गवयादिपदवाच्यत्वोपमित्यापत्तेः । यदि च
वैधर्म्यज्ञानादप्युपमितिः स्वीक्रियते वैधर्म्यस्य चेतरेवैधर्म्यत्वेन
ज्ञानं नापेक्ष्यते तदा व्याप्यधर्मरूपवैधर्म्यज्ञानजन्योपमितावति-
व्याप्तिः कारणतावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशोऽपि दुर्वारैवेति तद्वारण-
प्रकारश्चिन्त्यः । महावाक्यार्थविषयकशाब्दबोधे ऽवान्तरवाक्या-
र्थविषयकनिश्चयस्य तादृशनिश्चयत्वेनैव हेतुता । एवं विशिष्टपदार्थ-
गोचरशाब्दबोधेऽपि विशिष्टपदार्थोपस्थितेस्तद्विषयकनिश्चयत्वे-
नैव हेतुता न तु विशेषणान्तरप्रवेश इत्यभिमानेन शाब्दबोध-
विशेषेऽतिव्याप्तिः शङ्कते न चेत्यादिना । उपनयार्थज्ञानेति । उप-
नयवाक्यप्रतिपाद्यसाध्यव्याप्यहेतुमत्पक्षरूपावान्तरवाक्यार्थज्ञानेत्य-
र्थः । न्यायार्थज्ञान इति । निगमनसहकृतोपनयजन्ये वह्निव्याप्यधु-
मवानयं धूमज्ञानज्ञाप्यवह्निमानित्यादिमहावाक्यार्थज्ञान इत्य-
र्थः । तेन प्रतिज्ञादिपञ्चवाक्यात्मकन्यायस्य विशिष्टैकार्थज्ञा-
नजनकतायाः स्वयं दूषणीयत्वेऽपि न क्षतिः । यद्यपि वह्नि-

व्याप्यधूमवांश्चायमित्याद्युपनयजन्यबोधे व्याप्यवत एवाभेदो धर्मिणि भासते न तु व्याप्यस्य व्याप्यतावच्छेदकसम्बन्धः नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । तथा च नातिव्याप्तेरवसरः पक्षांशे व्याप्यप्रकारकज्ञानस्यैव लक्षणघटकत्वात् । यत्र तादात्म्यसम्बन्धेन धर्मिणो हेतुता तत्र व्याप्यस्य पक्षांशे तेन सम्बन्धेनोपनयप्रतिपाद्यत्वेऽपि व्याप्याभेदस्यैव हेतौ भानात्तदंशे व्याप्तिप्रकारकत्वाभावेन नातिव्याप्त्यवसरः तथापि तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नव्यतिविशिष्टधर्मिरूपहेतुपरतच्छब्दघटितस्य स चायमितिवाक्यस्य प्रतिपाद्ये विशिष्टार्थे निगमनार्थस्यान्यस्य वा कस्यचिदर्थस्यान्वयबोधस्तत्रातिव्याप्तिपरोऽयं ग्रन्थः साध्यव्याप्यहेतुविशिष्टपक्षपर्यन्तपरतच्छब्दजन्यबोधातिव्याप्तिपरश्च तच्छब्देनेत्याग्रिमग्रन्थ इति न पौनरुक्त्यम् । व्याप्यविशिष्टपक्षरूपवाक्यार्थज्ञानजन्यतामादाय तद्घटितमहावाक्यार्थबोधे संयोगादिसम्बन्धेन पक्षांशे व्याप्यप्रकारकज्ञानकारणताघटितलक्षणस्यातिव्याप्त्यसम्भवादेव च व्याप्यविशिष्टपक्षात्मकपदार्थज्ञानजन्यतामादाय तद्घटितमहावाक्यार्थबोधे संयोगादिसम्बन्धेन पक्षांशे व्याप्यप्रकारकज्ञानकारणताघटितलक्षणस्यातिव्याप्त्यसम्भवादेव च व्याप्यविशिष्टपक्षात्मकपदार्थज्ञानजन्यबोधेऽतिव्याप्तिमाह तच्छब्देनेति । तादृशविशिष्टार्थवाचकपदान्तराभावात्सर्वनामानुधावनम् । सर्वनाम्नो विशेषरूपेण पदार्थोपस्थापकतामते एव तज्जन्योपस्थितेः पक्षविशेष्यकव्याप्तिविशिष्टहेतुप्रकारकनिश्चयरूपतासम्भवः न तु वक्तृबुद्धिस्थत्वेनोपस्थापकतामत इत्यविवादायाह सङ्केतितशब्दान्तरेण वेति । व्याप्तिविशिष्टहेतुविशिष्टपक्षे आधुनिकसङ्केतशालिना घटादिपदेनेत्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । विशिष्टपक्षलाक्षणिकपर्वतादिपदे चेत्यपि बोध्यम् । व्याप्यादिविशिष्टोपस्थितिद्वारा व्याप्त्यवच्छिन्नहेतुविशिष्टपक्षोपस्थितिद्वारा जनिते वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतोऽस्तीत्याकारकशाब्दबोधेऽतिव्याप्तिः । न नूपनयार्थघटितमहावाक्यार्थबोधे कथमतिव्याप्तिः उपनयार्थज्ञानस्य पक्षविशेष्यकव्याप्यप्रकारकज्ञानत्वेन तज्हेतुताया अप्रामाणिकत्वात् तत्तत्पदार्थज्ञानत्वेन तदन्वयबोधे हेतुत्वादेवानुपस्थितपदार्थान्वयबोधाप्रसक्तेः । न च क्षण्डशः सकलपदार्थोपस्थितावपि अवा-

न्तरवाक्यार्थज्ञानं विना तदघटितमहावाक्यार्थज्ञानानुदयात् अवान्त-
रवाक्यप्रतिपाद्यो यादृशविशिष्टार्थः तद्विषयकज्ञानत्वेन महावा-
क्यार्थज्ञाने हेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यम् । दण्डी कुण्डलो वासस्वी
चैत्र इत्यादौ दण्डादिविशेषणान्वितचैत्रादिज्ञानं विनैव तादृश-
वाक्यार्थघटिततावद्विशेषणान्विताविशिष्टरूपमहावाक्यार्थधियः स-
मूहालम्बनरूपतावत्पदार्थावगाहिस्मृतित उत्पत्तेर्मणिकृता स्वी-
कारादित्यत आह व्युत्पादयिष्यत इति । महावाक्यार्थज्ञानस्य ए-
कविशिष्टार्थेनापरपदार्थसंसर्गावगाहिज्ञानस्य । अवान्तरेति । ता-
दृशविशिष्टार्थविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नजन्यत्वमित्यर्थः । अयं भावः ।
यादृशविशेषणविशिष्टस्य विशेष्यस्य विशेषणस्य वा शब्दादुप-
स्थितिस्तादृशनैव विशिष्टेन विशेष्यस्य विशेषणान्तरस्य वान्वयबो-
धोऽनुभवसिद्धः यत्र च युगपदेवैकस्मिन्धर्मिणि समूहालम्बनोप-
स्थितानां विशेषणानां तुल्यतया भानान्नासावेकविशेषणविशिष्टे
विशेषणान्तरवैशिष्ट्यबोधः अतो न तत्र विशेषणविशिष्टविशेष्योप-
स्थितेरपेक्षा एकविशेषणविशिष्टे विशेषणान्तरवैशिष्ट्यं विशेष्ये वा
यत्र विशेषणान्तरविशिष्टस्य वैशिष्ट्यं भासते स बोधो विशिष्टवि-
षयकबोधादेवोत्पद्यते न तु विशृङ्खलसमूहालम्बनात् । अत एवेष्ट-
विशेष्यकोपायसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्तकतामाशङ्क्य तन्मते विधिवा-
क्याद्वाक्यभेदभिया कृतिसाध्ययागसाध्यमिष्टमित्येतादृशस्य समूहा-
लम्बनविलक्षणविशिष्टयागविशेषणकबोधस्यैव स्वीकार्यतया तद-
र्थमन्तरा कृतिसाध्यो याग इत्यवान्तरवाक्यार्थबोधस्य कल्पनी-
यतया गौरवम् उपायविशेष्यकफलसाधनताबोधस्य प्रवर्तकत्वे चा-
हयैवैकत्र द्वयमिति रीत्या कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वरूपाविशेषणद्व-
यावगाही यागः कृतिसाध्य इष्टसाधनमिति बोधः स्वीक्रियते
इति लाघवमित्युक्तं विधिवादे मणिकारेण । विशिष्टेन सममन्या-
न्वयबोधे विशिष्टधियो हेतुत्वे तादृशान्वयतात्पर्यधीघटितशा-
ब्दसामग्र्या भिन्नाविषयकप्रत्यक्षादिप्रतिबन्धकतायां विशिष्टवि-
षयकैकोपास्थितिर्निविशते अन्यथा तत्स्थाने तत्तद्विशेषणविशेष्योप-
स्थितिद्वयमतो लाघवादपि तद्धेतुतासिद्धिः । एवं चोपनयप्रतिपाद्य-
हेतुविशिष्टपक्षविशेष्यकेतरान्वयबोधेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति । ननु तदा-
र्विशेष्यरूपेणोपस्थापकताया विचारासहत्वात्कथं तदादिपदजन्यशाः

शब्दबोधेऽतिव्याप्तिसङ्गतिः तथाहि तदादिपदस्य न घटत्वादिरूपविशेषधर्मविशिष्टे शक्तिर्नानार्थताप्रसङ्गेन गौरवात् । घटादिकं बुद्धिस्थीकृत्य प्रयुक्ततच्छब्दात्पटादिबोधस्य शक्तिभ्रममन्तरेणापि प्रसङ्गात् । न च वस्तुगत्या यद्रूपावच्छिन्नं बुद्धिस्थीकृत्य यत्पदव्यक्तिः प्रयुक्ता तद्रूपावच्छिन्ने तस्याः शक्तिरतो नायं दोष इति वाच्यम् । एषमपि पदव्यक्तिभेदेनानन्तशक्तिकल्पनया गौरवात् । यत्पदव्यक्तिप्रयोज्या प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिर्नोपलब्धा तत्पदव्यक्तिशक्तेरगृहीतत्वेन ततोऽन्वयबोधानुपपत्तिश्च अतः सामान्यतः स्वप्रयोक्तृपुरुषबुद्धिस्थे तदादिपदसामान्यशक्तिः कल्पनीया । तथा च तत्त्वंनैवोपस्थितिः सर्वनामपदाद्भविष्यति न तु विशेषरूपेण । न च बुद्धिस्थत्वेन शक्यानुगमेऽपि तेन रूपेण व्युत्पत्तौ सत्यां घटत्वादिरूपविशेषधर्मपुरस्कारेण बुद्धिस्थत्वरूपविशेषधर्मदर्शनादुपलक्षणीभूतघटत्वादिप्रकारेण शक्तिग्रहसम्भव इति तेन रूपेण न तत्पदादुपस्थितिर्दुर्लभा सम्बन्धग्रहप्रकारताया एव स्मृतिप्रकारताप्रयोजकतया प्रकारांशे शक्तिग्रहानपेक्षणादिति वाच्यम् । द्रव्यादिपदाद्घटत्वादिप्रकारेण शक्तिभ्रमशून्यस्य शाब्दबोधानुदयाच्छक्त्यधीनोपलक्षणीभूतधर्मप्रकारकोपस्थितेः शाब्दबोधानुपयोगित्वादित्यत आह तदादेश्चेति । विशेषरूपेणोपस्थापकत्वं व्युत्पाद्यत इत्यनुषङ्गेनान्वयः । अयमभिप्रायः । स्वप्रयोक्तृबुद्धिप्रकारत्वेनानुगतीकृतघटत्वादिरूपविशेषधर्मविशिष्टे तत्पदशक्तिरतो न विशेषणभेदेन शक्त्यानन्त्यं न वा विशेषधर्मप्रकारकशाब्दबोधोपयोगिविशेषधर्मप्रकारकोपस्थितेर्दुर्घटता । न च तादृशबुद्धिविषयत्वविशिष्टे शक्त्यैवोपपत्तौ किमेतावता प्रयासेन विशेषरूपेणोपस्थापकतया विरहेऽपि क्षतिविरहादिति वाच्यम् । विशेषधर्मप्रकारकसंशयनिवृत्त्यर्थमपि तदादेर्विशेषरूपेणोपस्थापकताया अवश्योपपाद्यत्वात् । बुद्धिप्रकारत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तघटत्वादीनामनुगमेऽपि तादृशधर्मस्याशक्यतया तदंशपरित्यागेन निर्विशेषणकघटत्वादिप्रकारकबोधोपपत्तिः बुद्धिप्रकारत्वस्याशक्यत्वेऽपि च तत्पदं बुद्धिप्रकारविशिष्टं बोधयत्वित्याकारकभगवत्सङ्केतरूपशक्तौ तेमानुगतरूपेण घटत्वपदत्वादिमानाच्छक्तेरक्यं बुद्धिप्रकारत्वस्य सङ्केतविषयत्वेऽपि तस्य शक्योपलक्षणता

न तु शक्यान्तर्भावेन विशेषणत्वं तदुपलक्षितघटत्वादिप्रकारक-
त्वेनैव बोधस्य सङ्केतविषयत्वात् न तु तद्विशिष्टप्रकारकत्वेन
शाब्दबोधप्रकारतायां शाब्दबोधविषयतावच्छेदकत्वेन सङ्केत-
विषयत्वज्ञानं प्रयोजकं यथा घटपदजन्यशाब्दबुद्धिप्रकारतायां
घटत्वावच्छिन्नो घटपदजन्यशाब्दबोधविषयतावान्भवत्वित्याकारक-
सङ्केतीयशाब्दबोधविषयतावच्छेदकत्वेन विषयत्वस्य ज्ञानं तादृ-
शसङ्केतग्रहश्च घटत्वावच्छिन्नत्वविषयतानिरूपितसङ्केतीयशाब्दबो-
धविषयत्वप्रकारतानिरूपितविषयतावान्घट इत्याकारकः । शाब्दबो-
धप्रकारतावच्छेदकतायां च शाब्दबोधविषयतावच्छेदकतावच्छे-
दकत्वेन सङ्केतविषयत्वज्ञानम् । यथा लोमत्वस्य पशुपदजन्यशाब्द-
बोधप्रकारतावच्छेदकतायां लोमत्वावच्छिन्नलोमावच्छिन्नः पशु-
पदजन्यशाब्दबोधविषयतावान्भवत्वित्याकारकसङ्केतीयशाब्दबो-
धविषयतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन विषयत्वज्ञानं तादृशसङ्केतग्रहश्च
लोमत्वावच्छिन्नस्त्वनिष्ठावच्छेदकताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नलोमनिष्ठ-
प्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छिन्ना या शाब्दबोधविषयत्वप्रकारता
तन्निरूपितविशेष्यतावालोमादिमानित्याकारकः । प्रकृते च बुद्धि-
प्रकारताभ्यावच्छिन्नस्तत्पदजन्यशाब्दबोधविषयो भवत्वित्याका-
रकभगवत्सङ्केतीयशाब्दबोधविषयतावच्छेदकत्वेन विषयत्वं न
बुद्धिप्रकारत्वस्य किं तु तदंशे सङ्केतेन शाब्दबोधविषयतावच्छे-
दकतासामानाधिकरण्यस्यैवावगाहनात् सङ्केतीयशाब्दबोधवि-
षयतावच्छेदकतासामानाधिकरणत्वेनैव विषयत्वमिति तस्य त-
त्पदजन्यशाब्दबोधप्रकारतानवच्छेदकत्वनिर्वाहः । इदं च विशि-
ष्टशक्तपदस्थले उपलक्षितवाचकगगनादिपदस्थले च यस्मिन्
धर्मितावच्छेदकीकृत्य शाब्दबोधविषयत्वेन सङ्केतविषयत्वग्रहस्त-
त्तमप्रकारक एव बोध उत्पद्यत इति तत्र शब्दाभ्यत्वाद्यनि-
यतधर्मप्रकारकबोधनिर्वाहः । दीधितिकारास्तु सर्वत्रैव शाब्द-
बोधप्रकारतायां तदवच्छेदकतायां च सङ्केतीयशाब्दबोधविष-
यत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वतदवच्छेदकत्वरूपशक्य-
तावच्छेदकत्वतदवच्छेदकत्वज्ञानं हेतुः । यथा घटपदपशुपदस्थले
घटत्वलोमत्वादेः । गगनपदस्थले च शब्दाभ्यत्व एव निरुक्तशक्य-
तावच्छेदकत्वसत्त्वात् शब्दाभ्यत्वप्रकारक एव शक्तिप्रमाजन्य-

बोध इति घटगगनपदयोरविशेष इति वदन्ति । तन्मते बु-
द्धिप्रकारत्वस्य शाब्दबोधप्रकारतानवच्छेदकत्वं दुरुपपादम् । ना-
नार्थहर्त्यादिपदस्थले चोपलक्षणीभवता केनाप्यनुगतरूपेण प्रवृत्ति-
निमित्तानामभानादशक्यस्वरूपसदनुगतरूपसत्त्वेऽपि शक्तिभेदाभा-
नार्थतानिर्वाहः । बुद्धिप्रकारविशिष्टवाचकं तत्पदमिति सर्वो-
पसंहारेण व्युत्पत्तिसौकर्यादपूर्वचैत्रत्वादिविशिष्टे तदादिघटित-
वाक्यात्प्रवृत्त्याद्यनुपलम्भेऽपि न तत्प्रकारकशाब्दबोधस्य तदादिप-
दादनुपपत्तिः । अथ सामान्यतो व्युत्पत्तेश्चैत्रत्वाद्यपूर्वधर्मविशिष्टगो-
चरत्वेऽपि स्वरूपतस्तत्तद्धर्मप्रकारेण शक्त्यग्रहात्स्वरूपतस्तत्प्रकार-
कोपस्थितेस्तादृशशाब्दबोधस्य चानुपपत्तिः । जातिमान् हस्तिप-
कसम्बन्धीति ज्ञानात्स्वरूपतो हस्तित्वादिप्रकारकस्मरणानु-
यात्स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मृतौ स्वरूपतस्तत्प्रकारकसम्बन्धिधिय
एव हेतुत्वात् । यत्त्वनुगमकधर्ममोषवशात्सामान्यव्युत्पत्त्यधीनं
स्वरूपतश्चैत्रत्वादिप्रकारकशक्तिस्मरणं सुघटमिति ततस्तादृशचै-
त्रत्वादिप्रकारकपदार्थोपस्थितिशाब्दबोधयोनोऽनुपपत्तिरिति । त-
द्वसत् । स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मृतौ स्वरूपतस्तत्प्रकारकानुभ-
वस्य हेतुताया व्यवस्थापनान्मोषवशेन तद्विशिष्टतत्प्रकारकानु-
भवाद्विशिष्टतत्प्रकारकस्मरणानुपपत्तेरिति चेन्न । प्रकरणादिना
निर्विशेषणकचैत्रत्वाद्यवच्छिन्ने षक्तृबुद्धिविषयताग्रहे षक्तृ-
बुद्धिविषयतावच्छेदकविशिष्टवाचकं तत्पदमिति स्मृतौ स-
त्यामविशिष्टचैत्रत्वादिविशिष्टवाचकतायास्तदादिपदेन मानसज्ञान-
स्यैवान्ततः सम्भवेन सर्वसामञ्जस्यात् । न च चैत्रोऽस्य-
बुद्धिस्थ इति निश्चयेऽपि विशिष्य चैत्रत्वादिविशिष्टवाचक-
ताया अनिश्चयेन तत्प्रकारकशाब्दबोधानुपपत्तिरिति वाच्यम् ।
यद्विशिष्टविषयकबुद्धिप्रयोज्यं यत्पदं तत्तद्विशिष्टवाचकमिति सा-
मान्यतो व्याप्त्यावधारणेन प्रकरणाद्यधीनस्य चैत्रत्वविशिष्टबुद्धि-
प्रयोज्यत्वग्रहस्य विशेषदर्शनतया तद्विशिष्टवाचकतासंशयविघट-
कत्वेन विशिष्टवाचकतायाः सुनिश्चेयत्वात् । नन्वेवमपि स्वप्र-
योजकबुद्धिप्रकारत्वे स्वपदार्थस्याननुगमेन सकलतत्पदाद्युपसंहारे
ण व्युत्पत्तिर्दुर्घटेति यत्पदव्यक्त्यधीनप्रवृत्तिर्नोपलब्धा तस्या व्युत्प-
त्त्यनुपपत्तेः तदधीनशाब्दबोधानुपपत्तिवारणमशक्यमेवेति वाच्यम् ।

तदननुगमोद्धारस्यावहितैः परिचिन्तनीयत्वादित्यलमधिकेन ।
तत्रातिरिक्तेति । शाब्दबोधनिरूपितावान्तरवाक्यार्थबोधपदार्थोप-
स्थितिनिष्ठजनकतावच्छेदकगर्भेऽनुमितिजनकतावच्छेदकोक्तधर्मा-
प्राविष्टस्य पदवृत्तिज्ञानजन्यत्वस्य निवेशादित्यर्थः । यत्रावा-
न्तरवाक्यार्थबोधानन्तरं चरमपदज्ञानं तदुत्तरं चरमपदार्थ-
स्मृतिस्तत्र तदानीमवान्तरवाक्यार्थगोचरशाब्दबोधस्य विनष्टत्वा-
त् । महावाक्यार्थबोधहेतुत्वासम्भवेऽपि यत्र तादृशशाब्दबोधो-
त्पत्तिद्वितीयक्षण एव पूर्वोत्पन्नचरमपदज्ञानात् चरमपदार्थस्मृति-
स्तात्पर्यविषयकसमूहालम्बनरूपा तत्रैव तादृशशाब्दबोधस्य महावा-
क्यार्थबोधहेतुत्वम् । अन्यत्र समूहालम्बनरूपतावत्पदज्ञानजन्यताव-
त्पदार्थगोचरसमूहालम्बनस्मृतिरेव गतिः । इदं तु बो-
ध्यम् । अवान्तरवाक्यार्थबोधस्य महावाक्यार्थबुद्धौ शा-
ब्दत्वजातिपुरस्कारेणैव कारणता न तु पदजन्यत्वेन गो-
रवात् । न च तथा सति विशिष्टविषयकशाब्दबोधादि-
व विशिष्टे गृहीतवृत्तिकपदजन्यविशिष्टस्मृतेरपि विशिष्टे इतरा-
न्यबोधोत्पत्त्यं तत्र विशिष्टविषयकशाब्दधियो व्यभिचारः
स्यादिति तादृशस्मृतिसाधारणपदजन्यत्वेनैव हेतुत्वमुचित-
मिति वाच्यम् । पदज्ञानजन्यत्वेन स्मृतिशाब्दधियोरनुगमे
पदरूपलङ्गणजन्यार्थविषयकानुमित्या तत्तत्कारणाव्यवहितो-
तरत्वस्य कार्यतावच्छेदकनिवेशेनैव वारणीयत्वात् । यत्रा-
वान्तरवाक्यार्थबोधान्महावाक्यार्थधीस्तत्राप्यवान्तरवाक्यार्थाघट-
कार्थान्तरस्य पदजन्यस्मृतेरवान्तरवाक्यार्थबोधानन्तरमव-
श्यकलपनीयतया तस्याः सकलपदार्थविषयकत्वोपगमेन प-
दार्थस्मृतेरवान्तरवाक्यार्थधीजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारवारणं
तु न सम्यक् । विशिष्टे गृहीतवृत्तिकपदाधीनावि-
शिष्टस्मृतेरिव विशिष्टमात्रे गृहीतवृत्तिकपदाधीनाया उद्वा-
यकान्तरवशाद्विशेषणमवगाहमानाया विशिष्टस्मृतितो व्याप्य-
विशिष्टपक्षादिविषयकेतरान्वयबोधवारणाय गृहीतविशिष्टवृत्ति-
कपदजन्योपस्थितिरेवैव विशिष्टविषयकस्मृतेस्तादृशान्वयबो-
धहेतुताया वक्तव्यतया विशिष्टवृत्तिकग्रहानपेक्षावान्तरवा-
क्यार्थशाब्दधीजन्यबोधे तस्या व्यभिचारस्यावश्यकत्वात् प्रका-

रान्तरेण तद्वारणे तावत्पदार्थविषयकस्मृतिकल्पनाया अ-
किञ्चित्करत्वात् अतोऽप्यवाम्तरवाक्यार्थभियः शाब्दत्वपुरस्का-
रेण कारणत्वान्तरमावश्यकमिति पदजन्यत्वपदं पदाजन्यबो-
धव्यावृत्तधर्मपरम् तच्च शाब्दत्वादिकमपीति । अधिक-
प्रवेशेन निरुक्तनिश्चयत्वपर्याप्तजनकतावच्छेदकताघटितस्य ल-
क्षणस्य नातिव्याप्तिरित्युक्त्वा निश्चयत्वप्रवेशेन पर्याप्त्यनि-
वेशेऽपि नातिव्याप्तिरित्याह निश्चयत्वस्येति । परोक्षसंशयान-
भ्युपगमेन संशयान्यत्वस्योक्तयुक्त्या शाब्दत्वादेर्निवेशनीयतया
ज्ञानत्वस्य च पदजन्यबुद्धावग्यावर्तकत्वादिति भावः ॥

व्याप्तिविशिष्टहेतुरुपविशेषणतावच्छेदकविशिष्टस्य तद्विशेष-
णधर्मितावच्छेदकपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नस्य वैशिष्ट्यावगाहिनि शा-
ब्दबोधादौ प्रत्यक्षादिसाधारणविशिष्टवैशिष्ट्यबोधनिष्ठतद्विशेषणता-
वच्छेदकप्रकारकनिश्चयजन्यतामादायातिव्याप्तिं शङ्कते न चे-
त्यादिना ॥

(दी०) न च तत्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं प्रति तत्तद्विशे-
षणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वात् तादृशे शाब्दबोधे
प्रत्यक्षे चातिव्याप्तिः दण्डो रक्तो न वेति संशये रक्तदण्डवान-
यमिति ज्ञानानुदयादिति वाच्यम् । ज्ञानोपरमेऽपि विशिष्ट-
विषयोपधानेनेच्छाद्वेषयोः कृतेश्च साक्षात्काराद्विशेषणविषय-
काद्विशिष्टसंस्कारादेव विशिष्टस्मरणाच्च तद्विषयकगुणानां तत्र
हेतुत्वे न्यूनवृत्तेर्ज्ञानत्वस्य तत्राप्रवेशादिच्छादितः संस्काराच्चा-
नुमितेरनुदयात् संस्काराद्यन्यत्वस्य गुरुतया ज्ञानत्वेनैव तत्र
हेतुत्वात् ॥

(गा०) तथापि अवाम्तरवाक्यार्थबोधादिनिष्ठशाब्दबोधा-
साधारणकारणतामादायातिव्याप्तेरुक्तरीत्या वारणेऽपि । तत्तद्वि-
शिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं प्रतीति पर्वतत्वादिरूपधर्मितावच्छे-
दकावच्छिन्नविशेषणतापन्नव्याप्तिविशिष्टधृमादिविशिष्टवैशिष्ट्य-
ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रतीत्यर्थः । तत्तद्विशेषणतावच्छेदकप्रका-
रकनिश्चयत्वेन पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकव्याप्तिविशिष्टम्

मादिप्रकारकनिश्चयत्वेन । तादृशो वह्नित्याप्यधूमवत्पर्वत-
वानित्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधरूपे शाब्दबोधेऽतिव्याप्तेर्वारि-
त्वात् तस्यैव प्रथममुपन्यासः स्मृतिव्यावृत्तधर्मस्य अन्यताव-
च्छेदकत्वे स्मृतौ नातिव्याप्तिसम्भवः । उपमितेः पद्वा-
च्यत्वावगाहिन्याः तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधरूपताप्रयाशो न
सम्भवत्यतः प्रत्यक्षशाब्दबोधमात्रोपादानम् । अथ किमिदं
विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधीजन्यतावच्छेदकं विशिष्टवैशिष्ट्य-
बोधत्वं न तावद्विशिष्टप्रतियोगिकं यद्वैशिष्ट्यं तदवगाहित्वं व्यधिक-
रणसम्बन्धावगाहिविशिष्टभ्रमे व्यभिचारात् । नापि विशिष्ट-
प्रकारकत्वं काञ्चनमयवाह्यमानित्यादिभ्रमप्रकारभूतविशिष्टाप्रसि-
द्धेः । तत्र काञ्चनमयो वह्नित्यादिज्ञानानपेक्षणीयता-
पत्तेः । नापि विशेषणान्तरप्रकारेण भासमानप्रकारकत्वं । रक्तो
दण्डः दण्डवान्पुरुष इति समूहालम्बनस्थलेऽपि रक्तो दण्ड इति-
ज्ञानापेक्षाप्रसङ्गात् । नापि विशेषणान्तरप्रकारतानिरूपित-
विशेष्यत्वावच्छिन्नप्रकारताकत्वं रक्तत्वाद्विप्रत्येकपदार्थोपस्थि-
तिमूलके रक्तदण्डवानितिज्ञाने व्यभिचारात् । न हि
तादृशकारकबोधो रक्तो दण्ड इत्यादिविशिष्टज्ञानानन्तरमेव
जायत इति दीधितिकाराद्यनुमतम् । बाधग्रन्थे काञ्चनमयत्व-
विशिष्टवह्नेरप्रसिद्धौपनीतकाञ्चनमयत्वादिविशिष्टवह्नैर्वैशिष्ट्यानु-
मितिः शुद्धवह्नित्वाद्यवच्छिन्नव्याप्यधूमादिमत्त्वज्ञानादिना पर्वते
न सम्भवतीति कथं तद्विरोधितया व्यधिकरणकाञ्चनमय-
त्वावच्छिन्नवह्न्यभावस्य दोषान्तरासङ्कीर्णबाधस्य हेत्वाभासतेति
मणिकारोकोर्विशिष्टविशेषणज्ञानं विनापि विशेष्ये विशेषणं
तत्र च विशेषणान्तरमिति रीत्या तादृशानुमितिसम्भव
इत्यभिधाय स्वयं दूषणीयत्वात् । विशिष्टवह्निसिद्धान्तं विनापि
तद्वद्वत्प्रत्येकपदार्थोपस्थितिभ्यो विशिष्टपरामर्शस्येत्यानुमि-
तिरिति मिश्रेणान्येन चाभिधानात् एकत्वविशिष्टकर्तुः पूर्वमज्ञा-
तेऽपि क्षितिरेककर्तृकेत्यनुमितेरनेन स्वीकृतत्वाच्च । अत्राहुः ।
विशेषणान्तररक्तत्वादिविशेष्यतापन्नदण्डादिप्रकारकं ज्ञानं द्विधा
कत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिकत्वेन दण्डादिवैशिष्ट्यावगाहि तद्व-
ानवच्छिन्नतद्वैशिष्ट्यावगाहि च । तादृशविशिष्टप्रतियोगि-

कत्वं च दण्डादिप्रकारतानिरूपकसंसर्गतायामवच्छेदकतया भासते तद्विशिष्टसंयोगादेरेव दण्डादिसंसर्गतया भानात् । दण्डादिविशेषणतापन्नरक्तत्वादेरेव वा स्वावच्छिन्नप्रतियोगिकसंयोगात्मकपरम्परासम्बन्धेन पुरुषादौ प्रकारता तादृशे विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे एव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधीः कारणं न तु विशिष्टविशेषणावगाहिन्यपि रक्तत्वादिकं वैशिष्ट्यप्रतियोगिन्युपलक्षणतयावगाहमाने द्वितीयबोधे । अत एव च प्रतियोगिविशेषिताभावबुद्धौ घटो नास्तीत्याकारिकायां प्रतियोगिनि प्रकारीभवतो घटत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकतयैव भानमिति तत्र घटत्वादिप्रकारकज्ञानापेक्षानियमः । यद्यपि विशिष्टविशेषणावगाहिज्ञानमात्र एव विशिष्टज्ञानापेक्षायां मणिकारादेः स्वरसः । तथापि लाघवोपनीतैकत्वादिविशिष्टकर्त्राद्यनुमितिर्विशिष्टज्ञानमनपेक्षैवोत्पद्यत इत्युरोधाद्दूधीतिकारादीनां दर्शितविशेषादरः । दण्डो नास्ति रक्तो नास्तीत्यादिज्ञानदशायां नियमतो रक्तदण्डो नास्तीत्यादिज्ञानोत्पादविरह एवोक्तविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणधीहेतुताकल्पकः । दण्डो रक्त इत्यादिज्ञानदशायामपि कदाचित्तादृशसमूहालम्बनबुद्धाबुत्पद्यमानायां दण्डो रक्तो नास्तीतिबुद्धेरनुत्पादे ऽगत्या तत्राननुगतस्य कस्यचित्प्रतिबन्धकता कल्प्यत इति विवेचनीयं चेदमधिकमन्यत्र । केचित्तु रक्तदण्डवानित्यादिज्ञानीया रक्तत्वादिविशेष्यतापन्नदण्डादिनिष्ठा प्रकारता द्विविधा । काचिद्दण्डादिविशेषणतापन्नरक्तत्वाद्यन्तर्भावेन पर्याप्ता काचित्केवलदण्डादावेव । तत्र प्रथमा विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानाधीना नापरा पुरुषादिविशेष्यतानिरूपितप्रकारताया रक्तत्वादिवृत्तित्वेऽपि पुरुषो न रक्त इत्यादिधीर्न तादृशप्रकारताकोक्तज्ञानविरोधिनी इतरविशेषणतानवच्छिन्नायाः पुरुषादिविशेष्यतानिरूपितरक्तत्वादिप्रकारताया एव तत्प्रतिबन्धतावच्छेदकत्वादित्याहुः । अपरे तु यथा विशेष्यतानिरूपितप्रकारतामात्रं न विशेष्यतावच्छेदकताभूतलं घटवदित्यादौ भूतलत्वादेर्घटादिधर्मितावच्छेदकतावद्वैपरीत्यस्यापि प्रसङ्गात् । अपि तु विलक्षणैव विषयता सा च

प्रकारतात्मिका तदन्यैव वा । एवं विशेषणतावच्छेदकतापि विलक्षणविषयता तन्निरूपकदण्डादिनिष्ठप्रकारताशालिनि बोधे विशेषणतावच्छेदकरक्तत्वादिप्रकारकज्ञानापेक्षा प्रत्येकोपस्थितिमूलकं रक्तदण्डवानयमित्यादिज्ञानं च न तथाविधविलक्षणप्रकारताशालीति वदन्ति । तदुभयमपि न सम्यगिव प्रतिभाति विशिष्टज्ञानपूर्वकतदपूर्वकयोरविलक्षणाकारज्ञानयोर्विषयभेदमन्तरेण विषयतावैलक्षण्यस्याननुभवात् । विशिष्टज्ञानकार्यतावच्छेदकतया तत्सिद्धिरित्याप बालप्रलपितं तादृशविलक्षणाविषयतासिद्धावेव तन्नियामकतया विशिष्टज्ञानहेतुतासिद्धेः । यदि च विशिष्टप्रतियोगिकविलक्षणसंसर्गावगाहिनि बोध एवान्वयव्यतिरेकाभ्यां विशिष्टविशेषणज्ञानं हेतुः तज्जन्यतावच्छेदकं यदि विशिष्टप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नसंसर्गताकबुद्धित्वं तदा गौरवम् उक्तवैलक्षण्यपुरस्कारेण प्रकारताविशेषस्य कार्यतावच्छेदकत्वे च लाघवमिति विशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहिन्येव ज्ञाने प्रकारताया व्यासज्यवृत्तित्वादिरूपवैलक्षण्यसिद्धिरप्रत्युद्हेत्युच्यते तदा न विवदामह इति प्रकृतमनुसरामः । ननु यथा विशेषणतावच्छेदकरक्तत्वांशे निर्धर्मितावच्छेदककतद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे तत्प्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुता न तु तत्र संशयान्यत्वप्रवेशः तथा तदंशे सधर्मितावच्छेदककविशिष्टवैशिष्ट्यबोधेऽपि तत्तद्धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानत्वेनैव संशयसाधारणहेतुता स्वीक्रियते निश्चयत्वेन विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकधीहेतुताया मणिकारादिभिरनाभिधानादिति कथमतिव्याप्तिरतस्तथा हेतुताभनुभवेन द्रढयति रक्तो दण्डो न वेति । ननु रक्तो दण्डो न वेति संशयानन्तरं रक्तदण्डवानितिनिश्चयानुत्पाद एवानुभवसिद्धः स च विशेषणसन्देहे विशिष्टसन्देहस्यौचित्यावर्जितत्वादुपपद्यते निश्चयोत्पत्तौ संशयसामग्र्यभावस्यापेक्षितत्वाद्वक्तव्यं धाम्न वेति विशिष्टसंशयस्त्वनुभवसिद्ध एवेति निश्चयत्वेन हेतुतायां साधकविरहो बाधकस्य च सत्त्वम् । अत्र केचित् । यदि विशेषणतावच्छेदकप्रकारकसंशयादपि विशिष्टवैशिष्ट्यबोध उपेयते तदा ऽप्रामाण्यशङ्कास्कन्दितादपि ज्ञाना-

स्तदुपगम आवश्यकः अप्रामाण्यसन्देहेन विषयसन्देहस्यैव जननात् संशये ऽप्रामाण्यसंशयस्याकिञ्चित्करत्वात् । अतो ऽप्रामाण्यनिश्चयास्कन्दितज्ञानात्फलधारणायाप्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दितत्वेनैव हेतुता वक्तव्येत्यप्रामाण्यज्ञानीयगुरुशरीरनिश्चयत्वनिवेशाद्गौरवमित्यप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयत्वेन हेतुत्वमेवोचितमिति विशेषणसंशयाद्विशिष्टसंशयानुपपात्तिरुपबाधकमपि कथञ्चिदुद्धरणीयमिति वदन्ति । वस्तुतस्तु संशयस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकत्वे दण्डो रक्तो न वेत्यादिसंशयाद्रक्तत्वतद्भावाद्युभयविशिष्टदण्डादिवैशिष्ट्यावगाहिबोधोऽपि स्यात् न चेष्टापत्तिः । तादृशज्ञानस्यैकत्र दण्डादौ धर्मिणि विरुद्धोभयप्रकारकतया रक्तत्वादिनिश्चयत्वासम्भवात् । विशेष्यान्तरविशेषणतापन्नधर्मिकसंशयस्य चानुभवविरुद्धतया तत्र संशयत्वोपगमासम्भवाच्च । अत एव च केवलं विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या रक्तदण्डवानितिज्ञानेऽपि उक्तसंशयः कार्यसहसृत्तया प्रतिबन्धक इति वदन्ति । न च तत्र संशयस्य प्रतिबन्धकत्वे विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसाधारणधर्म एव तत्प्रतिबन्धतावच्छेदकोऽस्तु तावतैव तत्र संशयानन्तरतद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधवारणे तत्र तत्प्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमुचितमिति वाच्यम् । तत्संशयद्वितीयक्षणे कथञ्चित्प्रकारकनिश्चये तद्वितीयक्षणे तद्विशिष्टवैशिष्ट्यधर्मानिर्वाहाय विशिष्टवैशिष्ट्याविषयताभिन्नवैशिष्ट्याविषयताया एव संशयप्रतिबन्धतावच्छेदकत्वं वाच्यमितिनियतत्वेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधाहेतुत्वे संशयात्तरं विनापि निश्चयं विशिष्टवैशिष्ट्यधर्माप्रसङ्गात् । न च यत्र दण्डे रक्तत्वस्य संशयः पुरुषे च दण्डस्यानुमितिसामग्री रक्तेतरदण्डस्य पुरुषे बाधग्रहश्च तत्र संशयसत्त्वेऽपि केवलं विशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्या रक्तदण्डवान्पुरुष इत्याद्यनुमित्युत्पत्तेः कथं तादृशबोधे संशयप्रतिबन्धकतेति वाच्यम् । प्रत्यक्षं प्रत्येव तत्प्रतिबन्धकताया वक्तव्यत्वात् । अलौकिकत्वमपि तत्र विशेषणं देयं संशयसत्त्वेऽपि लौकिकसंज्ञिकर्षाद्रक्तदण्डवानितिज्ञानोत्पत्तेः । लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या विपरीतज्ञानविरोधितयैव च विशेषणधर्मिकलौकिकप्रत्यक्षात्मकसंशयस्य ना-

पक्षिः । एवं च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधव्यावर्तकविशेषणानवच्छिन्ने ऽपि विशेष्ये विशेषणमितिरीत्या बोधे विशेषणे तद्विशेषणसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि दण्डो रक्तो न वेति संशयबलादितरबाधाद्युपनीतरक्तत्वादिविशेषितदण्डाद्यनुमितौ रक्तत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिताप्रसङ्गस्य तादृशसन्देहानन्तरजातरक्तत्वादिविशेषितदण्डादिप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षे विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिताप्रसङ्गस्य च वारणाय तद्वबुद्धौ विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुताकल्पनमावश्यकम् । यत्तु निश्चयत्वेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुत्वे निश्चयत्वघटकयोस्तदभावाप्रकारकत्वतत्प्रकारकत्वद्वयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमकाभावेन कारणताबाहुल्यमिति तदभावप्रकारकज्ञानत्वेन संशयस्य प्रतिबन्धकत्वमेव कल्पयितुमुचितं यत्र संशयद्वितीयक्षणे स्मरणादिरूपस्तन्निश्चयस्तत्र द्वितीयक्षणे संशयनाशे सत्येव विशिष्टबोध उपेयत इति । तदसत् । तथा सति तुल्ययुक्त्यानुमित्यादावपि लिङ्गादिसन्देहस्य तदभावप्रकारकज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वापातात् निश्चयत्वावच्छिन्नहेतुताघटितानुमितिलक्षणे ऽसम्भवापत्तेः । यत्तु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति निश्चयत्वेन हेतुत्वे विशेषणसंशयजन्यविशिष्टसंशयानुपपत्तिरिति बाधकं तदप्यकिञ्चित्करम् । दण्डत्वसामानाधिकरण्येन रक्तत्वनिश्चयरूपकोटितावच्छेदकावच्छिन्नप्रसिद्धिस्थल एव चैत्रीयो दण्डो रक्तो न वेतिविशेषरूपावच्छेदेन रक्तत्वाभावावगाहि-संशयाप्रकृतदण्डवाच्य वा चैत्र इति विशिष्टसंशयोदयात् तथाविधनिश्चयस्य तादृशसंशयाविरोधित्वात् । यत्तु तत्र विशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्यैव विशिष्टकोटेरवगाही संशयो न तु विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहीति समाधानम् । तदसत् । धर्मिणि रक्तत्वादिविशेषितदण्डादेरुक्तरीत्या भानसम्भवेऽप्यभावांशे विशिष्टप्रतियोगिनो वैशिष्ट्यभाननियमात् । अभावांशे रक्तत्वादिविशिष्टदण्डादिवैशिष्ट्यभानस्यावश्यकत्वात्तदुपपत्तेर्दर्शितप्रकारं विना असम्भवात् । न च लौकिकप्रत्यक्ष एवाभावांशे तद्धर्मविशेषितप्रतियोगिनि प्रकारतया भासमाने तद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितानियम इति सं-

शये कोट्योरुपनयादेव भानाद्विशिष्टवैशिष्ट्यान्वगाहनसम्भव इति वाच्यम् । दण्डसामान्याभावस्यैव रक्तत्वाद्युपलक्षितप्रतियोगिकत्वादभावांशे रक्तत्वादिविशिष्टदण्डादिरूपप्रतियोगिवैशिष्ट्यान्वगाहने तादृशसंशयस्य दण्डादिसामान्याभावावगाहितया दण्डवानिति विशिष्य निश्चयदशायां दण्डादौ रक्तत्वादिसंशयाद्विशिष्टसंशयानुपपत्तेरित्यधिकमन्यत्रानुसन्धेयम् । रक्तो दण्डो नवेति संशयानुव्यवसाये च रक्तत्वादिविशिष्टदण्डादिरूपविषयप्रकारेण न ज्ञानभानं किं तु दण्डादिविशेषणतानापन्नरक्तत्वादिप्रकारत्वेनैवेति न तदनुपपत्तिरिति संक्षेपः । विशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकसंशयान्यत्वेनैव हेतुता न तु तादृशसंशयान्यज्ञानत्वेनेति संशयान्यत्वविशिष्टज्ञानत्वरूपनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताघटितलक्षणस्य न तत्रातिव्याप्तिरिति समाधत्ते ज्ञानोपरमेऽपीत्यादिना ज्ञानत्वस्याप्रवेशादित्यन्तेन । ज्ञानत्वस्यावच्छेदकगर्भाप्रवेशे हेतुगर्भविशेषणं न्यूनवृत्तेरिति । न्यूनवृत्तित्वं चावच्छेद्यत्वाभिमतहेतुताया अव्यापकत्वम् । ज्ञानत्वानिवेशे ऽनुबुद्धसंस्काराद्विशिष्टवैशिष्ट्यान्वगाहिप्रत्यक्षापत्तिः स्मृतावेवोद्बोधकस्य हेतुतया प्रत्यक्षे च तद्विरहस्याकिञ्चित्करत्वात् तेन विनापि ज्ञानेन विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षजननादिति तु न देश्यम् । अगत्योद्बोधकासमवधानविशिष्टसंस्कारत्वाभावस्यावच्छेदककोटौ प्रवेशेन तदापत्तेर्वारणीयत्वात् । कालान्तरे उद्बोधकसमवहितसंस्काराद्विशिष्टवैशिष्ट्यान्वगाहिस्मरणनिर्वाहाय संस्कारभेदमुपेक्ष्य विशिष्टसंस्कारत्वाभावानुधावनम् । उद्बोधकसमवहिते संस्कारे च विशेषणाभावाद्विशिष्टसंस्कारत्वाभावः सुलभः । भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वे तद्बोधकाभावविशिष्टसंस्कारभेद एव निवेद्यः । अत एव ज्ञानत्वाप्रवेशे लाघवासम्भवेन न्यूनवृत्तित्वमेव तदनिवेशप्रयोजकतयाऽभिहितम् । तद्विषयकगुणानां हेतुत्व इति न्यूनवृत्तिताप्रकाशनाय तद्विषयकगुणानां विशिष्टविशेषणावगाहिनामिच्छाद्वेषकृतिसंस्काराणाम् । ननु विशिष्टविषयकेच्छादिस्थलेऽपि तज्जनकविशिष्टज्ञानस्यावश्यकत्वात् सर्वत्र ज्ञानमेव हेतुर्न त्विच्छादिकमित्याशङ्कायामिच्छादेर्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुत्वे हेतुमाह ज्ञानोपरमेऽपीत्यादिना । ज्ञा-

नोपरमेऽपि इच्छादिजनकविशिष्टज्ञाननाशेऽपि । विशिष्टविषयो-
पधानेनेति । रक्तत्वादिविशिष्टदण्डादिरूपविषयप्रकारेणेत्यर्थः ।
इच्छाद्वेषयोः साक्षात्कारादित्यन्वयः । रक्तदण्डमिच्छामि रक्तदण्डं
द्वेषमि इत्याकारकेच्छाद्वेषसाक्षात्कार इच्छात्वादिप्रकारक इच्छादि-
द्वितीयक्षणोत्पन्नेच्छात्वादिनिर्विकल्पकादेच्छातृतीयक्षण एव उत्प-
त्स्यते तत्पूर्वक्षण एव जनकज्ञानं नश्यतीति न विशिष्टवैशिष्ट्यावगा-
हीच्छाप्रत्यक्षाव्यवहितप्राक्क्षणे ज्ञानसत्त्वमिति इच्छादिकमेव हि तत्र
हेतुः । यदि चेच्छात्वादिनिर्विकल्पकेऽपि विशिष्टविषयप्रकारेणच्छा-
दिकं भासते तथा च तदेव निर्विकल्पकमिच्छांशे विशिष्टवैशिष्ट्यबो-
धात्मकमिच्छासाक्षात्कारपूर्वं स्थास्यतीति तादृशज्ञानस्य न व्यभि-
चारः अत एव नरसिंहाकारकं तन्निर्विकल्पकमिति सिद्धान्त
इत्युच्यते तदापि यत्र विशिष्टविषयकफलसाधनताज्ञानं प्र-
थमं तदुत्तरं च फलेच्छा तदनन्तरं च विशिष्टोपायविषयि-
णीच्छा तत्रेच्छात्वनिर्विकल्पकरूपे विशिष्टविषयकेच्छासाक्षात्कारे
एवं द्विष्टसाधनताज्ञानानन्तरजातफलद्वेषज-योपायद्वेषविषयकसा-
क्षात्कारे च ज्ञानस्य व्यभिचारो दुर्वार एव द्विक्षणस्थायिनो ज्ञानस्य
तत्पूर्वक्षण एव नाशादिति भावः । कृतिसाक्षात्काराव्यवहितपूर्वं च
ज्ञानस्य त्रिनश्यदवस्थस्यापि सत्त्वं सम्भावितमपि नेति सूचयितुं
स्वातन्त्र्येण कृतिसाक्षात्कारे व्यभिचारं दर्शयति कृतेश्चेति । अत्रापि
विशिष्टविषयोपधानेनेत्यनुषज्यते । ननु विशिष्टबुद्धौ विशेषण-
ज्ञानस्य हेतुतया विशेषणज्ञानं विना विषयविशिष्टकृत्यादिसा-
क्षात्कार एव न भवितुमर्हतीति अगत्या तत्पूर्वं विषयस्मरणमेव
कल्पनीयम् । तथा च विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वावच्छि-
न्नस्यापि न तत्र व्यभिचार इत्यत आह विशेषणेति । ज्ञानोपरमेऽपी-
त्यनुषज्यते । रक्तत्वादिरूपविशेषणज्ञाननाशेऽपि रक्तत्वादिविषयका-
द्रक्तत्वादिविशिष्टदण्डादिविषयकसंस्कारादेव तादृशविशिष्टविषय-
कस्मरणोत्पत्तेरित्यर्थः । तथा च तत्र व्यभिचारभयेन विशेषणज्ञा-
नस्यापि विशेषणविषयकत्वेनैव विशिष्टधीहेतुता वाच्या तथा
च विशेषणविषयककृत्यादित एव विषयविशेषितकृत्यादिसाक्षात्का-
रसम्भवाच्च ज्ञानापेक्षेति विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्ध्यावपि विशिष्टविषयक-
गुणमात्रस्य हेतुत्वम् इत्थं च विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिसंस्कारा-

विशेषणतावच्छेदकप्रकारिकज्ञानं विनैव तादृशस्मरणनिर्वाहोऽपी-
ति भावः । एवमुपनायकज्ञानस्यापि सविषयकत्वेन हेतुतातो न
विषयोपनयार्थं ज्ञानापेक्षेति बोध्यम् । अनुद्वुद्धसंस्कारात् उपनीत-
भानवारणाय ज्ञानप्रत्यासत्तिहेतुतायामविशिष्टसंस्कारभेद एव निवे-
श्यः न तूद्बोधकासमवधानविशिष्टसंस्कारत्वाभावादिः कालान्तरी-
णोद्बोधकसमवधानविशिष्टसंस्कारादुपनीतभानानुपगमे क्षतिवि-
रहात् ततः स्मरणोत्पादे क्षणैकविलम्बेनैवोपनीतभाननिर्वाहात् ।
न च स्मरणकल्पने गौरवाद्विशिष्टसंस्कारत्वाभावनिवेशनमेवोचि-
तमिति वाच्यम् । उद्बोधकानामननुगततया तदभावसहस्रस्य
निवेशनीयतया महागौरवात् लघुरूपेण कारणतासिद्धौ तन्नि-
र्वाहकस्मरणकल्पनागौरवस्य फलमुखत्वेनादोषत्वात् । अत
एव निर्विकल्पकादिस्मरणकल्पनेन विशेषणाधियोऽपि विशे-
षणज्ञानत्वेन हेतुत्वमग्रे व्यवस्थापयिष्यते इदानीं तु नि-
र्विकल्पकस्मृतिर्न सिद्धान्तसिद्धा कृत्यादिसाक्षात्कारश्चान्तरा
विषयस्मरणं विनैवानुभवसिद्ध इत्याशयेन विशेषणज्ञानादि-
हेतुतायां ज्ञानत्वाप्रवेशोऽभ्युपगत इत्यवधेयम् । अनुमितावपि
सविषयकत्वमात्रेण न कुतो हेतुत्वमित्याकाङ्क्षायामाह इच्छा-
दित इति । व्याप्यवत्पक्षविषयकेच्छादित इत्यर्थः । ज्ञा-
नस्य चिरान्तरितत्वविरहेण कदाचिदिच्छादेरनुमित्युत्पादक-
तायामिष्टापत्तिः सम्भवतीत्याशङ्क्याह संस्काराच्चेति । व्याप्यवि-
शिष्टपक्षविषयकसंस्काराच्चेत्यर्थः । ननु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधा-
दिहेतुतायामनुद्वुद्धसंस्कारान्यत्ववदनुमितिहेतुतायामपि ज्ञानत्व-
मुपेक्ष्य संस्कारस्येच्छादेश्च व्यावर्तनाय तदन्यत्वमेव किं न नि-
वेद्यत इति तदस्थप्रश्ने उत्तरयति संस्काराद्यन्यत्वस्येति ।
अगत्या तु विशेषणतावच्छेदकप्रकारकगुणहेतुतायामवच्छेदक-
गौरवसहिष्णुतेति भावः । अतिव्याप्तिशङ्क्या तु संस्कारा-
द्यन्यत्वस्येत्यादिग्रन्थो नावतरति । संस्काराद्यन्यत्वेनानुमिति-
हेतुत्वेऽपि उभयत्रैकरूपेणाहेतुतयातिव्याप्तेरनवकाशात् । ज्ञानत्व-
घटितधर्मावच्छिन्नकारणताघटितलक्षणे ऽसम्भवशङ्कानिरासपरो-
ऽयं ग्रन्थ इत्यप्याहुः ॥

परामर्शप्रत्यक्षं प्रत्यनुमिताविषयपरामर्शत्वेन हेतुता परामर्श

विना तत्प्रत्यक्षानुदयादित्यभिमानमूलां परामर्शप्रत्यक्षातिव्याप्ति-
शङ्कां तत्र तेन रूपेण हेतुतां निराकुर्वाणो निरस्यति न चेति ॥

(दी०) न च परामर्शानुव्यवसायेऽतिव्याप्तिः सामान्यतः
प्रत्यक्षे विषयत्वेन तत्तद्विषयकप्रत्यक्षे तत्त्वेन कदाचित् ज्ञाना-
दिप्रत्यक्षे ज्ञानत्वादिना तत्र हेतुत्वं न तु यावानेव तत्त-
दितरत्वादिर्विषयानिष्ठो धर्मस्तेन तद्विषयत्वेन कार्यकारण-
भावः मैत्रावलोचितचैत्रनिर्मितनीलेतरघटतद्विषयकत्वादिना त-
त्त्वेऽनन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गान्मानाभावादन्यथोपपत्तेश्च ॥

(गा०) परामर्शादिप्रत्यक्षे साध्यव्याप्यहेतुप्रकारकपक्षविशे-
ष्यकसंशयान्यज्ञानत्वरूपपरामर्शत्वेन हेतुतां निराकर्तुं वस्तुगत्या
यद्यत्प्रत्यक्षनिरूपितविषयनिष्ठहेतुतावच्छेदकं तन्निर्धारयति सामा-
न्यत इत्यादिना । सामान्यतः प्रत्यक्षत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्ने
प्रत्यक्षे । विषयत्वेनेति । विषयतायाः स्वाभयविषयादिभेदेन भिन्नत्वे-
ऽपि विषयतात्वमनुगमकं कारणस्य प्रत्यासत्तिस्तादात्म्यं कार्यस्य
लौकिकसन्निकर्षजज्ञानीयविलक्षणविषयता । अत एवातीतादिविषय-
स्य न प्रत्यक्षविषयत्वं कार्याव्यवहितपूर्ववृत्तिविषयरूपका-
रणस्य तत्र तादात्म्येऽसम्बन्धत्वात् । अव्यवहितप्राक्क्ष-
णवृत्तिकारणसम्बन्धस्य कार्यसम्बन्धप्रयोजकत्वात् । अतीता-
नागतघटादिरूपविषये कार्याव्यवहितप्राक्क्षणवृत्तिबन्धुः संयो-
गादेरसत्त्वे अतीतानागतशब्दादिरूपविषयविशेषादाविन्द्रियसम-
वायतत्संयुक्तसमवाययोः सत्त्वेन तत्प्रत्यक्षस्य विषयतयोत्प-
त्तिवारणाय विषयस्य हेतुत्वमावश्यकम् । यदि चाव्यवहितप्राक्-
क्षणावच्छिन्नकारणसम्बन्ध एव कार्योत्पत्तिप्रयोजको न तु तादृश-
क्षणवृत्तित्वोपलक्षितकारणस्यापि सम्बन्धः तत्क्षणे प्रतिबन्ध-
कसमवहितस्यापि देशस्यान्यदेशावच्छेदेन तत्क्षणवृत्तिप्रतिब-
न्धकात्यन्ताभावस्यान्यकालावच्छेदेनाधिकरणतया तत्र द्वितीय-
क्षणे कार्यापत्तेः । एवं चातीतादिविषयस्य वर्तमानकाला-
सम्बन्धितयावच्छेद्याधिकरणसम्बन्धस्यैव चावच्छेदकतया
नित्यस्यापि सन्निकर्षस्य वर्तमानकालावच्छेदेन न तत्र

सत्त्वमिति नातिप्रसङ्गः । अधैवमतीतादौ विषये सामान्य-
 प्रत्यासत्त्यापि प्रत्यक्षं न जायेत तत्र वर्तमानकालावच्छेदेन
 नित्यस्यापि सामान्यस्यासत्त्वादिति चेन्न । कारणताघटकं व्याप-
 पकत्वं द्विधा किञ्चिद्यत्र यदा कार्यं तत्र तदव्यवहितप्राक्क्षणा-
 वच्छेदेन कारणमित्येवं रूपं क्वचिच्च यत्र यदा कार्यं तत्र तद-
 व्यवहितप्राक्क्षणावृत्तिकारणमित्येवं रूपं यस्य कारणता प्रथमोक्त-
 व्यापकताघटिता तस्य प्राक्क्षणावच्छेदेन देशे सत्त्वमेव कार्योत्प-
 त्तिप्रयोजकं यस्य कारणता द्वितीयव्यापकताघटिता प्राक्क्षणा-
 वृत्तेस्तस्य यदा कदाचिद्देशे सत्त्वं देशे कार्योत्पादप्रयो-
 जकं लौकिकसन्निकर्षादेः प्रत्यक्षहेतुतायां च प्रथमं
 व्यापकत्वं सामान्यप्रत्यासत्त्यादेस्तद्धेतुतायां च द्वितीयमिति
 नातीतादिविषयस्य लौकिकप्रत्यक्षप्रसङ्गो न वा सामान्यप्र-
 त्यक्षानुपपत्तिरित्युच्यते तदापि पूर्वक्षणावच्छिन्नसन्निकर्षाद्वि-
 षयनाशकाले तत्प्रत्यक्षापत्तिवारणाय विषयस्य कार्यसहभावेन
 हेतुत्वमावश्यकम् । यदि च विषयनाशोत्पत्तिकालेऽपि
 प्रत्यक्षमिष्यते सम्बद्धं वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिनेति प्रवा-
 दस्तु प्राक्क्षणे वर्तमानतापरः अत एवाशुविनाशिसुखादिप्रका-
 रकलौकिकप्रत्यक्षस्य सुखाद्युत्पादतृतीयक्षणे निर्वाहः विशेषण-
 ज्ञानस्य हेतुतयोत्पत्तिक्षणे तद्विरहेण द्वितीयक्षणे तद्विशिष्टबुद्ध्या-
 सम्भवादित्युच्यते तदापि प्रत्यक्षाविशेषे विषयविशेषस्य हेतु-
 ताया व्यवस्थापनीयतया यद्विशेषे यद्विशेषस्य प्रयोजकता
 तत्सामान्ये तत्सामान्यस्येति नियमात्सामान्यकार्यकारणभाव
 आवश्यकः । तत्तद्विषयकेति । तत्तद्व्यक्तिविषयकप्रत्यक्षत्वाव-
 च्छिन्नं प्रति तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुतेत्यर्थः । न चेदृशाविशे-
 पकार्यकारणभावो निष्प्रामाणिकः तत्तद्व्यक्तिविषयकप्रत्यक्षस्य स-
 न्निकर्षादिशालिव्यक्त्यन्तरे इष्टत्वात् यावतीषु सन्निकर्षादिघटि-
 तसामग्रसमबधानं युगपत्तावद्व्यक्तिभासकसामग्र्या तावद्व्यक्ति-
 विषयकस्यैकस्यैव प्रत्यक्षस्योत्पत्तेरिति वाच्यम् । तत्तद्व्यक्तिभे-
 देनेन्द्रियसन्निकर्षादिघटितसामग्रीभेदनिर्वाहाय तत्तद्व्यक्तित्वेन वि-
 षयस्य हेतुताया आवश्यकत्वात् । अन्यथा तत्तद्व्यक्तिभेद-
 सन्निकर्षादीनां साधारणधर्मपुरस्कारेणैव हेतुतया तद्व्यक्तिभा-

सकसामग्र्या एतद्व्यक्तिभासकसामग्रीतो वैलक्षण्यासम्भवात् । तादृशहेतुतासत्त्वे तादृशसामग्र्याः पृथक्तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नघटितत्वेनैव वैलक्षण्यात् । तद्वैलक्षण्ये च तद्व्यक्तिविषयकबाधग्रहाभावादिघटितायाः समवायेन तद्व्यक्तिविषयकविशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्या विषयतासम्बन्धेन तत्तद्व्यक्तिप्रत्यक्षोत्पादकसामग्रीमत्क्षणवृत्तित्वविशिष्टायाः समवायेन तत्तद्व्यक्तिविषयकविशिष्टबुद्ध्युत्पादप्रयोजिकाया व्यक्त्यन्तरमात्रे सन्निकर्षदशायामप्यात्मनि सत्त्वेन तदानीमात्मनि समवायेन तादृशबुद्ध्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् । न च सन्निकर्षस्यैव तत्तद्व्यक्तिसन्निकर्षत्वेन हेतुत्वमस्तु तावन्नाप्यन्यव्यक्तिमात्रवृत्तिसन्निकर्षवति काले विषयतया तद्व्यक्तिप्रत्यक्षोत्पादकसामग्रीविरहः सुघटः तदानीं तादृशव्यक्तिसन्निकर्षाभावादिति वाच्यं गुरुणा तत्तद्व्यक्तिसन्निकर्षत्वेन हेतुतापेक्षया लाघवात्तद्व्यक्तित्वेन विषयहेतुताया एवोचितत्वात् । न चोक्तकाले तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नस्य विषयस्य सत्त्वेन तद्व्यक्तितसामग्र्याक्षतैवेति न विषयतया तद्व्यक्तिप्रत्यक्षोत्पादकसामग्रीविरह इति विशिष्य विषयहेतुतया नोक्तातिप्रसङ्गवारणसम्भव इति वाच्यम् । एकाधिकरणप्रत्यासन्नकारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्तोमस्यैव सामग्रीत्वात्तादात्म्यसम्बन्धेन तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नसम्बन्धिन्यां तत्तद्व्यक्तौ समवायादिना ऽप्रत्यासन्नस्येन्द्रियसंयोगादेः सत्त्वेऽपि उक्तसामग्रीविरहात् । यदि च तद्व्यक्त्यर्घटितधर्मावच्छिन्नजनकसामग्री तद्व्यक्त्यवत्ताप्रयोजकसामग्रीसमवहिता कार्यं जनयति अत आत्मनि तद्व्यक्तिविषयकज्ञानजनकसामग्र्या ताद्वेषयकत्वप्रयोजकसमवधानमपेक्षणीयं प्रत्यक्षस्य तद्व्यक्तिविषयकत्वप्रयोजकत्वं च तद्व्यक्त्यतानियामकसामग्र्यास्तद्व्यक्तित्वसामानाधिकरण्यम् उक्तस्थले चेन्द्रियसन्निकर्षादौ तदभावात्तत्तद्व्यक्तित्वेन तत्तत्प्रत्यक्षाहेतुत्वेऽपि नोक्तापत्तिरित्युच्यते तदापि तत्तद्व्यक्त्यादिव्यक्तिवृत्तितद्रूपाद्यात्मकविशेषणधीघटित्वा सामग्री तद्व्यक्तिविषयविजने तद्व्यक्त्यादिरूपविशेष्यभासकसामग्रीसापेक्षा वाच्या । व्यक्त्यन्तरभासकसन्निकर्षादिघटितसामग्रीतत्तद्व्यक्तिभासकसामग्र्या अविशेषे च व्यक्त्यन्तरसामग्र्यसन्निकर्षदशायामपि तद्व्यक्तिगतरूपादिज्ञानात्तद्व्यक्तिविषय-

ज्ञापसिर्दुर्वारैव । न हि तद्रूपादिज्ञानजन्यतावच्छेदकगर्भे
तद्घटादिव्यक्तिविषयकत्वमपि प्रविष्टं येनोक्तप्रयोजकापेक्षया
नातिप्रसङ्गः स्यात् । तथा सति तत्प्रकारकभ्रमाद्यसंग्रहप्रस-
ङ्गादिति तत्तद्व्यक्तित्वेन विषयहेतुत्वमावश्यकम् । तद्व्यक्ति-
विषयकत्वरूपकार्यतावच्छेदकोपलक्षितप्रत्यक्षस्य समूहालम्बनरू-
पस्य विषयतासम्बन्धेन व्यक्त्यन्तरे उत्पत्तावपि तद्विशिष्टस्यानु-
त्पत्तेर्न तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नहेतुतायां व्यभिचारः तादृशकार्यता-
वच्छेदकविशिष्टसमानाधिकरणाभावघटितव्यापकताया अक्षतत्वा-
त् । तद्व्यक्तिवृत्तिविषयतात्वेनैव कार्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वो-
पगमाच्च व्यभिचार इत्याहुः । ननु परामर्शत्वपरामर्शप्रत्यक्ष-
त्वयोरतिसामान्यातिविशेषोक्तरूपवहिर्भावेऽपि मध्यविधकार्यकार-
णभावस्तेन रूपेणापीति शङ्कामपाकर्तुं मध्यविधकार्यकारणभावस्य
प्रामाणिकत्वे तदवच्छेदकं विशिष्टानात्मकं लघु रूपं दर्श-
यति कदा चिदिति । तादृशकार्यकारणभावस्य निर्युक्तिकत्वं
कदाचिदित्यनेन सूचितम् । यद्यप्यतीन्द्रियाणां गुरुत्वाद्दृष्ट-
भावनास्थितिस्थापकानां प्रत्यक्षस्य चक्षुराद्ययोग्यस्पर्शा-
दीनां च चक्षुरादिना ग्रहणस्य च वारणाय योग्यजातीयानां
स्वविषयकप्रत्यक्षे हेतुत्वकल्पनमावश्यकं तथा सति यावद्विशेषकार-
णबाधेनातीन्द्रिये विषयतया प्रत्यक्षवारणसम्भवात् । तथा-
प्यादिपदग्राह्यघटादिप्रत्यक्षे घटत्वादिना कार्यकारणभावोऽतिनि-
र्युक्तिक एव । वस्तुतस्तु अतीन्द्रियविषयाणां तादात्म्येन प्रति-
बन्धकत्वकल्पनयैवातिप्रसङ्गवारणे योग्यजातीयानां बहूनां न
प्रत्यक्षहेतुता अन्यत्स्वयमूहनीयम् । इदानीं प्रतिबन्धि द-
र्शयन् परामर्शप्रत्यक्षे परामर्शत्वेन हेतुतां निराकरोति न
त्विति । तत्तदितरत्वादिरिति । व्याप्तिप्रकारकत्वपक्षधर्मताविषय-
कत्वज्ञानत्वसंशयेतरत्वादिघटित इत्यर्थः । घटतद्विषयकत्वा-
दिना घटत्वतत्प्रकारकप्रत्यक्षत्वादिना । ननु हेतुत्वस्य प्रा-
माणिकत्वे गौरवं न दोषायेत्यत आह मानाभावादिति । ननु
परामर्शादिशून्यकाले तत्प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नापत्तिवारणान्यथानुपप-
त्या परामर्शादिप्रत्यक्षे परामर्शत्वादिना कारणत्वकल्पनमा-
वश्यकमित्यत आह अन्यथोपपत्तेरिति । प्रत्यक्षविषयताप्रयो-

जिकाया विषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षोत्पादकसामग्र्या विषय-
निष्ठतद्धर्मसामानाधिकरण्यरूपात् प्रत्यक्षविषयतायास्तद्धर्मसामा-
नाधिकरण्यप्रयोजकादेव तत्तद्धर्मवद्वृत्तिविषयताकप्रत्यक्षत्वाव-
च्छिन्नोत्पत्तिनियमोपपत्तेरित्यर्थः । अत एव प्रयोजकसमाज-
नियम्यधर्मान्तराणामपि न कार्यतावच्छेदकत्वमिति भावः ॥

वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इतिस्मरणे तादृशनिश्चयत्वेन हेतु-
त्वात्तन्नातिव्याप्तिरिति शङ्कते अथेति ।

(दी०) अथ विशिष्टस्मरणेऽतिव्याप्तिः । न चोपेक्षान्य-
त्वेन तत्र हेतुत्वम् उपेक्षात्वं हि न जातिश्चाक्षुषत्वादिना सङ्क-
रप्रसङ्गात् आशिकत्वोपगमाच्च ॥

(गा०) विशिष्टस्मरणे व्याप्यविशिष्टपक्षस्मरणे । न च स्मृ-
तिजनकतायाम् अप्रामाण्यज्ञानाभाववैशिष्ट्यानिवेशादनुमितौ च
तन्निवेशाग्नैकरूपेणोभयत्र हेतुतेति नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् ।
अनुमितिजनकतायामप्रामाण्यज्ञानाभावनिवेशे विशेष्यविशेषण-
भावे विनिगमनाविरहादप्रामाण्यज्ञानाभावस्य पृथकारणत्वोप-
गमात् । अथ धूमत्वादिनैकधूमादिविषयकज्ञानात्तेन रूपेण धू-
माद्यन्तरस्मरणवारणाय तत्तद्धूमादिव्यक्त्यवगाहित्वमपि स्मृतिज-
नकतावच्छेदके प्रविष्टं न त्वनुमितिजनकतावच्छेदकतायामिति क-
थमवच्छेदकतापर्याप्तिघटितलक्षणेऽतिव्याप्तिः न च पर्याप्यनिवे-
शाभिप्रायेणैव तदभिधानं न चोपेक्षान्यत्वेनेति शङ्कानवतारात् न
च समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्यैवानतिप्रसङ्गे तत्तद्व्यक्तिविषयक-
त्वस्य स्मृतिजनकतायां न निवेश इति वाच्यं । वह्निव्याप्यधू-
मत्वादिप्रकारकविषयतात्वेन विषयतायाः कार्यकारणसम्बन्ध-
त्वोपगमे कारणतावच्छेदकगर्भे व्याप्त्यादिविषयतानिवेशे प्रयो-
जनविरहेण तद्रूपावच्छिन्नजनकताघटितोक्तलक्षणस्यातिव्याप्यन-
वकाशात् । उक्तविषयतायाः सम्बन्धत्वेऽप्यभावत्वादिनाभावा-
न्तरस्य व्याप्तिशरीरे यत्र भानं तन्नापराभावादिविषयकस्मरणाप-
त्तिर्दुर्वैदेति तत्तद्व्यक्तिविषयतात्वेनैवाभावत्वाद्यवच्छिन्नविषयताः
स्मृतिजनकतायां निवेशनीयाः न त्वनुमितिजनकतायामित्यतिव्या-
प्तिरसङ्गतैवेति चेन्नायत्साध्यव्याप्ययत्नेतुविशिष्ट्यद्वर्मविषयकं सर्व-

मेव ज्ञानं तत्तद्वैयर्थ्यप्रकारेण तद्वैयर्थ्याशेषव्यक्तिविषयकं तत्साध्य-
व्याप्यतद्हेतुविशिष्टतद्वैयर्थ्यज्ञानस्य तादृशस्मृतिहेतुतायां तत्तद्वैयर्थ्य-
विषयकत्वस्याव्यावर्तकत्वेनानिवेशात्तादृशपरामर्शहेतुताघटितलक्ष-
णाभिप्रायेणैवैतदतिव्याप्यभिधानात् । जातिघटितलक्षणस्ये-
दानीमकरणात् । न च तादृशस्थलेऽपि नानासाधनादि-
प्रकारेण नानाधिकरणाद्यवगाहिज्ञानस्य यद्यदधिकरणादेर्यद्य-
त्साधनादिप्रकारेण तद्विषयता तत्तत्साधनादिव्यक्तिभिन्नतत्त-
द्विषयसाधनादिप्रकारेण तद्विषयाधिकरणादिव्यक्त्यन्तरविषय-
कस्मरणापत्तिर्दुर्वारैवेति तत्तद्व्यक्तिप्रकारतानिरूपिततत्तद्व्यक्तिविशे-
ष्यतानां विशिष्य कार्यकारणभावे निवेशनमावश्यकमिति वाच्य-
म् । तत्स्थलीयपरामर्शस्य तत्स्मरणनिष्ठकार्यतावच्छेदकगर्भे
तत्तत्साधनादिव्यक्तिप्रकारतानिरूपिततत्तत्साधनाधिकरणव्यक्तिवि-
षयतानां विशिष्टनिवेशादेव स्मृतौ वैपरीत्येन भानवारणात्
कारणतावच्छेदककोटौ तत्तद्व्यक्तिविषयतात्वेन विषयतानिवेशे
प्रयोजनविरहात् तावतैव च शङ्कितातिव्याप्तिसङ्कतेः । परे तु
यद्युपमितिविशेषेऽतिव्याप्तिवारणाय कारणतावच्छेदकत्वपर्याप्तैः
परामर्शत्वांशे निवेशनमावश्यकमिति मन्यते तदापि परामर्शत्व-
शरीरे या या विषयताः प्रविष्टास्तदन्यविषयत्वानवच्छिन्नत्वरूपं प-
रामर्शत्वपर्याप्तावच्छेदकताकत्वमेव लक्षणप्रविष्टकारणतायां नि-
वेशं लाघवाच्च तु परामर्शत्वघटका यावन्तः पदार्थास्तदन्य-
पदार्थानवच्छिन्नत्वम् अधिकभेदनिवेशे गौरवात् एवञ्चोपमिति-
विशेषे हेतुतावच्छेदकेऽधिकविषयतानिवेशादेव नातिव्याप्यव-
काशः स्मृतिकारणतावच्छेदके च तत्तद्विषयाणामधिकानां निवे-
शेऽप्यधिकविषयतानामनिवेशात्तत्रातिव्याप्तिशङ्कासङ्कतिः । अ-
तिरिक्तविषयतानवच्छिन्नत्ववत् उपेक्षान्यत्वानवच्छिन्नत्वमपि
निवेद्यमित्याशयमूलायाः शङ्काया न चेत्यादिना निरास-
इत्याहुः । अथ तत्तद्विषयकस्मृतौ तत्तद्विषयकसंस्का-
रत्वेन हेतुतयैव स्मृतेर्विषयनियमे ज्ञानत्वेनैव स्मृतिर्बावच्छिन्नं
प्रति हेतुता न तु तत्तद्विषयकस्मृतौ तत्तद्विषयकनिश्चयत्वेनेति
कथमतिव्याप्तिः । न चैवं तत्संशयात्तत्स्मरणवारणाय तत्र
स्मृतौ तद्विषयत्वेन हेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यम् । सं-

स्कारस्य तद्धर्मिकतद्धर्मप्रकारकस्मरणे तद्धर्मिकतद्भावप्रकारका-
न्यतद्धर्मिकतत्प्रकारकसंस्कारत्वेन हेतुतयैव तद्गोचरसंशया-
त्तस्मरणापस्ययोगात्संशयजन्यसंस्कारस्य विरोधिप्रकारकत्वनि-
यमादिति चेन्न । संस्कारस्य संस्कारत्वेनैव हेतुता ज्ञानस्य
तु तद्गोचरस्मृतौ तत्तन्निश्चयत्वेनेत्यस्यापि सम्भवेन विनिग-
मकाभावात् ज्ञानहेतुतायामपि विषयादिनिवेशस्याप्रत्याख्येय-
त्वात् । न च तद्गोचरज्ञानजन्यस्य संस्कारस्य कालादिना
मात्रे अन्यगोचरसंस्कारात्तद्गोचरस्मरणवारणाय संस्कारहेतुतायां
विषयनिवेशनमावश्यकमिति वाच्यम् । संस्कारहेतुतायां
विषयानिवेशोऽप्युक्तस्थले तन्निश्चयरूपकारणव्यापारविरहेण त-
त्स्मरणापस्यसम्भवात् । वस्तुतो ऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्गो-
चरस्मृतौ तद्गोचरनिश्चयत्वेन हेतुत्वसिद्धौ तन्निर्वाहकतया
व्यापारीभूतसंस्कारकल्पना संस्कारे प्रमाणान्तराभावदिति कथं
संस्कारेण तद्गोचरनिश्चयत्वावच्छिन्नस्यान्यथासिद्धिर्यतस्तद्रू-
पावच्छिन्नमहेतुः स्यात् । न हि यदुपजीव्य यत्सिध्यति
तत्तद्व्याघातकम् । एतेन संस्कारहेतुतायां विषयानिवेशे त-
दंशे उपेक्षात्मकज्ञानजन्यादन्यगोचरसंस्कारात् तत्स्मरणापसि-
धारणाय तत्तद्विषयकस्मृतौ तत्तद्विषयकसंस्कारत्वेन हेतुत्वमावश्यक-
मिति ज्ञानहेतुतायां विषयनिवेशो व्यर्थ इत्यपि प्रत्युक्तम् । फलव्या-
पारौ प्रति करणस्यैकेनैव रूपेण हेतुतेति प्राचीनसम्मतनियमा-
नुरोधेन ज्ञानस्य स्मृतिजनकतायां विषयनिवेशनमावश्यकमित्यपि
षदन्ति । यत्तु ज्ञानस्य ज्ञानत्वेनैव स्मृतिहेतुता तद्विषयकस्मृताबु-
द्बोधकविशेषाणां हेतुताया भावश्यकत्वात्तत एव विषयनियमो-
पपत्तेः उद्बोधकानां फलबलकल्प्यत्वात् । न च सम्बन्धिपदज्ञाना-
दीनामनुगतरूपेणैव तत्तद्गोचरस्मृतिहेतुतया तद्गोचरज्ञानं वि-
नापि तत्स्मरणापसिरिति वाच्यम् । तत्सम्बन्धित्वेन गृहीतं यत्तज्ज्ञान-
नस्यैव तद्विषयस्मारकतया तादृशोद्बोधकसमवधानस्थले तज्ज्ञान-
स्याप्यावश्यकत्वादिति । तद्वत् । तथा सति ज्ञानत्वमा-
त्रेणापि ज्ञानस्य स्मृतिहेतुताया अप्रामाणिकत्वापत्तेः । उद्बोध-
केन ज्ञानविशेषाभ्यधासिद्धौ कालान्तरे यज्ज्ञानस्योपयोगिता
तज्ज्ञानार्थं विशेषदर्शिनां शास्त्राध्ययनावावप्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च । व-

स्तुतः स्मृतौ सम्बन्धिज्ञानस्य सम्बन्धावगाहित्वेन न हेतुता यत्र सम्बन्धो येन रूपेण गृहीतः सम्बन्धाविषयकादपि तत्प्रकारकज्ञानात्सम्बन्धन्तरस्मरणात् । नापि सम्बन्धग्रहविषयतावच्छेदकावच्छिन्नाविषयकत्वेन सम्बन्धग्रहस्योपलक्षणतया भाविसम्बन्धग्रहविषयकज्ञानस्याप्युद्बोधकतापत्तेः सम्बन्धग्रहे सामान्यतः पूर्वत्वमभ्यावर्तकं तज्ज्ञानपूर्वत्वं चाननुगतम् । सम्बन्धानुद्बोधे च पूर्वसम्बन्धग्रहोऽप्यस्मारकः सम्बन्धोद्बोधका अप्यननुगता एवं च स्मृत्युपधायकसम्बन्धिज्ञानानां तत्तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुता वाच्या तथा च यादृशसम्बन्धिज्ञानसत्त्वे यस्य पुंसो नियमतोऽनुभूतस्य यद्विषयस्य स्मृतिस्तद्वस्तुज्ञानस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन नानाहेतुत्वकल्पनामपेक्ष्य तत्पुरुषीयतद्विषयस्मृतौ तद्वस्तुज्ञानत्वेनानुगतरूपेणैकहेतुत्वकल्प्यते यत्पूर्वं च तद्विषयस्य नानुभवस्तत्कालीनतद्वस्तुज्ञानात्तस्य तद्विषयस्मृतिवारणाय च तद्वोचरस्मृतौ तद्विषयकनिश्चयत्वेनापि हेतुत्वमावश्यकमिति दिक् । उपेक्षाज्ञानात्स्मरणानुत्पत्त्या तदन्यत्वस्याप्यधिकस्य स्मृतिकारणतावच्छेदके निवेश्यतया नोपदर्शितनिश्चयत्वपर्याप्तावच्छेदकताकरणताकत्वं स्मृताविति नातिव्याप्तिरिति शङ्कां निरस्यति न चेति । उपेक्षान्यत्वम् उपेक्षात्वावच्छिन्नभेदः तस्य तदा स्मृतिकारणतावच्छेदकघटकता स्यात् यद्युपेक्षात्वं स्मृतिजनकधीव्यावृत्तो जातिविशेषः स्यात् स्मृत्यजनकज्ञानत्वरूपस्योपेक्षाव्यवहारविषयस्योपाधेः स्मृतिजनकतायां प्रवेशासम्भवात् स्मृत्यजनकान्यत्वस्य स्मृतिजनकत्वरूपत्वात् । स्वस्य च स्वानवच्छेदकत्वात् न हि तादृशजातिः शक्यकल्पना जातिसङ्कराविदोषग्रासादित्याह उपेक्षात्वं हीति । अत्र च जातित्वाभावानुमाने उपेक्षात्वस्य स्मृतिजनकतावच्छेदकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन पक्षता । अथेत्यादिशङ्कितुर्मतेऽपि स्मृतिजनकतावच्छेदकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य संशयत्वे तदघटकविरोधिप्रकारकत्वे चाप्रसिद्धत्वात् । तत्र जातित्वाभावस्योभयमतसिद्धत्वेऽप्युक्तपक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वाङ्गांशतः सिद्धसाधनं दोषः । अत्रोपेक्षापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन पक्षता उपेक्षापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वस्य प्रसिद्धत्वेऽपि वा दिनस्तस्य स्मृत्यजनकत्वादिरूपतया तदवाच्छिन्नान्यत्वस्य स्मृति

जनकतावच्छेदकत्वासम्भवेन स्मृतेरनुमितिजनकतावच्छेदक-
पर्याप्तजनकतावच्छेदकताकत्वाक्षतेः । अत्राप्यवच्छेदकावच्छेदेन
साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वान्नोक्तदोष इत्यपि केचित् । तच्चिन्त्यम् ।
उपेक्षात्वस्य जातित्ववादिना तस्योपेक्षापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वानभ्युप-
गमेऽपि क्षतिविरहात् अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वेऽपि
तत्र जातित्वाभावासिद्धेः तादृशादपि स्मृत्युत्पादाच्चेत्यग्निम-
ग्रन्थासङ्गतेश्च । तद्रूपवतः स्मृत्युत्पादकत्वे तद्रूपनिष्ठस्मृतिजनकता-
वच्छेदकभेदप्रतियोगितावच्छेदकताया एव विरोधित्वान्न तूपेक्षा-
पदप्रवृत्तिनिमित्तताया इति । यत्तु स्मृतिजनकावृत्तिज्ञानधर्मत्वेन
पक्षता तादृशधर्मत्वं च तत्तज्ज्ञानान्यतरत्वादौ प्रसिद्धमिति
तदसत् । एकांशे उपेक्षात्मकज्ञानस्यापि अन्यस्मृतिजनकतयोपेक्षा-
त्वस्य स्मृतिजनकावृत्तित्वाप्रसिद्धेः अन्यथांशिकत्वोपगमाच्चेति बा-
धकासङ्गतेः । स्वीययावद्विषयविषयकस्मृतिजनकावृत्तिज्ञानधर्मत्वेन
तु पक्षत्वं सम्भवति । चाक्षुषत्वादिनेति । आदिना ज्ञानत्वव्याप्य-
निखिलजातिपरिग्रहः तत्तज्जातिनिरूपितसङ्करस्य च पृथगेव हेतुता
बोध्या न तु मिलितस्य वैयर्थ्यात् । तज्जात्यव्यापकत्वे सति
तज्जातिव्यभिचारित्वे सति तज्जातिसामानाधिकरण्यं स-
ङ्करः व्यापकत्वं तत्समानाधिकरणप्रतियोग्यसमानाधिकरणा-
भावप्रतियोगित्वं तत्समानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं
वा । तज्जातिव्यभिचारित्वं च तद्व्यक्तिवावाच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकतदभावसामानाधिकरण्यम् । यद्यपि व्याप्यजातिमत्यन्त्ये-
ऽपि कालिकादिसम्बन्धेन व्यापकजात्यवच्छिन्नस्य भेदो वर्तते
व्याप्यजातेरपि व्यापकजातिशून्ये कालिकादिसम्बन्धेन वृत्तेर्विरु-
द्धजातेरपि कालिकादिसम्बन्धेन सामानाधिकरण्यमस्ति सम-
वायेन चावच्छेदकत्वं वृत्तिश्च पक्षस्योपेक्षात्वस्य नोभयमते उ-
पेक्षात्वस्योपाधित्वमते विशेषणताविशेषेणैव वृत्तेरिति स्वरूपा-
सिद्ध्यापत्तिः । वस्तुतस्तु गुणगतजातिसङ्करस्य यत्र हेतुता
तत्र साधनाप्रसिद्धिरेव गुणे जातिभिन्नस्यासमवायात् । समवा-
यघटितचाक्षुषत्वसङ्करस्य क्वचिदपि प्रसिद्धिविरहात् । तथापि
समवायवैशिकविशेषणतान्यतरसम्बन्धेन तथात्वं बोध्यम् । अ-
थवा समवायेनावच्छेदकत्वस्थाने समवायावाच्छिन्नावच्छेदकता-

ज्ञत्वं यत्समवेतं तदन्यत्वं समवायेन तदभावादिमति समवा-
येन वृत्तिस्थाने समवायेन तद्वृत्तित्वे सति यत्सम-
वेतं तदन्यत्वं तज्जातिसमानाधिकरणत्वस्थाने तज्जातिम-
दसमवेतत्वे सति यत्समवेत तदन्यत्वं च निवेशनीयमिति
नासिद्धिः । विशिष्टभेदस्य पक्षस्य समवेतत्वे ऽसमवे-
तत्वे चाक्षतत्वात् । यदि चैतन्निरूपकजातिभेदेन भि-
न्नमेव तत्तज्जातीनां विशिष्योपादानादिति चाक्षुषत्वादिसङ्करस्य
यत्र हेतुता तत्र व्याप्यजातौ व्याभिचारवारकं व्यभिचारित्वविशे-
षणं व्यर्थं चाक्षुषत्वादेर्व्याप्यजात्यप्रसिद्धेः तत्परित्यागे च
ज्ञानत्वाद्यव्यापकतत्समानाधिकरणचाक्षुषत्वादेरिव चाक्षुषत्वा-
द्यव्यापकतत्समानाधिकरणस्योपेक्षात्वस्यापि जातित्वं स्यादित्यप्र-
योजकत्वशङ्काप्राप्त इत्युच्यते तदा यज्जात्यव्यापकत्वे सति
यज्जातिव्यभिचारि यत्तत्र तज्जातिसमानाधिकरणजातिरिति सा-
मान्यतो व्याप्या उपेक्षात्वे चाक्षुषत्वादिसमानाधिकरणजाति-
त्वाभावः साध्यः चाक्षुषत्वादेर्व्यापकज्ञानत्वादौ ज्ञान-
त्वादेर्व्याप्यचाक्षुषत्वादौ च व्यभिचारवारणाय दलद्व-
यम् । वस्तुतस्तु स्वाव्यापकस्वव्यभिचारिजातित्वव्यापकवि-
रोधप्रतियोगि यद्यत्तद्भेदकूटं हेतूक्त्योपेक्षात्वादौ जातिस-
ङ्कीर्णधर्मे जातित्वाभावः साधनीयः उपेक्षात्वाद्यव्यापकतद्व्यभि-
चारिचाक्षुषत्वादिजातौ तद्विरोधासत्त्वेनोपेक्षात्वादर्निवृत्तस्वान-
न्तर्भावात् । तादृशभेदकूटस्योभयमतसिद्धत्वात् । न च स-
त्ताव्यभिचारिजातेरप्रसिद्धा न तादृशं स्वं सत्तेति तत्र व्य-
भिचार इति वाच्यम् । अपरजातित्वाभावस्यैव साध्यत्वोप-
गमात्तत्र साध्यसत्त्वेन व्यभिचारानवकाशात् । यत्र
च तुल्ययुक्त्या आपादितजात्यन्तरेण सङ्करस्य जा-
तित्वबाधकता यथा प्राचां भूतत्वमूर्तत्वयोः परस्परं स-
ङ्करेण जातित्वखण्डनं तत्र जातिसङ्करहेतोरसिद्धत्वेऽपि
व्याप्यव्यापकभाधानापन्नसमानाधिकरणद्वयवृत्तित्वेन स्वाभ्रयैकध-
र्मव्यापकापरवृत्ति यत्तदन्यत्वे सति स्वाभ्रयैकधर्मवद्वृत्ति यत्तद-
न्यत्वे च सति अनेकवृत्तित्वेन वा तदुभयत्वे जातित्वाभाव-
समानाधिकरणं साधनीयम् । विनिगमनाविरहोभयत्र जा-

तित्वाभावपर्यवसानमिति कृतमतिविस्तरेण । ननु बाधुषत्वा-
दिव्याप्यमुपेक्षात्वं नानैव स्मृतिजनकतावच्छेदकभेदप्रतियोगिताव-
च्छेदकमुपगन्तव्यं भेदकूटस्य कारणतावच्छेदकत्वे बाधकाभावात्
तथा च न जातिसङ्कर इत्याशङ्क्य बाधकान्तरमाह आंशि-
कत्वेति । यत्र समूहालम्बनज्ञानस्यैकविषयस्मारकत्वमपरवि-
षयास्मारकत्वञ्च तत्रोपेक्षात्वात्वाजात्यनभ्युपगमे सकलविष-
यस्मारकत्वं तदभ्युपगमे च सकलविषयास्मारकत्वं स्यादिति
यस्य यद्विषयास्मारकत्वं तस्य तद्विषयावच्छेदेनोपेक्षात्वं स्वी-
करणीयम् अन्यविषयांशे च तदभाव इति तद्विषयकस्मृतौ
च तद्विषयावच्छिन्नमुपेक्षान्यत्वं प्रयोजकं वाच्यमिति अव्या-
प्यवृत्तिवादुपेक्षात्वं न जातिरित्यर्थः । न चांशिकोपेक्षायामपि
न विषयान्तरावच्छेदेनोपेक्षात्वाभावः स्वीक्रियते किं तु तद्विष-
यकत्वस्योपेक्षात्वानवच्छेदकत्वमात्रं प्रतियोग्यनवच्छेदकस्या-
भावावच्छेदकत्वानियमात् । तथानियमे वण्डादेर्द्रव्यत्वादिना
घटादिजनकत्वाभावप्रसङ्गादिति नोपेक्षात्वस्याव्याप्यवृत्तित्वं स्वा-
भावासामानाधिकरण्यादिति वाच्यम् । जातावभावसामानाधि-
करण्यवत् किञ्चिदवच्छिन्नवृत्तिकताया अपि सिद्धान्तविरुद्धत्वा-
त् । यद्यपि उपेक्षान्यत्वस्य स्मृत्यजनकत्वादिरूपोपाधित्वमते न
स्वाभावसामानाधिकरण्यमवच्छिन्नवृत्तिकत्वं वेति नायमुभयसिद्धौ
हेतुस्तथापि तन्मतसिद्धहेतुनैव तं प्रति जातित्वाभावः सा-
ध्यते अत एवोपगमादित्युक्तम् । वस्तुतस्तु प्रमेयत्वादिनांशिक-
त्वजातित्वोभयाभावः साधनीयः । उपेक्षान्यत्वेन स्मृतिहेतुतावा-
दिना च तस्यांशिकत्वोपगमाज्जातित्वाभावमादाय पर्यवसान-
मित्यांशिकत्वोपगमाच्चेत्यनेन दर्शितम् ॥

ननु माभूदुपेक्षात्वं जातिस्तद्गोचरप्रयत्नाजनकत्वरूपोपाधिरेव
तद्विषयकस्मृतिप्रयोजकं वाच्यम् । अत एवैकज्ञानस्य किञ्चिद्वि-
षयास्मारकत्वं किञ्चिद्विषयस्मारकत्वं व्योपपद्यते निरुक्तोपेक्षात्व-
स्य विषयभेदनियन्त्रितत्वात् । अथवा स्वसामानाधिकरणतद्विषय-
कजिज्ञासानुसरत्वं तदित्याशङ्कां निराकरोति नापीति ॥

(दी०) नापि प्रवृत्तिनिवृत्त्यजनकत्वमजिज्ञासितविषयत्वं

वा तादृशादपि स्मृत्युत्पादात् । नापि संस्काराजनकत्वं तज्जनकतावच्छेदकरूपान्तरापरिचयात् अन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । संस्कारानुत्पत्त्यैवास्मरणसम्भवे स्मृतिजनकतायां तदप्रवेशाच्च । नाप्यनुभवत्वेन तथात्वं संस्कारस्य फलनाशयतया सकृदनुभूतस्य स्मरणोत्तरमस्मरणप्रसङ्गात् समानाकारस्यैव फलस्य नाशकत्वात् । समूहालम्बनादितो नैकैकगोचरक्रमिकस्मरणानुपपत्तिः जायते च पुनः पुनः स्मरणाद्दृढतरः संस्कारः ॥

प्रवृत्तिनिवृत्त्यजनकत्वमिति । स्मृतिप्रयोजकभेदप्रतियोगितावच्छेदकमुपेक्षात्वमित्यनुषज्यते । तादृशादपीति । तथा चोक्त-
रूपयोः स्मृतिप्रयोजकभेदप्रतियोगितावच्छेदकरूपत्वे तादृशयोः स्मृत्युत्पादकता न स्यादिति भावः । ननूपेक्षाज्ञानात्संस्कारानुत्पादेन तद्विषयकसंस्काराजनकत्वरूपोपेक्षात्वावच्छिन्नभेदस्तत्संस्कारजनकत्वपर्यवसितस्तत्स्मृतिजनकतावच्छेदको वाच्य इत्याशङ्कां निरस्यति नापीति । तज्जनकतावच्छेदकेति । संस्कारं प्रत्युपेक्षासाधारणरूपेण निश्चयत्वमात्रेण हेतुत्वे उपेक्षायाः संस्काराजनकत्वं दुर्घटमिति संस्काराजनकत्वस्य तद्वैवोपेक्षारूपता सम्भवति यद्युपेक्षाव्यावृत्तरूपेण संस्कारजनकता स्यात्तादृशं च रूपमुपेक्षान्यनिश्चयत्वादन्यद्दुर्वचमतः संस्कारं प्रत्यप्युपेक्षान्यत्वेन हेतुता वाच्या ईदृशोपेक्षात्वस्य संस्काराजनकत्वरूपत्वे आत्माश्रयः स्मृत्यजनकत्वरूपत्वे च संस्कारं प्रति स्मृतिजनकत्वेन स्मृतिं प्रति च संस्कारजनकत्वेन हेतुतेत्यन्योन्याश्रय इति नैतद्युक्तमित्यर्थः । ननु संस्कारजनकतावच्छेदकस्योपेक्षासाधारण्येऽपि उपेक्षाव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन संस्कारप्रतिबन्धकत्वोपगमात्तासां संस्कारानुपधापकत्वनिर्वाहः । आंशिकोपेक्षाव्यक्तीनां तत्तद्विषयकसंस्कारत्वमेव प्रतिबध्यतावच्छेदकमिति तासामन्यविषयकसंस्कारोपधायकतया ऽन्यविषयस्मारकतोपपत्तिरित्यत आह संस्कारेति । यत्तु ननु तत्तद्व्यक्तित्वेनैवोपेक्षाव्यक्तीनां भेदाः संस्कारजनकतावच्छेदकाः । न चैवं भेदसदृशस्य विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरह एकैकभेदं

पृथक्पृथक्निवैश्यैकैकारणताभ्युपगमात् । एकोपेक्षाज्ञानव्यक्ति-
दशायामन्योपेक्षाव्यक्तिभिन्नज्ञानसत्त्वेऽपि तदुपेक्षाव्यक्तिभिन्नज्ञानरू-
पकारणविरहेणैव संस्कारानुत्पादसम्भवात् । न चोपेक्षाद्वयसत्त्वे
सकलकारणसत्त्वात्संस्कारापत्तिस्तद्वारणाय तादृशव्यक्तिभेदद्वय-
स्यैकत्र निवेश्यत्वात् तयोर्भेदयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगम-
नाविरहात्कारणताद्वयमिष्टमेव । उपेक्षाव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन
प्रतिबन्धकतामतेऽपि तत्कालीनसंयोगादिव्यक्तीनां विनिगमनावि-
रहेण प्रतिबन्धकतया गौरवात् । एवं च संस्कारानुपधायकत्वरूपो-
पेक्षात्वावाच्छिन्नभेदस्य स्मृतिजनकतावच्छेदकत्वेऽपि नान्योन्याश्र-
यः इत्यतः संस्कारेतीत्यवतारणं तदसत् । तत्तदुपेक्षाव्यक्तीनां तत्-
कालीनसंयोगादिव्यक्तेर्वा तत्प्रतिबन्धकता कल्प्यते इत्यनुयोगस्या-
शक्यसमाधानत्वात् । संस्कारानुत्पत्त्यैवेत्यस्योपेक्षाज्ञानादित्यादिः ।
संस्काराजनकत्वस्य तदैवोपेक्षात्वरूपतासम्भवो यद्युपेक्षाधीः सं-
स्कारं जनयेत् तथा सति संस्काररूपव्यापारविरहेणैवोपेक्षाया
अस्मारकत्वसम्भवे उपेक्षात्वस्य संस्काराजनकत्वरूपस्य सुनिर्व-
चत्वेऽपि तद्वच्छिन्नान्यत्वस्य निष्प्रयोजनकतया स्मृतिजनकताव-
च्छेदकगर्भे ऽनिवेशादित्यर्थः । तथा च विशिष्टस्मरणातिव्याप्ति-
र्दुर्वारैवेति भावः । न च तद्विषयकस्मृतौ तद्विषयकसंस्काररूपव्या-
पारेण यथा तद्विषयकज्ञानत्वावच्छिन्नस्य नान्यथासिद्धिस्तथो-
पेक्षान्यत्वसहिततद्रूपावच्छिन्नस्यापीति तेन रूपेण हेतुता दुर्वा-
रैवेति वाच्यम् । संस्कारासिद्धौ संस्काराजनकत्वरूपोपेक्षा-
त्वावच्छिन्नभेदघटितधर्मपुरस्कारेण कारणताकल्पनासम्भवात् ।
तादृशधर्मावच्छिन्नकारणतायाः संस्काररूपव्यापारसिद्धावनुपजी-
व्यतया तेन तद्रूपावच्छिन्नस्यान्यथासिद्धावुपजीव्यविरोधरूप-
बाधकानवकाशात् । यत्तु ननूपेक्षात्वस्यानुगतस्य निर्वचना-
सम्भवेऽप्युपेक्षाज्ञानात्स्मरणानुत्पत्त्या तत्तदुपेक्षाव्यक्तिभिन्नत्वेनैवा-
गत्या स्मृतिहेतुत्वमुपेयं तथापि न विशिष्टस्मृतावतिव्याप्तिरि-
त्यत आह संस्कारानुत्पत्त्यैवेत्यवतार्य उपेक्षाज्ञानात्संस्कारो नोप-
गम्यते गौरवात् । तन्निर्वाहाय च संस्काराजनकतायामुपेक्षा-
भेदनिवेशस्यावश्यकत्वे स्मृतिजनकतायां न तन्निवेशः संस्का-
राभावेनैवोपेक्षितास्मरणोपपत्तेः । न चैवं फलव्यापारौ प्रति कर-

णस्यैकरूपेणाहेतुतेति नियमपरित्यागे निश्चयत्वमपि संस्कारजनकतायामेव निवेद्यतां तथा च कथमतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । संस्कारजनकतायां निश्चयत्वानिवेशे उपेक्षान्यत्वेन सह विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहास्मृतिकारणतायामेव निश्चयत्वनिवेशौचित्यात् । संशयाद्धर्मिगोचरसंस्कारस्यावश्यकतया निश्चयत्वेन विशिष्टसंस्काराहेतुत्वे संशयजन्यसंस्कारे विशिष्टविषयकत्वमात्रकल्पनमुपेक्षान्यत्वेन तदहेतुत्वे च उपेक्षान्नानात् विशिष्टविषयकसंस्काररूपधर्मिकल्पनमिति न विनिगमनाविरहेण वैपरीत्यप्रसक्तिः । वस्तुत उपेक्षान्नानानां संस्कारप्रतिबन्धकत्वमेवोपेयते तथा च फलव्यापारौ प्रति करणस्यैकरूपेण हेतुत्वनियमादुभयत्रैव निश्चयत्वप्रवेशः । एतेनांशिकोपेक्षान्नानादन्यविषयकसंस्कारस्य प्रामाणिकतया तद्भेदाः स्मृतिजनकतायामेव निवेद्यन्ते न तु संस्कारजनकतायां तथा सति सर्वोपेक्षाभेदैः सह विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कारणताबाहुल्यप्रसङ्गात् इति निश्चयत्वं संस्कारजनकतायामेव निवेद्यं स्मृतिजनकतायां तन्निवेशोऽप्यांशिकोपेक्षाभेदैः सह विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहतादवस्थादित्यपास्तम् । तथा च विशिष्टस्मरणेऽतिव्याप्तिः सुदृढैवेति व्याख्यानम् । तदसत् व्यापारसिद्धिदशायां कल्पनीयस्य तत्तदुपेक्षान्यत्वेन स्मृतिहेतुत्वस्योत्तरकालकल्प्यव्यापारविरहेण कार्यातिप्रसङ्गवारणसम्भवेऽपि तत्तदुपेक्षान्यत्वेन कारणतामतेऽपि तेन रूपेण ज्ञानस्य संस्कारहेतुता निराकरणासम्भवादुक्तशङ्कया संस्कारानुत्पत्त्यैवेत्यादिफक्त्रिकावतारणासङ्गतेः । ननु तद्विषयकस्मृतौ तद्विषयकज्ञानत्वं न हेतुताऽपि तु तत्तद्विषयकानुभवत्वेनैव । अनुभवत्वस्यापि जातित्वेन ज्ञानत्वापेक्षया गौरवाभावात् । स्मृत्युत्तरमपि पूर्वानुभवादेव स्मरणोपपत्तेः स्मृतेः स्मृतिहेतुताया अप्रामाणिकत्वात् । तथा च न ज्ञानत्वघटितधर्मावच्छिन्नकारणताघटितानुमितिलक्षणस्य विशिष्टस्मृतावतिव्याप्तिः । न चानुभवत्वापेक्षया ऽगुरुणा ज्ञानत्वेनापि स्मृतिहेतुताया विनिगमनाविरहेण दुर्वारतया तादृशकारणतामादायातिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । अगुरुव्याप्यधर्मपुरस्कारेण करणत्वसम्भवे व्यापकधर्मस्यान्यथासिद्धिभिरूपकत्वादित्याशङ्कं नि

रस्यति नाप्यनुभवत्वेनेति । संस्कारस्य फलनाशयतया स्व-
जन्यस्मृतिनाशयतया प्रथमस्मरणेनैव पूर्वानुभवजन्यसंस्कारनाशे
सकृदनुभूतस्य स्मरणोत्तरमननुभूतस्य विषयस्यानुभवरूपकरणव्या-
पारासत्त्वेनास्मरणप्रसङ्गात् स्मरणान्तरानुपपत्तेरित्यर्थः । स्वज-
न्यस्मरणस्य संस्कारनाशकत्वे स्मृतिसाधारणेन ज्ञानत्वेन स्मृति-
हेतुत्वेऽपि घटपटादिरूपनानाविषयावगाहिनानुभवेन जनितस्य ता-
वद्विषयकसंस्कारस्य घटाद्येकैकगोचरस्मरणेनापि विनाशात्तदु-
त्तरं पटादिस्मरणानुपपत्तिः तद्विषयकसंस्काराभावात्स्मृति-
जन्यघटादिगोचरसंस्कारस्य च भिन्नविषयकतया पटादिस्मार-
कत्वायोगादित्याशङ्कां निरस्यति समानेति । समानाकारस्य
अन्यूनाकारस्य अतः प्रत्येकगोचरनानासंस्कारजनितसमूहाल-
म्बनस्मरणे स्वजनकसकलसंस्कारनाशहेतुतानिर्वाहः । अथात्र ना-
शकता यदि स्वजन्यस्वान्यूनविषयकस्मृतित्वेन तदा स्वपदस्य
तत्तत्संस्कारव्यक्तिपरताया आवश्यकत्वात्तत्तद्व्यक्तिभेदेन कारणता-
बाहुल्यं तदुपगमे तत्तद्व्यक्तित्वेनैव नाशकताया युक्तत्वात् ।
यदि च प्रतियोगितासम्बन्धेन संस्कारनाशं प्रति जनकत्वानति-
रिक्तविषयकत्वोभयसम्बन्धेन स्मृतित्वेन हेतुता जनकत्वानिवेशात्
स्वजन्यसंस्कारस्य स्मृत्या न विनाशः जनकत्वस्थाने तद्वद्व्यक्त-
पूर्ववर्तित्वमेव वा निवेशं नियमानन्यथासिद्धत्वप्रवेशवैफल्यत् ।
न च व्यधिकरणस्मृतेरपि नाशकतापत्तिः । व्यधिकरण-
स्मृतिं प्रत्यपि संस्कारस्य स्वरूपयोग्यतया सामानाधिकरण्य-
निवेशस्योभयमते आवश्यकत्वात् वस्तुतः सामानाधिकरण्यसाहि-
तमनतिरिक्तविषयकत्वमेव सम्बन्धः न तु जनकत्वस्य
पूर्वकालीनत्वस्य वा निवेशः ज्ञानादीनां क्षणिकतावार-
णाय प्रतियोगितासम्बन्धेन नाशं प्रति पूर्वत्वसम्बन्धे-
न नाशस्य सामान्यकारणताया आवश्यकत्वात् अत एव
स्वजनकस्मरणेन संस्कारस्य स्वोत्पत्तिद्वितीयक्षणे नाशाप-
त्यनवकाशात् । तदानीं च स्मृतेर्विनाशेन ततस्तदुत्तरक्षणेऽपि
तस्माशापस्यसम्भवात् । अनातिरिक्तविषयकत्वं च स्वावृत्तिवि-
षयिताशून्यत्वं न तु स्वाविषयाविषयकत्वं प्रमेयत्वादिना सकलप्र-
मेयविषयकस्मरणस्याविषयाप्रसिद्धेः संस्कारनाशकतानुपपत्तेः ।

भावत्वादिना सकलभाषादिविषयकस्मरणाद्धट इत्यादिज्ञानजन्य-
 संस्कारनाशापत्तेर्धेतुच्यते तदापि सम्बन्धमध्ये तत्तत्स्मरण-
 व्यक्तिरूपस्वपदार्थमनन्तर्भाव्यान्तिरिक्तविषयकत्वस्यावृत्तिविषयता-
 या अप्रसिद्ध्या दुर्निर्वचत्वेन तत्तद्व्यक्तिविश्रामस्यावश्यकत्वात् स्व-
 निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकविषयिताशून्यत्वरूपानतिरिक्तविषयक-
 त्वेऽपि भेदे तत्तत्स्मृतिव्यक्तिनिष्ठत्वनिवेशनमावश्यकम् अन्यथाव-
 छेदकत्वान्तस्य विषयितायामव्यावर्तकतापत्तेरिति चेत् सत्यम् ।
 तत्प्रकारकतद्विशेष्यकसंस्कारनाशं प्रति तत्प्रकारकतद्विशेष्य-
 कस्मृतिवत्त्वेन कारणता कार्यस्य सम्बन्धः प्रतियोगिता कार-
 णस्य पूर्ववर्तित्वसहितं तदसहितं वा सामानाधिकर-
 ण्यं तत्तद्विशेष्यकसंस्कारभेदोऽपि प्रतियोगिप्रत्यासन्नो हेतुः
 अतो घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकसमूहालम्बनानात्मकस्मृत्या
 यथा समूहालम्बनानात्मकस्तत्प्रकारकतद्विशेष्यकसंस्कारो ना-
 द्यते तथा समूहालम्बनानात्मकोऽपि तादृशसंस्कारो नादयताम् अ-
 न्यविषयकस्मृतिविरहस्य तद्विशेष्यकस्मृतिघटितसामग्रीविरहाप्र-
 योजकत्वादिति दूषणस्य नावकाशः । समूहालम्बनानात्मकतद्वि-
 षयकसंस्कारनाशप्रयोजकसामग्र्या अन्यविषयकसंस्कारभेदरूपका-
 रणकूटघटितत्वात् । समूहालम्बनसंस्कारनाशप्रयोजकसामग्र्या
 अन्यविषयकस्मृतिघटितत्वात्समूहालम्बनसंस्कारे च तादृश्याः क-
 स्या अपि सामग्र्या उक्तस्थले ऽसत्त्वात् । न चैवं गोत्वाभाव-
 वान् गोत्वाभाव इत्यादिज्ञानजन्यसंस्कारस्य गोत्वाभाव इत्याकारक-
 स्मरणादिना नाशापत्तिः तादृशसंस्कारनाशे तादृशस्मृतिसहका-
 रिणां यावत्तद्विषयविषयकसंस्कारभेदानां सत्त्वात्तद्विशेष्यकगोत्वा-
 दिविषयकसंस्कारभेदस्य च तदसहकारित्वाद्गोत्वाभावादिनिष्ठत-
 त्सम्बन्धस्यापि तत्स्वरूपतया तादृशस्मृतिनाशसंस्कारविषय-
 त्वेन तद्विशेष्यकसंस्कारभेदस्यापि तादृशस्मृतिसहकारित्वासम्भवा-
 दिति वाच्यम् । तत्तत्प्रकारकान्यसंस्कारनाशे तत्तत्प्रकारकसं-
 स्कारभेदत्वेन हेतुताया उपगन्तव्यतया गोत्वाभाव इत्यादिस्मृति-
 नाशसंस्कारसाधारणस्य गोत्वाभावादिप्रकारकसंस्कारभेदस्य
 तादृशस्मृतिसहकारितया गोत्वाभाववान् गोत्वाभाव इत्यादिधीज-
 न्यसंस्कारे तादृशभेदासत्त्वेनोक्तापत्यभावात् । द्रव्यत्वादिना घ

पटादिविशेष्यकसंस्कारस्य तेन रूपेण घटमात्रविशेष्यकस्मृति-
तो विनाशवारणाय तत्तद्विशेष्यकान्यसंस्कारनाशे तत्तद्विशेष्य-
कसंस्कारभेदस्य हेतुत्वमपि वाच्यम् । एवं समानप्रकारकस-
मानविशेष्यकनानासंसर्गावगाहिसंस्कारस्यैकमात्रसंसर्गकस्मृतितो
विनाशवारणाय तत्तदसंसर्गकसंस्कारनाशे तत्तदसंसर्गकसंस्कार-
भेदस्यापि हेतुता बोध्या । वस्तुतस्तादृशधर्मविशेष्यतानिरूपित-
तत्संसर्गावच्छिन्नतादृशधर्मप्रकारताकान्यसंस्कारनाशे तथावि-
धतादृशधर्मप्रकारताकसंस्कारभेदो हेतुरित्येवोपगन्तव्यम् अन्यथा
द्रव्यत्वपृथिवीत्वोभयरूपेण घटं पटं चावगाहमानस्य संस्कारस्य द्र-
व्यत्वमात्रेण च घटं पृथिवीत्वमात्रेण च पटमवगाहमानात्
स्मरणाद्विनाशपक्षेः तत्र द्रव्यत्वमात्रेण घटं पृथिवीत्वमात्रेण पट-
मवगाहमानस्य संस्कारस्य यादृशसामग्रीतो नाशस्तादृशसा-
मग्र्यास्तत्राक्षतत्वात् तादृशसंस्कारस्यापि द्रव्यत्वपृथिवीत्वो-
भयप्रकारकतया घटपटोभयविशेष्यकतया च तन्नाशकसाम-
ग्र्या तत्तत्प्रकारकभेदतत्तद्विशेष्यकसंस्कारभेदाप्रवेशात् तन्ना-
शकसामग्रीघटकद्रव्यत्वपृथिवीत्वेतरधर्मप्रकारकसंस्कारभेदघटप-
टभिन्नविशेष्यकभेदानां चोक्तसमूहालम्बनसंस्कारेऽपि सत्त्वात् ।
संस्कारनाशं प्रति तादात्म्यसम्बन्धेन संस्कारत्वेनाप्ये-
कहेतुता कल्पनीया अतः संस्कारनाशप्रयोजकसागग्र्या ना-
दृष्टादिसाधारण्यम् । केचित्तु समूहालम्बनजन्यघटपटादि-
संस्कारा भिन्नभिन्ना एव संस्कारयौगपद्ये क्षतिविरहात् तथा च
स्ववृत्तिविषयतावत्त्वस्यापि स्मृतिनिष्ठनाशकतावच्छेदकप्रत्या-
सत्तिघटकत्वोपगमात् घटादिस्मृत्या पटादिसंस्कारस्य न वि-
नाशनं तस्य तत्स्मृतिवृत्तिघटादिविषयतावत्त्वाभावादित्युत्तर-
कालं पटादिस्मरणनिर्वाहः । एवं घटवद्भूतलमित्यादिविशि-
ष्टानाद् घट इत्यादिस्मृतिनिष्ठप्रत्येकपदार्थीयविषयताशून्या एव
विशिष्टगोचरसंस्कारा उपगम्यन्ते ते च न तादृशस्मृतितो वि-
नश्यन्ति तत्र तादृशस्मृतिनिष्ठविषयतावत्त्वविरहादत उत्तर-
कालं विशिष्टस्मृतिनिर्वाहः । घट इत्यादिस्मृतेरपि घटा-
दिविषयकसंस्कारत्वावच्छिन्नविशिष्टसंस्कारफलतया तन्नावर्त-
नाय फलस्य समानाकारकताकथनसङ्गतिरित्याहुः । स्मृ-

तिवृत्तित्वाभावविशिष्टविषयताविरहः संस्कारप्रत्यासन्नस्तन्नाशकः एकैकगोचरस्मृतिदशायां संस्कारनिष्ठविषयान्तरविषयतायां स्मृतिवृत्तित्वाभावसत्त्वेन तथा प्रतिबन्धाच्च समूहालम्बनसंस्कारनाश इत्यपरे । नन्वनुगतरूपेण स्मृतेर्नाशकत्वं निर्युक्तिकं भवतां चरमस्मृतिजन्यस्येव ममाप्यनुभवजन्यसंस्कारनाशस्याप्यनुगतेनापि कालादिना नाशसम्भवात् । न च यत्र विषये चरमस्मृतिव्यक्त्य उपेक्षारूपाः तत्रानुभवजन्यसंस्कारस्यानुगतात्स्मरणरूपनाशकाभ्याशोपगम एव युक्तः तत्र चरमस्मृतिजन्यसंस्कारस्याप्रसिद्धानुगतकालादेर्नाशकताया अनावश्यकत्वादिति वाच्यम् । ज्ञानत्वेन स्मृतिसंस्कारहेतुतामते चरमस्मृतिवेशपाणां संस्काराजनकत्वनिर्वाहाय तत्तद्व्यक्तित्वेन तासां संस्कारप्रतिबन्धकतायाः कल्पनीयतयानुभवत्वेन स्मृतिसंस्कारहेतुत्ववादिन उक्तस्थले ऽनुभवजन्यसंस्कारनाशेऽनुगतानां हेतुत्वोपगमेऽपि गौरवानवकाशाच्चरमस्मृतिव्यक्तानामपि तत्तद्व्यक्तित्वेन संस्कारनाशकतासम्भवात्संस्कारस्य फलनाशयताप्रवादसङ्गतिरित्यनुभवत्वेन स्मृतिसंस्कारहेतुतायां नोक्तबाधकावकाश इत्यत आह जायते चेति । अनुभवजन्यसंस्कारापेक्षया स्मरणात् दृढस्तदुत्तरस्मरणादितश्च दृढतरदृढतमाः संस्कारा जायन्त इत्यवश्यमेव स्वीकार्यं दाढ्यं चोत्कर्षरूपो जातिभेदो झटिति स्मृत्युत्पादप्रयोजकः न च दैववशसम्पन्नझटित्युद्बोधकसमवधानादेव झटिति स्मृतिनियमोपपत्तौ न तत्प्रयोजकतया संस्कारगतो जातिविशेषः सिध्यतीति वाच्यं यादृशसम्बन्धिविशेषज्ञानसत्त्वे पुनःपुनः स्मरणोत्तरं नियमतः स्मृतिर्न त्वनुभवमात्रोत्तरं तादृशोद्बोधकघटितसामान्यनुगमाय संस्कारगतजातिविशेषस्यावश्यकत्वात् झटिति स्मृतेर्दैवाधीनत्वमुपगम्य संस्कारातिशयखण्डने शास्त्रादावभ्यासोऽपि नोपयुज्येतेति नानुभवत्वेन स्मृतिसंस्कारहेतुतासम्भव इत्याशयः । इदं तु बोध्यं दृढदृढतरादिसंस्कारं प्रति समानविषयकस्मृतिवृत्तादृशस्मरणोत्तरस्मरणत्वादिना न हेतुता पुनःपुनरनुभवादपि संस्कारदार्ढ्यदर्शनात् नापि समानविषयकज्ञानोत्तरज्ञानत्वादिना उपेक्षोत्तरोत्पन्नोपेक्षातो दृढतरसंस्कारानुदयात्

रोगादिना ज्ञातार्थगोचरसंस्कारनाशोत्तरजातज्ञानात्तदनुदयाच्च किं तु समानविषयकसंस्कारत्वेन दृढसंस्कारं प्रति दृढदृढतरादिसंस्कारत्वेन च दृढतरदृढतमसंस्कारं प्रति जनकता अत एव भावनायाः पटुतरभावनाजनकत्वप्रवादः भावनया भावनान्तरजनने चोत्तरोत्तरज्ञानं सहकारि तस्य संस्कारत्वावच्छिन्नं प्रत्येव स्मृतिसाधारणज्ञानत्वघटितधर्मपुरस्कारेण हेतुत्वात् न चैवं स्वजन्यज्ञानसहकारेणैव स्वजनकज्ञानसहकारेणापि संस्कारः पटुपटुतरसंस्कारं जनयत्विति वाच्यं स्वजन्यसंस्कारानुपहितज्ञानत्वेनैव संस्कारहेतुत्वोपगमात् । अन्यथा सर्वत्र विनश्यदवस्थज्ञानात् पटुतरसंस्कारान्तरस्य दुर्वारत्वादनन्ताप्रामाणिकसंस्कारकल्पनागौरेवेण इष्टापत्तेरयोगादिति ॥

ज्ञानत्वेन स्मृतिसंस्कारहेतुत्वे युक्त्यन्तरमप्याह परित्यज्य चेति ॥

(दी०) परित्यज्य च निश्चिताव्यभिचारकं रूपं गृह्यमाणव्यभिचारकेण कारणत्वकल्पनानुदयात् इदमेव चान्यत्र सामान्यस्य च हेतुतावच्छेदकत्वे बीजम् । अभिहितं च तात्पर्यटीकायां प्रथमसूत्रे ऽवयवविवेचनप्रस्तावे मिश्रैः । स्मृतीनां स्वकार्यसंस्कारविरोधिनीनामसहभावादिति चेन्न । चरमज्ञानपदस्यानुभवपरत्वात्साक्षात्तज्जन्यत्वस्य वा विवक्षितत्वादित्यपि काश्चित् । किं च व्याप्यविशेष्यकात् पक्षविशेष्यकाच्च परामर्शादनुमितिदर्शनाच्च तदुभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेन तत्र हेतुत्वं लक्षणघटकमपि तदेव ॥

(गा०) निश्चितः कार्यतावच्छेदकावच्छेदेनाव्यभिचारो यद्रूपावच्छिन्नस्य तन्निश्चिताव्यभिचारकं गृह्यमाणः कार्ये संशयसाधारणज्ञानविषयीभूतो यद्रूपावच्छिन्नस्य व्यभिचारः तद्रूपं गृह्यमाणव्यभिचारकं तथा च ज्ञानत्वावच्छिन्नस्य स्मृतिसंस्कारयोर्न व्यभिचारशङ्कापि स्मृतेः संस्कारादिजनकत्वस्य सन्दिग्धत्वाद्नुभवत्वावीच्छिन्नस्य तत्र व्यभिचारः सन्दिग्ध इति न तेन रूपेण कारणताग्रहः सम्भवतीति भावः । यद्यपि

व्यभिचारसंशयस्य ग्राह्यसंशयतया कल्पनात्मककारणताग्रहे
 न विरोधित्वसम्भवः ग्राह्यसंशयस्य परोक्षज्ञानाविरोधितायाः
 सर्वसम्मतत्वात् । तथापि कारणतायां सामान्यविशेषरूपावच्छि-
 न्नत्वयोः संशये सामान्यरूपस्य नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वं क्लृप्तं
 विशेषरूपस्य तथात्वमसिद्धतया कल्प्यमिति तस्य कारणतावच्छे-
 दकत्वे कल्पनागौरवमिति गौरवप्रतिसन्धानेन प्रतिबन्धाद्विशेषरूपे
 ऽवच्छेदकत्वग्रहो न भवतीति बोध्यम् । इदमेव निश्चिताव्यभि-
 चारकत्वमेव अन्यत्र प्रवृत्त्यादिकार्ये सामान्यस्य इष्टताव-
 च्छेदकप्रकारकप्रवृत्तिविषयविशेष्यकनिश्चयत्वाद्यपेक्षया ऽधिकसं-
 ग्राहकस्य तदुभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वादेः । संस्कारस्य
 स्मृतिजन्यत्वं नापसिद्धान्त इत्याविष्कर्तुं तत्र टीकाकारसंवा-
 दमाह अभिहितं चेति । प्रथमसूत्रे प्रमाणप्रमेयेत्यादिसूत्रे अवयववि-
 वेचनप्रस्ताव इति तत्र पूर्वपूर्ववर्णस्मृतिसहित उत्तरवर्णानुभव एव
 पदप्रत्यक्षहेतुरस्तु इत्याक्षेपे समाधानं स्वकार्येति । स्वं स्मृतिः तत्का-
 र्यो यः संस्कारः स एव स्वानन्तरोत्पन्नविशेषगुणविधया विरोधी
 नाशको यासां तासामित्यर्थः । एतच्च तृतीयक्षणानवस्थाननिर्वाहकं
 त्रिचतुरादिव्यक्तीनामेकक्षणानवस्थानरूपासहभावप्रयोजकतया अ-
 भिहितम् । चरमज्ञानपदस्येति । अनुभवपरत्वात् अनुभवत्वावच्छि-
 न्नरूपविशेषार्थकत्वात् तथा च तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नज-
 न्यानुभवत्वं लक्षणं तस्य चानुभवत्वशून्यायां स्मृतावतिव्या-
 सिर्न शङ्कास्पदमपीति भावः । अन्यस्य समाधानान्तरमुपन्य-
 स्यति साक्षादिति । साक्षात्तज्जन्यत्वं तज्जन्याजन्यत्वे स-
 ति तज्जन्यतावच्छेदकावच्छिन्नाजन्यत्वे सति वा तज्ज-
 न्यत्वं परामर्शजन्यतावच्छेदकविशिष्टगोचरसंस्कारत्वावच्छिन्नज-
 न्यायां स्मृतौ नास्तीति भावः । अत्र गौरवमस्वरसबीजं वि-
 शिष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुतायां ज्ञानत्वनिवेशनव्यवस्थापनायाः श-
 क्यत्वेन तत्रातिव्याप्तिर्यथा वारणीया विशिष्टस्मरणेऽपि तेनैव
 प्रकारेण तद्वारणं सम्भवतीति चरमज्ञानपदस्यानुभवपरत्वं
 नावलम्बनीयमित्याशयवानाह व्याप्येति । व्याप्यविशेष्यकात् आ-
 धेयतासम्बन्धेन व्याप्यरूपविशेष्ये पक्षप्रकारकात्पर्वते बाह्यव्या-
 प्य इत्याकारकात् पक्षविशेष्यकात् अधिकरणतासम्बन्धेन

पक्षरूपविशेष्ये व्याप्यप्रकारकात् वह्निव्याप्यवान् पर्वत इ-
त्याकारकात्परामर्शात् अनुमितिदर्शनात् अविलक्षणायाः पर्व-
तो वह्निमान्त्यनुमितेरनुभवात् तदुभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्च-
यत्वेन उभयानुगमकेन व्याप्यपक्षोभयनिरूपितवैशिष्ट्यविषयताशा-
लिनिश्चयत्वेन तत्र हेतुत्वम् अनुमितिं प्रति कारणत्वं न तु
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधविशिष्टस्मरणजनकतावच्छेदकेन व्याप्यप्रकार-
कपक्षविशेष्यकनिश्चयत्वादिना अन्यतरासंग्रहादित्यर्थः । ननु वै-
शिष्ट्यमत्र व्याप्यताघटकसम्बन्धरूपं विवक्षणीयम् । अन्यथातिप्र-
सङ्गात् एवं च संयोगावच्छिन्नाधारत्वादिकमेव धूमादेर्व्या-
प्यताघटकं न त्वाधेयत्वं तत्कुत उक्तरूपेण पक्षप्रकारकस्य पर्वते
धूम इत्यादिज्ञानस्य संग्रहः तत्र संयोगावच्छिन्नाधेयत्वस्यैव
संसर्गत्वात् न च पर्वते धूम इत्यादावपि व्याप्यताघटकः
संयोगादिरेव संसर्गः न त्वाधाराधेयभाव इति वाच्यं पर्वता-
दिप्रतियोगिकसंयोगादेर्धूमादिरूपविशेष्यानुयोगिकत्वविरहेण ता-
दृशप्रत्ययस्य भ्रमत्वापातात् आधाराधेयभावानवगाहने सप्तम्युल्ले-
खानुपपत्तेश्च न च संयोगाद्यवच्छिन्नाधेयत्वमेव च तत्र सम्बन्धः
तत्संसर्गकत्वेऽपि तदन्तर्गतसंयोगादिसंसर्गकत्वमक्षतमिति वाच्यं
विशिष्टसंसर्गकत्वेऽपि विशेषणीभूतसंयोगादेः संसर्गतावच्छेदक-
तया तद्विषयतायाः प्रकारविशेष्योभयनिरूपितत्वाभावात् अ-
न्यथा संयोगावच्छिन्नाधेयतासम्बन्धेन व्याप्यप्रकारकात् व्याप्ये
पर्वतः इत्यादिज्ञानात् संयोगावच्छिन्नाधारतासम्बन्धेन पक्षप्रका-
रकात् पर्वतवान् धूम इत्यादिज्ञानाच्चानुमितिप्रसङ्गात् एतेना-
धाराधेयत्वयोस्तुल्यवित्तिवेद्यतया संयोगाद्यवच्छिन्नाधारत्वाव-
गाहित्वेन तादृशाधेयत्वावगाहित्वेन वा व्याप्यपक्षविशेष्य-
कपरामर्शयोरनुगम इति निरस्तं व्याप्ये पर्वत इत्यादिधियो
दुर्वारत्वात् व्याप्यनिरूपिताधारत्वावगाहित्वेन पक्षनिरूपिताधेय-
त्वावगाहित्वेन वाऽनुगमस्यान्यनिरूपिताधारत्वसम्बन्धाद्यवगाहि-
भ्रमासंग्रहेनासम्भवात् । अथ पर्वते धूम इत्यादिसप्तम्युल्लेखि-
प्रतीतौ संयोगावच्छिन्नाधेयत्वमेव पर्वतस्य संसर्गतया भासतां
सा च पर्वतधूमयोः संयोगानवगाहितयानुमितावहेतुरेवोक्तरूपे-
णानुगमस्तु संयोगसम्बन्धेनैव व्याप्यांशे यः पक्षप्रकारकः यश्च

पक्षांशे तत्सम्बन्धेनैव व्याप्यप्रकारकः तयोरेव परामर्शयोः स्वी-
 करणीयः प्रथमज्ञानस्योक्तयुक्त्या भ्रमत्वेऽपि तस्यानुमितिहेतुताया-
 स्तेनाप्रत्याख्येयत्वात् इति चेन्न । व्याप्यतावच्छेदकसंयोगेन व्या-
 प्यस्य पक्षवत्तायाः तत्र साध्यासत्त्वेऽप्युपपद्यमानतया व्याप्यां-
 शे तेन सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानस्य तत्र पक्षे साध्यानुमितिहेतुताया अ-
 नुभवविरुद्धत्वात् । अन्यथा समवायादिना द्रव्यत्वादिव्याप्ये
 गुणादौ तेन सम्बन्धेन सत्त्वादिप्रकारकप्रमात्मकज्ञानात्सत्त्वादौ
 बाधानवतारशायां द्रव्यत्वादिसिद्धिप्रसङ्गः । अत्राहुः आधाराधेयत्व-
 योस्तुल्यवित्तिवेद्यतामते पर्वते धूम इत्यत्राधारतानिरूपिताधे-
 यता धूमवान् पर्वत इत्यत्र वाधेयतानिरूपिताधारता सम्बन्धः
 न तु तुल्यमुभयोः संसर्गतया भानं प्रत्येकमुभयोरुभयप्रकारता-
 पत्तेः एवं चोभयत्रैवाधारत्वविषयता पर्वतविषयतया आधेयत्ववि-
 षयता च धूमविषयतया निरूपिता तथा च पक्षविषयतानिरूपि-
 ता या आधारताविशेषविषयता तन्निरूपितानिरूपितत्वविषयता-
 निरूपिताधेयत्वविषयतानिरूपितव्याप्यविषयताशालित्वेन द्वयोर-
 नुगमः व्याप्ये पर्वतः पर्वतवान् धूम इत्यत्र च पक्षविषयतानिरूपि-
 ताधेयत्वविषयता व्याप्यविषयता चाधारत्वविषयतानिरूपितेति वै-
 प्रीत्यान्नोक्तानुगमकरूपस्यैतत्साधारण्यमिति नातिप्रसङ्गः न चा-
 धारत्वावगाहित्वस्य कारणतावच्छेदकत्वे तदनवगाहिनो व्याप्य-
 ताघटकशुद्धसंयोगादिना पक्षे हेतुमत्ताज्ञानादनुमित्यनुदयप्रस-
 ङ्ग इति वाच्यं प्राचां मते आधाराधेयभावगर्भस्य हेतुसामा-
 नाधिकरण्यस्य व्याप्तिघटकतया हेतुनिरूपिताधारत्वावगाहिधिय
 प्रवानुमितिजनकत्वात् यदि च संयोगादिरेव संसर्गतया व्याप्ति-
 प्रविष्टहेतुसामानाधिकरण्यघटको नाधारत्वं तदा संयोगादेर्यत्र हे-
 तुतावच्छेदकसम्बन्धता तत्र तेन सम्बन्धेन व्याप्यप्रकारकं पक्ष-
 विशेष्यकज्ञानमेवानुमितिजनकं न तु संयोगाद्यवच्छिन्नाधेयतास-
 म्बन्धेन पक्षप्रकारकं व्याप्यविशेष्यकज्ञानं हेतुपक्षयोः सम्बन्धविध-
 या व्याप्यतावच्छेदकसम्बन्धनवगाहनात् तस्याधिकविषयत्वेन
 गौरवस्य पक्षविशेष्यकपरामर्शहेतुतायां विनिगदत्वाच्च परं तु यत्र
 तादात्म्यसम्बन्धेन हेतुता तत्रैव व्याप्यपक्षविशेष्यकपरामर्शयोर्व्या-
 प्यपक्षोभयविषयतानिरूपिततादात्म्यसंसर्गताकज्ञानत्वेन हेतुता तत्र

च न कश्चिदतिप्रसङ्गः निष्कृष्टजातिघटितानुमितिलक्षणस्या-
वश्यकत्वेन तादृशकारणताघटितलक्षणस्यैव सर्वसाधारण्यस-
म्भवात् । न च जातिघटितलक्षणे जातावनुभवत्वव्याप्यत्वस्या-
वश्यं निवेशनीयतया स्मृतौ समानाकारत्वेन कार्यकारणभाव-
व्यवस्थापनमग्रे विफलं तावतैव स्मृतावतिप्रसङ्गकारणसम्भवादिति
वाच्यम् । कार्यतासमानाधिकरणानुभवत्वव्याप्यजातिघटितलक्षणा-
पेक्षया लाघवेन कार्यतावच्छेदकजातिघटितलक्षणस्यादरणीय-
तया स्मृतौ व्याप्यपक्षोभयविशेष्यकपरामर्शद्वयसाधारण्यरूपेण
कारणत्वे तादृशकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकस्मृतिवत्ता-
तिमादाय स्मरणातिव्याप्तेः प्रसक्त्या तादृशलक्षणाभिप्रायेणानुभव-
त्वव्याप्यजातिघटितलक्षणेऽपि स्मृतावनुगतरूपेणाहेतुत्वेऽनु-
भवत्वान्यानुभवान्यासमेतत्वरूपानुभवत्वव्याप्यत्वमुपेक्ष्य लघोरनु-
भवनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपस्य निवेशनं सम्भवती-
त्यभिप्रायेण वा स्मृतौ विशेषरूपेण हेतुत्वव्यवस्थापनस-
ङ्गतेः लक्षणेऽपि तादृश्येव कारणता विशिष्टवैशिष्ट्यबोधादा-
वतिव्याप्तिवारणाय निवेश्येत्यवधेयम् । लक्षणघटकम-
पि तदेवेति । तदेव उभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वरूपानुगत-
धर्मावच्छिन्नकारणत्वमेव प्रकृतलक्षणघटकमुपेयमित्यर्थः अन्य-
रूपावच्छिन्नहेतुताघटितस्य लक्षणस्यालक्ष्य एव सत्त्वादिति भावः ॥
विशिष्टस्मृतिकारणता नोक्तानुगतरूपावच्छिन्ना अपि तु वि-
शेषरूपावच्छिन्नेति न तत्रातिव्याप्तिरित्याह एकतरेत्यादिना तत्र
विशिष्ट्यैव कार्यकारणभाव इत्यन्तेन ॥

(दी०) एकतरविशेष्यकज्ञानादन्यतरविशेष्यकस्मरणाभा-
वात् । अन्यथा नियमेन स्मृतेरुभयविशेष्यकत्वप्रसङ्गात् समा-
नप्रकारकत्वेनैव ज्ञानस्मरणयोः कार्यकारणभावाच्च तत्र विशि-
ष्ट्यैव कार्यकारणभावः । न तूक्तरूपेण गौरवात् मानाभावाच्च
इत्यपि केचित् । एवं च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधादौ कापि नातिप्रस-
ङ्गशङ्कापि । बह्व्याद्यनुमितौ बह्व्यादिव्यभिचारधीविराधिधीवि-
षयधर्मप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुतामते तु नितरां तथैव

लक्षणे निवेशात् । अत एव व्याप्यवत्पक्षाद्यभावग्रहं प्रति व्याप्यवत्पक्षादिज्ञानत्वेन हेतुत्वेऽपि न क्षतिः । व्याप्यविषयकत्वेन वा जन्यज्ञानं विशेषणीयम् । एतेन स्मृतिं प्रति संस्कारद्वारा अनुभवं प्रति च साक्षाद्विशेषणधियो हेतुत्वस्य निर्विकल्पकात्मकस्य वा स्मरणस्यानुभवं प्रत्येव वा तस्या हेतुत्वस्य नियमतः कृतिसाक्षात्कारपूर्वं विषयस्मृतेश्च कल्पनात् व्याप्यवत्त्वाद्विज्ञानेऽतिव्याप्तिरित्यपि परास्तम् ॥

(गा०) तत्र स्मृतिस्थले विशिष्यैव व्याप्यप्रकारकपक्षविशेष्यकस्मृतिवतादृशनिश्चयत्वादिरूपाविशेषधर्ममुपादायैव कार्यकारणभावः कल्प्यत इति शेषः । अत्र हेतुमाह समानप्रकारकत्वेनैव ज्ञानस्मरणयोः कार्यकारणभावाच्चेति । तृतीयाया वैशिष्ट्यार्थकत्वात् । समानप्रकारकत्वेनेत्यसमानप्रकारकयोरित्यर्थः । तथा चासमानप्रकारकज्ञानस्य स्मरणाहेतुत्वादित्यवधारणार्थः । एतावदानुगतरूपस्य कारणतातिरिक्तवृत्तित्वलाभः असमानप्रकारकज्ञानस्य स्मृत्यकारणत्वे तस्य फलानुत्पादकत्वं हेतुमाह एकतरेति । व्याप्यादिमात्रविशेष्यकस्मरणानुत्पत्तेरित्यर्थः । एतदेव दृढयति अन्यथेति । एकतरविशेष्यकज्ञानादपि अन्यविशेष्यकस्मृतीनां पक्षादिविशेष्यकत्वनियमापत्तेरित्यर्थः । केचित्तु नियमेनेत्यत्र अकारप्रश्लेषः । तथा चानियमेन नियामकाभावेन स्मृतेः स्मृतिमात्रस्योभयविशेष्यकत्वप्रसङ्गादिति व्याचक्षते विशिष्टविशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणविशेष्यकनिश्चयत्वावच्छिन्नजन्यव्याप्यविशिष्टपक्षवैशिष्ट्यबोधादावित्यर्थः । आदिना विशिष्टस्मृतिपरिग्रहः । व्यतिरेकिणि व्यतिरेकव्याप्तेरेव गमकतापक्षे अन्यव्यतिरेकव्याप्तिप्रकारतयोर्व्यभिचारधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेनानुगमय्य कारणतावच्छेदकत्वमते तादृशकारणताया एव लक्षणे निवेशादेकविधव्याप्यवगाहिज्ञानादन्यविधव्याप्तिविषयकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधाद्यनुदयात् तज्जनकतावच्छेदकगर्भे विशिष्यैव तद्व्याप्तिविषयतानिवेशेन एकरूपेणानुमिति-

विशिष्टवैशिष्ट्यबोधादिहेतुताविरहात् तत्र च नातिव्याप्तिप्र-
सक्तिरित्याह बह्व्याद्यनुमितावित्यादिना । विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ
विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयहेतुतानभ्युपगन्तुमिश्रमते व्या-
प्यविशिष्टपक्षवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षसामान्येऽतिव्याप्तिविरहेऽप्यभा-
वबुद्धौ प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिविशेष्यकनिश्चय-
त्वेन हेतुता मिश्रेणावश्यं स्वीकरणीयेति बह्वि-
व्याप्यवान्पक्षो नास्तीत्याद्यभावग्रहे तन्मतेऽप्यतिव्याप्तिरस्ती-
ति दर्शितरीत्यैव वारणीयेत्याह । अत एवेति । अत
एव उक्तरूपावच्छिन्नकारणताया लक्षणे प्रवेशादेव
व्याप्यवत्पक्षायभावग्रहं प्रतीति । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न-
विशेषणतया व्याप्तिविशिष्टावच्छिन्ना या प्रतियोगिता
तन्निरूपितानुयोगिताप्रकारकाभावलौकिकं प्रतीत्यर्थः । व्या-
प्यवत्पक्षादिज्ञानत्वेन व्याप्तिविशिष्टप्रकारकपक्षतावच्छेदकाव-
च्छिन्नविशेष्यकनिश्चयत्वेनेत्यर्थः । दण्डो रक्तो नास्तीत्याद्य-
भावग्रहस्य दण्डो रक्तो न वेति संशयादनुत्पत्तेरानुभावि-
कतया विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधीहेतु-
तावादिनां तद्विशेषहेतुतायामिव मिश्रमतेऽपि सधर्मितावच्छे-
दकप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुतायां निश्चयत्वनिवेश-
स्यावश्यकत्वादिति भावः । न क्षतिः नातिव्याप्तिः व्याप्यपक्षविशेष्य-
कयोरन्वयव्यतिरेकव्याप्तिप्रकारकयोश्च परामर्शयोरनुगमकरूपस्या-
भावप्रत्यक्षजनकतानवच्छेदकत्वादिति भावः । यदि चानुमिति-
परामर्शयोऽतमानविशेष्यकत्वानुभवानुरोधात् विनिगमकान्तराद्धा
पक्षविशेष्य एव परामर्शोऽनुमितिहेतुरुपेयते व्यतिरेकिणि च
व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते इति मतं व्यतिरेक-
व्याप्तेरनुमितिप्रयोजकत्वेऽपि माणमन्त्रादिन्यायेन विरोधिताया
अप्रामाणिकतयानुगमासम्भवेन पृथक् पृथगेव व्याप्तिज्ञानयोर-
नुमितिहेतुता व्यतिरेकिग्रन्थे दर्शनीयरीत्या च व्यभिचा-
रवारणं तदा नोक्तरीतिद्वयेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधादावति-
व्याप्तिवारणसम्भवः । न वा पूर्वोक्तरीत्यानुद्बुद्धसंस्काराद्विशिष्ट-
वैशिष्ट्यबोधधारणाय तद्धेतुतायां ज्ञानत्वप्रवेशस्यावश्यकत्वादि-
त्यालोच्य तदतिव्याप्तिवारणाय विशेषणान्तरं प्रवेश्यति

व्याप्यविषयकत्वेनेति । लिङ्गोपधानस्य मणिकृतामभ्युपगमात्
तन्मतेऽसम्भवेऽपि न क्षतिः उक्तविशिष्टवैशिष्ट्यबो-
धविशिष्टस्मरणादेर्व्याप्तिविषयकत्वनियमाज्ञातिव्याप्तिरिति भावः ।
नन्वनुद्बुद्धसंस्काराद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षादिवारणायोद्बो-
धकाभावविशिष्टसंस्कारान्यत्वमेव विशेषणतावच्छेदकप्रकारक-
हेतुतायां निवेश्यं न तु ज्ञानत्वं पूर्वोपदर्शितव्यभि-
चारस्य दुर्वारत्वात् अनन्यगतिकतया जनकतावच्छेदकगौरव-
स्यादोषत्वात् भेदस्याव्याप्यवृत्तिताया उपगन्तव्यतया उ-
द्बुद्धसंस्कारे उद्बोधकाभावविशिष्टतद्भेदसत्त्वात् तादृशात्
संस्काराद्विशिष्टवैशिष्ट्यस्मरणनिर्वाहः । संस्कारनिष्ठत्वविशे-
षितस्योद्बोधकाभाववैशिष्ट्यस्यात्यन्ताभाव एव वा निवेश्यः
स च उद्बोधकासमवहितज्ञानादिसाधारणोऽपि तथा च
ज्ञानत्वस्य विशिष्टवैशिष्ट्यधीजनकतायामनिवेशादेव तत्रा-
तिव्याप्तिवारणसम्भवे किं व्याप्यविषयकत्वनिवेशनेन वि-
शिष्टस्मरणातिव्याप्तेरनुभवत्वनिवेशेनापि वारणसम्भवा-
दित्याशङ्क्य ज्ञानत्वेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुतायां व्य-
भिचारमुद्धरन् व्याप्यविषयकत्वनिवेशस्य तदतिव्याप्तिवा-
रणप्रयोजनकत्वं दर्शयति एतेनेत्यादिना । प्रथमतो विशेषण-
ज्ञानस्य हेतुताया ज्ञानत्वेन व्यवस्थितौ विशेषणतावच्छेदक-
प्रकारकधियोऽपि हेतुत्वे तत्प्रवेशसम्भव इत्याशयेन विशिष्ट-
बुद्धौ विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वं पूर्वपूर्वोपदर्शिताविशिष्टवैशि-
ष्ट्यस्मरणे व्यभिचारमुद्धरति स्मृतिं प्रतीत्यापि कल्पत्र-
येण । संस्कारद्वारेति विशेषणाधियो हेतुत्वस्य कल्पनादित्य-
नेनान्वयः । तथा च न स्मृतौ ज्ञानत्वावच्छिन्नस्य व्यभि-
चारः विशेषणज्ञानज्ञान्यसंस्कारोत्पत्तिक्षण एव विशिष्टा-
नुभवस्योत्पत्त्या तत्र संस्कारद्वारा हेतुत्वासंभवेऽपि न क्षतिः साक्षा-
देव तत्र तथात्वादित्याह अनुभवं प्रति चेति । न च
साक्षाद्देतुत्वे स्मृतौ परम्परया हेतुत्वे चानुभवे व्यभिचारात् कथ-
मयं कल्पः संभवदुक्तिक इति वाच्यं स्वस्वव्यापारान्यतरत्वा-
वच्छेदेन नियतपूर्ववर्तिताया एव कारणताघटकत्वात् प्र-
त्येकं व्यभिचारस्याकिञ्चित्करत्वात् । ननु व्यापारघटिता तस्य

कारणता तदीयव्यापारमात्रसत्त्वं कार्यात्पत्तावपेक्षितं तथा च संस्कारादप्यनुभवसामग्रीसहकृताद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधापत्तिः यदि च ज्ञानस्य स्वतः पूर्ववर्तिताया अपि कारणताघट-
कत्वात्तत्सत्त्वमेपेक्षितं तदा स्मरणेनापि तदपेक्षताम् अतो व्यापारघटितमेकं कारणत्वमप्यस्य तदघटितं वाच्यं तथा च दर्शितव्यभिचारो दुर्वार एवेत्याशयेन कल्पान्तरमाह निर्विकल्पात्मकस्य वा स्मरणस्येति । विशिष्टस्मृतिपूर्व-
मित्यादिः कल्पनादित्यनेनान्वयः । केचित्तु विशेषणधिय इत्य-
ग्रिमस्य विशेषणतावच्छेदकधिय इत्यर्थकतया विशेषणता-
वच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव ज्ञानत्वेन हेतुताव्यवस्थापकोऽयं ग्रन्थः एवं च विशेषणविषयकादित्यादिपूर्वग्रन्थाऽपि विशेषण-
विषयकपदस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारार्थकतया विशिष्टस्मर-
णपदस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुतायामिव व्यभि-
चारप्रदर्शनपर इति न संदर्भविरोधः न चैवं यद्यपि नि-
र्विकल्पकस्मरणकल्पनया विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिस्मरणोपप-
त्तिः निर्विकल्पकस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकत्वाविरहात् किं तु विशिष्टवैशिष्ट्यस्मरणपूर्वं विशिष्टविशेषणकस्मरण-
कल्पनैव तदुपपत्तिः निर्विकल्पकात्मकस्य वा इत्यग्रि-
मग्रन्थविरोधः । विशेषणतावच्छेदकस्मरणोपपादकतया तद्गोचरनिर्विकल्पकस्मरणोपगमेन सङ्गनावपि अन्तरा विशि-
ष्टविशेषणगोचरस्मरणकल्पनीयत्वाकथनेन न्यूनतापत्तिश्चेति वाच्यं यतः स्मृतेः निर्विकल्पकतायाः सविवादतया तादृशी स्मृतिर्न संभ-
वतीति विशिष्टवैशिष्ट्यस्मरणपूर्वं विशिष्टस्मृतिकल्पनं न सम्भवती-
ति विशिष्टवैशिष्ट्यधीहेतुतायामिव विशिष्टधीसामान्यहेतुतायामपि ज्ञानत्वनिवेशे युक्तेस्तुल्यत्वादित्युभयत्रैव न ज्ञानत्वप्रवेश इत्यभिप्रा-
येणैव पूर्वमतिव्याप्तिसमाधानम् । एवं चेदानीं निर्विकल्पकस्मरणो-
पगमेनैव प्रत्यक्षस्थल इव निर्विकल्पकविशिष्टज्ञानविशिष्टवैशि-
ष्ट्यज्ञानानि स्मृतिस्थले क्रमशो भवन्तीति विशिष्टवैशिष्ट्य-
शोधं प्रति ज्ञानत्वेन हेतुत्वे बाधकाभाव इत्यर्थतो लाभा-
न्तराविशिष्टस्मृतिकल्पनाकथनेऽपि न न्यूनतेति ध्येय-
म् । अथातिप्रसङ्गवारणाय समानप्रकारकत्वेनैव स्मृतिं

प्रति संस्कारज्ञानयोर्हेतुत्वान्न निर्विकल्पकस्मरणसंभवः घट-
त्वादिविशिष्टतद्घटादिगोचरसंस्कारादिजन्यतायां निर्विकल्प-
कसाधारणस्य घटत्वादिभिन्नप्रकारतानिरूपिताविशेष्यताभिन्न-
तद्घटादिविषयताशालिघटत्वादिगोचरस्मृतिवस्यावच्छेदकत्वे च
यत्र द्रव्यत्वेन तद्घटावगाहिनो घटत्वेन चैतद्घटावगा-
हिनः संस्कारादुघटत्वतद्घटादिविषयकं निर्विकल्पकं तत्र घ-
टत्वविशिष्टतद्घटविषयकसंस्कारादेर्व्यभिचारः एवं निर्विकल्पक-
स्मरणोपगमे प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणाजन्यज्ञानाधीनविश्वविषय-
कनिर्विकल्पकस्मरणेन स्वरूपतो निखिलजातिप्रकारकज्ञानं स्यात्
न च तादृशं ज्ञानं असर्वज्ञस्यानुभवासिद्धं न च
स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मृतौ स्वरूपतस्तत्प्रकारकसंस्कारादेर्हे-
तुतया तादृशकारणाभावात् सकलजातिनिर्विकल्पकसत्त्वे-
ऽपि न स्वरूपतः सकलजातिप्रकारकस्मरणसंभवः तादृश-
प्रत्यक्षादेरपि युगपत्सकलजातिसन्निकर्षविरहेण नापत्तिसंभव-
इति वाच्यं ज्ञानरूपसन्निकर्षसत्त्वेन तादृशमानसस्य दुर्वारत्वात्
तत्कथमिदानीमपि निर्विकल्पकं स्मरणमङ्गीकृतमिति चेन्न
अनुदबुद्धसंस्कारान्यत्वापेक्षया लघुना ज्ञानत्वेन विशिष्टधीहेतु-
तासिद्धौ तन्निर्वाहकतया निर्विकल्पकस्मरणस्यावश्यकत्वे त-
त्तद्विषयकस्मृतौ तत्तद्विषयकसंस्कारत्वादिना सामान्यतो हेतुत्वा-
न्तरस्य कल्पनीयतया विशिष्टसंस्कारादितो विशिष्टस्मरणस्यैव
तत्पूर्वं निर्विकल्पकस्यापि स्मरणस्य सम्भवः न चोक्तक्रमेण
सर्वविज्ञापत्तिः स्वरूपतस्तत्प्रकारकोपनीतभाने स्वरूपतस्तत्प्रकार-
कज्ञानस्य हेतुत्वोपगमात् । उद्बोधकाकल्पनेन वा प्रमेयत्वादि-
सामान्यलक्षणाप्रयोज्ययावत्प्रमेयगोचरसंस्काराद्यावज्जातिनिर्विकल्प-
कस्यापि वारणसंभवात् तदनभ्युपगमेऽपि स्वरूपतो
भानयोग्यप्रमात्वघटकपदार्थनिर्विकल्पकमूलकप्रमेयत्वादिविषयक-
स्मरणजन्यतत्प्रकारकविश्वविशेष्यकस्मरणादेव कालादौ प्रमेय-
त्वादिना सकलप्रमेयप्रकारकस्मरणोपपत्तेरित्याशयेनेदानीं निर्विक-
ल्पकस्मरणोपगमात् । ननु विशिष्टज्ञानत्वं परित्यज्य विशिष्टानुभव-
त्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वोपगमेनैव विशिष्टस्मृतौ व्यभिचार-
वारणे किं निर्विकल्पकस्मरणादिकल्पनया न च विशिष्ट-

विषयकानुभवत्वापेक्षया लघु विशिष्टविषयकत्वमेव स्मृति-
साधारणं विशेषणधीजन्यतावच्छेदकं तथा च निर्विकल्पकस्म-
रणमावश्यकमेवेति बोध्यं ज्ञानविनाशेऽपि तद्व्यापारभूतया इच्छ-
या विशिष्टविषयककृतिजननात्तत्र व्यभिचारेण विशिष्टविषय-
कत्वमात्रस्य विशेषणधीजन्यतावच्छेदकत्वासंभवात् न चोपादान-
प्रत्यक्षस्य साक्षात् कृतिहेतुतया कृतौ न ज्ञानत्वावच्छिन्नस्य व्य-
भिचार इति वाच्यं उपादानप्रत्यक्षस्य फलसमान-
विषयकत्वानियमेन सुखत्वादिविशिष्टफलाविषयककृतौ सु-
खत्वादिधियो व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् एवं निर्विकल्पक-
स्मरणोपगमेऽपि कृतिसाक्षात्कारपूर्वं विशिष्टस्मृतिकल्पनया न त-
दुपपत्तिः कृतिद्वितीयक्षणेऽप्यनिर्विकल्पकस्मरणेन विशिष्ट-
विषयकस्मृतिजननकाले कृतिनाशेन विशिष्टविषयोपधानेन कृ-
तिसाक्षात्कारासंभवादित्यालोच्य विशिष्टानुभवत्वस्यैव वि-
शेषणधीजन्यतावच्छेदकत्वमाहानुभवमिति । तस्याः विशेषण-
धियः अनुभवत्वजात्यनङ्गीकारे विशिष्टप्रत्यक्षत्वस्यैव तथा-
त्वं स्वीकरणीयमिति ध्येयम् । इच्छाद्वेषसाक्षात्कारे व्यभिचा-
रस्य कथितरीत्यानवकाशात् कृतिसाक्षात्कारे व्यभिचारमुद्धरति
नियमत इति । यत्र यत्र कृतिसाक्षात्कारस्तत्र कृतिद्वितीय
क्षणे विशिष्टविषयस्मृतिं कल्पयित्वा तदनन्तरक्षण एव कृति-
प्रत्यक्षोपगमादित्यर्थः न च कृतित्वनिर्विकल्पकविषयस्मरण-
योर्युगपदुत्पादासम्भवात् क्रमेण तदुभयोत्पत्तौ कृतेर्विनाशा-
द्विषयविरहेण कृतित्वविशिष्टकृतिप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति वाच्यं
कृतित्वविशिष्टबुद्धौ तज्ज्ञानस्य हेतुत्वानुपगमेन तन्निर्विक-
ल्पकस्यानभ्युपगमात् तत्र विशेषणधियो हेतुत्वेऽपि विषयस्म-
रणस्यैव कृतित्वविषयकत्वोपगमेनोपपत्तौ तन्निर्विकल्पक-
स्यानावश्यकत्वात् अनादौ संसारे सर्वदैव कृतित्वविषयकसं-
स्कारसंभवेन कृतिसाक्षात्कारजनकविषयस्मृतौ तज्ज्ञाने बाध-
काभावात् । न चैवमन्यत्रापि निर्विकल्पकोच्छेदः अपूर्वचैत्रत्वादेः
प्राथमिकविशिष्टबुद्धिपूर्वं तत्स्मरणासम्भवेन तन्निर्विकल्पकस्याव-
श्यकत्वात् यत्र विशिष्टान्तरचाक्षुषादिसामग्रीकाले घटादीन्द्रियसं-
योगोत्पत्तिस्तत्रैव द्वितीयक्षणे विशिष्टान्तरचाक्षुषाद्युत्पत्त्या तदुत्तरं

घटत्वादिविशिष्टधीनिर्वाहाय घटत्वादिनिर्विकल्पकस्यावश्यकत्वाच्च ।
 जन्यज्ञाने व्याप्यविषयकत्वनिवेशे यत्र व्याप्तिविशिष्टधूमदेः
 पक्षतावच्छेदकघटकता तत्रत्यानुमितौ वह्नितद्व्याप्यधूमादिविषय-
 कसमूहालम्बनानुमितौ चाव्याप्तिं साध्याद्यननुगमनिबन्धनव्या-
 प्यननुगमप्रयुक्ताऽव्याप्तिवारणानुरोधेनावश्यविवक्षणीयवह्निव्याप्ति-
 विशिष्टपर्वतवृत्तिताज्ञानजन्यव्याप्यविषयकज्ञानजातीयत्वस्य ल-
 क्षणतया निराकर्तुमाह साध्यादेरिति ।

(दी०) साध्यादेरननुगमात् एकोपादाने अन्यानुमितौ
 दैवाद्द्व्याप्तिविषयिण्यां च तस्यामव्याप्तिः परमवश्लिष्यते । सा-
 पि तादृशज्ञानवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वविवक्षया निरसनी-
 या । एतल्लाभायैव चानुभवार्थकं चरमज्ञानपदम् । एवं चान्वय-
 व्यतिरेकव्याप्तयोः पृथक् प्रयोजकत्वे ऽपि न क्षतिः । पर्व-
 तवह्निव्याप्यवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगि-
 ककार्यताया वह्निव्याप्यवत्पर्वतनिश्चयत्वावच्छिन्नकारण-
 ताप्रतियोगिकव्याप्यविषयकवृत्तिकार्यताया वा अवच्छेदिका
 ज्ञानवृत्तिः सामानाधिकरण्येन वावच्छेदिका या जातिस्तद-
 स्त्वं वा बोध्यम् ।

(गा०) आदिना सम्बन्धविशेषादिपरिग्रहः एकोपादाने ए-
 कसाध्यादिघटितव्याप्यादिविषयकपरामर्शजन्यताघटितलक्षणे अ-
 न्यानुमितौ अन्यसाध्यकाद्यनुमितौ दैवात् दैववश-
 संपन्नसामग्रीविशेषात् तस्याम् अनुमितौ परमित्यनेना-
 तिव्याप्तेरसंभवस्य च व्यवच्छेदः । तादृशज्ञानवृत्तीति पर्व-
 तवह्निव्याप्यवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वावच्छिन्नजन्ये व्याप्यविषयके
 वह्निव्याप्यधूमविशिष्टपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वावच्छिन्न-
 जन्ये वा ज्ञाने समवेतेत्यर्थः । तद्वृत्तित्वं तत्सम-
 वेतत्वम् अतो न सम्बन्धान्तरेण तद्वृत्तिप्रत्यक्षत्वादिकमा-
 दाय ज्ञानमात्रेऽतिव्याप्तिः सत्तागुणत्वज्ञानत्वानुभवत्वजातिमा-
 दायातिव्याप्तिवारणायानुभवत्वव्याप्येति । व्याप्यत्वमिह श्वेद-

गर्भम् अनुभवत्वान्यत्वे सति अनुभवान्यासमवेतत्वरूपं वि-
वक्षितं तेनानुभवत्वानिरासः । यद्यापि अनुभवाभिष्टेदप्रति-
योगितावच्छेदकरूपं यत्किञ्चिदनुभवासमवेतत्वरूपं वा त-
दव्यापकत्वं निवेद्यापि अनुभवत्वान्तजातीनां वारणं संभ-
वति तथापि ईदृशव्यापकजातिवारकप्रकाराणां जातिघटितान्य-
लक्षणे बहुशो ग्रन्थान्तरे च दर्शितत्वात् दिक्प्रदर्शनायैव ए-
कप्रकारोऽत्र दर्शितः व्याप्यपदमेव उक्तभेदगर्भव्याप्यपे-
क्षया लघुशरीरदर्शिताव्यापकत्वार्थकमिति तु न युक्तं यां
कां चिदित्यादौ दर्शितभेदगर्भव्याप्यपदार्थस्य स्फुटतयोपा-
दानेन विरोधादिति । जातिपदं समवायेन तद्वस्व-
लाभाय जातिभिन्नज्ञानसमवेतधर्माप्रसिद्धा जातित्वनिवेशवै-
यर्थात् यद्यापि तादृशधर्मोऽनुमितित्वं तदेव च लक्ष्य-
तावच्छेदकं तथापि स्वरूपतस्तस्य लक्ष्यतावच्छेदकता
दर्शितरूपेण च लक्षणत्वमित्यविरोधः । ननु व्याप्यविषय-
कत्वस्य जन्यज्ञानविशेषणत्वे संस्कारवारणायोपात्तं ज्ञानपदम-
नर्थकं व्याप्यवस्तानिश्चयत्वावच्छिन्नजन्यसंस्कारस्य व्याप्तिवि-
षयकत्वनियमादित्याशङ्क्य तत्पदमुक्तार्थलाभसंपादकतया सा-
र्थकयति एतल्लाभायैव चेति । जन्यपदस्य लक्षणया अनु-
भवत्वव्याप्यजातिपुरस्कारेण जन्यजातीयत्वार्थं तात्पर्यग्रहायैवेत्य-
र्थः । अनुभवत्वोपस्थापकज्ञानपदसमभिव्याहारादनुभवत्वघटि-
तोक्तार्थं झटिति तात्पर्यस्य ग्रहात् पटो घटजातीयं द्रव्य-
मिति वज्रलं घटजातीयं द्रव्यमित्यादिषाक्यस्य स्वरसतो
ऽप्रयोगात्तत्तज्जातीयार्थकपदस्य समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यधर्मव्या-
प्यजात्या साजात्यपरताया औत्सर्गिकत्वादिति भावः । जा-
तिघटनायाश्च प्रयोजनान्तरमपि दर्शयति एवं चेति । पृथक्
प्रयोजकत्वेऽपि अनुमितिनिरूपितविभिन्नकारणतावच्छेदकशरीरे
विशेषरूपेण प्रवेशेऽपि न क्षतिः न एकतरघटितलक्षणक-
रणे अपरव्याप्तिज्ञानजन्यानुमिताव्याप्तिः एकतरव्याप्तिज्ञानज-
न्यजातीयत्वस्यापरव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितावक्षतत्वादिति भावः ।
कार्यतासामानाधिकरण्यस्थाने कार्यतावच्छेदकत्वनिवेशने जा-
तावनुभवत्वव्याप्यत्वविशेषणं विनैव सत्त्वादिवारणं संभ-

वति तादृशजातीनां परामर्शजन्यतावच्छेदककोट्यनिविष्टत्वात्
 अनुमितित्वस्यैव च तथात्वादित्याशयेनाह पर्वतेति ।
 व्याप्यपक्षविशेष्यकपरामर्शयोरनुगतरूपेण हेतुतामते तद्वृत्ताव-
 च्छिन्नजन्यतयैव ज्ञानान्तरातिव्याप्यनवकाशात्तादृशकारणता-
 घटितप्रथमकल्पे व्याप्यविषयकत्वानिवेशः अवच्छेदकत्वस्य
 पर्याप्त्यनिवेशाद्विषयविशेषविषयकत्वस्याधिकस्य परामर्शजन्यता-
 तावच्छेदकत्वेऽपि नासंभवः समुदायस्य एकदेशानतिरिक्त-
 तया समुदायस्यावच्छेदकत्वे तदेकदेशस्यापि तथात्वस्याव्याह-
 तत्वात् अत एवावच्छेदककोटिप्रविष्टवह्नित्वादिजातिमादाय व-
 ह्निादिरूपविषयेऽतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानवृत्तिरिति ज्ञानसम्बन्धे-
 त्यर्थः । अथ वह्नित्वादिकमवच्छेदकविशेषणतया अवच्छेद-
 कतायामेवावच्छेदकं न तु कार्यतार्था तथा च कथं त
 ज्ञातिमादायातिप्रसक्तिः न च स्वावच्छिन्नविधेयताकत्वस-
 म्बन्धेन कार्यविशेषणतया वह्नित्वमपि कार्यतावच्छेदकमिति
 वाच्यं तादृशपरंपरायाः सम्बन्धत्वे मानाभावात् विष-
 यितासम्बन्धेन च वह्नित्वस्यातिप्रसक्ततया अवच्छेदकतयायोगा-
 दिति चेन्न अवच्छेद्याश्रये साक्षात्परंपराया वा यावन्ति
 विशेषणानि तावत्स्वेकार्यतावच्छेदकत्वोपगमे बाधकाभावात्
 कार्यतावच्छेदकादिविशेषणस्य कार्यतादौ तदवच्छेदकत्वे वा अव-
 च्छेदकत्वमित्यत्र विनिगमकाभावेऽपि न ज्ञानवृत्तीत्यादिवैयर्थ्यम् ।
 न च व्यधिकरणस्यानवच्छेदकत्वनियमाद्विषयवृत्तेर्न कार्यतावच्छेद-
 कत्वसंभव इति वाच्यं साक्षादवच्छेद्याश्रयविशेषणतया विलक्ष-
 णावच्छेदकतायामेव सामानाधिकरण्यापेक्षणात् अवच्छेदकघ-
 टकानां भेदेऽपि अवच्छेद्यज्ञाननिरूपिताया अवच्छेदकत्वप-
 र्याप्त्यधिकरणं यादृशं तादृशप्रकारावच्छेद्याश्रयविषयताया अ-
 भेदादवच्छेद्यकार्यत्वादेरभेद इति वह्निविधेयकानुमितिः पराम-
 र्शजन्या इत्याकारके कार्यकारणभावग्रहे अनुमितिविषयता-
 या पेक्ष्यात् कार्यकारणभावैक्यम् अनुमितित्ववह्नित्वादीनां
 अवच्छेदकतावैलक्षण्येन तावत्समुदाये यद्यपि नैकमवच्छेदकत्वं
 तथापि तत्कार्यतानिरूपितावच्छेदकतात्वेन तदवच्छेदकतानां
 व्यासज्यवृत्तित्वे बाधकाभावः । तादृशानुगतरूपावच्छिन्नाव-

च्छेदकत्वाधारतायाः समुदायवृत्तिधर्मेनैवावच्छेदादित्यलं पल्लवेन । तादृशजातिमज्ज्ञानत्वस्य लक्षणत्वे सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशजातिवैशिष्ट्यस्य ज्ञानत्व इव विषयवृत्तिधर्मेऽपि सत्त्वेन तद्यावर्तनाय ज्ञानत्वत्वरूपेण ज्ञानत्वस्याप्यवश्यं निवेशनीयतया गौरवमिति तदुपेक्षितं ज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकादिपरामर्शजन्यताघटितज्ञानवृत्तिजातिमादाय लक्षणं दुष्करं तत्र विषयवृत्तिज्ञानत्वादिजातिमादायातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति तादृशपरामर्शजन्यताघटितमपि लक्षणं संभवतीति सूचयितुं ज्ञानवृत्तिव्यतिरेकं परित्यज्य कल्पान्तरमाह सामानाधिकरण्येन वेति । कार्यविशेषणतया विलक्षणमवच्छेदकत्वमिह सामानाधिकरण्येनावच्छेदकत्वम् । अतो ज्ञानत्वादेः कार्यतासामानाधिकरण्यत्वेऽपि न क्षतिः । यत्तु आलोकादिलिङ्गकानुमितौ धूमादिलिङ्गकपरामर्शस्य व्यभिचारवारणाय स्वसामानाधिकरणतत्तल्लिङ्गकपरामर्शाव्यवहितोत्तरपर्वताद्युद्देश्यकवह्न्यादिविधेयकानुमितित्वमेव तल्लिङ्गकपरामर्शजन्यतावच्छेदकं वाच्यं तथा च परामर्शविशेषणतया ज्ञानत्वस्य परामर्शजन्यतावच्छेदकत्वात्तदादाय प्रत्यक्षादावतिप्रसक्तिवारणाय सामानाधिकरण्येनेति कल्पानुसरणमिति । तत्र साध्रीयः । अव्यवहितोत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वं ऽनुमितित्वनिवेशस्य निष्प्रयोजनकतया ऽसंभवप्रसङ्गात् न ह्यव्यवहितोत्तरत्वनिवेशे कापि व्यभिचारः प्रसज्येत येन तद्वारकतया अनुमितित्वनिवेशनं सार्थकं भवेत् । अथानुमितित्वाप्रवेशे धूमपरामर्शाव्यवहितोत्तरोत्पन्नतत्सामानाधिकरणात्मघटसंयोगद्वित्वाद्यधिकरणे घटादौ परामर्शाभावेन व्यभिचार इत्यनुमितित्वनिवेशसार्थक्यम् । न च विषयविशेषावगाहिः त्वनिवेशाभिर्विषयसंयोगादिव्यावृत्तिरिति वाच्यम् । अव्यवहितोत्तरत्वनिवेशे विषयविशेषावगाहितायाः प्रयोजनान्तराभावेनावि-
वेशात् । न च कार्यनिरूपितं दैशिकव्यापकत्वं न कारणताघटकम् । अपि तु कार्यतावच्छेदकव्यापकसामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वम् । अत एव क्रियानधिकरणोत्तरदेशसंयोगोत्पत्तावपि तस्यास्तत्कारणत्वमिति वाच्यम् । प्रकृते कार्यनिरूपितदै-
शिकव्यापकतायाः कारणत्वाघटकत्वे कार्याधिकरणदेशत्वस्य

कारणाधिकरणदेशत्वानियतत्वनिर्वाहात् । क्रियाधिकरणे उत्पद्यमानः संयोगो यथा तदनधिकरणोत्पत्तेश्च जायते तथा परामर्शाधिकरणे इव तदनधिकरणेऽपि सिद्धभावादिघटितानुमित्युत्पादस्य दुर्वारत्वादिति चेत् । सत्यम् । अनुमितित्वमनिवेद्य स्वसमानाधिकरणपरामर्शाव्यवहितोत्तरत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वे संयोगादिविशेषे व्यभिचारो ऽस्त्येव तद्वारणाय स्वाव्यवहितपूर्ववर्तिपरामर्शसामानाधिकरण्यमेव विशेषणतया जन्यतावच्छेदकमुपेयतां तथा च तद्विशिष्टाधिकरणं परामर्शाधिकरणमेवेति तदुपलक्षितस्य संयोगादेः परामर्शाव्यभिचारेऽपि तद्विशिष्टाधिकरणताघटितव्यापकतागर्भकारणत्वमक्षतमित्यनुमितित्वनिवेशनमफलम् । न च स्वत्वाननुगमेन नोक्तधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वमपि तु अव्यवहितोत्तरत्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन परामर्शविशेष एव तज्जन्यतावच्छेदकः तस्य चानुमितिरूपकार्यं विशेषणतया न कारणताघटकत्वसंभवः । परामर्शसमानकालेनविनश्यदवस्थपरामर्शजन्यानुमित्यधिकरणतायाः परामर्शविशिष्टानिरूपितत्वेन कारणत्वाघटकतया परामर्शस्य तादृशानुमित्यकारणत्वप्रसङ्गात् । न हि विशेष्यनिरूपिताधिकरणतावच्छेदककालावच्छेदेन विशेष्ये अस्मद्धे व्यावर्तके अधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वरूपमाधिकरणतानिरूपकविशेषणत्वमुपेयते किं तूपलक्षणत्वमेव भूतलाद्यधिकरणे पुरुषादेः सत्त्वदशायां पुरुषाद्यसम्बन्धेन तद्यावर्तकेनापि दण्डादिना विशिष्टस्य पुरुषादेराधिकरणत्वस्य भूतलादावभावात् । परामर्शोपलक्षितस्य संयोगाद्वर्धटादौ व्यभिचार एवेत्यनुमितित्वनिवेशनमावश्यकमिति वाच्यम् । तदधिकरणतावच्छेदककालावच्छेदेनावृत्तेरप्येककालावच्छिन्नत्वाविशेषितस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तदधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वोपगमात् । अत एव सिद्धिसिषाधयिषोभयकाले कालान्तरावच्छिन्नतदधिकरणात्मवृत्तिसिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धिनिरूपिताधिकरणतासत्त्वेन विशिष्टसिद्धयभावरूपपक्षताया अनिर्वाह इत्यालोच्य दीधितिकृतां पक्षताग्रन्थे एकक्षणवाच्छिन्नत्वविशेषितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन सिद्धौ

सिषाधिशिषाविरहवैशिष्ट्यमित्यभिधानं संगच्छते अत एव पक्षताया विशिष्टाभावरूपाया अतीन्द्रियक्षणघटितत्वेनातीन्द्रियतया प्रत्यक्षासंवाभिप्रायेण विशेष्याद्यभावरूपाया इत्यनुपदं तदभिधानस्यापि संगतिः । एवं चानुमितित्वस्य परामर्शजन्यतावच्छेदककोटावप्रवेशेऽपि नोक्तव्यभिचारप्रसङ्गः । घटादौ परामर्शाधिकरणतानियतायाः तदुपलक्षिताधिकरणताविलक्षणायाः सामानाधिकरण्यघटितसम्बन्धेन परामर्शविशिष्टाधिकरणताया असत्त्वात् । नापि विनश्यदवस्थपरामर्शजन्यानुमित्यधिकरणतायाः कारणताघटकव्यापकतायामनिवेशे तस्याः परामर्शरूपकारणनियम्यता न स्यादिति दूषणस्याप्यवकाशः तदधिकरणताया अपि विशिष्टाधिकरणतात्वेन तादृशव्यापकतायां प्रवेशात् अस्तु वा स्ववृत्तित्वस्ववृत्तिधूमादिपरामर्शाव्यवहितोत्तरत्वोभयसम्बन्धनात्मविशिष्टत्वमेव धूमादिपरामर्शजन्यतावच्छेदकं तावताप्यन्यलिङ्गकानुमितौ तस्य व्यभिचारवारणात् । आत्मवृत्तित्वविशिष्टस्यैवाधेयतयात्मविशिष्टस्याप्यनात्मन्यवृत्तेरिति ज्ञानत्वादिकं निवेद्यापि संयोगादौ व्यभिचारवारणसंभवात् । विनिगमनाविरहेण तस्यापि कार्यतावच्छेदकताया दुर्वारत्वादिति प्रसङ्गाच्च । न चाव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नतलिङ्गकपरामर्शाधिकरणताविशिष्टसमवायस्तल्लिङ्गकपरामर्शजन्यतावच्छेदकसम्बन्धः एवं च शुद्धमनुमितित्वमेव तज्जन्यतावच्छेदकं शुद्धज्ञानत्वादिकं च नित्यसाधारणमिति न तथात्वसंभव इति घाच्यं तथा सति ज्ञानत्वस्य कार्यतावच्छेदककोट्यप्रवेशेन तद्वारकविशेषणोपादानानुपपत्तेः । तस्मात् यत्साध्यपक्षकानुमितिरेकलिङ्गकपरामर्शजन्यैव प्रसिद्धा तत्पक्षकतत्साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शजन्यताघटितमेव लक्षणमभिप्रेतं पक्षेतादिपदमपि तत्पक्षादिपरमेव तत्र च न परामर्शविशेषणतया ज्ञानत्वस्य जन्यतावच्छेदककोटिप्रवेशप्रसङ्गिरिति । तथा च ज्ञानत्वघटितयादृशसाध्यकानुमितिरेकलिङ्गकपरामर्शादेव तदनुमितिकारणताघटितमपि लक्षणं ज्ञानवृत्तित्वविशेषणमुपेक्ष्य सामानाधिकरण्येनावच्छेदकत्वं निवेद्य कर्तुं शक्यते इत्याशयेन सामानाधिकरण्येन वेत्यभिहितमिति तत्त्वम् ॥

ननु विशिष्टबैशिष्ट्यबोधातिव्याप्तिवारणाय नानापदार्थघटित-
गुरुतरव्याप्यविषयकत्वनिवेशनमयुक्तं अभावत्वादियत्किञ्चिद्व्याप्ति-
घटकपदार्थाविषयकत्वं निवेश्यापि तद्वारणसम्भवात् जातिघटनया
अभावाद्यनुमितेरपि संग्रहादित्याशयेनाह व्याप्तिभान इति ।

(दी०) व्याप्तिभाने ऽवश्यं भासमानो यस्तादृशानुमि-
त्यविषयस्तद्विषयत्वमात्रं वा ग्राह्यं यां कां चिदनुमितिव्य-
क्तिमादाय तद्व्यक्तिसमवेतानुभवत्वान्यानुभवान्यासमवेतधर्म-
समवायित्वमिति वा वक्तव्यम् । अनुभवत्वजात्यनङ्गी-
कारे तु तद्व्यक्तिसमवेतस्मरणासमवेतधर्मसमवायित्वं वक्त-
व्यम् । व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्य-
तावच्छेदकावच्छिन्ना या विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नकारण-
ताप्रतियोगिककार्यता तत्समानाधिकरणानुभवत्वव्याप्यजाति-
मत्त्वं तत्त्वमित्यपि कश्चित् ।

(गा०) व्याप्तिज्ञानविषयतद्घटकपदार्थान्तराविषयकत्वनिवे-
शेऽतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् अवश्यमिति । अनुमितौ नियतभास-
मानव्याप्तिघटकसाध्याद्यविषयकत्वनिवेशस्यासंभवसंपादकत्वादसं-
भव इत्यतस्तादृशानुमित्यविषय इति प्रकृतसाध्यकयत्किं-
चिदनुमित्यविषय इत्यर्थः । यत्किञ्चिदनुमितिषिष्यतायाः प्र-
कृतसाध्यादिसाधारणत्वात् सामान्यतोऽनुमितिषिष्यतायाः
प्रकृतसाध्यकयावत्प्रमेयविशेष्यकसमूहालम्बनानुमितिषिष्यताया-
श्च केषलान्वयित्वात् । प्रकृतसाध्यकोति यत्किञ्चिदिति वा-
तिव्याप्यसम्भवयोर्धारकतामाविष्कर्तुमेवोक्तभङ्गयामिभानं निवेश-
स्तु तादृशपदार्थस्य कस्य चिदेकस्य विशिष्टैवेत्यवधेयम् ।
अनुभवत्वव्याप्यजातिघटितलक्षणे परामर्शत्वावच्छिन्नकारणता-
प्रतियोगिकव्याप्यविषयकवृत्तिकार्यताशालित्वेन कतिपयानुमि-
तीनां निवेशनमयुक्तं तद्व्यक्तीनाम् एकानुमितिर्व्यक्तिमुपादाया-
नुभवत्वव्याप्यजात्या तद्व्यक्तिजातीयत्वस्यापि लघोर्लक्षणत्व-
संभवादित्याशयेन तादृशजातिघटितलक्षणं तथैव निष्क-

र्षयति यां कां चिदिति । अनुभवत्वस्य तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताक एव भेदो निविष्टः न त्वनुभवत्वत्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकः अनुभवत्वत्वशरीरे सकलानुभवसमवेत-
त्वस्य निविष्टत्वात् तदवच्छिन्नभेदनिवेशनेनैवानुभवत्वज्ञानत्वा-
दिसकलव्यापकजातिवारणसंभवे भेदप्रतियोगितावच्छेदकशरीरे
अनुभवेतरासमवेतत्वनिवेशनेनान्यत्वान्तस्य ज्ञानत्वादिसाधारण्यं
संपाद्य तद्वारणायानुयोगिन्यनुभवान्यासमवेतत्वरूपविशेषणान्तरप्र-
वेशस्य प्रक्षालनाद्रीत्यादिन्यायविषयत्वात् तद्व्यक्तिसमवेतप्रत्य-
क्षासमवेतधर्मसमवायित्वस्य लक्षणत्वसंभवेऽपि न क्षतिः अ-
नुभवत्वव्याप्यतावदितपूर्वलक्षणस्यैवेदानीं निष्कर्षणात् तद्व्यक्ति-
पदेन प्रत्यक्षादिव्यक्तिमुपादाय उक्तशब्देन प्रत्यक्षादिलक्षण-
मपि संभवतीत्याशयेन प्रत्यक्षाद्यसमवेतत्वं नोपासमिति क-
श्चित् । तन्न तद्व्यक्तिसमवेतयत्किञ्चिदनुमवासमवेतधर्मसमवायि-
त्वमित्येकशब्देन प्रमाचतुष्टयलक्षणसंभवात्तथानभिधानबीजानु-
योगस्य तावताप्यपरीहारात् । धर्मसमवायित्वमिति । समवा-
येन तद्वत्त्वमित्यर्थः यथाश्रुते कालिकादेसम्बन्धेन तादृशानु-
मितित्वसमवायस्यातिव्याप्ततया सम्बन्धविशेषेण समवायव-
त्तानिवेशस्यावश्यकत्वे समवायस्यैव सम्बन्धताया उचितत्वात् ।
नन्वनुभवचतुष्टयसाधारणी जातिरप्रामाणिकी प्रत्यक्षत्वस्यैव
विशेषणधीजन्यतावच्छेदकत्वसंभवादिति स्मृत्यन्यज्ञानत्वमेवानुभ-
वत्वं तथा चानुभवत्वान्यत्वविशेषणमयुक्तं स्मृत्यन्यत्वविशिष्ट-
स्यापि ज्ञानत्वस्य ज्ञानत्वानतिरिक्ततया विशेषणान्तरेण वारि-
तत्वात् । एवमनुभवान्यासमवेतेति स्मरणान्यज्ञानान्यासमवेतेत्य-
र्थकं तत्र स्मरणभिन्नज्ञानत्वनिवेशनमनतिप्रयोजनकं ज्ञानान्य-
समवेतेच्छात्वादेस्तद्व्यक्तिसमवेतत्वविशेषणेनैव वारणात् स्मर-
णान्यान्यत्वेन स्मृत्युपादानमपि न हि घट इत्यादिवक्तव्येऽनघट
इति कश्चिद्वदतीति न्यायेनायुक्तमित्यत आहानुभवत्वेति । अनु-
भवत्वजात्यङ्गीकर्तृमते अनुभवत्वान्यत्वविशेषणस्यानुभवत्वव्याघर्त-
नायावश्यकतया तदनङ्गीकारे त्वित्युक्तम् । मूलोक्तलक्षणे च-
क्रवर्तिव्याख्यानमुपन्यस्यति व्याप्तीति । व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नेति
धूमत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितव्याप्तिप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नेत्य-

र्थः । विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नेति वह्निव्याप्यप्रकारतानिरूपितपर्व-
 तत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नेत्यर्थः धूमो वह्निव्या-
 प्य इत्याकारकव्याप्तिप्रकारकनिश्चयस्य करणविधया हेतुत्वं
 तज्जन्यतावच्छेदकं धूमलिङ्गकवह्निविधेयकानुमितित्वं वह्निव्याप्य-
 धूमवान् पर्वत इत्यादिपरामर्शस्य च तद्व्यापारविधया तत्त्वं त-
 ज्जन्यतावच्छेदकं च पर्वतत्वावच्छिन्नपक्षकवह्नित्वावच्छिन्नविधे-
 यताकधूमलिङ्गकानुमितित्वम् एवं च धूमत्वावच्छिन्नविशेष्यक-
 व्याप्तिप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेद-
 कीभूतोपदर्शितधर्मावच्छिन्नव्याप्यप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छि-
 न्नविशेष्यताकनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिका च या पर्व-
 तो वह्निमानित्येतादृशानुमितिनिष्ठा कार्यता तादृशकार्य-
 तासमानाधिकरणानुभवत्वव्याप्यजातिश्चानुमितित्वजातिरेव ता-
 मादाय सकलानुमितौ लक्षणसमन्वयः वह्निव्याप्यधूमवत्प-
 र्वतवानित्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधवृत्तितथाविधनिश्चयत्वावच्छिन्न-
 विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानोपकारणताप्रतियोगिककार्यतामादा-
 यातिप्रसङ्गवारणायवच्छिन्नान्तं तथा च वह्निव्याप्तिविशि-
 ष्टावच्छिन्नपर्वतप्रकारताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नतादृशकार्यतायां धूम-
 त्वावच्छिन्नविशेष्यकवह्निव्याप्तिप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणता-
 निरूपितकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाभावाच्च तामादायातिप्रसङ्गः व-
 ह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्येतादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताया
 अपि धूमत्वावच्छिन्नविशेष्यकवह्निव्याप्तिप्रकारकतादृशनिश्चयवृत्ति-
 त्वात्तादृशकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नतादृशकार्यता-
 मादायातिप्रसङ्ग इत्यतस्तादृशनिश्चयवृत्तित्वमपहाय तादृश-
 निश्चयत्वावच्छिन्नत्वनिवेशनं तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नवृत्तित्वं तद-
 र्थः अन्यथा वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्यादिविशेषणतावच्छेद-
 कप्रकारकनिश्चयस्य वह्निव्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमत्वावच्छिन्न-
 प्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वेन पर्वत-
 त्वावच्छिन्नविशेषणतापक्षधूमत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितव्याप्ति-
 प्रकारताशालिनिश्चयत्वेन च विनिगमनाविरहेण हेतुत्वादि-
 धिकं त्वित्यादिन्यायेन तादृशनिश्चयहेतुताया अपि तथावि-
 धनिश्चयत्वावच्छिन्नतया तन्निरूपितकार्यतामादायातिप्रसङ्गवार-

णासंभवात् तादृशनिश्चयत्वान्यूनवृत्तित्वनिवेशे च वह्निव्याप्य-
धूमवान् पर्वत इत्येतादृशविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयहे-
तुताया वह्निव्याप्यो धूम इत्येतादृशनिश्चयावृत्तित्वेन तादृ-
शनिश्चयत्वान्यूनवृत्तित्वेन न दोषः । वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतवान् देश
इत्येतादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वावच्छिन्नकार्यताया अपि धूम-
त्वावच्छिन्नविशेष्यकव्याप्तिप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्ना या विशेषण-
तावच्छेदकप्रकारकनिश्चयविधया कारणता तत्प्रतियोगिक-
व्याप्तिविशिष्टधूमवैशिष्ट्यावगाहिबोधनिष्ठकार्यतासमानाधिकरणत्वा
त् उक्तातिप्रसङ्गवारणासंभवेन तादृशकार्यतासमानाधिकर-
ण्यमपहाय तदवच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशनम् । एवं च तादृश-
व्याप्तिप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेद-
कीभूतवह्निव्याप्यवच्छिन्नधूमविशेषणताकबुद्धित्वेन वह्निव्याप्य-
त्वविशिष्टधूमावच्छिन्नपर्वतविशेषणताकबुद्धित्वावच्छिन्नायाः का-
र्यतायाः अनवच्छिन्नत्वान्नातिप्रसङ्गः । अथैवमपि वह्नि-
व्याप्यत्वावच्छिन्नधूमविशेषणताकबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतावच्छेदक-
घटकीभूतेन बुद्धित्वेन वह्निव्याप्यत्वविशिष्टधूमावच्छि-
न्नपर्वतविशेषणताकबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यताया अवच्छिन्नत्वा-
न्नातिप्रसङ्गवारणसंभवः न च तदवच्छेदकावच्छिन्नेत्यत्र
तदवच्छेदकपदस्यावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणपरत्वात् नाद-
च्छेदकैकदेशज्ञानत्वावच्छिन्नत्वमादायातिप्रसङ्ग इति वाच्य
समुदायस्य एकदेशानतिरिक्तत्वात् समुदायस्य तथात्वे एकदे-
शस्य तथात्वमित्यस्य शब्दमात्रत्वात् इति चेन्न तदवच्छेदका-
वच्छिन्नेत्यत्र तदवच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्न-
पर्याप्तिनिरूपकतावच्छेदकताकत्वं विवक्षितं न्यूनाधिकपदार्था-
वच्छिन्नोक्तजन्यतयोर्वच्छेदकत्वे च नैकधर्मावच्छिन्नपर्याप्ति-
के न्यूनाधिकवृत्तिभ्यां तावत्पदार्थसमुदायत्वाभ्यामेव तत्प-
र्याप्त्यवच्छेदादिति नातिप्रसङ्गः प्रकृते च व्याप्तिनिश्चयव्याप्यव-
त्तानिश्चयनिरूपितजन्यतावच्छेदककुक्षिनिविष्टपदार्थानां न्यूना-
धिकभावविरहेण एकेनैव समुदायत्वेन तदुभयावच्छेदकता-
पर्याप्तिरवच्छिद्यते अतो नासंभवः । अथ धूमो वह्निव्याप्य
इत्येतादृशव्याप्तिनिश्चयस्य धूमलिङ्गकवह्निविधेयकानुमितित्वमेव

जन्यनावच्छेदकमुपेयते न तु तत्र पक्षविषयत्वान्तर्भावः तथा सत्यनन्तपक्षभेदेन तत्कारणताबाहुल्यप्रसंगात् वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्शजन्यतावच्छेदककोटौ च पर्वतविषयत्वान्तर्भाव आवश्यकः अन्यपक्षकानुमितौ तदहेतुत्वान् कथं तादृशजन्यतावच्छेदकत्वयोरेकपदार्थावच्छिन्नपर्याप्तिकत्वं न च तदवच्छेदकावच्छिन्नेन्यत्र तदवच्छेदकयावत्पदार्थावच्छिन्नत्वमेव निवेशनीयं न त्वेकधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिनिरूपकतावच्छेदकताकत्वं धूमो वह्निव्याप्य इति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयजन्यतावच्छेदककोटौ धूमनिष्ठविशेषणताया निवेशात् । वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयजन्यतावच्छेदककोटौ च तन्निष्ठविशेषणतावच्छेदकताया एव निवेशात् नैतादृशजन्यतायास्तादृशजन्यतावच्छेदकयावत्पदार्थावच्छिन्नत्वमिति नातिप्रसङ्गः प्रकृते च परामर्शजन्यतावच्छेदककोटौ पक्षविषयत्वस्याधिकस्य निवेशेऽपि तज्जन्यताया व्याप्तिज्ञानजन्यतावच्छेदकयावत्पदार्थावच्छिन्नत्वमव्याहतमेवेति नासंभव इति वाच्यं धूमो वह्निव्याप्य इत्येतादृशव्याप्तिनिश्चयजन्यतावच्छेदककोटौ पर्वतविशेष्यताया अनिरूपितमहानसादिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितवह्निविधेयताया अपि वह्निविधेयतात्वेन निवेशात् वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्येतादृशपरामर्शजन्यतावच्छेदककोटौ च पर्वतनिष्ठविशेष्यतानिरूपितवह्निविधेयताया एव निवेशात् परामर्शजन्यताया व्याप्तिनिश्चयजन्यतावच्छेदकयावत्पदार्थावच्छिन्नत्वविरहात् । एवं व्याप्तिनिश्चयजन्यतावच्छेदककोटौ तदव्यवहितोत्तरत्वमन्यलिङ्गकानुमितौ व्यभिचारवारणाय निवेशनीयं न तु व्याप्यवत्ताज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वं गौरवात् व्याप्यवत्तानिश्चयजन्यतावच्छेदककोटौ न तन्निवेशः तन्निवेशेऽपि धूमो वह्निव्याप्य इत्येतादृशज्ञानकालीनान्यलिङ्गकानुमितौ व्यभिचारात् अपि तु व्याप्यवत्तानिश्चयाव्यवहितोत्तरत्वमेव तथा च परामर्शजन्यताया न व्याप्तिज्ञानजन्यतावच्छेदकयावत्पदार्थावच्छिन्नत्वमिति चेन्न । करणव्यापारनिरूपितफलनिष्ठजन्यतयोः प्राचीनमते एकधर्मावच्छिन्नत्वनियमादगत्या पर्वतपक्षकधूमलिङ्गकवह्निविधे-

यकानुमितित्वमेव व्याप्तिज्ञानपरामर्शयोर्जन्यतावच्छेदकं वाच्यं तथा च तादृशजन्यतयोरेकधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिनिरूपकतावच्छेदकताकत्वमक्षतमेवेति नानुपपत्तिः एतादृशनियमस्याप्रामाणिकत्वात् अयमेवास्वरसः केचिदित्यनेन सूचितः । धूमत्वावच्छिन्नधर्मिकव्याप्तिप्रकारकज्ञानीयकारणताया अपि वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्येतादृशानिश्चयवृत्तित्वात् तत्प्रतियोगिककार्यतायास्तादृशव्याप्तिनिश्चयवावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमादायातिप्रसङ्गवारणाय विशिष्टपरामर्शवृत्तित्वमपहाय तदवच्छिन्नत्वनिवेशः पदान्तरव्यावृत्तिस्तु पूर्ववद्बोद्धव्या । अत्र व्याप्यविषयकवृत्तित्वस्य निवेशेनैव विशिष्टवैशिष्ट्यबोधादिवृत्तिकार्यतामादायतिप्रसङ्गवारणं संभवति गुरुरत्रव्याप्तिनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य निवेशाद्गौरवमित्यप्यस्वरसः केचिदित्यनेन सूचितः ॥

मिश्रव्याख्यानमुपन्यस्यति परे त्विति ॥

(दी०) परे तु पक्षधर्मतेत्यत्र पक्षता विशेषणं तथा च पक्षतासहकृततादृशपरामर्शजन्यत्वमर्थः यथोक्ताया विशेष्याद्यभावरूपाया वा पक्षतायाः प्रत्यक्षवारणाय परामर्शस्योपादानं तत्त्वेन जनकत्वमेकावच्छेदेन तदुभयजन्यत्वं च विवक्षितं तेन बाधादिकालीनेन दैवात् प्रतियोगिविषयकेन परामर्शेन जन्ये पक्षतायाः प्रत्यक्षे तदुभयसमूहालम्बने वा नातिप्रसङ्गः । तद्वृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वाविवक्षया च नाव्याप्तिरित्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।

(गा०) यथाश्रुतव्याख्येयलक्षणे पक्षताजन्यत्वनिवेशान्मूलोक्तशब्दाच्छलाभायाह पक्षधर्मतेत्यत्रेति । प्रतिपाद्यकोटिनिविष्टत्वं सप्तम्यर्थः तच्च पक्षतेत्यत्रान्वेति तथा च पक्षधर्मतेत्यत्र तत्प्रतिपाद्यकोटिनिविष्टा पक्षतेत्यर्थः तथा च पक्षपदं न धर्मिमात्रपरमपि तु पक्षताविशिष्टधर्मिपरमेवेति भावः । विशेषणमिति ज्ञानपदार्थ इत्यादिः । धर्मत्वरूपविषयविशेषणत्वेन

विषयतया ज्ञानान्वयिनि धर्मिरूपविशेष्यांशे न तस्य विशेषणत्वसंभवः परामर्शाविषयस्य तस्य तद्विषयविशेषणत्वासंभवात् दण्डाद्यविषयकस्य पुरुषादिज्ञानस्य पुरुषादेर्दण्डादिमत्त्वेऽपि दण्डादिविशिष्टपुरुषाद्यविषयकत्वात् दण्डपुरुषावित्यादिज्ञानस्य दण्डादिविषयकत्वेऽपि न तद्विशिष्टविषयकत्वं विषयतावच्छेदकस्यैव विषयविशेषणत्वादतः पक्षतोपलक्षितधर्मिविषयकमेव ज्ञानमिह विवक्षितं तथा सत्यपि पक्षताजन्यत्वसहितं परामर्शजन्यत्वं जन्यान्तात् लभ्यते विशेषणीभूततदन्वयिना तदन्वयिनो विशेषणत्वात् ज्ञानविशेषणपक्षताया ज्ञानान्वितजन्यपदार्थजन्यतायामन्वयादित्याशयेन तथैव लक्षणार्थमाह तथा चेति । अथारुणया गवा सोमं क्रीणातीत्यादौ गवादावारुण्यादेः साक्षात् प्रकारतया तत्र तस्य विशेषणत्वसंभवेन गवादिसाध्यतया प्रतीयमाने सोमक्रयादौ आरुण्यादिसाध्यताप्रतीतिः संभवतीति प्रकृतस्थले तु पक्षताया ज्ञानांशे साक्षादप्रकारत्वाज्ज्ञानान्वयिना जन्यत्वेन कथमन्वयः । न चारुणयेत्यत्रापि आरुण्यं गवि न साक्षात्प्रकारः । अभेदसम्बन्धेनारुण्यविशिष्टाया एव तत्र साक्षात् प्रकारत्वात् तथा च परंपरया गवि प्रकारस्यापि आरुण्यस्य यथा गवान्वयिना तृतीयार्थसाध्यत्वेनान्वयस्तथा प्रकृतेऽपि ज्ञानविशेषणधर्मतायां प्रकारीभूतधर्मिणि प्रकारोभ्वन्त्याः पक्षताया ज्ञानान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नजन्यत्वेऽन्वयः संभवतीति वाच्यम् । विशेषणविभक्तेरभेदार्थकतया अरुणाभेदस्यारुण्यपर्यवसितस्य साक्षाद्गोविशेषणत्वसंभवात् । मैवं लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीत्यादौ यथा लौहित्यस्य ऋत्विक्प्रचरणांशे परंपरया विशेषणस्यापि तदन्वयिना इष्टसाधनत्वेनान्वयस्तथा प्रकृतेऽपि परंपरया ज्ञानविशेषणीभूतपक्षताया अपि जन्यतान्वये बाधकाभावात् । एवं विशेषणविभक्तेः सार्थकतामते अरुणयेत्यादावारुण्यं गवि परंपरयैव प्रकार इति साक्षात् तत्प्रकारस्यैव तदन्वयिना अन्वय इति नियमाभावात् । अथ भवतु परंपरया स्वविशेष्येऽन्वयिनापि स्वान्वयः तथापि जन्यतायां ज्ञानान्वये उपलक्षणतया भासमानविषयांशे प्रकारीभू-

तायाः पक्षताया ज्ञयतान्वयो न संभवतीति उपलक्षणपु-
च्छलग्रस्य विशेषणत्वायोगात् लोहितोष्णीषा इत्यादौ लौहि-
त्यविशेष्यभूतोष्णीषादावपि इष्टसाधनतान्वयोपगमेन लौहि-
त्यस्यारुणयेत्यादावारुण्यविशेष्यतद्धर्मिणोऽपि क्रयसाधनत्वान्व-
योपगमेनारुण्यस्योपलक्षणपुच्छलग्रत्वाभावेन सामञ्जस्यात् प्रकृ-
ते च परामर्शविषयेऽनुमितिजनकत्वबाधेन तदन्वयायोगात् ।
उपलक्षणताया एव वाच्यत्वादिति चेन्न । प्रकृतेऽपि जन्यपद-
स्य प्रयोज्यपरतया कारणतावच्छेदकप्रविष्टविषयाणामपि अनुमि-
तिप्रयोजकतया तेषामपि जन्यपदार्थान्वयः संभवत्येवेति सा-
मञ्जस्यात् परामर्शादिप्रयोज्यताया लक्षणघटकत्वेऽपि परामर्शा-
द्यन्वयिप्रयोज्यताशरीरे जनकजनकत्वादिना या अन्यथासि-
द्धिस्तदनिरूपकत्वस्य निवेशेनानुमितिजन्यप्रत्यक्षादौ अतिव्या-
प्तिवारणसंभवात् विषयप्रयोजकतायाश्च लक्षणघटकत्वे-
न न विवक्षा अतो न लक्षणे व्यर्थविशेषणता । वस्तुतो ज्ञानां-
शे पक्षताश्रयधर्मिवृत्तिताविषयकत्वस्य साक्षात् प्रकारतया
ज्ञाने पक्षताया अपि धर्मिपारतन्त्र्येण स्वाश्रयधर्मिवृत्तित्ववि-
षयकत्वसम्बन्धेन तदंशेऽन्वयः स्वीक्रियते तथा च ज्ञानांशे परं-
परासम्बन्धेन साक्षात् प्रकारीभवन्त्याः पक्षताया जन्यत्वान्व-
यो निराबाध एव दण्डिनं पुरुषमानयंत्यादौ अन्तरा भास-
माने मत्वर्थसम्बन्धे आनयनकर्मत्वबाधेऽपि दण्डादावानय-
नकर्मत्वान्वयो दण्डादेरपि स्वसम्बन्ध्यभेदसम्बन्धेन पारतन्त्र्ये-
ण पुरुषादौ साक्षात्प्रकारत्वोपगमेनोपपादनीयः । यत्तु प-
क्षतायाः सहकृतत्वसम्बन्धेन ज्ञानविशेषणत्वात् पक्षताजन्य-
त्वलाभ इति तदसत् । परंपरया विशेषणस्य परंपराघटकत-
त्त्वपदार्थघटितपरंपरासम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धेनान्वये आकाङ्क्षा-
विरहात् अन्यथा दण्डी पुरुष इत्यादौ एककालीनत्वादिस-
म्बन्धेनापि पुरुषादौ पारतन्त्र्येण दण्डदण्डत्वाद्यन्वयापत्तेः । अ-
रुणयेत्यादावारुण्यरूपधर्म एवारुणपदार्थः तत्पदोत्तरतृतीययैवा-
रुण्यस्य क्रयसाधनत्वं बोध्यते न तु विशिष्टान्वयबलात्तल्लाभ
इति मीमांसासिद्धान्तः । तदुक्तं तृतीयया गुणस्थैव साधनत्वं
क्रयं प्रति विस्पष्टं गम्यते न तु द्रव्यद्वारैव सिध्यति इति । आ-

रुण्यस्य क्रयसाधनत्वं साधनतावच्छेदकतया प्रयोजकत्वमेव धूमाद्वह्निमानित्यत्र धूमपदस्य मुख्यार्थपरतैवेति मते यथा हेतुपञ्चम्या धूमस्य कारणतायां विषयतया अवच्छेदकरूपं वह्निज्ञानप्रयोजकत्वमेव प्रतिपाद्यते तथात्रापि हेतुतृतीयया साधनतावच्छेदकत्वप्रत्यायनसंभवात् । आरुण्यस्य साधनतावच्छेदकत्वं चाश्रयतासम्बन्धेन । तत्तु तच्च द्रव्यद्वारैवावच्छेदकत्वे लाघवं सिध्यति उपपद्यते इति तदर्थः । एवं च गोः क्रयसाधनतायां श्रुतिसिद्धायामारुण्यस्य तदवच्छेदकत्वे लाघवं तदाश्रयद्रव्यान्तरनिष्ठकारणतान्तरावच्छेदकत्वे गौरवमिति प्रतिसन्धानेन गोनिष्ठकारणतायामारुण्यस्यावच्छेदकत्वानिश्चये आरुण्यविशिष्टगोः क्रयसाधनत्वमर्थान् प्रतीयते तादृशबोधे अरुण्येतिपदस्य तात्पर्याद्गुणिपरतया अरुणपदस्य गुणिपरगोपदसमानलिङ्गतेति कारिकाभिप्रायः । तथा चेति । पक्षताया उपदर्शितविशेषणत्वे चेत्यर्थः । पक्षतासहकृतेति । पक्षताजन्यत्वे सति परामर्शजन्यत्वमर्थः परामर्शजन्यसाध्यव्याप्यहेतुविशिष्टपक्षवैशिष्ट्यावगाहिबोधतादृशपक्षाभावप्रत्यक्षादवतिव्याप्तवारणाय पक्षताजन्यत्वोपादानं । परामर्शजन्यत्वोपादानस्य प्रयोजनमाह यथोक्ताया इति । यथोक्ताया सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धभावरूपायाः । ननु तादृशभावस्य लौकिकप्रत्यक्षमेव न संभवति एकक्षणावच्छिन्नैकात्मवृत्तित्वरूपातीन्द्रियक्षणघटितधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् । यदि चैकात्मवृत्तित्वमेव वैशिष्ट्यं सिषाधयिषाकालीनसिद्धौ कालान्तरावच्छेदेन स्वसमानाधिकरणसिषाधयिषाभावानिरूपिततादृशवैशिष्ट्यसत्त्वेऽपि तदानीं सिषाधयिषाविरहात्मकविशेषणाभावाधीनो विशिष्टभावोऽक्षत एवान्यथा एकक्षणावच्छिन्नत्वनिवेशेऽपि तादृशसिद्धेर्द्वितीयक्षणे सिषाधयिषाया उत्पत्तिस्तन्नाशो वा तत्र सिषाधयिषाभावानिरूपितवैशिष्ट्यसत्त्वेन तस्या उत्पत्तिद्वितीयक्षणे तत्क्षणे वा विशिष्टाभावासत्त्वप्रसंगादिति सिद्धेः सिषाधयिषाविरहेण वैशिष्ट्यं एकक्षणावच्छेदेनैकदेशवृत्तित्वमिति यदि मन्यते तथाप्यनुगताननुगतसिषाधयिषाभावसहस्रस्य तादृशविशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकघटकत्वेन तस्य युगसहस्रेणापि

ज्ञातुमशक्यतया न तल्लोकिकप्रत्यक्षसंभवः सिषाधयिषायोग्य-
ताया उत्तेजकत्वमते सुतरां तथा योग्यतायास्तत्तत्क्षणात्म-
कतया अयोग्यत्वादित्यत आह विशेष्याद्यभावरूपाया वेति ।
सिषाधयिषाभावाविशेषितासिद्धभावरूपाया इत्यर्थः । आदिना सि-
षाधयिषाभावरूपविशेषणाभावपरिग्रहः यत्र विषयविशेषे सिषा-
धयिषावशात् कदापि नानुमितिस्तत्र सिद्धभावमात्रं पक्षता यत्र
च सिषाधयिषां विना कदापि नानुमितिस्तत्र सैव पक्षतेति तयोः
प्रत्यक्षस्य न दुरपवादत्वामति भावः । न च परामर्शानुपादानेऽपि
स्थलविशेषीयविशिष्टाभावरूपपक्षताजन्यत्वघटितलक्षणं संभवती-
ति परामर्शोपादानमनर्थकमिति वाच्यं मूलोपात्तपरामर्शजन्यत्वांश-
सार्थक्याय प्रत्यक्षविषयपक्षताया निवेशयितुं युक्तत्वात् परामर्श-
जन्यत्वं परामर्शनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यत्वं तत्र परामर्शनिष्ठ-
त्वस्थाने परामर्शत्वावच्छिन्नत्वं तदुभयजन्यतयोरेकावच्छेदकाव-
च्छिन्नत्वं च निवेशयति तत्त्वेनेत्यादिना । तत्त्वेन परामर्शत्वेन
पक्षताजन्यताघटकजनकतायां च न पक्षतात्वावच्छिन्नत्वनिवेशनं
प्रयोजनविरहात् तदुभयजन्यत्वं पक्षतापरामर्शोभयजन्यत्वं
तथा च पक्षताजन्यतावच्छेदकावच्छिन्ना या परामर्शत्वावच्छिन्न-
जनकतानिरूपितजन्यता तद्वत्त्वं पर्यवसितम् । परामर्शत्वेन ज-
नकताविवक्षायाः प्रयोजनमाह तेनेत्यादिना । अथ परामर्शसत्त्वे
ऽनुमितिरेव भविष्यति न तत्प्रत्यक्षम् अनुमितिसामग्र्या भि-
न्नविषये बलवत्त्वात्तथा च कथमतिव्याप्तिरित्याशङ्कापरिहारा-
याह बाधादिकालोनेनेति । आदिपदात् साध्याभावव्याप्यवत्तान्नान-
प्रत्यक्षेच्छाविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीरूपानुमितिप्रतिबन्धकान्तरपरिग्रहः
तथा च तत्रानुमितिसामग्र्येव नास्तीति भावः । पक्षताप्र-
त्यक्षे परामर्शजन्यतासम्पादकं विशेषणमाह दैवात् प्रति-
योगिविषयकेणेति । दैवात् कदाचित् स्वसामग्रीवशात् प्रतियोगि-
विषयकेण केवलसिद्धिविषयकेण तथा च बह्विव्याप्यधूमवान् प-
र्वतः पर्वतविशेष्यकबह्विनिश्चयश्चेतिसमूहालम्बनस्मरणोत्तरकाली-
नेतादृशनिर्णयाभाववानहमित्यादिप्रत्यक्षे पक्षताजन्यतावच्छेदकी-
भूततादृशसिद्धभावप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नायाः परामर्शनिष्ठसिद्धिज्ञान-
त्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतायाश्च सत्त्वात्प्रसक्तोऽतिप्रसंग

उक्तसिद्धिज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतायां परामर्शत्वावच्छिन्नत्वविर-
 हान्न भवतीति समुदायार्थः । एकावच्छिन्नत्वविवक्षायाः फलमाह
 तदुभयसमूहालम्बनेति । पक्षतापरामर्शोभयसमूहालम्बनप्रत्यक्षे चे-
 त्यर्थः तादृशप्रत्यक्षे विषयविधया तादृशपक्षतापरामर्शयोः का-
 रणत्वेऽपि पक्षताप्रत्यक्षत्वपरामर्शप्रत्यक्षत्वरूपभिन्नधर्मयोरेव तदु-
 भयजन्यतावच्छेदकतया नातिव्याप्तिरिति भावः । अथ परा-
 मर्शप्रत्यक्षे परामर्शत्वेन न विषयस्य हेतुता अपि तु सा-
 मान्यतः प्रत्यक्षे विषयत्वेनैवेति प्रागेवोक्तं एवं च एका-
 वच्छिन्नत्वनिवेशनमफलं न च परामर्शप्रत्यक्षस्य वह्नि-
 व्याप्यधूमवत्पर्वतं जानामात्याकारकस्य विशिष्टवेशिष्टबोधत-
 या विशेषणतावच्छेदकीभूतवह्न्यव्याप्यधूमप्रकारकपक्षानिश्चयत्वरूप-
 परामर्शत्वेन तत्र हेतुत्वमक्षतमेवेति वाच्यं मिश्रैर्विशिष्टवै-
 शिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वान-
 भ्युपगमात् । यत्तु ज्ञानव्याप्यसुखवदात्मभिन्नमिदं सिद्धभाववां-
 श्राहमित्येतादृशलौकिकमानसेतिव्याप्तिवारणाय तदावश्यकं तत्र
 साध्यव्याप्यहेतुमत्पक्षनिश्चयत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकप्रकार-
 कनिश्चयत्वात्मकतया मिश्रमते तथाविधभेदप्रत्यक्षजनकताव-
 च्छेदकत्वादिति । तन्न लौकिकमानसायोग्यवह्न्यादिव्याप्यवत्प-
 क्षविषयकनिश्चयत्वरूपपरामर्शत्वावच्छिन्नकारणताया एव ल-
 क्षणे निवेशनीयतया ज्ञानव्याप्यसुखवदात्मरूपप्रतियोगिज्ञानमा-
 दायातिव्याप्त्यनवकाशात् तद्वृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्या-
 नुपदमेव विवक्षणीयतया ऽव्याप्त्यनवकाशाच्चेति । मैवं पराम-
 र्शप्रत्यक्षे परामर्शत्वेन हेतुतायाः स्वयं दूषितत्वेऽपि मिश्राभ्युप-
 गततया तन्मते तामादाय स्वमते च उक्तविशेषणतावच्छेद-
 कप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुतामादायातिप्रसङ्गधारणाय उभयज-
 न्यतायामेकधर्मावच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात् । अथैकधर्मा-
 वच्छिन्नत्वं यद्यवच्छेदककोटिप्रविष्टैकधर्मकत्वं तदा उक्तस्थले
 पक्षतापरामर्शजन्यत्वयोः प्रत्यक्षत्वरूपैकधर्मावच्छिन्नत्वात् तदोप-
 तादवस्थं यदि च एकधर्मपर्याप्तावच्छेदकताकत्वं तदा
 ऽसंभवः यदि तल्लिङ्गपरामर्शव्यवहितोत्तरोत्पन्नानुमितित्वस्य प-
 रामर्शजन्यतावच्छेदकत्वात् पक्षताजन्यतावच्छेदककोटौ च उत्प-

स्रत्वान्तानिवेशात् पक्षताजन्यतावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणघटितधर्मावच्छिन्नपरामर्शजन्यत्वनिवेशेऽपि न निस्तारः पर्वतो वह्निमानित्यादिसिद्धिकालेऽपि नीलपर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमित्युत्पत्त्या पर्वतत्वाद्यं उद्देश्यतावच्छेदकत्वपर्याप्तेः परामर्शजन्यतावच्छेदककोट्यप्रविष्टाया अधिकायाः पक्षताजन्यतावच्छेदके निवेशादिति चेन्न । पक्षताजन्यतावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणघटितधर्मावच्छिन्नपरामर्शजन्यतैव निवेशनीया व्यभिचारविरहेऽपि पक्षतापरामर्शयोः सामान्यसामग्रीत्वविशेषसामग्रीत्वनिर्वाहाय पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानित्यादेपरामर्शजन्यतावच्छेदककोटौ पर्वतत्वादाबुद्देश्यतावच्छेदकतापर्याप्तेरवश्यं निवेश्यतया उक्तदोषासम्भवात् अन्यथा पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवान्नीलपर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानित्यादिसमूहालम्बनजन्यायाः पर्वतो वह्निमानित्यादिसिद्धिकालीनाया नीलपर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितेः पर्वतो वह्निमानित्यादिसिद्धिभावजन्यतावच्छेदकानाक्रान्तायास्तथाविधपरामर्शजन्यतावच्छेदकाक्रान्ततया अन्यलिङ्गकशुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यकबहुचनुमितेस्तादृशपरामर्शजन्यतावच्छेदकानाक्रान्तायास्तथाविधसिद्धिभावजन्यतावच्छेदकाक्रान्ततया तत्कार्यतावच्छेदकव्याप्यव्यापकभावविरहेण सामान्यविशेषभावानुपपत्तेः अन्यथा परामर्शजन्यतावच्छेदके विषयनिवेशस्यापि निष्प्रयोजनकत्वापातात् यदि चान्यलिङ्गकेच्छाकाले सिद्धिसत्त्वेऽनुमितिवारणाय सिद्ध्यनुत्तरत्वं तज्जन्यतावच्छेदककोटौ निवेश्यते तदा परामर्शजन्यतावच्छेदककोटावपि तादृशसिद्ध्यनुत्तरत्वं निवेशनीयम् अन्यथा सामान्यविशेषभावानुपपत्त्या परस्परसहकारित्वासम्भवादिति नानुपपत्तिरिति संक्षेपः । पक्षतात्वपरामर्शत्वयोरननुगतसाध्यादिघटिततया एकोपादानेऽन्यानुमितावव्याप्तिरित्याशङ्क्याह तद्वृत्तीति । तादृशजन्यतावच्छेदकाश्रयवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमरविविधैत्यर्थः । नाव्याप्तिः न एकोपादानेऽन्यानुमितावव्याप्तिः । चिन्त्यमिति जन्यताया अभावाविषयकवृत्तित्वनिवेशेनैव सकलान्तिव्याप्तिवारणे गुरुतरपक्षताजन्यत्वनिवेशे गौरवमेव चिन्ताबीजं बोध्यम् ॥

(दी०) तत्करणमिति । न च व्याप्त्यादिज्ञानकरणत्वे-

नेतरभेदसाधने व्याप्तिज्ञानत्वं तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिज्ञान-
मेव वागमकं व्याप्तेरननुगमेऽपि अधिकस्य भागासिद्धिवारणमा-
त्रप्रयोजनकत्वादिति वाच्यं फलोपहितस्य लक्ष्यतया व्याप्ति-
ज्ञानत्वादेरतिप्रसक्तत्वात् । करणत्वनिष्ठव्याप्तेस्तादृशव्याप्तिज्ञा-
नत्वत्वाद्यनवच्छेद्यत्वाद्यतिरेकव्याप्तेर्गमकतया वैयर्थ्यश-
ङ्कानवकाशाच्चेति ॥

(गा०) तत्करणमितीति । तत्करणमनुमानमित्यत्र तत्पदेन पक्ष-
विशेषणतापन्नहेतुविषयकत्वावच्छेदेन व्याप्तिप्रकारकं यज्ज्ञानं त-
ज्ज्ञान्यज्ञानं परामुद्श्यते तेन तादृशज्ञानकरणत्वस्यानुमानलक्षण-
त्वं लभ्यते तच्च न घटते इतरभेदानुमापकस्यैव लक्षणत्वात् ।
तादृशलक्षणेन इतरभेदानुमाने तद्व्युत्पत्तस्य हेतुविषयकत्वावच्छेदेन
व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वस्यैवानुमापकतासम्भवेण इतरांशस्य वैयर्थ्येन
तस्यानुमानेतरभेदानुमापकत्वासम्भवात् । यदि च प्रकृतहेतुताव-
च्छेदकघटकधर्मस्यानुमापकत्वावच्छेदकत्वसम्भव एव इतरांशस्य
वैयर्थ्यम् प्रकृते च व्याप्तिज्ञानत्वस्यानुमापकत्वे व्याप्तिप्रकार-
कत्ववैशिष्ट्यावच्छिन्नज्ञानत्वत्वमेवानुमापकतावच्छेदकं तच्च
प्रकृतहेतुतावच्छेदकीभूततादृशज्ञानकरणातात्वस्य न घटकं
तत्तरीरे स्वरूपतो ज्ञानत्वस्य निवेशात् सामानाधिकर-
ण्यरूपस्य व्याप्तिप्रकारकत्ववैशिष्ट्यस्य चानिवेशादिति मन्य-
ते तदापि व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नस्य तादात्म्यसम्बन्धे-
नानुमापकत्वसम्भवात् वैयर्थ्यं दुष्परिहरमेव न च
व्याप्तिज्ञानत्वं सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन व्याप्तिप्रका-
रकत्वावच्छिन्नज्ञानत्वं तच्च नोत्तलक्षणघटकं त-
च्छरीरे ज्ञानत्वावच्छिन्न एव व्याप्तिप्रकारकत्वस्य विशेषणत्वात्
इति कथं व्यर्थेति वाच्यम् उत्तलक्षणघटकयोरेकत्र द्वय-
मितिरीत्या ज्ञानविशेषणतापन्नव्याप्तिप्रकारकत्वज्ञानत्वयोरेव
व्यासज्यवृत्तिव्याप्यतावच्छेदकत्वसम्भवेन वैयर्थ्यानुद्धारात् न
च साध्यादिभेदेन विभिन्नानां व्याप्तिनामनुगतरूपेण निवेशात्
सम्भवात् किञ्चिद्व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वमेव हेतुः कार्यः । तथा चानु-

मानमात्रस्य पक्षीकृतवाङ्मनासिद्धिरिति व्याप्तिज्ञानत्वादेर्नानु-
मापकत्वसम्भवः । किञ्चिद्व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञा-
नवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्करणत्वं तु निखिलानुमानसाधार-
णमिति वाच्यम् । भागासिद्धिमात्रवारकविशेषणस्यापि व्यभिचारा-
वारकतया तदन्तर्भावेन व्याप्त्यवच्छेदकत्वविरहाद्व्यर्थताया अनुज्ञा-
रादित्याशङ्कते न चेत्यादिना वाच्यमित्यन्तेन । इतरभेदसाधने अ-
नुमानरूपपक्षे तदितरभेदानुमाने । गमकम् अनुमापकं । तथा
चेतरांशस्य वैयर्थ्यमिति भावः । अधिकस्य व्याप्तिज्ञानभिन्नांश-
स्य । वारणमात्रेति मात्रपदेन व्यभिचारवारणप्रयोजनकत्वव्यव-
च्छेदः फलोपहितकरणस्य अनुमित्युपहितकरणस्य लक्ष्यतया इ-
तरभेदसाधने पक्षतया व्याप्तिज्ञानत्वादेरित्यादिना तादात्म्यस-
म्बन्धेन व्याप्तिज्ञानपरिग्रहः । अतिप्रसक्तत्वात् पक्षातिरिक्ते
अनुमित्यनुपहितव्याप्तिज्ञानेऽपि वृत्तेः तथा च व्याप्तिज्ञानत्वा-
देरनुमितिफलोपहितकरणरूपपक्षेतरभेदात्मकसाध्यव्यभिचारवारक-
त्वेनेतरांशस्य सार्थक्यमिति भावः । स्वरूपयोग्यकरणमा-
त्रस्य लक्ष्यतामभ्युपेत्य समाधत्ते करणत्वनिष्ठव्याप्तेरिति । ता-
दृशव्याप्तिज्ञानत्वत्वाद्यनवच्छिन्नत्वादिति व्यधिकरणत्वेनेत्यादिः
तथा च तन्निष्ठतत्साध्यनिरूपितव्याप्तौ लघोरच्छेदकस्य सम्भवे त-
द्व्यतिगुरुधर्मस्य नावच्छेदकत्वं गौरवज्ञानस्यावच्छेदकताग्रहवि-
रोधित्वादन्वयोपपत्त्या तस्यावच्छेदकत्वे मानाभावाच्चेत्येव व्यर्थ-
विशेषणताया दूषकताबीजं यथा वह्निमान्नीलधूमादित्यादौ
प्रकृते च करणत्वनिष्ठेतरभेदव्याप्तौ व्याप्तिज्ञानत्वत्वस्य व्यधि-
करणतया अवच्छेदकत्वासम्भवेन व्याप्तेश्चावच्छिन्नत्वनियमेनान्य-
थानुपपत्त्या गुरोरपि तादृशज्ञानकरणत्वस्यावच्छेदकत्वं वाच्यमि-
ति न व्यर्थविशेषणता दोषः उक्तं च यन्निष्ठा यन्निरूपिता व्याप्तिर्येन
विशेषणेन विना प्रहीतुं न शक्यते तत्तस्य सार्थकमिति । अत एव
वह्निमान् धूमप्रागभावादित्यादौ धर्मिभेदान्न वैयर्थ्यमित्यमिप्रायः । न
च व्याप्तिज्ञाननिष्ठकरणत्वं न व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नमनुमितिनिय-
तपूर्ववर्तित्वं फलानुपधायकव्याप्तिज्ञानासंग्रहात् अपि तु त-
न्नि्यतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मवत्वमेव तादृशधर्मश्च व्याप्तिज्ञानत्व-
मेवेति तन्निष्ठव्याप्तेः कथं व्याप्तिज्ञानत्वत्वाद्यवच्छेद्यत्वासम्भव इति

वाच्यं । स्वरूपसम्बन्ध एव करणत्वमित्यभिप्रायेणैव तल्लिखनात् ।
 वस्तुतो व्याप्तिज्ञानत्वं न निखिलव्याप्तिज्ञानवृत्तिकरणतानिष्ठव्याप्य-
 वच्छेदकं व्याप्तिज्ञानत्वरूपावच्छेदकघटकस्य ज्ञानविशेषणतापन्न-
 व्याप्तिप्रकारकत्वस्यापि करणतात्मकत्वात् व्याप्तिज्ञानत्वत्वस्य
 तदवृत्तिवाज्ज्ञानत्वे सति व्याप्तिप्रकारकत्वत्वस्य तादृशज्ञानत्वात्म-
 ककरणत्वावृत्तिवात् नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वरूपकरणतात्वस्य
 चोभयसाधारण्येन चोभयनिष्ठव्याप्यवच्छेदकत्वं निष्प्रत्यूहमेव
 व्याप्तेः साध्यादिभेदेनाननुगततयापि व्याप्तिप्रकारकत्वत्वस्य न
 निखिलव्याप्तिप्रकारकत्वसाधारण्यं तादृशज्ञानजन्यज्ञानवृत्त्यनु-
 भवत्वव्याप्यजातिमत्करणत्वं तु सर्वसाधारणमेवेति नानुपप-
 त्तिलेशोपि । धर्मिभेदेऽपि वैयर्थ्यमभ्युपेत्य समाधत्ते व्यति-
 रेकव्याप्तेरिति । लक्षणस्य केवलव्यतिरेकिहेतुतया व्यतिरेकव्या-
 प्तिरेव प्रकृते गमकतौपयिकी तथा च साध्याभावत्वावच्छेदेन
 हेत्वभावव्याप्तिर्प्राप्यतया हेतुतावच्छेदकस्य साध्यव्याप्यतानवच्छे-
 दकत्वेऽपि न क्षतिरिति भावः ।

(दी०) लिङ्गस्य नित्यत्वेऽपि अनुमितिकरणस्य स्व-
 रूपतः प्रत्यक्षोपजीवकत्वं व्यवस्थापयन्नाह तच्चेति । अ-
 नुमितेर्ज्ञानाकरणकज्ञानत्वेन प्रत्यक्षमिति मध्यनिवेशे तत्करण-
 स्यापि प्रत्यक्षप्रमाणान्तर्भावः स्यादिति तन्निरस्यति तच्चेती-
 त्यपि केचित् ।

(गा०) अथ प्रत्यक्षोपजीवकत्वादिति यदुक्तं तन्न घटते
 ज्ञायमानधूमादेरनुमितिकरणतया तस्य प्रत्यक्षानुपजीवकत्वान्
 धूमादेरदृष्टद्वारा प्रवृत्तिजनकीभूतोपादानप्रत्यक्षोपजीवकत्वेपि नि-
 त्यहेतोरतथात्वेनानुमानत्वावच्छेदेन तथात्वा अनुपपत्तेः अनुमान-
 सामान्यस्यैव निरूपणीयतया ऽनुमानत्वावच्छेदेनोपजीवकत्वसं-
 कृतावेव तदग्रन्थतात्पर्यादित्याशङ्कोद्वारपरतया तच्चेत्यादिमूल-
 मवतारयति लिङ्गस्येत्यादिना । स्वरूपतः अनुमितिकरणत्वाव-
 च्छेदेन । अन्ये तु अनुमानस्य प्रत्यक्षान्तर्भावशङ्कापरिहारकतया
 तादृशग्रन्थमवतारयन्ति तन्मतमाह अनुमितेरेति । ज्ञाना-

करणकज्ञानत्वेनेति । तादृशज्ञानवृत्तस्यनुभवत्वव्याप्यजातिमरवे-
नेत्यर्थः यथाश्रुते विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानकरणकविशिष्ट-
वैशिष्ट्यबोधादावव्याप्तेः तस्यैव प्रत्यक्षलक्षणत्वादिति भावः । प्रत्य-
क्षमितिमध्यनिवेशे प्रत्यक्षविशेषात्मकत्वे तत्करणस्य अनुमि-
तिकरणस्य प्रत्यक्षप्रमाणान्तर्भावः स्यादिति प्रमितिवैलक्षण्य-
स्यैव स्वतन्त्रप्रमाणत्वनियामकत्वादितिभावः । तत् अनुमितेर्ज्ञा-
नाकरणकज्ञानत्वम् अत्र चानुमितेर्ज्ञानाकरणकज्ञानत्वेऽपि न प्रत्यक्ष-
प्रमित्यन्तर्भावः अनुमिनोमि न साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायब-
लात् अनुमितौ प्रत्यक्षत्वविरुद्धानुमितित्वसिद्धेः उक्तलक्षणे च
चाक्षुषवृत्तित्वादिकं जातिविशेषणमुपगम्यानुमितेर्व्यावर्तनसम्भवा-
दित्यस्वरसः केचिदित्यनेन सूचितः ॥

(दी०) अनुमानप्रामाण्यं परीक्षितुं चार्वाकमतमुत्थापय-
ति अथेति ।

(चि०) अथानुमानं न प्रमाणं योग्योपाधि-
नां योग्यानुपलब्ध्याभावनिश्रयेऽप्ययोग्योपाधिशङ्कया
व्यभिचारसंशयात् शतशः सहचरितयोरपि व्य-
भिचारोपलब्धेश्च लोके धूमादिदर्शनानन्तरं बहुधा-
दिव्यवहारश्च सम्भावनामात्रात् संवादेन च प्रा-
माण्याभिमानादिति नानाप्रत्यक्षं प्रमाणमिति । न ।
अप्रमाणसाधर्म्येणाप्रामाण्यसाधने दृष्टसाधर्म्यस्यानु-
मानत्वात् । एतद्वाक्यस्य सन्दिग्धविपर्यस्तान्यतरं
प्रत्यर्थवत्त्वात् । तयोश्च परकीययोरप्रत्यक्षत्वात् अ-
नुमानमप्रमाणमितिवाक्यस्य प्रामाण्याप्रामाण्ययोर्व्या-
घाताच्च ।

(दी०) अनुमानम् अनुमानत्वेनाभिमतं धूमादिज्ञानम्
असत्ख्यात्मुपनीतमनुमानमेव वा संवादेन संवादाभिमानेन

सम्भावितस्यासतो ऽनुगताकारस्य परमार्थसत्स्वलक्षणमात्रसा-
क्षिणाध्यक्षेणानुल्लेखात् अध्यक्षमूलकविकल्पोल्लिखितत्वाद्वा
संवादः अनुमानाप्रामाण्ये च तन्मूलकसमयनिर्णयाद्यधीन-
प्रवृत्तिकयोः शब्दोपमानयोः सुतरामप्रामाण्यान्नाप्रत्यक्षं प्रमा-
णमित्याह इतीत्यादि । अप्रमाणसाधर्म्येण प्रमाणताप्रयोजक-
रूपशून्यत्वेन दृष्टसाधर्म्यस्य साधर्म्यदर्शनस्य वा । नन्वभि-
हितमेव साधर्म्यदर्शनं सम्भावनां भावयति संभावनैव च ब-
हुशो व्यवहारहेतुरित्यत आह अनुमानमिति ।

(गा०) परोक्षितुं परमतं निराकृत्य व्यवस्थापयितुम् अनुमित्या-
त्मकप्रमितेश्चार्वाकनानभ्युपमात् तत्करणत्वरूपानुमानत्वावच्छि-
न्ने तेषामप्रामाण्यसाधनं न सम्भवति अतो ऽनुमानपदमन्य-
था व्याचष्टे अनुमानमिति । अभिमतमित्यस्य परोक्षित्यादिः
धूमादिज्ञानं धूमादिज्ञानत्वावच्छिन्नम् अनुमानम् अनुमानपदार्थ-
इत्यर्थः तथा च धूमादिज्ञानत्वेनैव पक्षनेति नानुपपत्तिरिति
भावः । अनुमानपदाद्धूमादिज्ञानत्वादिना बोधो लक्षणयैवेत्यभि-
प्रेत्य मुख्यार्थपरतामपि सङ्गमयति असदिति । ख्यातिः ज्ञानम् उप-
नीतं विषयीकृतम् अनुमानमेव वा अनुमितिकरणत्वावच्छिन्नमेव
वा अनुमानपदार्थ इत्यनुषज्यते तन्मते अलोक एव पदानां
शक्तिर्न तु 'पारमार्थिके सदसत्सम्बन्धाभावेन तत्र पदप्रवृ-
त्तिनिमित्तीभूतानुगताकारासम्बन्धात् अनुगताकारस्य गोत्वादेः
तद्व्यावृत्त्यात्मकत्वेनाभावरूपतया ऽलोकत्वात् असतोऽप्यनुमिति-
करणत्वावच्छिन्नस्य तन्मते अनुमानपदार्थतेति बोध्यम् । एवं च
चार्वाकैरनुमित्यनभ्युपगमेऽपि असत्ख्यातिस्वीकर्तृणां तेषां मते
अनुमितिकरणत्वावच्छिन्ने अप्रामाण्यसाधने नाश्रयाज्ञानरूपदो-
ष इति भावः । ननु लिङ्गज्ञानस्य पर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमि-
त्यजनकत्वे लिङ्गपरामर्शानन्तरं बह्वर्थिनः पर्वतगमनप्रवृत्त्य-
नुपपत्तिः पर्वतादौ बह्व्यादिनिश्चयं विना तद्गमने वह्निप्राप्ति-
साधनतावच्छेदकवह्निमद्देशगमनत्वनिश्चयायोगादित्याशङ्कं परि-

हरति मूले लोक इति सम्भावनामात्रादिति । यद्यपि लिङ्गदर्शनेन स्मारितसाध्यस्य मानसनिश्चयोपगमेनाप्यनुमानस्याप्रामाण्यमायाति तथापि सर्वत्र व्यभिचारसंशयसम्भवेन व्याप्तिनिश्चयस्तावन्न सम्भवतीत्याशयेन सम्भावनादरः । न च यत्र संशये कोटिद्वयांशे तुल्यता विपरीतकोट्यंशे एवौत्कट्यं ततः प्रवृत्त्यादिवारणाय तदभावाप्रकारकत्वस्य तत्प्रकारकज्ञानकरणतायामवश्यं निवेशनीयतया कथं सम्भावनातः प्रवृत्त्यादिकार्यनिर्वाहः । तत्कोट्यंशे औत्कट्यरहिततदभावप्रकारकान्यत्वस्य तत्कोटिकसम्भावनासाधारणस्य कारणतावच्छेदकत्वे च गौरवमिति वाच्यम् । अगत्या गौरवस्यादोषत्वात् । वस्तुतस्तु तन्मतेऽनुगतधर्मस्यालीकतया सर्वत्राव्यवहितपूर्वापरीभावापन्नतत्तद्व्यक्त्योरेव हेतुहेतुमद्भावसम्भवः तत्र च तदभावाप्रकारकत्वस्य निवेशो नास्त्येवेति तत्त्वम् । ननु सम्भावनायाः प्रमाणान्तरगृहीतग्राहित्वरूपसम्बादेन प्रमितित्वसिद्ध्या तत्करणस्य धूमादिज्ञानस्य प्रमाणत्वं सेत्स्यतीत्यत आह मूले सम्बादेन चेति । वक्ष्यमाणयुक्त्या प्रमाणान्तरगृहीतग्राहित्वरूपसम्बादस्य तन्मते सम्भावनायामसत्त्वेन संवादेन प्रामाण्याभिमानादित्यसङ्गतमतो व्याचष्टे संवादेनेति । यथाश्रुतत्यागे बीजमाह सम्भावितस्येति । सम्भावितस्य सम्भावनाविषयस्यानुगताकारस्य वह्नेरध्यक्षेण प्रत्यक्षप्रमित्या अनुल्लेखात् अविषयीकरणादित्यर्थः । अनुगताकारस्य प्रमित्यविषयतासम्पादकं विशेषणमाह असत इति । वह्नित्वादेरतद्यावृत्तिरूपतया अलीकत्वं बोध्यम् । अध्यक्षस्यालीकाविषयत्वसम्पादकं विशेषणमाह परमार्थसत्स्वलक्षणसाक्षिणेति । परमार्थसन् पारमार्थिको लक्षणः स्वतो व्यावृत्तो वह्न्यादिस्तन्मात्रविषयकेनेत्यर्थः । वह्नित्वादेरनुगताकारस्य पारमार्थिके वह्न्यादावसत्त्वेन तस्य कथमितरव्यावृत्तिः व्यावर्त्तकधर्मादर्शनादित्याशङ्कापरोहाराय स्वलक्षणेत्युक्तं तथा च न सम्भावनायाः प्रमित्यन्तरविषयकत्वरूपसम्बाद इति भावः । न चाध्यक्षस्य सम्भावनाविषयानुगताकारविषयत्वेऽपि अध्यक्षविषयवह्न्यादिविषयकत्वेन सम्भावनायाः सम्बादित्वमक्षतमिति वाच्यं सदसतोरेकज्ञानाविषयतया अनुगताकारविषयिण्या विशिष्टबुद्धेः पारमार्थिकवह्न्यादि-

विषयकत्वासम्भवात् अनुगताकारधीहृत्वादिसम्बन्धलोकाव-
 ह्यादेरेव विशिष्टधीविषयत्वात् भ्रमस्यासम्मात्रविषयकत्वेन स-
 द्घटितस्य प्रमित्यन्तरविषयकत्वरूपसम्बादस्याभिमानो न भव-
 तीत्यत आहाध्यक्षमूलकेति । सम्भावितस्येत्यनुषज्यते विकल्पो-
 लिखितत्वात् तद्विषयकत्वात् । अनादिवासनामूलकशशविषाणा-
 दिविकल्पव्यावर्त्तनायाध्यक्षमूलकेति । सम्बादः सम्भावनाया इति
 शेषः तथा चाध्यक्षमूलकविकल्पोलिखितविषयत्वमेव सम्भावनानि-
 ष्टसंवादः स एव प्रामाण्याभिमानप्रयोजकतया मूलकृतोक्त
 इति भावः । योग्योपाधीनामित्यादिग्रन्थेनानुमानाप्रामाण्य एव हेतु-
 कथनादिति नाप्रत्यक्षवं प्रमाणमित्यनुमानोपमानशब्दानां त्रयाणा-
 मप्रामाण्योपसंहारो न घटते इत्याशङ्कां परिजिहीर्षु-
 रनुमानाप्रामाण्यसाधकहेतोरेवोपमानशब्दयोरप्रामाण्यसम्पादकहे-
 तुपरतां दर्शयति तन्मूलकसमयनिर्णयाधीनप्रवृत्तिकयो-
 रिति । तन्मूलोऽनुमाननिर्णयाधीनो यः समयनिर्ण-
 यादिः शक्तिनिर्णयादिः तदधीनप्रवृत्तिकयोः तादृशसहका-
 रिसमवधानाधीनप्रमारूपफलोपधानकयोरित्यर्थः । आदि-
 पदात्तात्पर्यनिर्णयादिपरिग्रहः समयादिसम्भावनात एव शा-
 ब्दादिप्रमा भविष्यतीत्यादिशङ्कापारेहाराय निश्चयेत्युक्तं
 न चैवमनुमानं न प्रमाणमित्यनेनानुमानाप्रामाण्यमात्रस्य
 प्रक्रान्ततया त्रयाणामप्रामाण्योपसंहारविरोध इति वाच्यम्
 अनुमानमप्रमाणमितिवाक्यस्य त्रितयाप्रामाण्य एव ता-
 त्पर्यात् अप्रामाण्यसाधने ऽप्रमाणसाधर्म्यस्य यथाश्रुतस्य हेतु-
 ता न घटते प्रमाणेऽपि यत्किञ्चिदूपेणाप्रमाणघटादेसाधर्म्य-
 सत्त्वादित्याशङ्कोद्गाराय प्रमाणतावच्छेदकरूपशून्यत्वधर्मेण साधर्म्यं
 विवक्षितं तथा च प्रमाणताप्रयोजकरूपशून्यत्वमेव पर्यवसितो
 हेतुरित्यभिसन्धायाह अप्रमाणेति । अयं च प्रसाध्याङ्गको हेतुः नै-
 यायिकमते व्याप्तिनिश्चयत्वरूपप्रमाणताप्रयोजकरूपस्यानुमाने स-
 त्त्वादिति मत एव पूर्वं मणिकृतोक्तस्यैव तद्वेतोः सिद्ध्यर्थं
 योग्योपाधीनामित्यादिग्रन्थेन सर्वत्र व्यभिचारसंशयसामग्रीस-
 त्वमभिधाय व्याप्तिनिश्चयस्यैव दुर्घटत्वेन व्यभिचाराप्रकारकत्वे
 सति व्याप्तिप्रकारकज्ञानस्वरूपस्य व्याप्तिनिश्चयत्वस्याप्र-

सिद्धिः सूचिता । एवं चानुमानमप्रमाणं प्रमितिकरणतावच्छेदक-
रूपशून्यत्वादिति प्रथमतश्चार्वाकैः प्रयुज्यते तत्र च व्याप्ति-
निश्चयत्वात्मकतादृशरूपस्यानुमाने सत्त्वादेतुरयमस्माकमसिद्धि
इति नैयायिकैरसिद्धाबुद्धावितायां व्याप्तिज्ञानत्वं व्यभिचारा-
प्रकारकत्वासमानाधिकरणं स्वावच्छिन्नोत्पत्त्यव्यवहितप्राक्क्षण-
त्वव्यापकव्यभिचारप्रकारकज्ञानसामग्रीकज्ञानमात्रधर्मत्वादिति तै-
रुद्भावनीयं तावता च निरुक्तनिश्चयत्वप्रहृष्टप्रतिबन्धात्तादृशनि-
श्चयत्वस्य प्रमाकरणतावच्छेदकत्वसन्देहाधीनासिद्धिसन्देहनि-
वृत्तिरिति ध्येयम् । दृष्टेत्यत्रातोतत्वमविवक्षितं तथा च ज्ञा-
यमानेत्यर्थः एतच्च ज्ञायमानलिङ्गकरणतामत एवोपपद्यते
अतः स्वमताभिप्रायेण पूरयति साधर्म्यदर्शनस्य चेति । अ-
भिहितमित्यत्र हेतुरित्यनन्तरोक्तोतिपदोपस्थाप्यप्रकृतवाक्यार्थः
कर्मत्वेनान्वेति संभावनैव परकीयसंशयादिविषयकसंभावनैव
व्यवहारहेतुः अनुमानं न प्रमाणमिति शब्दप्रयोगप्रयोजक इत्य-
र्थः तथा च परकीयसन्देहविपर्ययज्ञानस्य तात्रिवृत्तिसाधन-
तारूपेष्टसाधनताज्ञानसम्पादकतया तादृशशब्दप्रयोगप्रयोजकत्वो-
पपादनाय नानुमानप्रामाण्यमितिभावः । इदमुपलक्षणं जल्यस्थ-
ले ऽवयवप्रयोगेन मध्यस्थस्य परिगृहीतकोटिविषयकसंभाव-
नासम्पादकतयैव वादिजय इति बोध्यं तेन हेतुज्ञानान्मध्यस्था-
नुमितेरवश्याभ्युपेयतया अनुमानप्रामाण्यं निर्वहतीति प्रागु-
क्तदूषणमप्युद्धृतं भवतीति ध्येयम् ॥

अनुमानमप्रमाणमिति वाक्यस्याप्रामाण्योपगमे ऽप्रामाण्यस्य भ्र-
मजनकत्वरूपतया ऽनुमानस्य प्रामाण्यापातात् अप्रामाण्याभा-
ववति अप्रामाण्यप्रकारकत्वरूपस्य तज्जन्यज्ञानभ्रमत्वस्य विशे-
षांशे प्रामाण्यवत्त्वनिर्वाह्यत्वात् इति मूलोक्तव्याघातमुद्धरति
नन्वित्यादिना ॥

(दी०) ननु न वयमापाततो भ्रमजनकत्वलक्षणमप्रा-
माण्यं निरूपयामो येन भ्रमस्य विषयवाधाधीनतया प्रामाण्यं
संभाव्येतापि परं तु प्रमाकरणत्वव्यतिरेकमत आह अपि चेति ।

(चि०) अपि चानुमानाप्रामाण्ये प्रत्यक्षस्याप्यप्रमाणतापत्तेः प्रामाण्यस्यानुमेयत्वात् स्वतश्च प्रामाण्यग्रहे तत्संशयानुपपत्तेः । व्याप्तिग्रहोपायश्च वक्ष्यते ।

(दी०) स्वत इति । न चानुगताकारासंस्पर्शिनि परमार्थसत्स्वलक्षणसाक्षिणि स्वसंवेदनसंविदितप्रामाण्ये निर्विकल्पकज्ञानेनाप्रामाण्यं संदिह्यते परं तु तदुत्तरभाविनि समुल्लिखितालीकानुगताकारे सविकल्पक एवेति वाच्यं निर्विकल्पकस्य सन्मात्रावलम्बनस्य स्वविषयत्वप्रामाण्यावगाहित्वानामनुमानाधीनसादृशत्वात् । सर्वमिदं सति व्याप्तिनिश्चये स्यात् स एव तु न संभवत्युपायाभावात् इत्यत आह व्याप्तीति ।

आपातत इति यावदसद्विषयकत्वस्य भ्रमत्वरूपत्वं न व्यवस्थापितं तावदित्यर्थः । तस्य भ्रमत्वरूपत्वे तस्य प्रामाण्यबद्धिशेष्यकत्वं विनाप्युपपत्तेरनुमानप्रामाण्यानापादकत्वादिति भावः । निरूपयामः अभ्युपगच्छामः विषयबाधाधीनतया विशेष्यतासम्बन्धेन विषयबाधव्याप्यतया संभाव्येत आपाद्येत प्रमाकरणत्वव्यतिरेकमिति निरूपयाम इत्यनुषज्यते । तथा च प्रमाकरणत्वतदभावयोरेव तृतीयपक्षो न संभवतीति अन्यतराभ्युपगम आवश्यकः । न तु प्रमाकरणत्वभ्रमकरणत्वयोरपीति । तदुभयमेव नाभ्युपेयते शब्दस्य विशिष्टज्ञानाजनकत्वेऽपि पदार्थोपस्थितिद्वारा मानसविशिष्टज्ञानप्रयोजकत्वात् । परंप्रातपत्यर्थं शब्दप्रयोग उपपद्यते मानसं च ज्ञानं निश्चयः संभावना वेत्यन्यदेतदिति भावः । स्वतः प्रामाण्यग्रहे तत्संशयानुपपत्तिरूपमूलोक्तबाधकमुद्धरति न चेत्यादिना । अप्रामाण्यसंशयाभासंपादकहेत्वन्तरसूचकं निर्विकल्पकविशेषणमाहानुगताकारेत्यादिना । अनुगताकारासंस्पर्शिनि बह्वित्वाद्यविषयके एतेन निर्विकल्पके प्रामाण्यसंशयसम्पादकानुगताकारविषयकत्वरूपप्रामाण्यसद्व्यवहितधर्माभावः सूचितः । परमार्थसत्स्व-

लक्षणसाक्षिणि सन्मात्रविषयके एतेन संशयविरोधिसन्मात्रवि-
षयकत्वरूपाप्रामाण्यव्यावर्तकदर्शनं सूचितम् । स्वसंवेदनेति
स्वात्मकं यत्संवेदनं ज्ञानं तेन संवेदितं प्रामाण्यं यत्र त-
त्रेत्यर्थः । निर्विकल्पकस्य स्वांशे प्रामाण्यावगाहितायाः
स्वतः प्रामाण्येत्यादिपङ्क्त्यवतारार्थं प्रागेवाशङ्कितत्वेऽपि पुनर-
भिधानं निर्विकल्पकस्यैव तथात्वं न तु सविकल्पक-
स्येति सविकल्पके प्रामाण्यसंशयसम्पादकतत्सिद्धान्तसम्पा-
दनाय । नन्वेवं प्रत्यक्षप्रमायाः प्रामाण्यं सन्दिह्यते इत्य-
नुभवः कथमुपपद्यतामित्यत आह तदुत्तरभाविनीति । नि-
र्विकल्पकाव्यवाहितोत्तरभाविनीत्यर्थः । तथा च निर्विकल्प-
कस्य सविकल्पकादिसान्निध्यात्मकदोषात् भ्रमात्मकस्तादृशा-
नुभव इति भावः । एवं चाध्यक्षस्य स्वतः प्रामाण्यग्रहेऽपि न
प्रामाण्यसंशयानुपपत्तिः प्रामाण्यग्रहस्य भिन्नधर्मिकतया ऽवि-
रोधित्वादिति नानुमानप्रामाण्यसिद्धिरिति न वाच्यमिति समुदित-
तात्पर्यार्थः । निर्विकल्पकस्येति अनुमानार्थोनसिद्धिकत्वात् त-
न्मात्राधीनव्यवास्थितिकत्वादित्यर्थः । तन्मते निर्विकल्पकस्य
स्वप्रकाशतया अनुव्यवसायाभावेन स्वस्य स्वनिष्ठस्वविषय-
कत्वाद्यवगाहित्वोपगमे विषयानवस्थाप्रसङ्गेन संभावनायाश्चा-
प्रमात्वेन तद्व्यवस्थापकप्रमाणाभावादिति भावः । सर्वमिदं
अनुमानप्रामाण्यव्यवस्थापकयुक्तिप्रदर्शनं व्याप्तिनिश्चये सती-
त्यन्वयः । स एव व्याप्तिनिश्चय एव न संभवति नोत्प-
त्तुमर्हति उपायाभावात् निश्चायकाभावात् ॥

इति महामहोपाध्याय गदाधरभट्टाचार्यविरचिता

अनुमितिबिबृतिः समाप्ता ॥

अनुमानगादाधर्याम्

व्याप्तिपञ्चकप्रकरणम् ।

(दी०) समारब्धानुमानप्रामाण्यपरीक्षाकारणीभूतव्याप्तिप्रहोपायप्रतिपादननिदानं व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमारभते नन्वित्यादिना ।

(चि०) नन्वनुमितिहेतुव्याप्तिज्ञाने का व्याप्तिः न तावदत्र भिन्नचित्त्वं तद्धि न साध्याभाववदवृत्तित्वं साध्यवद्विन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वं साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावासामानाधिकरण्यं सकलसाध्याभाववन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं साध्यवदन्यावृत्तित्वं वा केवलान्वयिन्यभावात् ॥

(गा०) अनुमानप्रामाण्योपपादकतया व्याप्तिप्रहोपायस्यैवेदानीमभिधातुमुचितत्वात् वक्ष्यते इत्यनेन तत्प्रतीक्षां विधाय व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमयुक्तमित्याशङ्कां परिजिहीषुस्तत्प्राथम्ये तस्य व्याप्तिप्रहोपायप्रतिपादनौपयिकत्वरूपबीजं दर्शयन् नन्वित्यादिग्रन्थमवतारयति समारब्धेति । व्याप्तिप्रहोपायकथनेन प्रामाण्यव्यवस्थापनस्यानिष्पन्नत्वात् समारब्धेति परीक्षाविशेषणम् । परीक्षा परमतनिराकरणपूर्वकस्वमतव्यवस्थापनं कारणीभूतेति प्रतिपादनविशेषणम् । यद्यपि व्याप्तिप्रहोपायप्रतिपादनस्यानुमानप्रामाण्यव्यवस्थापकत्वकथनं न तस्यावश्यकत्वप्रदर्शनाय व्याप्तिप्रहोपायश्च वक्ष्यते इत्येतद्व्यग्रन्थावतारणात् व्याप्तिप्रहोपायस्यानुमानप्रामाण्योपपादकतालाभेनैव तल्लाभात् तथापि प्रामाण्यव्यवस्थापननिर्वाहकतया भवतु व्याप्तिप्रहोपायस्येदानीमाकाङ्क्षितत्वम् । यद्यपि तन्न व्याप्तिस्वरूपनिरूपणं विना

संभवतीति प्रथमत एव तदेवोचितमित्येतत्सूचनायैतदभिहितम् । निदानमिति । व्याप्तिघटकीभूताव्यभिचारश्रमाभावे बाधाभावमुद्रया व्यभिचारज्ञानाभावो हेतुः । साध्यसमानाधिकरणवृत्तिहेतुतावच्छेदकांशग्रहे च विशेषणज्ञानमुद्रया सहचारग्रहो हेतुरितिक्रमेण व्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादनस्य व्याप्तिस्वरूपप्रतिपाद्याशक्यत्वादिति भावः । प्रथमतः पूर्वपक्षस्यैवाभिधानेन निरूपयतीत्यसङ्गतमत आरभत इत्युक्तं निरूपणस्य परमतनिराकरणपूर्वकस्वसिद्धान्तकथनरूपतया पूर्वपक्षमभिधानस्तत्खण्डनयोरपि तदारम्भतेति ध्येयम् । मूले न तावदव्याभिचारित्वमिति । व्याप्तिरिति प्रश्नस्थमनुषज्यते । तथा चाव्यभिचारपदार्थो नानुमितिजनकज्ञानविषय इत्यर्थः । अनुमितिजनकत्वं न अव्यभिचारपदार्थावच्छिन्नहेतुविषयताघटितधर्मावच्छिन्नमिति तु पर्यवसितम् । अत्र हेतुमाह तद्धि न साध्याभाववदवृत्तित्वमित्यादि । यतः साध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपं तदव्यभिचारित्वं न व्याप्तिरित्यनुषङ्गेणान्वयः । तथा च साध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपा ये ये अव्यभिचारपदार्थास्तत्तदवच्छिन्नहेतुविषयताघटितधर्मावच्छिन्नत्वाभावकूटवत्त्वादिति निरूप्यपर्यवसितसामान्याभावसाधकः फलितो हेतुः । न चाप्रयोजकत्वं विशेषाभावकूटस्य सामान्याभावव्याप्यतायाविषादात् । अत्र साध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपा ये पञ्चाव्यभिचारपदार्थास्तदवच्छिन्नविषयताघटितधर्मानवच्छिन्नत्वकूटस्य प्रत्येकसाधकं हेतुं वक्ष्यति केवलान्वयिन्यभावादिति । साध्ये अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपकेवलान्वयित्वग्रहदशायामत्यन्तान्योन्याभावयोः साध्यतदवच्छिन्नप्रतियोगिकत्वभानासम्भवेन प्रतियोगितया साध्यतदाश्रयविशेषितात्यन्तान्योन्याभाववदवृत्तित्वावच्छिन्नविषयतायास्तादृशदशाविशेषीयानुमितिजनकज्ञाने अभावादित्यर्थः । एवं च तादृशविषयताशून्यवृत्तित्वमेव अनुमितिजनकतायां दर्शितसाध्यसाधको हेतुरभिमत इति नासिद्ध्यादिः । ईदृशदशा अप्रिमाप्रिमहेतवोऽपि परिष्करणीयाः । दीधितौ अव्याप्येति । कपिलसोनी एतस्वादित्यादावित्यर्थः । अव्याप्तिरिति

तत्र हेत्वाधिकरणे तद्वृक्षादावप्यन्यदेशकालावच्छेदेन कपि-
संयोगाद्यभावसत्त्वादिति भावः । साध्यवद्भिन्नो यः साध्याभा-
ववान् इति कर्मधारये अभेदसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नमित्यं य-
स्ताध्याभावाधिकरणं तद्वृत्तित्वमित्यर्थः स्यात्तथा सति तद्व्य-
क्तीभूतस्य अभेदसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नमित्यं यत्तद्वृत्तित्वस्यैव लक्ष-
णत्वसंभवात् साध्याभाववत्त्वांशस्य वैयर्थ्यमतः सप्तमीतत्पुरुषं व्याच-
ष्टे साध्यवद्भिन्न इति । तथा च साध्यवद्भिन्नवृत्तिर्यः साध्याभाव-
स्तद्वृत्तित्वमर्थः तत्र पूर्ववदभेदेन साध्यवद्भिन्नपदार्थविशेषि-
तधर्मवृत्तित्वादेर्न घटकता तादृशपदार्थस्य धर्मिण्यविशेषण-
त्वात् वृत्त्यादिविशेषणतयैव साध्यवद्भिन्नस्य निवेशादिति न
साध्याभावांशवैयर्थ्यमिति भावः । अभावे साध्यीयत्वानिवेशे
हृदादिवृत्तिगगनाद्यभाववति पर्वतादौ धूमादेर्वृत्तेरसंभव इति त-
द्धारणाय साध्यपदसार्थक्यं न चाधिकरणभेदेनाभावभेदमत-
पवैतल्लक्षणकरणात्पर्वतादेर्न हृदादिवृत्त्यभाववत्त्वमिति वाच्यम् अ-
व्याप्यवृत्तिप्रतियोगिकाभावस्य व्याप्यवृत्तित्वाव्याप्यवृत्तित्वादि-
रूपविरुद्धधर्माध्यासेन भेदस्य लक्षणकर्तृसंमतत्वात् आकाशाभावा-
देर्भेदकाभावेन तस्यैक्यात् अत एवाक्तधर्माणां भेदकत्वमेतानि
च न भेदकानीत्यनेन दीधितिकृन्निराकरिष्यति । अथ वा
साध्याभावपदम् अनुयोगिताविशेषसम्बन्धेन साध्यीयपरम् अभा-
यीयविलक्षणानुयोगितालाभायैवाभावपदं न त्वभावत्वमपि नि-
वेद्यते प्रयोजनाभावात् इत्यं च साध्यवद्भिन्नवृत्तिर्यस्तादृशवि-
लक्षणसम्बन्धेन साध्यीयस्तद्वृत्तित्वमर्थः तत्र च साध्यस्य
यत्पदार्थाविशेषणत्वे हृदादिवृत्तिप्रमेयत्वादिमति हेतोर्वृत्तेरसंभवः
स्यादिति तन्निवेशः । अत्र च साध्याभावः साध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः अन्यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ
हृदादिनिष्ठमहानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्निवाद्यभाव-
स्य धूमवति सत्त्वेन पृथिवीत्वाभावद्रव्यत्वाभावाभ्यन्तरवान्
जलत्वादित्यादौ साध्यवद्भिन्नपृथिव्यादिनिष्ठस्य द्रव्यत्वाद्यात्म-
कसाध्यप्रतियोगिकाभावस्य जलादौ सत्त्वेनाव्याप्यापत्तेः । सा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेनापि प्रतियोगिता विशेषणी-
या अन्यथा हृदादिवृत्तिसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-

कवह्वयाद्यभावस्य धूमादिमत्यपि वृत्तेरसम्भवस्य कालिकसम्बन्धेन द्रव्यत्वाभावादौ साध्ये कालत्वादिहेतौ साध्यवद्भिन्नपरमाणुगगनादिवृत्तिदैशिकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावात्मकद्रव्यत्वादेर्हेत्वधिकरणवृत्तित्वेनाव्याप्तेर्वा प्रसङ्गः । अत्र साध्याभाववत्तायां सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वानिवेशे बह्विमान् धूमादित्यादौ हृदादिवृत्तिवह्वयाद्यभावस्य कालिकादिसम्बन्धेन पर्वतादौ वृत्तेरव्याप्तिः दैशिकविशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वनिवेशे कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावाभावादौ दैशिकविशेषणतया साध्ये आत्मत्वादिहेतौ साध्यवद्भिन्नकालादिवृत्तेराकाशाभावात्मकसाध्याभावस्यात्मादिषु वृत्तेर्घटत्वाभावादिसाध्यकस्थले सद्देतौ साध्याभावस्य घटत्वादैर्दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन वृत्तित्वे मानाभावेन चाव्याप्तिः अतः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवत्ताज्ञानं प्रति यादृशसम्बन्धेन स्वप्रकारकनिश्चयः प्रतिबन्धकस्तेन सम्बन्धेनाभाववत्त्वं निवेश्य संयोगेन वह्वयादौ साध्ये तादृशसम्बन्धो दैशिकविशेषणता । कालिकविशेषणतासम्बन्धेनाकाशाभावाभावे दैशिकविशेषणतया साध्ये कालिकसम्बन्ध एव तथा समवायादिना घटत्वादेरभावे दैशिकविशेषणतया साध्ये समवायादिरेवेति न दोषः न चैवं वृक्षनिष्ठा या कपिसंयोगाभावीयमूलावच्छिन्नविशेषणता तादृशसम्बन्धेन वृक्षादौ तादृशाभाववत्ताज्ञानेऽपि कपिसंयोगवत्ताज्ञानोत्पत्तेस्तादृशसम्बन्धो न लक्षणघटक इति साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशेषणं व्यर्थमिति वाच्यम् संयोगतदभावयोरविरुद्धत्वज्ञानाभावदशायां वृक्षः कपिसंयोगाभाववानिति ज्ञानस्यापि वृक्षे कपिसंयोगवत्ताज्ञानाविरोधितया वृक्षनिष्ठतदभावीयविशेषणताया अपि साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतसंसर्गताश्रयत्वात् । केचित्तु साध्यात्मकस्वाभावानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववत्त्वं विवक्षितं स च सम्बन्धो यत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः स्वाभावः साध्यमिति नोक्तानुपपत्तेः । अथ समवायेन प्रमेयत्वावच्छिन्नसाध्यकद्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादिहेतुकस्थले कालिकसम्बन्धस्यापि तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावरूपप्रमेयनिरु-

पितप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्तेन साध्याभाववति काले हेतो-
वृत्तेरव्याप्तिः न च साध्यनिरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेद-
कसम्बन्धानिवेशान्नायं दोषः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नघटाभावादि-
रूपप्रमेयस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायाः घटादावेव
सत्त्वात् कालिकसम्बन्धस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावा-
त्मकस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वविरहादिति वाच्यं ता
दृशप्रमेयाभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको योऽभा-
वस्तस्यापि प्रमेयत्वेन साध्यतया तन्निरूपिततादृशप्रमेयाभावनिष्ठ-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य कालिकसम्बन्धेऽप्यक्षततयाऽव्याप्तेर्दुर्वा-
रत्वात् न च यावत्साध्यनिरूपितप्रतियोगिता निवेशनीया तथा
चोपदर्शिताभावात्मकयत्किञ्चित्प्रमेयनिरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगिताव-
च्छेदककालिकसम्बन्धमादाय न दोष इति वाच्यम् असमवेतप्रमे-
यस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावोऽत्र नास्तीतिप्रत्यया-
विषयतया तादृशप्रमेयाभावाभावत्वे मानाभावात् । तादृशप्र-
मेयाभावनिष्ठयावत्प्रमेयनिरूपितप्रतियोगित्वाप्रसिद्धाकस्थलेऽव्या-
प्तितादवस्थात् न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिम-
द्यावत्साध्यनिरूपितप्रतियोगिताया निवेशनीयतया नोक्ताप्रसि-
द्धिरिति वाच्यं सर्वत्र समवायिन्येकया सत्तयैव तादृशप्र-
मेयाभावाभाववत्तानिर्वाहे सर्वसमवाय्यसंग्राहकगुणादीनां तादृ-
शप्रमेयाभावाभावत्वे मानाभावेन दर्शिताप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वादिनि-
चेन्न साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमद्यात्किञ्चित्साध्यनिरूपि-
तस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धनिवेशेनैवोपपत्तेः कालिक-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य दर्शितसाध्याभावाभावस्य सा-
ध्यत्वेऽपि तस्य साध्यतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेनावृत्तित्वात् ।
न चैवमपि कालिकसम्बन्धेन प्रमेयसाध्यककालत्वादिहेतावव्या-
प्तिः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावस्य यः कालिकसम्बन्धाव-
च्छिन्नाभावास्तस्य स्वाभावात्मकस्य प्रमेयत्वेन साध्यस्य प्रतिबो-
गितावच्छेदकीभूतकालिकसम्बन्धेन कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रमे-
यमावाधिकरणे हेतोर्वृत्तेरिति वाच्यं तादृशप्रतियोगितावच्छेदक-
सम्बन्धेन साध्यवाङ्मिश्रवृत्तित्वमभावस्य तत्सम्बन्धेन तद्वद्वृत्ति-
त्वस्य विवक्षणीयत्वावुक्तस्थले च साध्याभावस्य कालिकसम्बन्धेन

साध्यवद्भिन्नेऽवृत्तेः । अथैवं तादृशप्रतियोगितायां स्वनिष्ठत्वनिवेशो
 विफलः तदनिवेशो घटभिन्नं घटत्वाभावादित्यादौ घटभेदात्म-
 कसाध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेन घटत्वात्म-
 कसाध्याभाववति घटत्वे हेतोर्वृत्तेः प्रसक्ताया अव्याप्तेरीदृश-
 विवक्षयैव धारणसम्भवात् घटत्वरूपसाध्याभावस्य साध्य-
 निरूपितप्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्ने
 घटेऽवृत्तेः न चैवं तादृशसाध्यस्य तादृशसम्बन्धेन सा-
 ध्यवद्भिन्नवृत्तिरभाव एवाप्रसिद्ध इति कथमन्यासिपरिहार इति
 वाच्यं घटभेदस्य घटत्वाभावसमनियतत्वेन तदभिन्नतया घ-
 टत्वेऽपि समवायसम्बन्धावच्छिन्नायास्तादृशप्रतियोगितायाः स-
 त्वेन तादृशप्रतियोगितावच्छेदकसमवायेन साध्यवद्भिन्नघटवृ-
 त्तिघटत्वरूपसाध्याभावस्य प्रसिद्धिसम्भवात् । तादृशाभाव-
 योर्भेदे स्वनिष्ठत्वस्य प्रतियोगिताविशेषणत्वेऽपि घटत्वरूपसा-
 ध्याभावनिष्ठसाध्यनिरूपितप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या तदोषतादवस्थ्यात्
 संयोगिभेदस्य व्याप्यवृत्तिवाव्याप्यवृत्तित्वरूपवैधर्म्येण संयोगाभा-
 वाभेदासम्भवेऽपि संयोगवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावाभेदे बाध-
 काभावात्स्वरूपसम्बन्धस्यापि साध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदक-
 सम्बन्धतया तेन सम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नवृत्तेः तादृशप्रमा-
 विषयत्वरूपसाध्याभावस्य प्रसिद्ध्या संयोगिभिन्नं गुण-
 त्वादित्यादावव्याप्तेरनवकाशादिति चेन्न प्रतियोगितायां स्वनि-
 ष्टत्वानिवेशे कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके आकाशाभा-
 वाभावादौ साध्ये आत्मत्वादावव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । तादृशसाध्यस्य
 यः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावः दैशिकविशेषणतासम्ब-
 न्धावच्छिन्नतदभावस्य तादृशसाध्यस्वरूपतया दैशिकविशेषण-
 तासम्बन्धस्य साध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वात्तेन
 सम्बन्धेनाकाशाभावरूपसाध्याभावस्य साध्यवद्भिन्ने काले हे-
 तुमति च वृत्तेः प्रतियोगितायां स्वनिष्ठत्वनिवेशे दैशिकविशे-
 षणताया आकाशाभावनिष्ठसाध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदक-
 सम्बन्धत्वविरहेणाव्याप्तेरनवकाशात् न च साध्यनिरूपितस्व-
 निष्ठप्रतियोगितानिवेशे साध्याभावपदोपादानवैयर्थ्यम् अभावा-
 न्तरनिष्ठप्रतियोगितायाः साध्यनिरूपितत्वविरहेणैव तद्व्यावृत्तेः

रिति वाच्यम् । स्वपदार्थस्य द्विधा निवेशेन साध्याभावनिष्ठसाध्याप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववत्त्वनिवेशध्रौव्येण तत्पदवैयर्थ्यानवकाशात् । तादृशसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नवृत्ति यत्तद्वत्त्वमात्रनिवेशे साध्यवद्भिन्नवृत्त्यभावान्तरवति हेतोर्वृत्त्यानुपपत्तेरित्याहुः । अत्रेदं बोध्यं साध्यवत्त्वग्रहविराधिग्रहविषयसम्बन्धेन साध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन वा नानुमित्यौपयिकव्याप्तिशरीरेऽभावसम्बन्धानिवेशसम्भवः साध्यभेदेन व्याप्तेर्भेदाल्लाघवेन तत्तत्साध्यकस्थले तत्तत्साध्याभाववति दैशिककालिकविशेषणतासमवायादिसंसर्गाणामेव विशिष्याभावसम्बन्धतया निवेशौचित्यात् । उक्तगुरुरूपेण विशेषणताविशेषादीनां सम्बन्धताया अत्यन्ताप्रामाणिकतया तद्रूपावच्छिन्नस्य सम्बन्धाविधया व्याप्तिघटकत्वायोगाच्च परं तु यादृशसाध्यकस्थले यादृशसम्बन्धोऽभावसम्बन्धतया व्याप्तिघटकः तत्परिचयायैव दर्शितोक्तयः तथा च यादृशसम्बन्धेन प्रकृतसाध्यवति तद्भिन्नवृत्तिसाध्याभावो न वर्तते तादृशसम्बन्धेन तद्वत्त्वं निवेदयामित्युक्त्यैव तत्परिचयसम्भवादित्यलं बाग्यालेन । तत्र च साध्याभाववत्पदेन साध्याभावत्वविशिष्टाधिकरणं विवक्षणीयं तेन गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववान् गुणत्वादित्यादौ विशिष्टस्यानतिरिक्ततया सत्तारूपसाध्याभावस्य गुणादौ सत्त्वेऽपि न क्षतिः गुणे गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावो नास्तीत्यप्रत्वयात् तत्र तादृशाभावत्वविशिष्टाधिकरणत्वानभ्युपगमात् । अथैतल्लक्षणे घटत्वघटाकाशसंयोगान्यतराभाववानाकाशत्वादित्यादावव्याप्तिः । घटत्वस्य व्याप्यवृत्तितया तद्व्यतिरिक्तान्यतराभाववद्भिन्ने घटे वर्तमानस्य घटाकाशसंयोगात्मकसाध्याभावस्य हेत्वधिकरणं गगनेऽपि वृत्तेः निरवच्छिन्नसाध्याभाववत्तानिवेशे च साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वांशवैयर्थ्यादिति चेन्न । एतल्लक्षणकर्तृमते स्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्वप्रतियोगिवैयधिकरण्यरूपविरुद्धधर्माध्यासोऽभावस्य भेदक इत्येतादृशयुक्त्या द्रव्यवृत्तिसंयोगाभावगुणवृत्तिसंयोगाभावयोर्भेदसिद्धिरित्यनुसृत्याव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलेऽव्याप्तिः समाधीयते तथा च घटाकाशसंयोगस्योक्तान्यतराभावप्रतियोगित्वेऽपि न तदभावरूपता तथा च सति तादृशविरुद्ध-

मयोः समावेशापत्तेस्तयोर्विरोधाभावे संयोगाभावस्याप्यधिकरणभेदेन भेदासिद्धेरव्याप्यवृत्तिसाध्यके सर्वत्रैवाव्याप्तेः तदभिप्रायेण लक्षणान्तरस्यावतारणीयत्वादिति गगने अनिरिक्त एव तदभावः स्वीकरणीयः स च न साध्यवद्भिन्नवृत्तिरिति न दोषः । साध्यवद्भिन्ने घटते इत्यनेनानवच्छिन्नाया एव वृत्तेर्विवक्षणाञ्च घटाकाशसंयोगात्मकाभावमादाय दोष इति तु न श्रद्धेयं तथा सति सुषुप्त्यादिकालावच्छेदेनास्मदाद्यात्मवृत्तौ स्वाध्यायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकज्ञानत्वाद्यभावे साध्ये सुखादावव्याप्तिस्तत्र साध्यवद्भिन्ने ईदृशे तादृशसम्बन्धेन निरवच्छिन्नवृत्तिकस्य ज्ञानत्वरूपाभावस्य तेन सम्बन्धेन सुखाद्यधिकरणे ऽस्मदाद्यात्मन्यपि वृत्तेः उत्पत्तिकालावच्छिन्नघटावृत्तित्तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्ताभावादिसाध्यकघटत्वादिहेतावव्याप्तिश्च ॥

संयोगाभावनिष्ठयोर्व्याप्यवृत्तित्वाव्याप्यवृत्तित्वयोः प्रतियोगिसामानाधिकरण्यप्रतियोगिवैयधिकरण्ययोर्वक्ष्यमाणरीत्या न विरोध इत्यभिप्रायेणाव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलेऽव्याप्या लक्षणान्तरप्रवतारयति कर्मादाविति ॥

(दी०) कर्मादौ संयोगाद्यभावस्य भिन्नत्वे मानाभावादाह साध्यवदिति । हेतोः साध्यवत्पक्षभिन्नदृष्टान्तवृत्तित्वेनाव्याप्तेराह सकलेति । साकल्यं साध्याभाववति साध्ये च बोध्यं साध्याभावो वा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यस्तेन विपक्षैकदेशनिष्ठाभावप्रतियोगिनि व्यभिचारिणि नातिव्याप्तिः न वा नानाव्यक्तिसाध्यकसद्देतावव्याप्तिः । अव्याप्यवृत्तिसाध्यकव्याप्यवृत्तिसद्देतावव्याप्तेर्व्यभिचारिणि चाव्याप्यवृत्तावतिव्याप्तेर्वारणाय अभावद्वये प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं बोध्यम् । हेत्वभावो ऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणः तत्प्रतियोगित्वं च हेतुतावच्छेदकरूपेण बोध्यम् तेन द्रव्यत्वाद्दौ साध्ये विशिष्टसत्तादौ नाव्याप्तिः न वा विशिष्टसत्ता-

त्वादिना तादृशाभावप्रतियोगिनि सत्तादावतिप्रसङ्गः ॥

(गा०) इदं त्ववधेयम् । द्रव्यवृत्तिसंयोगाभावो न गुणादौ स्वीक्रियते अपि तु क्लृप्ततद्वृत्तिसंयोगवत्त्वप्रकारकप्रमाविषय-
त्वाद्यभाव एव संयोगाभावत्वं कल्प्यते अनन्तगुणाद्य-
धिकरणे संयोगाभावकल्पनामपेक्ष्य तथाविधैकाभावे संयो-
गाद्यभावत्वकल्पने लाघवात् । न च संयोगवत्त्वप्रकार-
कप्रमाविषयत्वाद्यभावे द्रव्यत्वाभावे द्रव्यभेदे संयोगिभेदादौ
वा संयोगाभावत्वं कल्प्यत इत्यत्र विनिगमकाभाव इति वाच्यम् ।
तादृशाभावानां समनियततयाऽभेदात् । एवं च द्रव्यवृत्तिसंयोगा-
भावगुणवृत्तिसंयोगाभावयौर्भेदः सप्रमाण एव । अथैवं द्रव्यत्वाभावा-
दीनामप्यानन्त्यापत्तिः । कर्मादौ गुणवृत्तिद्रव्यत्वाभावो न कल्प्यते
अपि तु क्लृप्ततद्वृत्तिद्रव्यगुणान्यतरत्वाभाव एव तदभावत्वमि-
त्यादितर्कगवेषणया कर्मादिवृत्तिद्रव्यत्वाद्यभावस्य गुणादिवृत्तितद-
भावतो भेदासिद्धिरिति चेत् । इष्टमैवैतदधिकरणभेदेनाभावभे-
दवादीनां न चैवं संयोगाद्यभावत्वकल्पनायां धर्मिणामप्यानन्त्या-
दुक्तविनिगमकाभावसम्भव इति वाच्यम् । विनिगमनाविर-
हेणापि द्रव्यत्वाभावादौ संयोगाद्यभावत्वकल्पनाया निष्प्रत्यूहत्वा-
दिति । हेतोरिति । नानाधिकरणकस्येत्यादिः । अव्याप्तेरिति एतद्रुप-
यनेतद्रसादित्यादावेतद्रूपाधिकरणस्य द्वित्वादिना भेदसत्त्वेऽपि
व्यासज्यवृत्तिधर्मानवाच्छिन्नत्वेन साध्यवन्निष्ठप्रतियोगितायाः प्र-
तियोग्यवृत्तित्वेन वा भेदस्य विशेषितत्वेन लक्षणगमनसम्भवान्नास-
म्भवो दर्शितः । साकल्यमिति । बोध्यमित्यस्य विशेषणमित्यादिः ।
अत्र साध्याभाववति साकल्यविशेषणसत्त्व एव साध्ये तद्विशेषण-
व्यावृत्तिः सङ्गच्छते अन्यथा साध्याभाववत्तायाः हेतुमत्साधारण्येऽपि
साध्याभाववद्यत्किञ्चिद्रव्यकिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमादाय नानाव्य-
क्तिसाध्यकसङ्केतौ लक्षणसमन्वयसम्भवादतः साध्ये तदभाववति
चेत्यनुक्त्वा साध्याभाववति साकल्यविशेषणं प्रथमतो दर्शितम् । न
च साध्याभाववति साकल्यविशेषणासत्त्वेऽपि बह्विमान् पर्वतान्य-
त्वादित्यादावतिव्याप्तिवारणमेव साध्ये साकल्यविशेषणप्रयोजनम-
स्ति उभयत्र साकल्यविशेषणादाने यत्किञ्चित्साध्याभाववति प-

र्धते हेत्वभावसत्त्वेनातिव्याप्तिः साध्ये साकल्यविशेषणस-
 त्वे तु हृदादेरेव सकलसाध्याभाववत्तया तत्र हेतुसत्त्वेना-
 तिव्याप्त्युद्धारान्नांकाभिप्रायवर्णनं सम्यगिति वाच्यं साध्या-
 भाववति साकल्यविशेषणासत्त्वे साध्ये साकल्यविशेषण-
 स्योक्तातिव्याप्तिवारणप्रयोजनकत्वसम्भवेऽपि साकल्यविशेषणस्य
 वक्ष्यमाणप्रयोजनस्यैव वास्तवतया तस्य साध्याभाववति सा-
 कल्यविशेषणसत्त्व एव सङ्गतेरादौ तत्प्रदर्शनस्योचितत्वात् । व-
 स्तुतस्तु साध्ये साकल्यविशेषणं परित्यज्य साध्याभावे सा-
 ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानिवेशरूपकल्पान्तरस्यावल-
 म्बनीयतया चरममेव तत्प्रदर्शनमुचितं साध्ये तदभावव-
 ति च बोध्यमित्युक्त्वा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता-
 को वाऽभावो ग्राह्य इत्युक्ते साध्याभाववति च साकल्यं नि-
 वेद्यते साध्याभावो वा एतादृशो निवेद्यते इत्येतादृशविक-
 लः प्रतीयते स चाविवाक्षित इति सारम् । अव्याप्तिवारणा-
 य साध्याभावे साकल्यविशेषणे धूमवान् वह्नेरित्यादौ साध्य-
 तावच्छेदकीभूतसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसकलसा-
 ध्याभावाधिकरणं गुणादिरेव स्यादयोगोलकादेर्हृदासंयुक्त-
 त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानधिकरणत्वादित्यतिव्याप्तिः व-
 ह्निमत्त्वप्रकारकप्रमाविषयो धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकी-
 भूतस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतत्तद्विपक्षावृत्तित्वावच्छि-
 न्नाभावस्य तत्तद्विपक्षमात्रवृत्तितया सकलसाध्याभावाधिक-
 रणाप्रसिद्धाव्याप्तिश्चेति तदुपेक्ष्य साध्ये साकल्यविशेष-
 णं निवेशितम् । ननु साध्ये साकल्यविशेषणदानेऽपि पर्व-
 तीयवह्नेर्द्वित्वादिना ऽभावसत्त्वेन सकलसाध्याभावसत्त्वात् ध्या-
 सज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेनाभावविशेषणे च वह्निधूमोभय-
 वान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः वह्निमत्तत्तथाविधसकलसा-
 ध्याभावानधिकरणत्वात् साध्यतावच्छेदकातिरिक्तो यो व्या-
 सज्यवृत्तिधर्मस्तदनवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशने च ला-
 घवात्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेवाभावे विशे-
 षणमुचितं किं साध्ये साकल्यविशेषणेनेत्यभिप्रेत्य तथैवाह
 साध्यतावच्छेदकोति । साध्याभाववति साकल्यविशेषण-

प्रयोजनमाह विपक्षेति । वैकल्पिकयोः साध्यतद्भावयोः सा-
कल्यसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशेषणयोर्व्यावृ-
त्तिमाह न वेति । एकव्यक्तिके एतद्रूपवानेतद्रसादित्यादौ हेत्व-
धिकरणे पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावो न प्रतियोगितावच्छे-
दकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणः पूर्वक्षणादिवृत्तित्वविशिष्टैतद्रूपा-
देरेतद्रसाधिकरणे वृत्तेरेतद्रूपतद्रूपोभयत्वावच्छिन्नाभावोऽपि न त-
था प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणाप्रसिद्धेरेति तत्र लक्ष-
णसङ्गतिरित्यतो नानाव्यक्तिक इत्युक्तम् । अत एवाव्याप्तिरेवो-
क्ता नासम्भवः । अत्र च नानाव्यक्तिसाध्यकत्वं व्यधिकरणव्यवृ-
त्तिसाध्यतावच्छेदकत्वम् । अत एव एतद्व्यक्तिवृत्तियावद्धर्मवा-
नेतत्वादित्यादौ नानाव्यक्तिसाध्यके ऽव्याप्तिविरहेऽपि न क्षतिः ।
अव्याप्यवृत्तीति । कपिसंयोग्येतद्वृक्षत्वादित्यादावित्यर्थः अ-
व्याप्तेर्वारणायेत्यन्वयः । व्यभिचारिणि चेति । पृथिवी कपिसंयो-
गादित्यादौ चेत्यर्थः । अभावद्वये साध्याभावे हेत्वभावे च
तथा चाव्याप्यवृत्तिसाध्यकव्याप्यवृत्तिसङ्घेतावव्याप्तिवारणाय सा-
ध्याभावे व्यभिचारिणि चाव्याप्यवृत्तावतिव्याप्तेर्वारणाय हे-
त्वभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यमित्यर्थः । यद्यापि हेत्वभावे
प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशेषणस्यावश्यकतया कपिसंयोगी कपि-
विभागादित्यादौ चाव्याप्यवृत्तिहेतुके ऽव्याप्तिवारणप्रयो-
जनकत्वं साध्याभावे तद्विशेषणस्य सम्भवतीति व्याप्यवृत्ती-
किञ्चित्करं तथापि हेत्वभावे तद्विशेषणप्रतिसन्धानं विनै-
व व्याप्यवृत्तिहेतुकस्थले व्याप्तिनिर्णयो भवतीत्येतदभिसन्धायैव
तदुक्तं प्रतियोगिवैयधिकरण्यं च न प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वम् ।
अव्याप्यवृत्तिसाध्यके तथाविधहेतुके च तादृशसाध्याभावहेत्व-
भावाप्रसिद्धा ऽव्याप्तेः अपि तु प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं त-
था च प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावाधिकरणे-
षु यावत्सु प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वाविशिष्टः सन् वर्तते योऽभा-
वस्तत्प्रतियोगित्वमर्थः तेन कपिसंयोग्येतत्त्वादित्यादौ क-
पिसंयोगाद्यनधिकरणगुणादिवृत्तित्वोपलक्षितकपिसंयोगाद्यभावस्य
हेत्वधिकरणे सत्त्वेऽपि नाव्याप्तिः न वा एतद्वृक्षत्वा-
न कपिसंयोगादित्यादौ तथाविधकपिसंयोगाभावस्य सक-

लसाध्याभावाधिकरणे सत्त्वेऽप्यतिव्याप्तिः प्रतियोग्यनधिकरणीभूतसाध्याभावाधिकरणयावन्निष्ठस्वप्रतियोग्यनधिकरणताका-
 भावप्रतियोगित्वमिति फलितोऽर्थः । प्रथमे साध्यतावच्छेद-
 कसम्बन्धेन चरमे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यन-
 धिकरणत्वं बोध्यं तेनायमात्मा आत्ममहाकालान्यतरत्वादि-
 त्यादौ व्यभिचारनिरूपकाधिकरणस्य कालस्य कालिकस-
 म्बन्धेनात्मत्वाधिकरणत्वेऽपि नातिव्याप्तिः न वा बह्विमान्
 धूमादित्यादौ साध्याभावाधिकरणयावदन्तर्गतकालज्ञानादिषु
 कालिकविषयित्वादिसम्बन्धेन हेत्वभावप्रतियोग्यधिकरणतास-
 त्वेऽपि असम्भवोऽव्याप्तिर्वा इत्थं च प्रतियोगित्वे सम्ब-
 न्धविशेषावच्छिन्नत्वेन न निवेशनीये सम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रति-
 योगिताकयोः साध्याभावहेत्वभावयोरुक्तसम्बन्धेन प्रतियोगिस-
 मानाधिकरणतया ऽसम्भवातिव्याप्त्योरनवकाशात् हेत्वभा-
 वोऽपीति अपिशब्देन साध्याभावेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकाव-
 च्छिन्नवैयधिकरण्यं निवेशनीयमिति सूच्यते तेन विशिष्टसत्ता-
 वान् जातेरित्यादौ हेत्वाधिकरणादिषु साध्याभावप्रतियो-
 गिसत्त्वादेः सत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः । अत्र साध्याभावोऽपीत्युक्तौ अ-
 भिमतत्त्वेन हेत्वभावपरामर्शासम्भवः तत्र हेत्वभावपदोपादाने
 ऽक्षराधिक्यमिति तन्नोक्तं तत्प्रतियोगित्वं साध्याभाववन्निष्ठा-
 भावप्रतियोगित्वं हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतुतावच्छेदकावच्छि-
 न्नामित्यर्थः । हेत्वभावनिष्ठप्रतियोगिवैयधिकरण्यशरीरे स्वप्रतियो-
 गितावच्छेदकावच्छिन्ननिवेशस्य प्रयोजनमाह द्रव्यत्वादाविति ।
 विशिष्टेति गुणकर्मन्यत्वविशिष्टेत्यर्थः । प्रतियोगितायां हेत्वभाव-
 प्रतियोगितायां हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशस्य प्रयोजन-
 माह न वेति । अत्रापि द्रव्यत्वादौ साध्य इत्यनुषज्यते । विशि-
 ष्टसत्तात्वादिना गुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्तात्वादिना तृतीयार्थ-
 श्चात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तस्याभावेऽन्वयः प्रतियोगि-
 पदार्थैकदेशप्रतियोगित्वान्वितमवच्छिन्नत्वं वा तदर्थः । तादृशा-
 भावेति । सकलसाध्याभाववन्निष्ठाभावेत्यर्थः । न च हेत्वभावे प्रतियो-
 गितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यस्थले हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न-
 वैयधिकरण्यमेव निवेद्यतां ततोऽपि तत्प्रयोजननिर्वाहान् त-

या च द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ गुणादिनिष्ठविशिष्टसत्ताभाव-
स्य हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणतयैवातिव्याप्तिवारण-
सम्भवात्प्रतियोगितायां हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशन-
मफलमिति वाच्यं हेत्वभावे हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नवैय-
धिकरण्यनिवेशे सकलसाध्याभाववन्निष्ठा या हेतुतावच्छेदका-
वच्छिन्नानधिकरणवृत्तित्वविशिष्टनिरूपिताधिकरणता तन्निरूप-
काभावप्रतियोगित्वमर्थः स्यात्तदपेक्षया सकलसाध्याभा-
ववन्निष्ठा या हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नयादृशप्रतियोगितावच्छेदका-
वच्छिन्नानाधिकरणता तद्वत्स्वरूपास्मदीयफलितार्थस्यागुरुत्वा-
त् न च ममापि सकलसाध्याभाववन्निष्ठं यद्धर्माव-
च्छिन्नानाधिकरणत्वं तद्धर्मवत्त्वमित्येवार्थः स चातिलघुरेवे-
ति वाच्यम् । एतादृशार्थकरणे मूलोक्तं प्रतियोगिताया व्याप्ति-
त्वं व्याह्रन्तेति मूलानुसारेण दीधितिकृता गुर्वर्थानुसरणा-
त् उक्तविशेष्यविशेषणभावेनानिवेशे व्यर्थविशेषणतानवका-
शात् । केचित्तु हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यनिवेशे सक-
लसाध्याभाववन्निष्ठविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नव्यधिकरणाभावप्रतियो-
गित्वरूपव्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानस्य गुणऽपि सत्त्वात् बा-
धानवतारदशायां तत्र द्रव्यत्वानुमित्यापत्तिः अस्मन्मते तु
तत्प्रतियोगित्वं चेत्यतो लब्धस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकहेतु-
तावच्छेदकस्य व्याप्तिर्या तद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्य गु-
णेऽपि भ्रमत्वादित्याहुः ॥

एतल्लक्षणं दूषयित्वोत्तरलक्षणमवतारयति यत्रैकव्यक्तिकमिति ॥

(दी०) यत्रैकव्यक्तिकं साध्यं विपक्षो वा तत्र निर्धूम-
त्वादिव्याप्ये तत्त्वेन साध्ये निर्वहित्वादौ चाव्याप्तिः तत्र हे-
त्वभावस्य बह्वशादेः प्रत्येकं यावद्विपक्षादतितात्वादत आह सा-
ध्यवदन्येति । अत्रान्योन्याभावस्य साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वं व्युत्पत्तिबललभ्यं न हि भवति नीलो घटो
घटादन्य इति ॥

(गा०) यत्रैकव्यक्तिकं साध्यं तत्राव्याप्तिरित्यन्वयः । एतद्दू-

पवानेतद्रसादित्यादावनेकाशेषत्वरूपसाकल्यस्य साध्ये ऽसत्त्वादिति भावः । साध्ये साकल्यविशेषणं परित्यज्य कल्पान्तरानुसरणात् तत्रैतदोषावकाश इत्यत आह विपक्षो वेति । विपक्षः साध्याभाववान् अत्रापि एकव्यक्तिक इत्यस्य विपरिणतस्यानुषङ्गः तथा चैतद्वदभिन्नं पटत्वादित्यादौ साध्याभाववत्येतद्घटादौ साकल्याप्रसिद्धा ऽव्याप्तिरित्यर्थः । सकल्पदस्याशेषमात्रपरत्वे दोषान्तरमाह निर्धूमत्वादिव्याप्य इति । तत्त्वेन निर्धूमत्वव्याप्यत्वेन तथा च धूमत्वावच्छिन्नाभावव्याप्यवान् बहिर्त्वावच्छिन्नाभावादित्यादावित्यर्थः । धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावे साध्ये एकव्यक्तिकतया पूर्वदोषाक्रान्तत्वेन तद्व्याप्यसाध्यकानुसरणं निर्धूमत्वव्याप्यजलत्वादेस्ताद्रूप्येण साध्यतायां सङ्केतवानुपपत्तिरतस्तत्त्वेनेत्युक्तम् । हेत्वभावस्येति । अथ बह्व्यात्मकहेत्वभावस्य प्रत्येकं सकलसाध्याभाववाग्निष्ठत्वासम्भवेऽपि सकलतन्निष्ठबह्व्यभावादिभेदप्रतियोगितामादायैव लक्षणं सङ्गमनीयं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशादेव व्यभिचारिणि सम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकहेत्वभावमादायातिप्रसङ्गानवकाशेन हेत्वभावप्रतियोगितायां हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वानिवेशात् । यत्तु बहिर्मज्ञेदेहेतुताभिप्रायको ऽयं ग्रन्थः तत्र हेतुभेदमादायापि लक्षणगमनासम्भवात् भेदभेदस्यानवस्थाभयेनाधिकरणस्वरूपस्य स्वीकरणीयतया तस्य च प्रत्येकविश्रान्ततया यावद्विपक्षवृत्तित्वासम्भवादिति तन्न । आकाशाभावाद्यधिकरणकभेदभेदस्याकाशाभावाद्यधिकरणस्वरूपतया तस्य च यावद्विपक्षवृत्तित्वेन तमादायैव लक्षणगमनसम्भवात् । न चैतादृशरीत्याकाशाभावमादाय भेदहेतुकव्यभिचारिण्यतिप्रसक्त्या हेत्वभावत्वेन सकलसाध्याभावाधिकरणवृत्तित्वं विवक्षणीयं तथा सत्यधिकरणस्वरूपाभावस्य स्वस्मिन्नेव तदभावत्वेन वृत्तिरिति नातिव्याप्त्यवकाशः । एवं चाकाशाभावादाय नोकाव्याप्तिपरिहारसम्भव इति वाच्यम् । उक्तस्थले आकाशाभावस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यविरहादेवातिव्याप्तिवारणसम्भवेन तादृशविवक्षाया निष्प्रयोजनकत्वात् बहिर्मज्ञेदेहेतुकस्थले च साध्याभावाधिकरणस्य

हेतुरूपप्रतियोग्यनाधिकरणत्वेनाकाशाभावरूपहेतुभेदस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेनाव्याप्तिवारणसम्भवादिति । अत्र केचित् । यत्र बह्व्यभावान्यत्वविशिष्टनिर्धूमत्वव्याप्यं साध्यं बह्व्यभावान्यत्वविशिष्टबह्व्यभावो हेतुस्तत्र बह्व्यभावस्यापि सकलसाध्याभाववदन्तर्गतया तत्र बह्व्यभावभेदासत्त्वेन तमादाय लक्षणगमनासम्भवात् । न च तादृशविशिष्टहेतुकस्थले हेतुभेदस्य सकलसाध्याभाववन्निष्ठत्वासम्भवेऽपि अखण्डविशिष्टात्यन्ताभावस्य तथात्वमादायैव लक्षणं सङ्गमनीयमिति वाच्यं प्राचीनमते विशेषणाभावाविशेष्याभावाभ्यामनतिरिक्ततया तादृशविशिष्टाभावस्य बह्व्यभावत्ववह्युभयरूपत्वेन सकलसाध्याभाववन्निष्ठत्वासम्भवात् । अथैवमपि विषयितादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य बह्व्यभावात्यन्ताभावस्याखण्डतया सकलधूमवन्निष्ठतया तमादायैव लक्षणं सङ्गमनीयमिति चेन्न वृत्त्यनियामकतया विषयितादिसम्बन्धानामत्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । संयोगादिरूपव्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकबह्व्यभावात्यन्ताभावस्याखण्डस्य सकलधूमवन्निष्ठत्वेऽपि तदभावप्रतियोगिता न हेतुतावच्छेदकीभूतबह्व्यभावत्वावच्छिन्ना तत्र लाघवेनाभावत्वस्यैवावच्छेदकत्वादिति न तमादायापि लक्षणसङ्गतिः । न च गुरुधर्मावच्छिन्नहेतुकस्थले लक्षणसङ्गमनाय पारिभाषिकमेवावच्छेदकत्वं हेतुतावच्छेदके निवेश्यं तथा च बह्व्यभावत्वादेरपि तादृशावच्छेदकत्वमक्षतमेवेति वाच्यम् । एतल्लक्षणस्य पारित्याज्यतया निखिलदोषोद्धारनावश्यकत्वेन पारिभाषिकावच्छेदकत्वं न निविष्टमित्यभिप्रायेण तद्दोषदानादिति वदन्ति । तदसत् तथा सत्यपि सकलसाध्याभाववन्निष्ठकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकबह्व्यभावाद्यभावमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवात् । न च जन्यमाश्रयकालांपाधितानये साध्याभाववति पर्वतादौ कालिकसम्बन्धेन बह्व्यभावादिसत्त्वान्तप्र तत्सम्बन्धेन तस्याभावो न वर्तत एवेति वाच्यं कालिकसम्बन्धेन तत्र बह्व्यभावसत्त्वेऽपि प्रतियोग्यनाधिकरणीभूतबह्व्यमदवयवावच्छेदेन तत्र तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावस्यापि सत्त्वात् । एवं विशिष्टाभावस्य विशेष्याभावः

विशेषणाभावाभ्यामनतिरिक्तत्वे द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावेवा-
 व्याप्तिसम्भवे तदुपेक्ष्याभावसाध्यकाभावहेतुकस्थलानुधावने बीजा-
 भावात् । तस्मात् प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव प्रतियोगिवै-
 यधिकरण्यं निविष्टं प्रतियोगिता च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धाव-
 च्छिन्नैव निविष्टेत्याशयेनैव तदोषदानम् । हेतुतावच्छेदकस-
 म्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यदाने तु अप्रिमलक्षणापेक्ष-
 या गौरवमेव तल्लक्षणावतारे बीजं बोध्यम् । एतेन स-
 कलशब्दस्य व्यापकतार्थकतया साध्याभावव्यापकीभूताभावप्र-
 तियोगित्वमेव निष्कृष्टैतल्लक्षणार्थः धूमवान् वह्नेरित्यादौ प्रमेय-
 त्वादिना वह्न्यभावस्य साध्याभावव्यापकत्वंऽपि न क्षतिः
 यद्रूपवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं साध्याभावव्यापकतावच्छेदकं
 तद्रूपवत्त्वस्यैव लक्षणत्वात् एवं च हेत्वभावे प्रतियोगिवैयधि-
 करण्यं न निवेद्यते व्यापकतालक्षणे प्रतियोगिवैयधिकरण्यानिवे-
 शेनाव्याप्यवृत्तिहेतुकव्यभिचारिणि हेत्वभावस्य साध्याभावव-
 न्निष्ठहेतुरूपाभावप्रतियोगितया व्यापकत्वासम्भवेनातिप्रसङ्गाव-
 हात् । व्यापकताशरीरे च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभा-
 ववन्निष्ठत्वमभावे निवेद्यते तेन वह्न्यभाववति कालिकादिस-
 म्बन्धेन धूमादिरूपाभावस्य वृत्तावपि धूमाभावादेर्न साध्या-
 भावव्यापकताक्षतिः सत्तावान् जातेरित्यादौ साध्याभाववति
 हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धा ऽव्याप्तिश्च लक्षणपञ्चक
 एव दोषः अस्तु वा हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमत्ताज्ञानं
 प्रति यादृशसम्बन्धेन हेत्वभाववत्ताग्रहः प्रतिबन्धकस्तादृशसम्ब-
 न्धेन स्वावच्छिन्नाधिकरणभिन्नसाध्याभावाधिकरणकं यद्यत्स्वं
 तन्निष्ठत्वमेव साध्याभावव्यापकतावच्छेदकत्वम् इत्थं च सत्ता-
 वान् जातेरित्यादौ एतादृशं स्वं जातित्वाभावत्वादिकमेव
 तन्निष्ठं च जात्यभावत्वादिकमिति लक्षणसमन्वयः इत्थं च ए-
 तद्वृक्षत्ववान् कपिसंयोगादित्यादौ कपिसंयोगाभावत्वावच्छि-
 न्नानधिकरणत्वाप्रसिद्धा कपिसंयोगाभावत्वस्य साध्याभावव्या-
 पकतावच्छेदकत्वादित्येवामिदं विचारणाय हेत्वभावे प्रतियोगिवैयधि-
 करण्यविशेषणं देयमेव न देयमत्र वा अधिकरणत्वाभावस्यै-
 वाधिकरणभिन्नत्वस्थाने निवेशनीयत्वात् कपिसंयोगाभावादेरि-

व तदधिकरणताया अप्यव्याप्यवृत्तितया तदभावस्य सा-
ध्याभाववति सत्त्वेनातिव्याप्त्यनवकाशात् । अधिकरणत्वाभावश्च
भावप्रतियोगिकतया ऽतिरिक्त एवेति विशेषणताविशेषणैव त-
द्वत्त्वं साध्याभाववति विशेषणीयमिति । एवं च निर्धूमत्वव्याप्य-
वान् निर्वाहत्वादित्यादौ हेत्वभावस्य वह्न्यादेः प्रत्येकं यावद्विपक्षा-
वृत्तित्वेऽपि हेत्वभावत्वेन तेषां साध्याभावव्यापकत्वान्नाव्याप्तिरिति
पूर्वपक्षो ऽप्यकिञ्चित्करः यत्र यावतां साध्याभाववतां सम्भव-
स्तत्र प्रातिस्विकरूपेण तत्तदधिकरणवृत्तित्वमेव हेत्वभावविशे-
षणतया लक्षणघटकं न तु साध्याभावव्यापकत्वमित्यभिप्रायेणैवै-
तदोषदानात् प्रकारान्तरानुसारेण परिष्कारे सकललक्षणानामेष
परिष्कारसम्भवादिति कृतं पल्लवितेन । परे तु निर्धूमत्वव्याप्ये
तत्त्वेन साध्ये इत्यस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकधूमाभावव्याप्ये साध्ये तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
वह्न्यभावादावव्याप्तिरित्यर्थः । तत्र च हेतोरपि सकलसाध्या-
भाववदन्तर्गततया तत्र हेतुभेदासत्त्वेन न वह्न्यभावभेदमादाय
लक्षणसङ्गतिरित्यव्याप्तदुर्वारैव तथाहि सामानाधिकरण्यसम्ब-
न्धेन पर्वतत्वादौ वर्तमानस्य वह्नेस्तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाभावस्य पर्वतादौ सत्त्वेन तत्र सामानाधिकरण्यस-
म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावसत्त्वात् साध्याभावाधिकर-
णत्वमविवादेमेवेति ध्येयमित्याहुः । साध्यवद्वाक्यविशेषभेदमादाया-
व्याप्तिं परिहरति अत्रेति । साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमिति
साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्त्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताक-
त्वमित्यर्थः । तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ तत्तद्वह्निमत्त्वावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकभेदमादाय न दोषः तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदक-
तायास्तत्ताविशिष्टवह्निमत्त्व एव पर्याप्तत्वात् । व्युत्पत्तिबललभ्यम्
अन्यादिपदसमभिव्याहारलभ्यं नञादिपदसमभिव्याहारज्ञानस्येव
तादृशपदसमभिव्याहारज्ञानस्याप्यन्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकाभावशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव जनकत्वादिति भावः ।
व्युत्पत्तिबललभ्यमित्यनेन यथाश्रुतलक्षणवाक्यार्थ एवायमिति सू-
चितं तादृशसमभिव्याहारस्थले तत्प्रतियोगिताकाभावमात्रबोधे
ऽतिप्रसङ्गं सूचयति न हि भवतीति । प्रामाणिकव्यवहार इति

शेषः । तथा चान्वयिप्रतियोगिकाभावमात्रबोधे नीलघटेऽपि पी-
तघटादिभेदसत्त्वेन तादृशव्यवहारोऽपि स्यादिति भावः । द्रव्यं
न घट इत्याद्यप्रयोगादनुयोगितावच्छेदकावच्छेदेनैवान्योन्याभा-
वादिरन्यादिपदेन प्रत्याख्यते अनुयोगितावच्छेदकश्च प्रतियो-
ग्यवृत्तिरेव धर्म इति प्रकाशकृदङ्गीकृतव्युत्पत्त्यन्तरविरोधात् घटो
घटादन्य इति प्रयोगवारणसम्भवाग्रील इति । घटादन्य इत्यादौ
प्राचीनमते पञ्चम्याः प्रतियोगित्वमर्थः । तत्र च प्रकृत्यर्थस्य
घटत्वादिविशिष्टस्य घटत्वाद्यवच्छिन्नत्वविशिष्टाधेयतासम्बन्धे-
नान्वयः । अथ वा केवलाधेयत्वमेव घटस्य सम्बन्धः ध-
र्मिपारतन्त्र्येण घटत्वादेरपि अवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तत्रान्वयोप-
गमात् एकविशेषणत्वेनोपस्थितस्याप्यन्यत्र पारतन्त्र्येणान्वयस्व
व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । प्रतियोगित्वस्य व्युत्पत्तिवैचित्र्येण अन्य-
पदार्थैकदेशे भेदे निरूपकतासम्बन्धेनान्वयः घटादन्य इत्यादौ
च निरूपकतासम्बन्धेन घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताविशिष्टो ल-
क्षणया घटादिपदार्थः तत्पुरुषस्थले पूर्वपदस्य तत्तद्विभक्त्यन्ता-
र्थविशिष्टे लाक्षणिकत्वात्तादृशघटादिपदार्थस्य चाभेदसम्बन्धेन
भेदेऽन्वयः । नवीनमते घटादन्य इत्यादावनुयोगित्वं पञ्च-
म्यर्थस्तत्र च प्रकृत्यर्थस्य घटत्वादिविशिष्टस्य स्ववृत्तिघ-
टत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकतासम्बन्धेनान्वयः । अनुयोगि-
तायाश्चाश्रयतासम्बन्धेन भेदेऽन्वयः समासस्थले च घटत्वाव-
च्छिन्नानिरूपितानुयोगिताविशिष्टे पूर्वपदस्य लक्षणा तस्य चा-
भेदसम्बन्धेन भेदेऽन्वयः । अथैव साध्यवदन्यावृत्तित्वमित्ये-
तादृशलक्षणवाक्यादभेदसम्बन्धेन तादृशप्रतियोगिताविशिष्टविशे-
षितस्तादृशानुयोगिताविशिष्टविशेषितो वा यो भेदस्तद्वदवृत्तित्वमेष
प्रतीयते । तथा चानुमित्यौपयिकव्याप्तिस्वरूपजिज्ञासायां ता-
दृशलक्षणाभिधाने ऽर्थान्तरप्रसङ्गस्तादृशप्रतियोगितासम्बन्धे-
न तादृशानुयोगितासम्बन्धेन वा साध्यवद्विशेषितभेदवदवृ-
त्तित्वाज्ञानस्यैव लाघवेनानुमितिहेतुत्वात् । इति चेन्न । यादृशव्या-
प्तिज्ञानमनुमितिहेतुस्तस्यामेवास्य तात्पर्यात् । शाब्दबोधविषयत्वे-
ऽपि तन्मूलकोद्दीक्यव्याप्तिविषयकमानसोपनीतज्ञानस्यैव तादृशता-
त्पर्यनिर्वाह्यत्वात् । तादृशशाब्दबोधस्यापि कथं चिदुपपादयितुं

शक्यत्वाच्च नीलो घटः कम्बुग्रीवादिमदन्य इत्यादिवाक्यस्याप्र-
माणत्वात् पटः कम्बुग्रीवादिमदन्य इत्यादिवाक्यस्य प्रमाण-
त्वात् । अन्ययितावच्छेदकनिरूपितपारिभाषिकमवच्छिन्नत्वं प्र-
तियोगितायां भासत इत्युपेयम् अतः साध्यवदन्य इत्यादौ मतु-
बन्तप्रतिपाद्यतावच्छेदकस्य साध्यसम्बन्धस्य साध्यापेक्षया-
गुरुतयानवच्छेदकत्वेऽपि नोक्तलक्षणवाक्यार्थाप्रसिद्धिः पारिभाषिकं
तदवच्छिन्नत्वं च तद्विशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभावीया या या प्रति-
योगिता तत्तदवच्छेदकत्वाभावकूटवदवच्छिन्नत्वं एतादृशा-
वच्छिन्नत्वस्य च सम्बन्धतया प्रातिस्विकरूपेण तत्तत्प्र-
तियोगिताव्यक्तीनां दुर्ज्ञेयत्वेऽपि न क्षतिः सम्बन्धज्ञा-
नस्य विशिष्टबुद्धावनपेक्षितत्वात् अनुमितिं प्रति च
साध्यावच्छिन्नप्रतियोगितावगाहिज्ञानमेव कारणं लाघवात् न
तु साध्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावगाहिज्ञानमित्यनुमित्यौपयि-
कव्याप्तिशरीरे तादृश्येव प्रतियोगिता निवेश्यते कम्बुग्रीवादिमत्वा-
न् घटादित्यादौ विशेषदर्शिनामनुमितेः प्रामाणिकत्वे निरुक्तपा-
रिभाषिकावच्छिन्नत्वमेवानुमित्यौपयिकव्याप्तिघटकं तादृशगुरुध-
र्मावच्छिन्नसाध्यकानुमानस्य केवलान्वयिसाध्यकसमशीलतावादि-
नस्तु स्वरूपसम्बन्धरूपमेवावच्छिन्नत्वं व्याप्तिशरीरे निवेशयन्तीति
समासः मूले केवलान्वयिन्यभावादित्यादौ एतादृशलक्षणप-
ञ्चकस्य केवलान्वयिनि अप्रसिद्धेरित्यर्थः । न च हेतुतावच्छेदक-
सम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वस्यावश्यं निवेशनीयतया सत्ता-
वान् द्रव्यत्वादित्यादौ अव्याप्तिरस्तीति केवलान्वयिसाध्यकमात्रे
अव्याप्तिकथनमसङ्गतमिति वाच्यम् । केवलान्वयिपदेन हेतुताव-
च्छेदकसम्बन्धेन यत्किञ्चिदधिकरणवृत्त्यभावाप्रतियोगित्वरूपके-
वलान्वयित्वाश्रयसाध्यकमात्रस्योक्तत्वात् । अथवा हेतुतावच्छेदक-
सम्बन्धेन वृत्तित्वमनिवेश्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तो यो
हेतुप्रतियोगिकः सम्बन्धः तदन्यसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वमेव नि-
वेश्यं बाह्यमान् धूमादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन धूमादेः साध्याभा-
वद्वृत्तिवेऽपि तत्सम्बन्धस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तत्वात्
हेतुप्रतियोगिकत्वाच्च लक्षणाघटकतया तदन्यसम्बन्धेन तद्वृत्ति-
त्वाभावः अस्त्येवेति भावः । एवं च सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ

हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वाप्रसिद्धावपि हे-
तुतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तहेतुप्रतियोगिकसम्बन्धान्यविशेषणता-
विशेषादिना वृत्तित्वप्रसिद्धा नाव्याप्तिरिति ध्येयम् ॥

इति श्रीगदाधरभट्टाचार्यविरचिता शिरोमणिकृतश्या-
सिपञ्चकव्याख्याया विवृतिः समाप्ता ॥



अनुमानगादाधर्याम्

सिंहव्याघ्रप्रकरणम् ।

(चि०) नापि साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वम् । साध्यवैयधिकरण्यानधिकरणत्वं वा तदुभयमपि साध्यानधिकरणानधिकरणत्वं तच्च तत्र यत्किञ्चित्साध्यानधिकरणाधिकरणे धूमे चाप्रसिद्धम् ॥

(दी०) नापीति । साध्यमसमानाधिकरणं यस्य यदाधिकरणानधिकरणं साध्यं तत्त्वं साध्यनिष्ठासामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वम् । साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वमिति यावत् । तदनधिकरणत्वमित्यर्थः साध्यवद्भिन्नस्य च साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वात्तद्वृत्तौ नातिप्रसङ्गः साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकाभावप्रतियोग्यधिकरणतासामान्यकत्वमिति निष्कर्षः तेन सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ न दोषः ॥

(गा०) साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वमित्येतल्लक्षणे यदि तदधिकरणावृत्तित्वरूपमसामानाधिकरण्यं निवेद्यते तदा द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः सत्तायाः द्रव्यत्वाधिकरणवृत्तितया तादृशासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वात् तदनधिकरणवृत्तित्वस्यासामानाधिकरण्यपदार्थत्वेऽनन्तरवक्ष्यमाणलक्षणाभेद इत्यतो व्याचष्टे साध्येति । असमानाधिकरणं यस्येत्यत्रासमानाधिकरणपदस्य स्वानधिकरणाधिकरणार्थकत्वे द्रव्यं स्वत्वादित्यादावेवातिव्याप्तिः द्रव्यत्वादेः सत्ताद्यनधिकरणाधिकरणत्वविरहेण यत्पदेन सत्त्वादिरूपादानासम्भवात् सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिश्च सत्तावेदं द्रव्यत्वाद्यनधिकरणाधिकरणत्वादतस्तदधिकरणानधिकरणकत्व-

परतया तत्पदं व्याचष्टे यदधिकरणेति । यदाधिकरणानधिकरणकं साध्यं तत्त्वानधिकरणत्वस्य व्याप्तिव्ये व्याप्तेर्विशिष्टैकार्थरूपतानुपपत्त्या विशिष्टपरामर्शस्यानुमितिहेतुत्वानिर्वाहः यस्वतत्त्वानुगमेन तत्त्वाधिकरणत्वाभावकूटस्य निवेशनीयतया गौरवं चेत्याशयेन यस्वतत्त्वाघटितं साध्यासामानाधिकरण्यपदार्थमाह साध्यनिष्ठेति । साध्यनिष्ठं यदसामानाधिकरण्यं स्वाधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तित्वाभावः तत्प्रतियोगित्वं तत्प्रतियोगिकोऽटिप्रविष्टाधिकरणकत्वं साध्यनिष्ठाभावीयाधेयत्वनिष्ठप्रतियोगितायां निरूपितत्वसम्बन्धेन यदवच्छेदकं तद्वृत्तित्वमितियावत् । वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यनिष्ठाभावो हृदाधेयत्वाभावस्तदीयप्रतियोगितायामुक्तसम्बन्धेनावच्छेदको हृदादिस्तद्वृत्तित्वानधिकरणत्वं धूमादाविति लक्षणसमन्वयः । अत्र साध्यनिष्ठाभावप्रतियोग्याधेयत्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यम् । अन्यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ पर्वतादिसमवेतत्वाद्यभावमादायानुपपत्तेः तथा च सत्तावान् समवायित्वादित्यादौ साध्यनिष्ठाभावीयसमवेतत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणाप्रसिद्धे रव्याप्तिः वह्निमान् धूमादित्यादावपि धूमादेर्योगोलकीयवह्नादिनिष्ठपर्वतादिवृत्तित्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकपर्वतादिवृत्तित्वाद्यव्याप्तिश्च साध्यतावच्छेदकव्यापकीभूताभावनिवेशे च गौरवमित्याशयेन फलितार्थमाह साध्यनिष्ठाधेयत्वेति । अनिरूपकत्वमिह साध्यनिष्ठाधेयतात्वावच्छेदेन ग्राह्यं तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ महानसादेः पर्वतीयवह्निनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वेऽपि नाव्याप्तिः एवं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेनाधेयता निवेशनीया तेनायमात्मा आत्ममहाकालान्तरत्वादित्यादौ कालस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नात्मत्वादिनिष्ठाधेयतानिरूपकत्वेऽपि नातिव्याप्तिः तादृशाधेयत्वानिरूपकेत्यत्राधिकरणत्वमविवक्षितं तदनिरूपकत्वमात्रं निविष्टम् । प्रथमतो द्रव्यं सत्त्वादित्यादाविति व्याप्तराशङ्किततया व्यभिचारिसामान्य एवातिव्याप्तिमुद्धरति साध्यवद्भिन्नस्येति । व्यभिचारनिरूपकाधिकरणस्य चेत्यर्थः । अत्राधिकरणवृत्तित्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन ग्राह्यम् अ-

म्यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निनिष्ठाधेयत्वानिरूपकस्वावय-
वादौ धूमादेः समवायेन वृत्तेरव्याप्यापत्तेः इत्थं च सत्ता-
वान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधि-
करणे सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धात्मकसमवायादि-
सम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः एवं द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादा-
वपि विशिष्टसत्त्वादेः सत्ताद्यनतिरिक्ततया साध्यनिष्ठाधेयत्वा-
निरूपकाधिकरणगुणादिवृत्तित्वानधिकरणत्वासम्भवादव्याप्तिरित्य-
तो निष्कृष्टार्थमाह साध्यनिष्ठेति । अत्रापि पूर्वदोषवारणाय सा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेनाधेयत्वं निवेशनीयम् । एवम-
धिकरणत्वमप्यविवक्षितं तादृशाधेयत्वानिरूपकत्वव्यापकतैवाभा-
वे निवेशनीया तादृशाधेयत्वानिरूपकवृत्तित्वमाश्रित्वं धूम-
वान् वह्नेरित्यादौ वह्न्यधिकरणत्वसामान्याभावस्य साध्यनि-
ष्ठाधेयत्वानिरूपकहृदादिवृत्तित्वादतिव्याप्तिरतो व्यापकतानिवेशः
व्यापकत्वं च तद्वन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं न
तु तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं सर्वस्यैव तथाविधद्वित्वा-
वच्छिन्नाभावप्रतियोगितया तदप्रसिद्धेः न वा तद्वन्निष्ठाभा-
वप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकी-
भूताभावत्वादिकमादाय वह्न्यधिकरणत्वसामान्याभावस्यापि
धूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वव्यापकतया धूमवान् वह्नेरित्यादावति-
व्याप्यापत्तेः अनवच्छेदकत्वं चावच्छेदकतापर्याप्यनधिकर-
णत्वम् । अतो नोभयवज्ज्ञेयमादाय दोषः । अथवा यदधिकरणता-
सामान्याभावत्वं साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियो-
गितानवच्छेदकं तत्त्वमेव समुदायार्थः । अतो ऽभावत्वादिना
व्यापकतामादाय न दोषः । अधिकरणता च हेतुतावच्छेद-
कसम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्न्य-
नधिकरणधूमावयवादौ धूमाधिकरणत्वसामान्याभावासत्त्वेऽपि न
क्षतिः धूमवान् वह्नेरित्यादौ यत्किञ्चिद्ब्रह्मप्रधिकरणत्वाभावस्य
धूमानधिकरणत्वव्यापकतया ऽतिव्याप्तिवारणाय सामान्यपदं
तथा च तादृशाधेयत्वानिरूपकत्वव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छे-
दकं यद्रूपावच्छिन्नाधिकरणतात्वं यद्रूपावच्छिन्नाधिकरणतात्वा-
वच्छिन्नाभावत्वं वा तादृशाधेयत्वानिरूपकत्वव्यापकतावच्छेदकं

तद्रूपवत्त्वं व्याप्तिरिति फलितार्थः तेन धूमानधिकरणत्वव्याप-
कीभूतवह्न्यधिकरणत्वधूमाधिकरणत्वोभयसामान्याभावप्रतियोगि-
तायाः बहुयधिकरणत्वसामान्यनिष्ठत्वेऽपि नातिव्याप्तिः यदधि-
करणतामात्रनिवेशे द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादाव-
व्याप्तिः द्रव्यत्वानधिकरणगुणादौ हेत्वधिकरणतात्वावाच्छिन्नाभा-
वासत्त्वादतो यद्रूपावच्छिन्नति । हेत्वभावस्य व्यापकतानिवेशे
व्यापकताशरीरे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नं तद्वन्निष्ठत्वं नि-
वेद्यम् अन्यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूप-
काधिकरणे हृदादौ धूमात्मकाभावस्य कालिकसम्बन्धेन वृ-
त्तेरव्याप्त्यापत्तेः तथा च सति सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादा-
वव्याप्तिः साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणे हेतुतावच्छेदकस-
म्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेरतो हेत्वधिकरणत्वाभावस्य व्यापकताघ-
टितमेव तल्लक्षणं कृतं तथा चाधिकरणताया विशेषणताविशे-
षेण वृत्तिमत्तया तेन सम्बन्धेन तद्वन्निष्ठत्वं निवेद्यमतो न
दोषः । पूर्वकल्पपरित्यागे बीजमाह तेनेति । न दोष इति
सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धावपि तत्सम्ब-
न्धावच्छिन्नाया द्रव्यत्वाधिकरणताया द्रव्ये प्रसिद्धाया अभा-
वस्य साध्यानधिकरणत्वव्यापकत्वादिति भावः ॥

साध्यवैयधिकरण्यस्य निरुक्तार्थकत्वे पुनः पोनरुक्त्यमतस्त-
द्व्याचष्टे साध्यवैयधिकरण्यमिति ॥

(दी०) साध्यवैयधिकरण्यं साध्यवद्विज्ञाधिकरणत्वं
चरमाधिकरणत्वांशस्यानतिप्रयोजनकतया तदपहाय द्वयमेको-
क्त्या अन्यदूषयति तदुभयमपीति । साध्येत्यादेः साध्यं यद-
धिकरणानधिकरणं तत्त्वाभावः साध्यस्य यदनधिकरणं तद्वृ-
त्तित्वाभावश्चार्थः । तत्र केवलान्वायिनि साध्यनिष्ठाधेयत्वा-
निरूपकाधिकरणाप्रसिद्ध्या नानाव्यक्तिसाध्यके च एकसाध्य-
निष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वं साधनाधिकरणव्यक्त्यन्तरस्ये-
त्यव्याप्तिः कचिद्व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गश्चाद्यं द्वितीये च साध्य-

वैयधिकरण्ये यदि साध्यवत्त्वाच्चिन्नप्रतियोगिताको भेदो वि-
वक्षितस्तदा केवलान्वयिनि यदि च यत्किञ्चित्साध्यवद्वाक्ति-
भेदस्तदा नानाधिकरणसाध्यके सर्वत्राव्याप्तिः ॥

(गा०) ननु मूले तदुभयमपि साध्यानधिकरणानधिकरणत्वमि-
करणतात्रयघटितत्वादनुवादे चाधिकरणताद्वयमात्रस्य निवे-
शादित्यनस्तादृशमूलं सङ्गमयति चरमाधिकरणत्वांशस्येति ।
अनतिप्रयोजनकतयति । अनधिकरणत्वस्याधिकरणत्वाभा-
वरूपतया तद्व्यष्टकाधिकरणत्वांशं परित्यज्य साध्या-
सामानाधिकरण्याभावसाध्यवैयधिकरण्याभावनिवेनैवोपपत्तेरिति
भावः । असामानाधिकरण्याद्यधिकरणत्वाभावस्याखण्डस्यासामाना-
धिकरण्याद्यभावाघटिततया न वैयर्थ्यमित्यनतिप्रयोजनक-
तयेत्युक्तं तदपहाय चरमाधिकरणत्वांशं परित्यज्य द्वयं
साध्यासामानाधिकरण्याभावसाध्यवैयधिकरण्याभावरूपनिष्कृष्टल-
क्षणार्थद्वयं साध्यानधिकरणानधिकरणत्वमित्यनेन सत्तावान्
द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय विवक्षितस्य प्रथमलक्षणनि-
ष्कृष्टार्थस्य कथञ्चिदपि प्रतिपादनासम्भवात्तदनुवादकतानुपपत्ति-
रिति यथाश्रुतार्थानुवादपरतया सङ्गमयितुम् अनुवादनीयलक्षण-
द्वयार्थमाह साध्यत्वादेरिति । लक्षणद्वयस्य क्रमेर्गतशेषः । त-
त्त्वाभाव इत्यन्तेन प्रथमलक्षणार्थकथनम् एवं च साध्यानधिकरणा-
नधिकरणशब्देन साध्यं यदाधिकरणानधिकरणकं तद्वबोध्यते
तदुत्तरत्वप्रत्ययेन तत्त्वं साध्यपदोत्तरसन्निष्ठनञ्चा तद-
भावः प्रत्याख्यत इति प्रथमलक्षणार्थबोधकत्वं साध्या-
नधिकरणानधिकरणत्वमित्यस्य । न च साध्याधिकरणान-
धिकरणत्वपदेन नञ्पदसमासे सत्येव तदर्थभावो नञ्चा
प्रत्यायायितुं शक्यते तथा च साध्यपदोत्तरनञ्निपातो
ऽसम्भवी समस्यमानपदपूर्वनिपातितस्यैव नञः साधुत्वात् अ-
न्यथा अचिन्नगुरित्यादौ चिन्नादिपदोत्तरमपि नञ्निपा-
तापत्तेरिति वाक्यं ससम्बन्धिकार्थबोधकात्तरपदघटितस-
मुदायेन समं नञो मध्यनिवेशस्यापि साधुतासम्पादकत्वात्
अन्यथा घटानधिकरणत्वं साध्याभाववद्वाचित्वमित्यादौ च

घटाधिकरणत्वाभावतद्भूतित्वाभावप्रत्ययानुपपत्तेः न हि तत्रानधिकरणत्वादिपदानां घटदिपदैः समासे तादृशा-
 शार्थप्रतीतिरुपपद्यते अनधिकरणत्वादिपदजन्यप्रतीतिविशेष्यीभू-
 ताभावेन सममेव घटादिसंसर्गभानात् समस्यमानपदप्रतिपा-
 दतावच्छेदककोटिनिविष्टेनापरपदार्थान्वये राजपुरुषादन्य इत्यर्थे
 राजा पुरुष इत्यादिसमासापत्तेः । एवं नञाऽन्वयितावच्छेदका-
 वच्छिन्नाभावस्यैव बोधनात् अधिकरणसामान्यभेदवानेवानाधि-
 करणपदार्थः स्यात् तस्य चाप्रसिद्धा नञ्पदाधिकरणपदयोः
 प्राथमिकसमासासम्भवाच्चेति साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरण-
 वृत्तित्वाभावरूपप्रथमलक्षणस्य निष्कृष्टयथाश्रुतार्थोपि साध्याना-
 धिकरणानधिकरणत्वमिति शब्देन प्रतिपाद्यते तथाहि आ-
 धेयतानिरूपकार्थकचरमाधिकरणपदघटितेनाधिकरणानधिकरणप-
 देन अधिकरणमनधिकरणं आधेयत्वानिरूपकं यस्येति व्युत्प-
 त्याऽधिकरणनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतनिरूपकताकाधेयता-
 वत्त्वेनान्यपदार्थो बोध्यते बहुव्रीहौ विग्रहवाक्याद्यादृशविशेष-
 णविशेष्यभावापन्नस्य बोधः ताद्विपरीतविशेषणविशेष्यभावापन्नस्य
 प्रत्ययाच्चित्रा गौर्यस्येति विग्रहवाक्यात् यत्पदार्थसम्बन्धित्वेन
 चित्रगोश्रित्रगुरित्यताश्चित्रगोनिष्ठसम्बन्धप्रतियोगित्वेन यत्पदार्थस्य
 बोधनात् प्रकृतस्थले च विग्रहवाक्यादन्यपदार्थनिष्ठाधेयतानिरूप-
 कत्वावच्छिन्नभेदवत्त्वेनाधिकरणप्रतीतेः एवं च साध्यं यद-
 धिकरणानधिकरणं यदधिकरणनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूत-
 निरूपकताकाधेयतावदिति व्युत्पत्त्या साध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकत्वा-
 वच्छिन्नभेदवदधिकरणवृत्तित्वं साध्यानाधिकरणानधिकरणशब्देन
 प्रत्याख्यते तदुत्तरत्वप्रत्ययेन तत्त्वं तदभावश्च साध्यपदोत्तरनि-
 विष्टनञ्पदघटितवाक्येनेति । द्वितीयलक्षणार्थमाह साध्यस्येति ।
 तथा च साध्यानाधिकरणमाधिकरणम् आधेयतानिरूपकं यस्येति
 व्युत्पत्त्या साध्यानाधिकरणाधिकरणत्वशब्देन साध्यानाधिकरण-
 वृत्तित्वं प्रत्याख्यते तदभावश्च द्वितीयनञेति उक्तशब्दस्यैतदर्थ-
 नुवादकतेति भावः । पूरणसंवलितं तत्रेतिग्रन्थं व्याचष्टे त-
 भेत्यादिना । मूले केवलान्वयिनि वह्निमान् धूमादित्यादौ चा-
 व्यासर्हेत्वकथनात्प्रथमलक्षणे केवलान्वयिन्यव्यासिहेतुं पूरयति सा-

ध्येत्यादिना अप्रसिद्धेत्यन्तेन । साध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकसामान्यभेदानिवेशाभिप्रायेणयमप्रासिद्धिरभिहिता यत्किञ्चिन्निरूपकभेदनिवेशे च तादृशभेदवदधिकरणे हेतोर्वृत्तेरव्याप्तिर्बोध्या वक्ष्यमाणक्रमेण नानाव्यक्तिसाध्यकहेत्वन्तरे ऽप्यव्याप्तिसत्त्वात् धूममात्रे तत्कथनं मूलकृतो न्यूनतासम्पादकमतो धूम इत्यस्योपलक्षणत्वाभिप्रायेण पाठमधृतैव व्याचष्टे नानाव्यक्तिसाध्यकेति । अत्र च यथासम्भवमव्याप्तिर्बोध्या तेनैतद्वृत्तियावज्जर्मवानेतत्त्वादित्यादौ वक्ष्यमाणरीत्याऽव्याप्तिविरहेऽपि न क्षतिः । अत एवात्रे नानाधिकरणके सर्वत्रेति वक्ष्यति । अथवा नानाव्यक्तिसाध्यक इत्यस्य मिथो व्यधिकरणद्वयवृत्तिसाध्यतावच्छेदकक इत्यर्थः अत्राव्याप्तेर्हेतुं पूरयति एकसाध्यत्वादिना इतीत्यन्तेन । अनया रीत्या ऽव्याप्तिश्च यत्किञ्चित्साध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकत्वावच्छिन्नभेदनिवेशाभिप्रायेण साध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकसामान्यभेदनिवेशे च केवलान्वयिन्यव्याप्तिरेव दोष इतिध्येयम् । क्वचिदिति पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यादौ । अतिव्याप्तिरिति विशिष्टद्रव्यत्वस्य शुद्धद्रव्यत्वानतिरेकितया पृथिव्यादेः साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वासम्भवादितिभावः । आधेयतायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशे च नैष दोषः अधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकस्यैवाधेयतावच्छेदकतया पृथिवीनिष्ठाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकपृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वादेः पृथिवीनिरूपिताधेयतानवच्छेदकत्वादितिध्येयम् । द्वितीयलक्षणे साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिवेशे च धूमादौ नाव्याप्तिरतस्तत्काले केवलान्वयिसाध्यकाव्याप्तिरेव यत्किञ्चित्साध्यवद्व्यक्तिभेदनिवेशे चोभयस्थल एवाव्याप्तिरिति मूलाभिप्रायं स्फुटयति द्वितीये चेत्यादिना । साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदः साध्यवैयधिकरण्ये विवक्षितः साध्यवैयधिकरण्यघटकतया विवक्षित इत्यर्थः । केवलान्वयिनि केवलान्वयिन्येव । नानाधिकरणकेति । एकव्यक्तिसाध्यकेऽपि सत्त्वान् द्रव्यत्वादित्यादावेकस्य साध्यवतो भेदस्यान्यस्मिन् साध्यवति सत्त्वादव्याप्तेर्नानाव्यक्तिसाध्यकेऽपि एतद्वृत्तिधर्मवानेतत्त्वादित्यादावव्याप्त्यसम्भवान्नानाव्यक्तिसाध्यकेति नोक्तं तथा च द्वितीयलक्षणाभिप्रायेण धूम

इति मूलं नानाधिकरणसाध्यकसामान्योपलक्षणमिति भावः ॥

साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वमित्यत्र साध्यासामानाधिकरण्यपदेन साध्याधिकरणवृत्तित्वाभावविवक्षणेऽपि द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिर्न सम्भवति सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितया सत्तायामपि गुणाद्यवच्छेदेन द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्याभावसत्त्वात् किन्तु वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः स्वावयवाद्यवच्छेदेन धूमादौ वह्न्यादिसामानाधिकरण्याभावसत्त्वात् सापि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यद्धेतुमत्तदवच्छिन्नत्वेनाभावं विशेष्यवारयितुं शक्यते इत्यभिप्रायेण तत्पदं तादृशाभावपरतया वर्णयतः सार्वभौमस्य मतमुपन्यस्यति केचित्त्विति ॥

(दी०) केचित्तु साध्यासामानाधिकरण्यं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वाधिकरणे तेनैव सम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्तदधिकरणभिन्नत्वमर्थस्तेन धूमस्य स्वावयवे संयोगेन बद्धिमति च समवायेनावृत्तावपि न क्षतिः । तादृशाभावश्च सम्बन्धान्तरेण तत्रैव वर्तमाने सुलभः व्यभिचारिणस्तु व्यभिचारनिरूपकाधिकरण एव तादृशि तादृशाभाववत्त्वं सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमित्यनुभवात् । न चैवं गुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्त्वेऽव्याप्तिः विशिष्टस्यातिरिक्तत्वात् । अनतिरिक्तत्वे तु विशेषणविशेष्यसम्बन्धस्यैव परम्परया व्याप्तत्वात् केवलान्वयिनि चाव्याप्तेरभिधानं द्वितीयलक्षणाभिप्रायेणेत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिर्हि द्रव्यत्वे गुणे न पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिवत्सत्तानिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य परम्परासम्बन्धेन सामानाधिकरण्यस्य वा अभावं गुणेऽवगाहते न तु सत्तायामेव द्रव्यवृत्तित्वाभावं सत्ता न द्रव्यवृत्तित्वाभाववती द्रव्यवृत्तित्वाभावो न सत्तावृत्तिरित्यादिसर्वजनासिद्धप्रतीतिबाधितत्वात् बाधकाभावाच्च संयोगतदभावयोरवच्छेदकभेदेनैकत्र

प्रतीत्या तदुभयोरेकत्र सिद्धिः । अतीन्द्रियसाध्यकेऽतीन्द्रिये
व्यभिचारिण्यातिप्रसङ्गाच्च । तत्र सामानाधिकरण्याभावस्य प्रत्य-
क्षत्वासम्भवेनासिद्धेः न च तदभाववद्बृत्तित्वेन तत्र तदनुमेयं
तद्बृत्तिभिन्नत्वस्योपाधित्वात् । किञ्चेदमिदानीमितिप्रतीतिनि-
यामकविशेषणताविशेषेण हेतुतायां सद्धेतावव्याप्तिः तेन सम्ब-
न्धेनाधिकरणे काले तेन सम्बन्धेन साध्यवद्बृत्तित्वस्य विरहि-
णोऽप्रसिद्धेः ॥

(गा०) हेत्वाधिकरण इति सप्तम्यर्थो ऽभावान्वितमवच्छिन्नत्वं
तेनैव सम्बन्धेनेति तृतीयार्थोऽपि वृत्त्यन्वितमवच्छिन्नत्वं वृत्तिप-
दस्य सम्बन्धार्थकत्वे तु अभेद एव तदर्थः अनधिकरणत्वपदस्या-
धिकरणत्वाभावो ऽभावमात्रं वा यद्यर्थः स्यात्तदा अव्याप्यवृ-
त्त्याधिकरणताया अपि अव्याप्यवृत्तितया सत्त्वादौ द्रव्यावच्छे-
देन साध्यसामानाधिकरण्याभावाधिकरणत्वाभावस्य सामानाधि-
करण्यरूपतदभावाभावस्य चाक्षतत्वादातिव्याप्तिस्तदवस्थैवेत्यनाधि-
करणपदमधिकरणभेदवदर्थकतया व्याकरोति तदधिकरणेति ।
यद्यप्यधिकरणभेदेनाभावभेदाभावात्संयोगादिना धूमाधिकरणपर्वता-
द्यवच्छिन्नो यः सम्बन्धान्तरेण तद्बृत्तिरूपादिनिष्ठवह्न्यादिमत्संयुक्त-
त्वाभावस्तस्यैव स्वावयवावच्छेदेन धूमादौ वर्तमानतया धूमा-
देस्तादृशाभावानधिकरणत्वं दुर्घटं तथापि तादृशहेत्वधिकरणाव-
च्छिन्नत्वविशिष्टाभावानधिकरणत्वस्यैव विवक्षणीयतया न दोषः ।
रूपे पर्वते न वह्निमत्संयुक्तत्वमिति वद्धूमे पर्वते न वह्निमत्संयु-
क्तत्वमिति प्रतीत्यनुदयात् पर्वतावाच्छिन्नत्वविशिष्टनिरूपिताया व-
ह्निमत्संयुक्तत्वाभावीयविलक्षणाधिकरणताया रूपादावेवोपगमात्
अभावाधिकरणतायामव वाधिकरणविशेषावच्छिन्नत्वं निवेशनीयं
तावतापि धूमरूपयोरभिन्नस्याप्यभावस्य परस्परानवच्छेदकावच्छि-
न्नाधिकरणताभेदेन कथितदोषनिराकरणसम्भवात् । उभयत्र हेतु-
तावच्छेदकसम्बन्धप्रवेशप्रयोजनं क्रमेण दर्शयति तेनेति । स्वा-
वयवे संयोगेनावृत्तावपीत्यन्वयः । तथा च स्वावयवावच्छेदेन
साध्यवत्संयुक्तत्वासत्त्वेन तदभावस्याक्षततया प्रथमतो हेतुता-

वच्छेदकसम्बन्धानिवेशे स्वावयवरूपस्वाधिकरणावच्छिन्नसाध्य-
 वत्संयुक्तत्वाभावानधिकरणत्वविरहेण संयोगेन धूमहेतौ क-
 स्यापि साध्यस्य व्याप्तिर्न स्यादिति भावः । यद्यपि तादृशस-
 म्बन्धानिवेशेऽपि वह्निमत्संयुक्तत्वादेः कालिकाव्याप्यवृत्तितया धू-
 मादावुत्पत्तिकालावच्छेदेन वह्निमत्संयुक्तत्वाभाववृत्तेः पर्वता-
 देरपि कालोपाधितया तादृशाभावावच्छेदकत्वादव्याप्तिता-
 दवस्थं तथापि इदानीमिति प्रतीतिनियामककालस्याव-
 च्छेदकत्वादिहेति प्रतीतिनियामकदेशनिष्ठावच्छेदकताया वैलक्ष-
 ण्यं दुरपह्वं यदभावात्पर्वते धूमे न वह्निमत्संयुक्तत्व-
 मिति प्रत्ययाभावो हेतुमन्निष्ठतादृशावच्छेदकतानिरूपकत्वमेवाभावे
 निवेश्यमतो न दोषः । न च कालोपाधेरवच्छेदकताया-
 मवच्छेद्याधिकरणेनावच्छेदकस्य कालिकसम्बन्धो नियामकः
 इत्थं च तादृशसम्बन्धानवच्छिन्नत्वमेव देशस्यावच्छेदकता-
 या वैलक्षण्यम् । अन्यस्य दुर्बलत्वात् तथा च व्य-
 भिचारिणि कालिकसम्बन्धेन हेतौ वर्तमानसाध्यसामानाधि-
 करण्याभावे व्यभिचारनिरूपकहेत्वधिकरणावच्छेदकतायां का-
 लिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविरहादतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । का-
 लिकव्याप्यवृत्तावपि कालिकसम्बन्धघटितात्मत्वाकाशत्वाद्युभ-
 यसामानाधिकरण्ये दैशिकसम्बन्धेनात्मत्वाद्यनधिकरणकालस्य दे-
 शविधयैवावच्छेदकत्वात् कालविधया तस्यावच्छेदकत्वे तादृश-
 सामानाधिकरण्यस्य कालिकाव्याप्यवृत्तित्वापत्तेः कालिक-
 सम्बन्धानवच्छिन्नत्वादन्वस्यैव वैलक्षण्यस्य देशविधयाव-
 च्छेदकतायां स्वीकरणीयत्वात् । हेत्वधिकरण इत्यत्र हेतुपदम् अ-
 धिकरणभिन्नत्वानुयोगितत्तद्धेतुपरम् । अतो धूमाद्यन्तरसंयुक्त-
 स्वावयवाद्यवच्छेदेन धूमादेस्तादृशाभाववत्त्वेऽपि न क्षतिः । एवं च
 व्याप्तेः प्रतिधूमादिभिन्नत्वेऽपि केनापि रूपेणानुगतानां तासां धूमत्वा-
 दिकमेवावच्छेदकम् । यत्तु हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वानुयोगिनो
 यदधिकरणं तदनवच्छिन्नायाधिकरणता तदन्यत्वेन सा-
 ध्यसामानाधिकरण्याभावाधिकरणताया विशेषणीयत्वाच्चैव दो-
 षः न वा अननुगमः । एवं च कालोपाधिविधया हेत्वधिकरणदे-
 शस्यावच्छेदकत्वेनोक्तदोषस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छि-

प्रावच्छेदकत्वनिवेशेनापि वारणसम्भवः पर्वतरूपादौ हेतुता-
वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नपर्वतादिनिष्ठावच्छेदकताकसाध्यसामाना-
धिकरण्याभाववत्त्वाप्रसिद्धावपि रूपादिनिष्ठसाध्यसामानाधि-
करण्याभावाधिकरणतायां धूमादिप्रसिद्धनिरुक्ताधिकरणतानां
भेदस्याक्षततया तदन्यत्वेन धूमादौ लक्षणसमन्वयादिति ।
तत्र साधु । तथा सति किञ्चेत्यग्रिमदोषासङ्गतेः गगननिष्ठसा-
ध्यसामानाधिकरण्याभावाधिकरणताया एवोक्ताधिकरणताभि-
न्नायाः प्रसिद्धेः । वह्निमिति चेति । तथा च तेनैव सम्बन्धेनेत्यनुक्त्वा
यत्किञ्चित्सम्बन्धेनेत्युक्तौ पर्वतावच्छिन्नवह्निमत्संयुक्तवत्यपि
तदवच्छिन्नवह्निमत्समवेतत्वाभावसत्त्वात् धूमस्य वह्निव्याप्यत्वं नोप-
पद्यत इति भावः । साध्यवत्सम्बद्धत्वसामान्याभावनिवेशे वह्नि-
मत्समवेतत्वसामान्याभावस्य लक्षणाघटकत्वेऽपि हेत्वधिकर-
णविशेषावच्छिन्नसाध्यवत्सम्बद्धत्वसामान्याभावस्याप्रसिद्ध्या ऽस-
म्भवो बोध्यः साध्यवत्सम्बद्धस्य गगनादेः हेतुमति सम्बन्धास-
म्भावदवच्छेद्याधिकरणसम्बन्धिन एवावच्छेदकतया तन्नि-
ष्ठाभावं हेतुमतोऽनवच्छेदकत्वात् । न क्षतिरिति नाव्याप्तिः ना-
सम्भवश्चेत्यर्थः । साध्यवत्त्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यम् ।
तेन समवायेन वह्नौ साध्ये संयोगेन धूमे पर्वताद्यवच्छिन्नव-
ह्निमृत्तित्वसामान्याभावस्यासत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः न वा
सद्देतावपि यत्किञ्चित्सम्बन्धेन यः साध्यवान् तद्वृत्तित्वसा-
मान्याभावस्यासत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः । साध्यं चोपलक्षणविधया
ऽभावप्रतियोगितावच्छेदककोटौ निवेशनीयं न तु विशेषणविध-
या तेनोत्पत्तिक्षणावच्छिन्नघटादौ गन्धाद्यसत्त्वात्तादृशघटाद्य-
वच्छेदेन पृथिवीत्वादौ गन्धादिविशिष्टवृत्तित्वाभावसत्त्वेऽपि ग-
न्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ मूलावच्छिन्नवृक्षादौ कपिसंयोगा-
द्यभावसत्त्वात्तादृशवृक्षाद्यवच्छेदेनैतद्वृक्षत्वादौ कपिसंयोगादिवि-
शिष्टवृत्तित्वाभावसत्त्वेऽपि कपिसंयोगि एतद्वृक्षत्वादित्यादौ ना-
व्याप्तिः तत्तत्कालदेशावच्छिन्नतत्तदधिकरणावच्छेदेनापि तत्र
हेतौ तादृशसाध्योपलक्षितधर्मिवृत्तित्वसत्त्वात् न चैवम-
पि धूमादौ पर्वतादिवृत्तेरनवच्छेदको यो देशः कालो वा
तदवच्छिन्नपर्वताद्यवच्छेदेन वह्न्यादिमद्वृत्तित्वाभावस्य धूमा-

दौ सत्त्वाद्यव्यामिर्दुर्वारेतिवाच्यं तत्तद्देशकालावच्छिन्नपर्वतादे-
धूमाद्यसम्बन्धितया धूमादावभाववृत्तावपि तादृशस्यानवच्छेद-
कत्वात् न चैवमुत्पत्तिक्षणादिविशिष्टपर्वते धूमस्य न वह्निम-
त्संयुक्तत्वमित्यादिप्रतीत्यनुपपत्तिः द्रव्यत्वे गुणे न पृथिवी-
त्वसामानाधिकरण्यमित्यादिप्रतीतिवदुक्तप्रतीतेः सामानाधि-
करण्यावच्छेदकत्वाभावावलम्बनता न सम्भवति विशे-
ष्यस्यावच्छेदकत्वे विशिष्टस्यानवच्छेदकत्वासम्भवादितिवा-
च्यं तादृशप्रतीतीनां सामानाधिकरण्यं विशिष्टपर्वताद्यवच्छे-
द्यत्वाभावावगाहितयैवोपपत्तेः उत्पात्तिक्षणे पर्वते धूमस्य न व-
ह्निमत्संयुक्तत्वमित्यादौ पर्वतावच्छिन्नं यद्धूमस्य वह्निमत्संयुक्तत्वं
तस्योत्पत्तिक्षणा नावच्छेदक इत्यादिरप्यर्थः सम्भवति धूमनि-
ष्ठवह्निमत्संयुक्तत्वाभावे उत्पत्तिक्षणेपर्वतोभयावच्छिन्नत्वं तु ना-
र्थः पर्वतस्य प्रतियोग्यवच्छेदकतया तदन्तर्भावेन द्वयोरभाववच्छे-
दकत्वस्यासम्भवात् घटपटोभयार्घटत्वाभावाधिकरणतावत् । एत-
नोक्तोभयावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्याभाववत्त्वव्यावर्तनाय हे-
त्वाधिकरणमात्रावच्छिन्नत्वप्रवेशनं केषाञ्चिदनुपादेयमेव तथा
सति वह्न्यादिनिष्ठधूमसामानाधिकरण्याभावस्याप्ययोगोलकस्वा-
वयवोभयावच्छिन्नतया हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमन्मा-
त्रावच्छेद्यतयाऽतिव्याप्तिप्रसङ्गाच्च । केचित्तु विशिष्टपर्वतादेरव-
च्छेदकतामादायाव्याप्तिवारणायवच्छेदकान्तरानवच्छिन्नहेत्वाधिक-
रणावच्छिन्नत्वमभावे निवेशनीयम् । एवं च पर्वतादेः कालविध-
या धूमनिष्ठवह्निमत्संयुक्तत्वाद्यभाववच्छेदकत्वस्यापि व्यावृत्तिः
पर्वतादेः स्थूलकालतया वह्निमत्संयुक्तत्वादिरूपप्रतियोगिनोप्यव-
च्छेदकत्वात् तन्निष्ठाभावावच्छेदकताया अविरोधायावान्त-
रकालावच्छिन्नत्वोपगमादित्याहुः । हेतुमदसम्बद्धे साध्य-
सामानाधिकरण्याभावस्योक्तयुक्त्या हेत्वाधिकरणावच्छिन्नत्व-
विरहाद्धेतुतामवच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमत्सम्बद्धे हेतुमदवच्छि-
न्नतादृशाभावप्रसिद्धिमाह तादृशेति । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
साध्यवद्भूतित्वस्य तेन सम्बन्धेन हेत्वाधिकरणावच्छिन्नाभाव-
श्चेत्यर्थः तत्रैव तादृशहेतुमत्येव । न च तथाविधरूपादौ व-
ह्निमत्संयुक्तत्वाद्यभावो व्याप्यवृत्तिरेवेति तन्नाधिकरणविशेष-

स्यावच्छेदकत्वं निर्युक्तिकं प्रतियोगिमत्यभाववृत्तावेव विरो-
धभङ्गनार्थमवच्छेदकभेदापेक्षणात् धूमवत्कपालादेसमवेतव-
ह्निमन्महानसादिसंयुक्तघटादौ महानसाद्यवच्छेदेन वह्निम-
त्संयुक्तत्ववति हेतुमत्कपालाद्यवच्छेदेन वह्निमत्संयुक्तत्वा-
भावसौलभ्येऽपि एतद्रूपवानेतद्रसादित्यादावेतद्रूपवत्समवेतत्व-
वति हेत्वधिकरणावच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्याभाववृत्त्य-
सम्भवात् एतद्रूपादिमति सम्बन्धान्तरेण वर्तमाने साध्य-
वत्समवेतत्वाभावस्य व्याप्यवृत्तितया हेत्वधिकरणानवच्छि-
न्नत्वात् निरुक्ताभावाप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वादिति वाच्यं पर्वते रू-
पे न वह्निमत्संयुक्तत्वमितिप्रतीतिबलेन व्याप्यवृत्तेरपि सामा-
नाधिकरण्याभावस्याधिकरणविशेषावच्छिन्नत्वोपगमात् । यस्तु
व्याप्यवृत्तेरभावस्याधिकरणविशेषावच्छिन्नत्वानुपगमे हेतुताव-
च्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवृत्तित्वाभावाधिकरणतासामान्ये हे-
त्वनुयोगिकत्वहेत्वधिकरणविशेषावच्छिन्नत्वोभयाभावां विव-
क्षणीयः तथा च धूमादिनिष्ठस्वावयवाद्यवच्छिन्नतदधिकर-
णतायां हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमदवच्छिन्नत्वस्य
रूपादिनिष्ठवह्निमत्संयुक्तत्वाद्यभावाधिकरणतायां घटादिनिष्ठधूमव-
त्कपालाद्यवच्छिन्नतदधिकरणतायां च हेत्वनुयोगिकत्वस्या-
भावेनोभयाभावसत्त्वाल्लक्षणसमन्वय इति । तन्न । व्याप्यवृत्तेर
वच्छेदकत्वानुपगमे पृथिवी रूपादित्यादावतिव्याप्तिः पृथिवी-
त्वादिव्य भिचारिजलयिरूपादिनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्याभावस्य
व्याप्यवृत्तितया तदधिकरणतासामान्ये निरुक्तोभयाभाव-
स्या क्षतत्वात् । अथ हेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वस्थाने
ऽवच्छिन्नत्वहेत्वधिकरणानवच्छिन्नत्वोभयाभावस्यैव नि-
वेशनीयत्वान्नायं दोषः जलरूपादिनिष्ठपृथिवीसमवेतत्वाभावा-
धिकरणतायामवच्छिन्नत्वविरहेणोभयाभावसत्त्वात्तावतैव दर्शि-
ताप्रसिद्धेरपि निवारितत्वात्तादृशोभयाभाववदधिकरणतावदन्यत्व-
मेव निवेशनीयं न तूक्ताधिकरणतासामान्ये हेत्वनुयोगिकत्वात्तादृ-
शोभयाभाववत्त्वोभयाभावः प्रयोजनाविरहादितिचेत् । एवमपि व-
क्ष्यमाणायाः कालिकसम्बन्धेन हेतावव्याप्तेरसङ्गतिर्दुर्वारैव । तन्न
कालिकसम्बन्धेनावृत्तौ गगनादावेव दर्शितोभयाभाववत्साध्यसा-

मानाधिकरण्याभावाधिकरणतायाः प्रसिद्धेः अवृत्तावेव सर्वत्र तादृशाभाषवत्त्वप्रसिद्ध्या सम्बन्धान्तरेण वर्तमानपर्यन्तानुधावनविरोधश्च । तस्माद्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वमेव ग्रन्थकारानुमतमित्यवधेयम् । द्रव्यं सत्त्वादित्यादावाशङ्कितातिव्याप्तिमुद्धरति व्यभिचारिणश्चेति । तादृशेति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमतीत्यर्थः । अवच्छेदकत्वं सप्तम्यर्थः । तादृशाभाववत्त्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्भूतित्वाभाववत्त्वम् । अत्र प्रमाणाकाङ्क्षायामाह सत्तायामिति । तादृशप्रतीत्या द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यवत्यामपि सत्तायां तदनवच्छेदकगुणाद्यवच्छेदेन तदभाववत्त्वावगाहनदिति भावः । एवं सत्तायां द्रव्यत्वसामानाधिकरण्याभावोपगमे विशिष्टसत्त्वे गुणाद्यन्यत्वविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्ने अव्याप्तिरिति गुणाद्यवच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्याभाववत्यां केनापि रूपेण तदनधिकरणत्वासम्भवादिति भावः । विशिष्टस्येति । तथा च विशिष्टसत्त्वं द्रव्यमात्रवृत्ति तदधिकरणत्वं न गुणादेरिति न हेत्वाधिकरणावच्छेदेन हेतौ साध्यसामानाधिकरण्याभाववत्त्वमिति नाव्याप्तिरिति भावः । यद्यपि हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वाधिकरणावच्छिन्नत्वं निवेद्यापीयमव्याप्तिर्न शक्यते वारायतुं तथापि प्रकारान्तरेणाव्याप्तिवारणसम्भवे लक्षणे ऽधिकनिवेशनमनुचितमित्यभिप्रेत्य विशिष्टस्यातिरिक्तत्वपक्ष आश्रितः । न च हेतुतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणतानिवेशनमावश्यकम् । अन्यथा इदं स्पर्शवत् भूतत्वमूर्तत्वोभयस्मादित्यादौ भूतत्वे मूर्तत्वे च हेतौ स्वाधिकरणे गगने मनसि च साध्यसामानाधिकरण्यविरहेणाव्याप्तिप्रसङ्गादिति वाच्यम् । उभयत्वस्यैकविशिष्टापरत्वरूपतामतमवलम्ब्य विशिष्टस्यातिरिक्तत्वेन तत्र स्वावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणत्वरूपपरम्परासम्बन्धेनोभयत्वस्यैव हेतुत्वमिति स्वीकृत्यैव वा तत्राव्याप्तेः समाधानसम्भवात् । ननु द्रव्यं गुणाद्यन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ विशिष्टस्यातिरिक्तापक्षमवलम्ब्याव्याप्तेर्वारणं न विचारसहं तथाहि गुणादिवृत्तिसत्त्वादितो गुणाद्यन्यत्वविशिष्टसत्तादेरिति रिक्तत्वे ऽनुगतधर्ममात्रोच्छेदः एकव्यक्तिवृत्तित्वाविशिष्टस्यापरव्यक्तिवृत्त्यन्यत्वात् न च तत्तद्व्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टसत्ता

दीनां मिथो भेदेऽपि शुद्धसत्तादिकमनुगतं निराबाधमेवेति
वाच्यं शुद्धसत्त्वादौ तत्तद्व्यक्तिवृत्तित्ववैशिष्ट्याभ्युपगमे भवतां
तदेकत्वासम्भवात् तदनभ्युपगमे तस्यावृत्तित्वप्रसङ्गात् एवं
सर्वेषामेव वस्तूनां तत्तत्क्षणवृत्तित्वरूपविशेषणभेदाद्भेदप्र-
सत्त्या क्षणभङ्गापत्तिपर्यवसानं दुर्वारमेव । अथ प्रत्यभिज्ञाद्यनुरो-
धेन एकस्मिन्नानादेशकालवृत्तित्ववैशिष्ट्यं स्वीक्रियत एव । परे
तु गुणे द्रव्यवृत्तित्वविशिष्टसत्ता नास्तीदानीं पूर्वक्षणवृत्तित्ववि-
शिष्टघटत्वं नास्तीतिप्रतीत्यनुरोधेन मिथो भिन्ना अपि तत्तद्वि-
शेषणविशिष्टसत्त्वघटत्वादयः स्वीक्रियन्ते तदवलम्बनेनैव तादृ-
शप्रतीत्युपपत्तिः द्रव्यवृत्तित्वादिवैशिष्ट्यपुरस्कारेण चानुगत-
सत्त्वादेर्न द्रव्यत्वानुमापकता स्वीक्रियते अपि तु तदन्यता-
दृशविशेषणविशिष्टगुणायवृत्तित्वस्तुन एवेति तत्र द्रव्यत्वादि-
व्याप्तिविरहेऽपि न क्षतिरिति चेत् । तादृशवस्तूनां केन रूपेण
व्याप्यता न द्रव्यवृत्तित्वादिविशिष्टत्वेन तादृशरूपस्याव्याप्या-
नुगतधर्मसाधारण्यात् नापि तादृशविशेषणविशिष्टतत्तद्व्यक्तित्वा-
दिना तादृशविशेषणवैशिष्ट्यांशस्य व्यर्थत्वात् तद्व्यक्तित्वानुप-
स्थितावनुमानानिर्वाहाच्च । एवं विशिष्टसत्ता नास्तीत्यत्र वि-
शिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाभावस्य न विधेयतासम्भवः तद्रूपावली-
ङ्गानुगतसत्तावति तद्रूपावच्छिन्नाभावासम्भवात् । नापि तत्तद्व्य-
क्तित्वावच्छिन्नाभावस्य तत्तद्व्यक्तित्वस्य प्रतियोगिकोटावनुल्ले-
खात् विशेषणावच्छिन्नप्रतियोगिकसम्बन्धो विलक्षणः स च
नानुगतसत्तायाः सम्बन्धोऽपि तु अतिरिक्तविशिष्टसत्ताया ए-
वेति प्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्य गुणादिवृत्तिसत्तासाधारण्येऽपि
तत्र विशिष्टाभावोऽक्षत एव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकसम्बन्धशून्यत्वमात्रस्य विशिष्टाभावसत्त्वेऽपेक्षि-
तत्वादिति चेत् । तर्हि गुणादिसाधारणसत्ताया एव तादृ-
शातिरिक्तः सम्बन्धः स्वीक्रियतां किं सम्बन्धान्तरकल्पनेनेत्यभि-
प्रेत्याह अनतिरिक्तत्वे त्विति । विशेषणविशेष्यसम्बन्धस्यैवेति
सत्त्वगुणाद्यन्यत्ववैशिष्ट्यस्यैवेत्यर्थः । परम्परया परम्परासम्बन्धेन
स्वावच्छिन्ननिरूपितसमवायादिसम्बन्धेनेतियावत् । व्याप्यत्वादिति
गुणाद्यन्यत्ववैशिष्ट्यावच्छिन्नाधिकरणताया गुणादावसत्तात्तादृ-

शसम्बन्धेन तद्वैशिष्ट्यस्य द्रव्यमात्रवृत्तित्वादितिभावः । एवकारेण सत्ताया व्याप्यत्वव्यवच्छेदः । यत्र विशेषणवैशिष्ट्यावच्छिन्नसत्ताहेतुकद्रव्यत्वाद्यनुमितिरभिमतता तत्र तद्वैशिष्ट्यानुमितिरेवोपेयते वैशिष्ट्ये परम्परासम्बन्धेन व्याप्तिधोविग्रहे चानुमितिरसिद्धेवेतिभावः । यद्यपि विशिष्टनिरूपितसम्बन्धस्य विलक्षणत्वे तादृशसम्बन्धेन सत्ताया अपि व्याप्यत्वं निर्वहति तथापि विशेषणावच्छिन्ननिरूपितसमवायत्वादिना न सत्तादिसम्बन्धता किं तु विशिष्टसत्तावानिति प्रत्ययं वैशिष्ट्यस्यैव सत्तादिविशेषणतापन्नस्योक्तपरम्परासम्बन्धेन धर्मिणि विशेषणत्वोपगमाश्रयतिप्रसङ्गशङ्केत्याशयेनेदमभिहितम् । नन्वेवं रीत्या प्रथमलक्षणपरिष्कारे वक्ष्यमाणकेवलान्वयिसाध्यकाव्याप्त्यसङ्कतिः तत्रापि सम्बन्धान्तरेण हेतुमद्वृत्तौ हेत्वाधिकरणावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्याभावप्रसिद्ध्या लक्षणगमनसम्भवादत्त आह केवलान्वयिनीति । द्वितीयलक्षणेति । न च तच्चेत्यनेनोभयत्वावच्छिन्नस्यैव परामर्शात्प्रथमलक्षणे ऽव्याप्त्यभावे ऽसङ्कतिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । केवलान्वयिसाध्यके धूमे चाव्याप्तिप्रदर्शनादुभयत्वेनोपस्थितेऽपि लक्षणद्वये यथायोगं तत्तत्स्थले ऽव्याप्त्यन्वये तात्पर्यात् । यद्यपि धूमादावपि साध्यसामानाधिकरण्यसामान्याभावघटितस्य प्रथमलक्षणार्थस्य नाव्याप्त्यवकाशः तथापि यत्किञ्चित्साध्यवद्वाक्तिभेदनिवेशाभिप्रायेण द्वितीयलक्षणस्यैव यत्किञ्चित्साध्यसामानाधिकरण्याभावनिवेशाभिप्रायेणैव प्रथमलक्षणस्यापि नानाव्यक्तिसाध्यके ऽव्याप्तिप्रदर्शनमविरुद्धम् । मूले च यत्किञ्चित्साध्यानाधिकरणाधिकरण इत्युपलक्षणं यत्किञ्चित्साध्याधिकरणावृत्ताधित्यपि बोध्यं तेन प्रथमलक्षणाव्याप्तिसम्पादकहेत्वकथनान्न्यूनत्वस्य नावकाश इति ध्येयम् । सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वायां प्रमाणसिद्धायामेव दर्शितातिव्याप्तिर्वारयितुं शक्यते तत्रैव न प्रमाणमुक्तप्रतीतेरन्यविषयकत्वादित्याह सत्तायामिति । प्रतीतिर्हीति । अभावं गुणेऽवगाहत् इत्यनेनान्वयः । अवच्छेदकत्वस्येति निरूपकत्वस्येत्यर्थः तेन सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तितामते तदवच्छेदकत्वस्याप्रामाणिकत्वेऽपि न क्षतिः उक्ताकारप्रतीतौ अवच्छेदकत्वानुल्लेखात् अवच्छेदकत्वाभावावगाहिता न सम्भवती-

त्याशङ्क्याह परम्परेति । ननु उक्तपरम्परासम्बन्धो न वृत्तिनि-
यामकः आकाशं द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यवदित्यप्रत्ययादित्युक्तस-
म्बन्धावच्छिन्नाभाव एवाप्रामाणिक इति तादृशाभावावलम्बन-
तापि नोक्तप्रतीतेः सम्भवति इत्याशङ्कोद्गारायानुरूपं दृष्टान्त-
माह द्रव्यत्व इति । गुणस्यावच्छेदकतानियामकद्रव्यत्वस-
म्बन्धशून्यतया द्रव्यत्वनिष्ठाभावावच्छेदकत्वं न सम्भवतीत्यगत्या
गुणनिष्ठो द्रव्यत्ववृत्तिपृथिवीत्वसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य
परम्परासम्बन्धेन तादृशसामानाधिकरण्यस्य बाभाव एव
तादृशप्रतीतिविषय इत्यवश्यमुपेयं तद्वदत्रापीत्यर्थः । स्वरसतो
यादृशशब्दाद्यादृशोऽर्थः प्रतीयते तादृशशब्दोल्लिखितप्रत्यये ता-
दृशार्थविषयकत्वमेवासति बाधके युज्यते इत्याशयेन दर्शि-
तप्रतीतेः सत्तायां गुणावच्छिन्नद्रव्यवृत्तित्वाभावावगाहितायां
बाधकप्रतीतिमाह सत्ता न द्रव्यवृत्तित्वाभाववतीति ।
न च द्रव्यवृत्तित्वाभावाभावस्य द्रव्यवृत्तित्वरूपस्य स-
त्तायामस्मन्मतेऽपि सत्त्वाच्चैतस्याः प्रतीतेः बाधकत्वं
सम्भवति विरोध्यविषयकत्वादिति वाच्यं तादृशशब्देन द्रव्यवृ-
त्तित्वाभाववद्भेदस्यैव प्रत्यायनात्तदाकारप्रतीतेरपि तद्भेदावगा-
हितया बाधकत्वात् भेदस्याव्यावृत्तिताविरहेण सामानाधिकर-
ण्याभाववद्भेदस्य तदभावविरोधित्वात् यदि च भेदस्याव्याप्य-
वृत्तित्वमतमवलम्ब्य तादृशप्रतीत्योर्विरोध्यविषयकत्वमुपपाद्यते
तदा सत्तायां द्रव्यत्वसामानाधिकरण्याभावेऽपि तदधिकरण-
भिन्नत्वस्याक्षततया ऽतिव्याप्तिवारणमशक्यमिति भावः । अव्या-
प्यवृत्तित्वसाधकदर्शितप्रतीतेरभावरूपविशेष्ये सत्तावृत्तित्वाव-
गाहिताया उपगमात्तत्राभावाविशेष्यकसत्तावृत्तित्वविरोधिविषय-
कप्रत्ययं बाधकतयोपन्यस्यति द्रव्यवृत्तित्वाभाव इति । यद्यपि
द्रव्यवृत्तित्वाभावे सत्तावृत्तित्वं सत्तात्वसामानाधिकरण्यरूपं
सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितामते ऽव्याप्यवृत्तीति तदनव-
च्छेदकगुणत्वाद्यवच्छेदेन द्रव्यवृत्तित्वाभावे तदभावः सम्भ-
वत्येवेति न विरोधः तथाप्युक्तयुक्त्या दर्शितप्रतीतेः सत्ता-
वृत्तिभेदावगाहितया बाधकत्वं दुर्वारमेव । यत्तु सत्तावृत्ताव-
भावे ऽवच्छेदकभेदेन सत्तावृत्तित्वाभावसम्भवेऽपि अवच्छेदका-

प्रतीतिदशायां जायमानतत्प्रत्ययस्य सत्त्वावृत्तित्वप्रहप्रति-
 बन्धकतया तदुत्तरं जायमानायाः सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसा-
 मानाधिकरण्यमितिप्रतीतेः सामानाधिकरण्याभावे सत्तावृत्तित्वा-
 वगाहित्वासम्भवेन गुणनिष्ठसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वाभावाव-
 गाहित्वे सर्वत्रैव तदवगाहित्वकल्पनमुचितमिति भाव-
 वर्णनं तदसत् । एवं सति अवच्छेदकविषयिण्याः द्रव्यत्वसा-
 मानाधिकरण्यत्वेन सत्तायां तत्सामानाधिकरण्यविषयकप्रतीते-
 रपि बाधकता सम्भवेन सत्ता न द्रव्यवृत्तित्वाभाववतीत्यादिप्रतीति-
 पर्यन्तानुधावनस्य निर्वीजतापातात् । नन्वेवं संयोगादिमति संयो-
 गोदरूप्यभावो मा सैत्सीत् मूले न कपिसंयोग इत्यादिप्रतीतेरपि
 मूलनिष्ठकपिसंयोगावच्छेदकत्वाभावावलम्बनतयोपपत्तेरित्यत आह
 बाधकाभावादिति । तत्र कपिसंयोगाभावो वृक्षावृत्तिरित्यादि-
 प्रत्ययस्याननुभवादिति भावः । संयोगाभावे वृक्षावृत्तित्वप्रत्यय
 इव द्रव्यवृत्तित्वाभावे सत्ताऽवृत्तित्वप्रत्ययेऽपि विवादसम्भवा-
 दत्र सामानाधिकरण्याभावस्य न प्रत्यक्षसम्भवस्तत्र तत्सत्त्वे
 मानाभावेन तदनधिकरणत्वं निष्प्रत्यूहमिति अतिव्याप्तिरि-
 त्याह अतीन्द्रियसाध्यकेति । इदं गुरु द्रव्यत्वात् पृथिवी
 आकाशाभावादित्यादावित्यर्थः । अथवा स्तम्भादौ पिशाचत्वा-
 भावस्येव स्तम्भत्वादौ पिशाचत्वसामानाधिकरण्याभाव-
 स्य महति वाय्वादौ रूपाभावस्येव महावायुत्वादौ रूपसामा-
 नाधिकरण्याभावस्यापि प्रत्यक्षत्वादुभयत्रातीन्द्रियत्वोपादानम् ।
 तत्रेति । गुरुत्वादिसाध्यकस्थले साध्यसामानाधिकरण्याभा-
 वस्यातीन्द्रियप्रतियोगिकत्वेनातीन्द्रियतया ऽतीन्द्रियेहेतुकस्थले
 च धर्मिण एव तथात्वेन हेतौ साध्यसामानाधिकरण्याभाव-
 स्य प्रत्यक्षासम्भवेन तत्र तदसिद्धेरित्यर्थः । तदभाववृत्तित्वेन
 गुरुत्वाभाववृत्तित्वेन तत्र द्रव्यत्वादौ तत् गुरुत्वादिमद्वृत्ति-
 त्वाभाववत्त्वम् । अनुमेयमिति तद्विरुद्धदृष्टान्तेनेत्यादिः । तद्वदिति
 गुरुत्वादिमदित्यर्थः । उपाधित्वादिति तद्विरुद्धदृष्टान्ते तद्व-
 द्वृत्तिभिन्नत्वस्य साध्यव्यापकतायाः पक्षीभूते प्रकृतहेतौ च भे-
 दस्य व्याप्यवृत्तित्वेन साधनाव्यापकतायाः सुप्रहत्वात् पक्षे
 साध्यसम्बन्धेन पक्षावृत्तितादृशोपाधौ साध्यव्यापकत्वनिश्चयासम्भ-

वेऽपि सन्दिग्धोपाधित्वस्य दुर्वारत्वात् अनुकूलतर्कविरहे
सन्दिग्धोपाधेरपि दूषकत्वादिति भावः । नन्वेवमतोन्द्रियसंयो-
गादेरपि अव्याप्यवृत्तित्वं न स्यात् तद्वति तदभावस्य प्रत्य-
क्षासम्भवेनासिद्धेः अनुमानस्याप्रयोजकत्वात् । एवं सामाना-
धिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितामाश्रित्य मणिकृतैव सिद्धान्तलक्षणे
हेतुसमानाधिकरणाभावे प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावस्य
विशेषणताकल्पे कर्मणि च संयोगाभावः प्रतियोग्यसामाना-
धिकरण इति ग्रन्थेनाव्याप्यवृत्तिसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्या-
प्तिरुद्धता तथा च तन्मते युक्तिर्भवतु मा वा उभयथा-
पि तदाश्रित्य पूर्वपक्षलक्षणं व्याचक्षाणो नापराध्यतीत्याश-
ङ्क्य दूषणान्तरमाह इदमिदानीमिति । कालिकविशेषणतात्मक-
विलक्षणसम्बन्धेनेत्यर्थः । अभावादेरिहेति प्रत्ययनियामको यो
दैशिकविशेषणताविशेषस्तत्र तादृशसम्बन्धवैलक्षण्यस्य प्रा-
माणिकतालाभाय विलक्षणप्रतीतिनियामकत्वाभिधानं न चे-
दानीमितिप्रतीतौ सम्बन्धवैलक्षण्याभावेऽपि कालत्वेनाधिकरणा-
वगाहनादिहेतिप्रत्ययात्तस्य विलक्षण्यमुपपद्यते इति किं सम्बन्धवै-
लक्षणेनेति वाच्यं सम्बन्धविशेषानुयोगित्वादन्यस्य काल-
त्वस्य दुर्वचत्वात् इदानीं कालत्वाभाव इत्यादिप्रतीत्या काले
कालत्वाभाववृत्तेः प्रामाणिकत्वेऽपि काले कालत्वं नास्तीतिप्रती-
त्यनुदयान्नास्तीत्याकारकप्रतीतौ कालिकसम्बन्धव्यावर्तकरूपाव-
च्छिन्नाया एव विशेषणताया नियामकत्वस्यावश्यकत्वात् दै-
शिककालिकसम्बन्धसाधारणसम्बन्धतावच्छेदकस्याप्रामाणिकतया
कालिकसम्बन्धतावच्छेदकीभूतस्य वैलक्षण्यस्य सिद्धेर्निष्प्रयु-
हत्वाच्च । सद्धेताविति कालत्वादिसाध्यकघटादिहेतावित्य-
र्थः । काल इति कालावच्छेदेनेत्यर्थः । अप्रसिद्धेरिति वृत्ति-
मतः कालावच्छेदेन कालत्वादिसामानाधिकरण्यवत्त्वादवृत्तिनिष्ठत-
दभावस्य च कालानवच्छिन्नत्वादवच्छेद्याधिकरणासम्बन्धिनोऽनव-
च्छेदकत्वात् । अथ हेत्वधिकरणमहाकालावच्छेदेन महाकाल एव
कालवृत्तित्वाभावः प्रसिध्यति महाकालस्य गगनादिवदवृत्तितया तत्र
कालवृत्तित्वासत्त्वात् स्वस्य तादात्म्यसम्बन्धेन स्वसम्बन्धितया
स्वनिष्ठाभावावच्छेदकत्वसम्भवात् । न च तादात्म्यसम्बन्धो नावच्छे-

दकतानियामकः रूपे पर्वते न वह्निमत्संयुक्तत्वमितिप्रतीतिवत् स्व-
स्मिन् रूपे न वह्निमत्संयुक्तत्वमित्यादिप्रतीतेः सविशादत्वादिति
वाच्यं तथा सति तादात्म्यसम्बन्धेन व्यभिचारिणितदतिरिक्तसम्ब-
न्धेन स्वासम्बन्धे हेतौ तेन सम्बन्धेन हेतुमत्स्वावच्छेदेन साध्यासा-
मानाधिकरण्यवत्त्वविरहादतिव्याप्तेः स्फुटतया तद्दोषापेक्षाया अनु-
चितत्वापातात् । अत्र केचित् कालिकसम्बन्धेन गगनादेरपि वृत्तिम-
त्त्वमताभिप्रायकोऽयं ग्रन्थः तथा च कालावच्छेदेन महाकालेऽपिका-
लिकसम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वसत्त्वात्तद्विरहिणोऽप्रसिद्धिर्न विरुध्यत
इति वदन्ति । वस्तुतस्तु स्वास्मिन्सामानाधिकरण्यतदभावथोवृत्ताव-
धच्छेदकत्वे स्वाधिकरणत्वमेव नियामकं न तु सम्बन्धितामात्रं
स्वाधिकरणावच्छेदेनैव स्वस्मिन् तत्प्रतीतेरनुभवासिद्धत्वात् अत एव
सम्बन्धान्तरेण सम्बद्ध इत्युपेक्ष्य सम्बन्धान्तरेण वर्तमान इत्यभि-
हितं न चैवं तादात्म्यादेवृत्त्यनियामकसम्बन्धेन व्यभिचारिण्य-
तिव्याप्त्यकथनान्न्यूनता दुर्वारैवेति वाच्यं तादृशसम्बन्धेन सा-
ध्यवद्वृत्तित्वस्य हेत्वधिकरणत्वस्य चाप्रसिद्ध्यातिव्याप्त्यस भवात् न
च तेन सम्बन्धेन सद्देतौ लक्षणसंगमनाय वृत्तेरधिकरणतायाश्च
स्थाने प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोरेव निवेशनीयत्वादतिव्याप्तेरा-
वश्यकतेति वाच्यं प्राचां तेन सम्बन्धेन व्याप्त्यनभ्युपगमसम्भवेन
वृत्त्यादेरपि निवेशसम्भव इत्यभिप्रायेनैवातिव्याप्त्यनुद्धावनात् ।
एतेन हेत्वधिकरणखण्डकालावच्छेदेन कालिकसम्बन्धेन तद्वृत्तौ
तद्विषयकज्ञान एव साध्यासामानाधिकरण्यप्रसिद्धिः सम्भव-
ति न चैवमपि कालत्ववान् सर्वस्मादित्यादौ खण्डकालस्य
हेत्वनधिकरणतया हेत्वधिकरणावच्छिन्नसाध्यासामानाधिकरण्या-
प्रसिद्धिर्दुर्वारैवेति वाच्यं हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणताप-
र्यन्तानिवंशेन वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नस्य यत्र हेतुत्वम-
भिहितं तत्र तादृशधर्मस्यैव तन्मते स्वावच्छिन्नानिरूपिताधि-
करणत्वरूपपरम्परासम्बन्धेन हेतुत्वस्यानुमततया उक्तस्थले स-
र्वस्यैव तादृशसम्बन्धेन हेतुतया तादृशसम्बन्धेनावृत्तौ का-
लिकसम्बन्धेन कालवृत्तौ गगनत्वादावेव तादृशसम्बन्धेन साध्य-
वद्वृत्तित्वाभावस्य हेत्वधिकरणकालावच्छेदेन प्रसिद्धेरिति निर-
स्तं तादृशकाले उक्ततज्ज्ञानस्य विषयतासम्बन्धसत्त्वेऽपि तादृश-

सम्बन्धस्य वृत्तिनियामकत्वानभ्युपगमेन तज्ज्ञानस्य तत्कालीनता-
विरहेण च तज्ज्ञानानधिकरणत्वात्तज्ज्ञाने ऽभाववृत्तौ तत्कालस्या-
नवच्छेदकत्वात् महाकालानुयोगिकविशेषणताविशेषेण घटा-
दिहेतुकस्थलाभिप्रायकोऽयं ग्रन्थः तादृशसम्बन्धेन हेतुमत्तायाः
खण्डकालेऽभावोक्तदिशा प्रसिद्धिरित्यपि केचित् । अत्र स्वनिष्ठहे-
तुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवद्गुत्तित्वाभावानवच्छेदकतादृश-
सम्बन्धावच्छिन्नस्वाधिकरणतावत्सामान्यकत्वं विवक्षणीयमिति
नोक्ताव्याप्त्यवकाशः स्वावयवपरमाण्ववच्छेदेन घटादौ वर्तमाने
कालत्वादिसामानाधिकरण्याभावे तदधिकरणकालसामान्यस्या-
नवच्छेदकतया तत्र लक्षणसमन्वयसम्भवात् केवलान्वयिसा-
ध्यके मेयत्वादौ सर्वाधिकरणावच्छेदेनैव हेतुतावच्छेदकसम्बन्धा-
वच्छिन्नसाध्यवद्गुत्तित्वसत्त्वात् स्वनिष्ठतद्भावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्ति-
र्न क्षतिमावहति मूलकृतैव तत्राव्याप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । यदि चैव-
मात्मभिन्नं ज्ञानवदन्यत्वादित्यादौ हेतोरात्मान्यसकलवस्त्वव-
च्छेदेनैव दैशिकविशेषणतया साध्यवद्गुत्तित्वसत्त्वात् । आत्मनश्च
केनापि सम्बन्धेन हेतुमत्त्वाभावात् तदवच्छेदेन हेतौ साध्यसामा-
नाधिकरण्याभाववृत्त्यसम्भवात् हेतुनिष्ठतादृशभावप्रसिद्ध्या-
व्याप्तिरिति विभाव्यते तदा हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यत्स्वाधि-
करणं तदवच्छेदेन स्वस्मिन् वर्तते योऽभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छे-
कतादृशसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवद्गुत्तित्वकत्वं व्याप्तिरित्येव विवक्ष-
णीयं कालत्ववान् घटादित्यादौ कालसमवेतत्वाद्यभाव एव प्रसिद्ध-
स्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकं च कालिकसम्बन्धावच्छिन्नकालवृत्तित्व-
त्वादिकमिति लक्षणसमन्वयः । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यद्गु-
त्तित्वमिति तत्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवद्गुत्तित्वाभावानवच्छेदकतत्स-
म्बन्धावच्छिन्नतद्वस्तुप्रकृतहेतूभयाधिकरणतावत्सामान्यकत्वं वा
षकव्यम् आत्मभिन्नं ज्ञानवदन्यत्वादित्यादावात्माद्यवच्छेदेन घट-
त्वाभावादिनिष्ठस्यात्मान्यवृत्तित्वाभावस्यानवच्छेदकं घटत्वाभा-
वज्ञानवदन्यत्वाभयाधिकरणसामान्यमिति लक्षणसमन्वयः उ-
भयाधिकरणत्वानिवेशाद्विमान् धूमादित्यादौ धूमनिर्देशयोगि-
नः कपालादिघटादिनिष्ठवह्निमत्संयुक्तत्वाभावावच्छेदकत्वेऽपि न
क्षतिः कपालादेः संयोगेन घटानधिकरणतयोक्तोभयाधिक-

रणतावत्सामान्यान्तगतत्वात् अथवा हेतुतावच्छेदकसम्बन्धे-
न यत्स्वाधिकरणं तदवच्छिन्नस्ववृत्तिकान्यहेतुतावच्छेदकसम्ब-
न्धावच्छिन्नसाध्यवृत्तित्वाभावकत्वविवक्षणाच्च कश्चिद्दोषः स-
र्वत्र सद्देतावन्तर्तोऽवृत्तौ प्रसिद्धे साध्यसामानाधिकरण्या-
भाव एव तादृशस्ववृत्तिकान्यत्वसत्त्वेन लक्षणसमन्वयात्
बह्व्यादिनिष्ठधूमादिसामानाधिकरण्याभावे ऽयोगोलकादेरिव तद्वृ-
त्तित्वस्याप्यवच्छेदकत्वात् स्वनिष्ठहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छि-
न्नवृत्त्यनवच्छिन्नहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसामानाधिकरण्या-
भावकत्वं वा विवक्षणीयमित्यादयः परिष्कारस्य पन्थानो द्रष्टव्याः ॥

इति महामहोपाध्यायगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचिता
सिंहव्याघ्रलक्षणविवृतिः समाप्ता ॥

अनुमानगादाधर्याम् ।

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रकरणम् ।

(चि०) अथेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ समवायि-
तया वाच्यत्वाभावो घट एव प्रसिद्धः व्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य केवलान्वयित्वात्
न चैवं घट एव व्यभिचारः साध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववद्वृत्तित्वं हि व्यभिचा-
रः न च वाच्यत्वाभावस्तादृशो घटे इति चेत्तर्हि
तादृशसाध्याभावसामानाधिकरण्याभावो व्याप्ति-
स्तथा चाप्रसिद्धिः प्रतियोग्यवृत्तिश्च धर्मो न प्रतियो-
गितावच्छेदकस्तद्विशिष्टज्ञानस्याभावधीहेतुत्वात् ॥

(दी०) समवायितयेति । वाच्यत्वं यथा न समवायि
तथाग्रे वक्ष्यते । घटादिसमवायितयेत्यर्थ इत्यप्याहुः । प्रमेय-
साध्यके च भावत्वेनाभावानामभावत्वेन भावानां वदित्वेन
निर्वहौ अंशुत्तिमात्रवृत्तिगगनत्वादिना विरुद्धघटत्वपटत्वाभ्यां च
सर्वत्र प्रमेयमात्रस्याभावः सुलभः ॥

(गा०) अथ समवायितयेतिमूलं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकाभावाभ्युपगमे एव सङ्गच्छते तादृशभावाभ्युपगमे सर्वत्र
तदभाववति हेतोर्वृत्तेरसम्भवः साध्याभौषवद्वृत्तित्वस्य ता-
दृशभावाभावाय लक्षणसङ्गमने सर्वत्र व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति
लक्षणपरिष्कारासम्भवेन सौन्दर्यमतमवलम्ब्य लक्षणकर्तुरो-
द्देशाशङ्का न सङ्गच्छत इति चेत् । अत्रोपाध्यायानुयायिनः
केचनान्येति साध्याभावाप्रसिद्धिनिबन्धनस्य दोषस्योद्गाहि-

तत्वात्साध्याभावस्य कथञ्चित्प्रसिद्धावेव लक्षणस्य निर्दोष-
 तेत्यभिमानेनेयमाशङ्का तादृशाभिमानमेव निराकरिष्यत्यग्रे
 तर्हीतिग्रन्थेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावोपगमे यथा व्य-
 भिचारलक्षणे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावो निवेद्यते
 तथा व्याप्तिरक्षणेऽपि तादृशसाध्याभाव एव निवेद्यो
 ऽन्यथासम्भवस्यातिव्याप्तेर्वा प्रसक्तेर्व्याप्तेरव्यभिचाररूपतानुप-
 पत्तेश्चेति पुनरप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिः केवलान्वयिस्थल ए-
 वेति तदर्थः । न चैवमपि तत्तद्वह्निवावच्छिन्नाभावव्या-
 वर्तकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपेण साध्याभा-
 वस्य निवेशनीयतया वाच्यत्वत्वावच्छिन्नसाध्यकस्थले स-
 मवायित्वावच्छिन्नतद्भावस्यातादृशत्वात्तादृशाभावप्रसिद्धिरनुप-
 योगिनीति कथामेयमाशङ्का साध्यप्रतियोगिकाभावमात्रनिवेशाभि-
 मानस्याशङ्कावीजत्वे केवलान्वयिसाध्यकस्थले व्यासज्यवृत्ति-
 रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य विशिष्टाभावरूपस्य च तादृ-
 शाभावस्य प्रसिद्धिसम्भवेन सौन्दर्यमतावलम्बनस्य निर्वीज-
 त्वापातादिति वाच्यं महानसीयवह्निवाद्यवच्छिन्नाभाववार-
 णाय साध्यतावच्छेदकापर्याप्तस्वसमानाधिकरणधर्माविष्ठावच्छेद-
 कताकप्रतियोगिताभिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव निवेद्य इ-
 त्यभिमानेनाशङ्कासङ्गतेः प्रमेयत्वादिना प्रमेयमात्रं यत्र सा-
 ध्यतावच्छेदकं तत्र प्रमेयत्वादिविशिष्टप्रमेयापर्याप्तं तदविशे-
 षितघटत्वादिनिष्ठमेवावच्छेदकत्वं प्रसिद्धं स्वसमानाधिकरण-
 वृत्तितादृशावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगिताभिन्नं च व्यधिक-
 रणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितामात्रमेव यत्र यादृशं साध्यता-
 वच्छेदकं विशिष्टमविशिष्टं वा तत्र तदनवच्छिन्नत्वसमाना-
 धिकरणधर्मावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्प्रतियोगितानिवेशाभिप्रायकोऽयं
 ग्रन्थ इत्यप्याहुः । न चैवं प्रमेयत्वावच्छिन्नसाध्यकस्थलेऽपि
 व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमात्रस्यैव लक्षणघटकतासम्भवा-
 द्दोषितकृतां तत्र गगनत्वघटत्वपटत्वोभयाद्यवच्छिन्नप्रमेया-
 भावपर्यन्तानुसरणप्रयासो व्यर्थ इति वाच्यं महानसी-
 यवह्निवाद्यवच्छिन्नाभाववारणाय साध्यतावच्छेदकसमनियतप्र-
 तियोगिताकः साध्यतावच्छेदकापर्याप्तसाध्यनिष्ठधर्मद्वयव-

च्छेदकताकान्यप्रतियोगिताको वा ऽभावो निवेश्यस्तदभिप्रायेणैव
 तैस्तथाविधाभावानुसरणात् न च घटत्वपटत्वोभयावच्छि-
 न्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकता साध्यवृत्तिधर्मनिष्ठैव घटत्वपट-
 त्वयोः प्रत्येकं साध्यनिष्ठत्वादिति कथमसौ लक्षणघटक
 इति वाच्यं साध्यवृत्तिधर्मनिष्ठेत्यनेन यद्धर्मविशिष्टा-
 धिकरणं साध्यवत्तत्त्वस्य विवक्षिततया घटत्वपट-
 त्वोभयपर्याप्तावच्छेदकताया अन्यत्वप्रतियोगिकोटावनन्तर्भा-
 वात् । वस्तुनो वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तः साध्यतावच्छेदकसम-
 नियतप्रतियोगिताकाभावकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वमेव सा-
 ध्याभाववद्वृत्तित्वमित्यस्यार्थ इत्याभिप्रायकतयाधेत्यादिप्र-
 न्यः सार्वभौमैर्व्याख्यातः दीधितिकृतामपि तादृशग्रन्थस्य
 तदभिप्रायकत्वमेवानुमतं कूटघटितलक्षणस्य स्वयमग्रे दूष-
 णीयत्वेऽप्यापाततः सम्भवदुक्तिकतयैव तस्याशङ्कितुरभिप्रायविष-
 यत्वौचित्यात् । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादिमते निर्दो-
 षस्यापि लक्षणस्य सम्भवेन तदुपेक्ष्य सदोषं कूटघटितल-
 क्षणमवलम्ब्य प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्याद्यवतारणमनुचितमित्यभिप्रे-
 त्यैव चाग्रे तल्लक्षणमाक्षेप्यमिति न सन्दर्भविरोधः ।
 यत्समानाधिकरणा इत्यादिलक्षणाभिप्रायकता चात्र न युज्यते
 तादृशव्याप्तेः साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपत्वाप्रसक्तेर्मूलोक्तलक्षणप-
 रिष्कारासम्भवात् । व्यभिचारशरीरं च साध्यतावच्छेद-
 कावच्छिन्नसाध्याभावनिवेशावश्यकतां प्रदर्श्य केवलान्वयि-
 साध्यकसाधारणसाध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तेरव्यभिचाररूपता
 न सम्भवतीत्याभिधानेनाव्यभिचारपदार्थरूपसाध्याभाववद्वृत्ति-
 त्वाभावस्य व्याप्तिव्यतिरिक्ते च साध्याभाववद्वृत्तित्वपदार्थ-
 स्य व्याप्तिवानभ्युपगमेऽपि न क्षतिरित्याशयेन यत्समा-
 नाधिकरणा इत्यादिनिर्दोषलक्षणमवलम्ब्यैव प्रतियोग्यवृत्तित्या-
 देः स्वयमवतारणीयत्वात् । न च साध्यतावच्छेदकसमनियत-
 प्रतियोगिताकाभावकूटवद्वृत्तित्वस्यापि व्यभिचारपदार्थत्वसम्भवा-
 दुक्तव्याप्तेरव्यभिचाररूपत्वमक्षतमेवेति वाच्यं तस्य व्यभिचा-
 रपदार्थत्वे न चैवं घट एवेत्यादिदर्शिताया श्रेयत्वादिहेतौ
 वाच्यत्वव्यभिचारितापत्तेर्दुर्वारत्वाद्वाच्यत्वादेः समानाधिकरणध-

र्जावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावकूटवति
 च हेतोर्बुत्तेरिति सर्वमनाकुलम् । एवं च कूटघटितलक्षणाभि-
 प्रायेणैव प्रमेयसाध्यकस्थले उक्ताभावानुधावनं ग्रन्थकृतां स-
 फलं घटत्वाद्यवच्छिन्नपटाद्यभावस्य साध्यतावच्छेदकसमनि-
 यतप्रतियोगिताकत्वविरहादिति ध्येयम् । ननु वाच्यत्वं पदश-
 क्तिः सा च तत्तत्पदबोद्धव्यत्वप्रकारिका भगवदिच्छैव न तु
 पदार्थान्तरमपसिद्धान्तत्वात् । तथा च समवायित्वं स-
 मवायप्रतियोगित्वरूपं तदनुयोगित्वरूपं वा भवतु उभयथैव
 वाच्यत्ववृत्तीति तेन रूपेण तदभावस्य कथं व्यधिकर-
 णधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं न च भगवदिच्छाया वा-
 च्यत्वपदार्थत्वे पटादेर्घटादिपदावाच्यतानुपपत्तिः घटादाविव
 पटादावपि घटादिपदबोद्धव्यत्वप्रकारिकाया भगवदिच्छाया
 विषयतासम्बन्धेन सत्त्वात्तिदिच्छाया एकत्वादिति वाच्यं
 यद्वर्त्यंशे यस्य प्रकारता तस्यैव धर्मिणो विशेष्यता-
 सम्बन्धेन तद्वर्मप्रकारकत्वविशिष्टवत्वोपगमात् पटादेर्घटादि-
 पदबोद्धव्यतया भगवदिच्छयानवगाहनात्तत्र विशेष्यतासम्ब-
 न्धेन तद्वोद्धव्यत्वप्रकारकत्वविशिष्टभगवदिच्छाविरहेण तद-
 वाच्यत्वोपपत्तेः न चैवं विशिष्टेच्छाया वाच्यत्वरूपत्वे वि-
 शेषणांशे समवायित्वाभावात्तेन रूपेण विशिष्टाभावस्य व्यधिकरण-
 धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमव्याहतमेवेति वाच्यम् यतो
 विशिष्टाभावप्रतियोगिता न विशेषणान्तर्भावेन पर्याप्ता अपि तु
 विशेष्यांशमात्रे अवच्छिद्यते पुनरियं विशेषणेनेति प्रतियो-
 गिताया अव्यासज्यवृत्तित्वात् । तथा च विशेष्यवृत्तेः
 समवायित्वस्य कथं प्रतियोगिताव्यधिकरणत्वमिति न च
 प्रतियोगिताया व्यासज्यवृत्तित्वानुपगमे सर्वत्र घटत्वेन
 घटपटोभयं नास्तीतिप्रतीतिः कथमुपपद्यतां घटादिमति प्र-
 तियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिसत्त्वेन तद्विषयाभावासम्भ-
 वादिति अभावविशेषीयप्रतियोगित्वमवश्यमेव व्यासज्यवृत्त्यु-
 पेयं तथा सति च तत्र प्रतियोगितापर्याप्त्यधिकरणस्यो-
 भयत्वावच्छिन्नस्य प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वादिविशिष्टवास-
 म्भवाद्यद्वर्मावच्छिन्ने प्रतियोगितायाः पर्याप्तिः प्रतियोगिता-

वच्छेदकविशिष्टतदवच्छिन्नस्यैव चाभावविरोधितया तादृशा-
भावस्य सार्वत्रिकत्वादिति वाच्यं प्रतियोगिताया अव्या-
सज्यवृत्तिव्येऽपि तत्रैकधर्मावच्छिन्नापर्याप्तिरूपविरोधशालिनोर्घ-
टत्वघटपटोभयत्वयोः प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य व्यासज्यवृ-
त्तिव्योपगमात्तादृशाभावस्य विरुद्धघटत्वपटत्वाद्युभयावच्छिन्ना-
भाववत्केवलान्वयित्वोपपत्तेः यद्यपि घटपटौ न स्त इत्या-
दिप्रतीतिविषयसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वमपि घटत्वाद्यन्तर्भावेण पर्याप्तं तथापि तत्र द्वित्व-
धर्मितावच्छेदकतापन्नस्यैव घटत्वादेरवच्छेदकता प्रतीयते
अत्र च स्वातन्त्र्येणापीति भेदः आस्तां बोभयाभावप्र-
तियोगिताया गत्यन्तराभावाद्यासज्यवृत्तित्वं तथापि विशि-
ष्टाभावप्रतियोगितायास्तथात्वमप्रामाणिकमेव दण्डिपुरुषादिम-
ति पुरुषत्वेन दण्डविशिष्टो नास्तीत्यादिप्रतीतेरसिद्धेरित्यत
आह दीधितौ वाच्यत्वं यथेति । तथा वक्ष्यत इति ।
अयमाशयः । वाच्यत्वं शक्तिविषयत्वं न तु शक्तिर्धातुनैव
शक्तिप्रतिपादनात् । प्रत्ययस्य निरर्थकतापत्तेः विषयत्वं
च पदार्थान्तरमिति नैयायिकैकदेशिसिद्धान्तः तस्य च स-
मवायो न सम्बन्धः अपि तु स्वरूपमेवेति समवायित-
या वाच्यत्वपदार्थाभावो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव एवेति
एकदेशिमतानुयायितया मणिकारलिखनसङ्गतिरिति । घटादि-
समवायितयेति । तथा च वाच्यत्वपदस्य भगवादिच्छापर-
त्वेऽपि नासङ्गतिरिति भावः । यथाश्रुतपरतयैवोपपत्तेः
समवायिपदस्य विशेषपरतया व्याख्यानमनुचितमित्याहु रित्य-
नेनास्वरसः सूचितः । ननु वाच्यत्वादिसाध्यकस्थले सम-
वायित्वरूपव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावप्रसिद्धेः सम्भवेऽपि
प्रमेयत्वादिना प्रमेयसाध्यकस्थले साध्याभावाप्रसिद्धिदुर्वारैव
प्रमेयसामान्यावृत्तिधर्मस्याप्रसिद्ध्या व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नस्यापि
तस्यासम्भवादित्यत आह प्रमेयसाध्यके चेति । भावाभा-
वयोरभावौ समनियततयाऽभिभाविता इति तत्प्रतियोगितात्वेन
प्रमेयत्वादिप्रमेयनैयमित्येतादृशाभावोऽपि कूटघटनया परि-
ष्कारणीयसाध्याभाववद्वृत्तिरूपप्रथमलक्षणघटको भविष्यती-

त्यभिप्रायः । न च यदभावीयप्रतियोगितात्वेन साध्यतावच्छेदकसमनैयत्यमिति विवक्षणे वाच्यत्वादिसाध्यके बह्यादिसाध्यके वा तादृशाभावाप्रसिद्धिः निखिलव्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानां समनियतत्वेनाभिन्नतया घटादेरपि तथाविधवाच्यत्वाभावप्रतियोगित्वात् किञ्चिद्विशिष्टस्वाभावादेरपि बह्याद्यभावप्रतियोगित्वादिति तत्तत्प्रतियोगितात्वेन समनैयत्यं विवक्षणीयमिति कथमुक्ताभावस्य लक्षणघटकत्वमिति वाच्यं समनैयत्यशरीरे व्यापकतायास्तदभावप्रतियोगितात्वावच्छिन्नाया व्याप्यतायाश्च विशेषरूपावच्छिन्नाया निवेशनेनानुपपत्त्यभावात् । ननु साध्यनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपा व्यापकता चेत्समनैयत्यशरीरे निवेद्यते तदा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नयोर्भावाभाववृत्तिप्रतियोगित्वयोर्द्वयोरेव प्रत्येकप्रमेयनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतया नोक्ताभावस्य साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वमित्यतोऽभावान्तरमाह वह्निर्वेनेति । प्रमेयमात्रस्याभाव इत्यप्रेतनेनान्वयः वह्निर्वेन प्रमेयं नास्तीतिप्रतीत्या प्रमेयसामान्य एव वह्निर्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वावगाहनात्प्रमेयत्वव्यापिकैव तादृशाभावीयवह्निर्वावच्छिन्नप्रतियोगितेति भावः । यदि च तत्र वह्निर्नास्तीतिप्रतीतिसिद्धवह्निमात्रनिष्ठप्रतियोगितैव प्रमेयत्वसामानाधिकरण्येन भासत इत्युपेयते प्रमेयसामान्यस्यैव तत्प्रतियोगितया भानोपगमे तु वह्निर्नास्तीत्यादावपि तादृशप्रतीतिसिद्धनिखिलप्रमेयनिष्ठप्रतियोगिताया वह्निर्वादिविशेषितप्रतियोगिवृत्तित्वेन भानोपगमसम्भवात् समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नवह्निर्त्वादिसमनियतप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या वह्निभिन्नत्वादिना बह्याद्यभावीयवह्निमात्रवृत्तिप्रतियोगितामादाय वह्निमान् प्रमेयत्वादित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेरित्युच्यते तदा तादृशाभावस्य नोक्तरूपेत्याशङ्क्याभावान्तरमनुसरति अवृत्तिमात्रेति । गगनं नास्तीत्यत्र गगनत्वसामानाधिकरण्येन या गगनत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता प्रतीयते सैव गगनत्वेन गगनभिन्नं नास्तीत्यादौ गगनभिन्नत्वादिसामानाधिकरण्येन प्रतीयते अवच्छेदकैक्येऽसति बाधके प्रतियोगिताया अप्यैक्यस्वीकारात् गगनभिन्ननिष्ठप्रतियो-

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रकरणम् । १८९

गिताया गगनभिन्नवृत्तित्वेऽपि गगनत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदक-
विशिष्टप्रतियोगिनो ऽवृत्तित्वेन गगनतया गगनभिन्नाभावस्य केव-
लान्वयित्वोपपत्तेः वह्नित्वाद्यवच्छिन्नघटादिनिष्ठप्रतियोगितायाश्च
वह्निनिष्ठतादृशप्रतियोगित्वाभेदे वह्न्यादिमति वह्नित्वादिना
घटाद्यभावसत्त्वानुपपत्त्या उक्तरात्या तत्र एकप्रतियोगिता-
पत्यसम्भवः । एवं च गगनत्वावच्छिन्नैव प्रमेयत्वसम-
नियतप्रतियोगिता प्रसिध्यतीति भावः । उक्तावशेष-
लाभायैवावृत्तिमात्रवृत्तित्वकीर्तनम् । नन्वेवमपि यत्र विष-
यितासम्बन्धेन प्रमेयसामान्यं साध्यम् ईश्वरज्ञानत्वादिकं हे-
तुस्तत्र सत्तावान् जातेरेत्यादां साध्याभावकूटवति हेतुतावच्छेदक-
सम्बन्धेन वृत्त्यप्रसिद्धाऽव्याप्तेर्वारणायोपादेयसाधनसामानाधि-
करण्यविशेषणाक्रान्तसाध्यतावच्छेदकसमनियतसाध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्धिः गगनादेरपि वि-
षयितासम्बन्धेनेश्वरज्ञानादिसम्बद्धत्वात्तादृशसम्बन्धेन गगनत्वा-
दिना प्रमेयसामान्याभावस्य साधनसामानाधिकरण्यसम्भवादित्यतो
ऽभावांतरमाह विरुद्धेति । येन सम्बन्धेन घटत्वपटत्व-
योर्विरोधस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदुभयनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता-
कप्रमेयसामान्याभाव इत्यर्थः । प्रतियोगितावच्छेदकताव-
च्छेदकोभयत्वविशिष्टघटत्वपटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिनो ऽप्रसि-
द्धा विराधि विरहेणोक्ताभावस्य केवलान्वयितेत्यवधेयम् । इद-
मुपलक्षणम् । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादिनां प्रतियोगिता-
वच्छेदकतावच्छेदकरूपेणैव तादृशसम्बन्धेनाप्यवच्छेदकस्य वृ-
त्तिमत्ताया अवच्छेदकतायामतन्त्रत्वात्समवायादिसम्बन्धेन
गगनाद्यवच्छिन्नप्रमेयसामान्याभावस्यापि सौलभ्यं बोध्यम् ।
अत्यन्ताभावस्यैवान्योन्याभावस्यापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकस्योपगमात्प्रमेयसामान्यस्य यत्र तादात्म्येन सा-
ध्यता तत्र घटत्वपटत्वाभ्यां समवायेन गगनादिना वा
प्रमेयसामान्यभेदो लक्षणघटकः प्रतियोगितावच्छेदकावृत्ति-
समवायित्वाद्यवच्छिन्नप्रमेयत्वादिना प्रमेयसामान्यभेदो वा
तथेत्यवधेयम् ॥

ननु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावप्रसिद्धावपि व्य-

भिन्नाराभावरूपव्याप्तौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्य लक्षणघटकतया ऽप्रसिद्धिनिवन्धनाव्याप्तेर्दुर्वारतयैव वादिनो निवृत्तेः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावखण्डनपरप्रस्थानुत्थितिरित्यतस्तादृशप्रन्थमवतारयति नन्वित्यादिना ॥

(दी०) ननु पारिभाषिकमेवाव्यभिचारितत्वं तथाहि यत्समानाधिकरणाः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका यावन्तो ऽभावाः प्रतियोगिसमानाधिकरणास्तत्त्वम् । सर्वत्र वाच्यत्वाद्यभावस्य तथात्वाद् यावच्चोपादानम् ॥

(गा०) पारिभाषिकमिति तान्त्रिकसङ्केतरूपपरिभाषया व्याप्तिप्रतिपादकं न तु योगेनेत्यर्थः । अव्यभिचारितत्वं अव्यभिचारितत्वपदम् । अथवा पारिभाषिकमव्यभिचारितत्वं परिभाषया ऽव्यभिचारितत्वपदप्रतिपाद्यं व्याप्यत्वमिति शेषः न तु योगेन तत्पदलभ्यमित्यर्थः । तथा च व्यभिचारघटकस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्य व्याप्तिघटकत्वविरहेऽपि न क्षतिरिति भावः । यदिति । यत्पदं यद्धर्मावच्छिन्नपरं अग्रे तत्पदं तद्धर्मावच्छिन्नपरं स च धर्मो हेतुतावच्छेदकीभूतधूमत्वादिः सङ्केतस्थले हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादिविशेषणाक्रान्तो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताका घटत्वादिना बह्व्याद्यभावादिरेव तस्य च प्रतियोगिसमानाधिकरण्यमावश्यकमिति लक्षणसमन्वयः । व्यभिचारिणि व्यभिचारनिरूपकाधिकरणीभूते हेत्वधिकरणे साध्यतावच्छेदकेत्यादिविशेषणाक्रान्तः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावादिरपि तस्य च प्रतियोगिसमानाधिकरण्याभावात् तादृशभावस्य प्रतियोग्यधिकरणे कालिकसम्बन्धेन वृत्तावपि विवक्षणीयस्वविशिष्टावच्छेत्वाधिकरणान्तर्भावेण प्रतियोगिसमानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिः । अयमात्मा ज्ञानादित्यादौ समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावा-

दिकमादायाव्याप्तेर्वारणाय हेतुतावच्छेदकविशिष्टसामानाधिकर-
ण्यमभावविशेषणम् अभाववृत्तौ सम्बन्धभेदानिवेशेन व-
ह्निमान् धूमादित्यादौ वह्नित्वादिना वह्न्यभावस्य प्रति-
योगिमति पर्वतादौ कालिकसम्बन्धेन वृत्तेर्लक्षणसम्भ-
वात् तत्राव्याप्तिवारणं तत्फलमिति ध्येयम् । अयमात्मा
पृथिव्याद्यन्यत्वे सति द्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्वसमाना-
धिकरणात्मत्वाद्यवच्छिन्नात्मत्वाद्यभावानां प्रतियोगिसामा-
नाधिकरण्यविरहादव्याप्तिरतो हेतुसामानाधिकरण्यघटकहेतौ
हेतुतावच्छेदकवैशिष्ट्यनिवेशः । यद्यप्ययमात्मा ज्ञानादित्या-
दौ सामानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायाव्याप्तिरभावे सा-
ध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यविशेषणेनापि वार-
यितुं शक्यते धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमादिसमाना-
धिकरणस्य तादृशाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यावश्य-
कत्वेऽपि स्वविशिष्ट्यावद्धेत्वधिकरणान्तर्भावेन प्रतियोगिसा-
मानाधिकरण्यस्यैव विवक्षणीयतया ऽयोगोलकान्तर्भावेन
तादृशाभावस्यातथात्वान्नातिव्यातिः स्वविशिष्टहेत्वधिकरणेत्य-
त्र यत्पदेनैव हेतोरुपादेयतया तत्त्वमित्यत्र तत्पदेन
तस्यैव परामर्शादव्याप्तेर्हेतुनिष्ठत्वोपपत्तिरिति । तथापि कपि-
संयोगाभाववान् जातित्वादित्यादौ साध्यसमानाधिकरणस्य
कपिसंयोगाद्यात्मकाभावस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणाप्रसिद्ध्या
सत्तावानात्मत्वादित्यादौ सत्ताधिकरणकाले कालिकसम्बन्धेन
विद्यमानस्य सत्ताभावस्य तदप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिर्दुर्वारैवेति हे-
तुतावच्छेदकविशिष्टहेतुसामानाधिकरण्यमेवोपात्तं यत्तु अय-
मात्मा ज्ञानादित्यादौ आत्मत्वत्वादिना आत्मत्वादेरभावस्य
लक्षणघटकत्वेऽपि नाव्याप्तिः तस्य प्रतियोग्यधिकरणीभूता-
त्मादेवेकज्ञानविषयत्वस्वाश्रयाश्रयत्वादिरूपपरम्परासम्बन्धेन वा
पर्वतमानतया प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति सामानाधिक-
रण्यान्तर्विशेषणमनर्थकमिति । तत्र । एकज्ञानविषयत्वादिना
विशिष्टबुद्धौ प्रमाणाभावेन तेषां संसर्गत्वाभावात् न
चैवं यद्भावो व्यभिचारविरोधीत्युपाधिलक्षणे इहो-
पाधिर्नहोपाधिरितिप्रतीतिव्यवहारानुरोधेनाव्याप्यत्वस्य सम्ब-

सन्धताया ग्रन्थकृतैव स्वीकृतत्वात्तेन सम्बन्धेनैवात्मवृत्ते-
 रात्मत्वाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमक्षतमेवेति वाच्यम् ।
 अव्याप्यतायाः सम्बन्धताया विवादेन यदभावपदस्य य-
 दव्याप्यत्वाभावपरतामभ्युपगम्यापि ग्रन्थकृता तादृशलक्षण-
 व्याख्यानात्तत्सम्बन्धताया अप्रामाणिकत्वाभिप्रायेणैवात्र यत्स-
 मानाधिकरणा इत्युपादानात् । यावत्पदासत्त्वे साध्यताव-
 च्छेदकेत्यादिविशेषणस्य व्यावृत्तिर्न सङ्गच्छते यत्किञ्चि-
 दभावमादायैव लक्षणसमन्वयसम्भवादतश्चरमोक्तस्यापि तत्प-
 दस्य व्यावृत्तिं प्रथमतो दर्शयति सर्वत्रेति । तथा-
 त्वात् प्रतियोगिसामानाधिकरण्यात् । तथा च याव-
 त्पदादाने व्यभिचारिमात्र एवातिव्याप्तिरेति भावः । य-
 दपि व्यभिचारिस्थले एवं दोषस्य कथनीयतया सर्वत्र
 तादृशाभावस्य तथात्वकथनमसङ्गतं तथापि यावत्पदा-
 नुपादाने ऽतिव्याप्तिरेव नाव्याप्तिरित्येतत्सूचनाय सर्वत्रे-
 त्युक्तम् । अथवा सर्वत्र सर्वाधिकरणावच्छेदेन तथा च
 विवक्षणीयस्य स्वविशिष्टयावद्धेतव्यधिकरणान्तर्भावेण प्रतियोगि-
 सामानाधिकरण्यस्य सत्त्वं सूचितं ननु यावत्पदादाने
 साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वं प-
 रित्यज्य साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताकत्वेनैवाभावो वि-
 शेषणीयः तद्व्याप्यत्वं च स्वव्यापकतत्कत्वमतो ना-
 नवस्था वह्निमान् धूमादित्यादौ तत्तद्ब्रह्माद्यभावानां सा-
 ध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताकानां यथाविवक्षणीयसामाना-
 धिकरण्यविरहेऽपि घटत्वादिना ब्रह्माद्यभावमादायैव लक्ष-
 णसङ्गतिः । इत्थं च धूमवान् बह्नेरित्यादौ वाच्य-
 त्वाद्यभावमादाय नातिव्याप्तिसम्भवः तस्य धूमत्वाद्यव्या-
 प्यप्रतियोगिताकत्वेन लक्षणघटकताविरहात् एवं सति हेतुस-
 मानाधिकरणत्वविशेषणमनर्थकमिति चेत् तदपि तर्हि त्यज्यतामि-
 त्याशङ्कापरिहाराय तथाविधाभावनिवेशेऽपि यत्रातिव्याप्तिस्तत्र
 यावत्पदस्य व्यावृत्तिमाह अत एवेति । अत एव यावत्पदोपादा-
 नादेव द्वित्वावच्छिन्नाभावस्य भूतत्वमूर्तत्वोभयत्वावच्छि-
 न्नाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि मनसि हेत्वधिक-

(दी०) अत एव भूतत्वमूर्तत्वोभयवान् मूर्तत्वादे-
त्यादौ द्वित्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि
भूतत्वमनोऽन्यत्वाद्यभावस्यातथात्वान्नातिप्रसङ्गः । साधनसमा-
नाधिकरणस्य गोत्वाद्यभावस्य तत्तत्साध्यव्याक्त्यभावस्य चात-
थात्वात् साध्यतावच्छेदकेत्यादि ॥

(गा०) रणे मूर्तत्वरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि तथा च
यावत्पदानुपादाने साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताकतादृशो-
भयाभावस्यैव प्रतियोगिसामानाधिकरणतयातिव्याप्तिः स्यादि-
ति भावः । यावत्पदसत्त्वे यादृशाभावमादायातिव्याप्तेर्वारणं
तादृशाभावं दर्शयति भूतत्वमनोऽन्यत्वाद्यभावस्येति । भूतत्वा-
भावस्य मनोऽन्यत्वाभावस्य वेत्यर्थः अतथात्वात् प्रतियोग्य-
सामानाधिकरणत्वात् यावत्पदे दत्ते साध्यतावच्छेदकव्याप्य-
प्रतियोगिताकत्वनिवेशने वह्निमान् धूमादित्यादौ तादृशयावद-
न्तर्गतमहानसीयवह्नयाद्यभावमादायैवाव्याप्तिः स्यादिति यथोक्त-
विशेषणस्यैवोपादेयतया तादृशाभावयोरपि लक्षणघटकत्वा-
दिति भावः । भूतत्वस्य वह्निरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणात्मकतया
प्रतियोगिस्वरूपाणां तन्निष्ठप्रतियोगितानां चालनीन्यायेनोऽत्प-
त्तिकाळावच्छेदेन वा साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कतया भूतत्वाभावस्य न साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप-
कतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वमित्याशयेनाखण्डव्याप्यवृत्तिमनोऽन्य-
त्वाभावानुप्रावनम् । उक्तरीत्या अत एवेत्यादिग्रन्थावतारात्प्रथम-
तो वाच्यत्वाभावमादाय सर्वत्रैव व्यभिचारिण्यातिव्याप्तेर्दर्शि-
तत्वात्साध्याभावमादाय व्यभिचारिविशेषे ऽतिव्याप्तिप्रदर्शनं
सन्दर्भविरुद्धमित्याशङ्कानवकाशः । केचित्तु यावत्पदानुपादाने वा-
च्यत्वादेरुदासीनपदार्थस्याभावमादाय व्यभिचारिसामान्ये-
ऽतिव्याप्तिर्विश्राम्यतु साध्याभावमादायापि कचिदतिव्याप्तिः
स्यात् सा च यावत्पदोपादानान्न भवनीत्यभिप्रायकतया न स-
न्दर्भविरोध इत्याहुः । परे तु ननु साध्यतावच्छेदकव्यापकीभू-
तप्रतियोगिताकयावदभावनिवेशेनैवोपपत्तेः साध्यतावच्छेदका-

वच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकयावद्भावनिवेशबमफलं
तादृशप्रतियोगिताकत्वविशेषणव्यावर्तनीयस्य तत्तद्ब्रह्माद्यभाव-
स्य वह्निव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावेनोक्तविशेषणेनापि व्या-
वर्तनसम्भवात् अत आह अत एवेति । यत एव
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावेया-
वत्त्वमुपात्तं न तु साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताका-
भावे अत एवेत्यर्थः । भूतत्वेति । साध्यतावच्छेदक-
व्यापकप्रतियोगिताकाभावनिवेशे भूतत्वमूर्तत्वोभयवान् मूर्तत्वा-
दित्यादौ भूतत्वाभावमनोऽन्यत्वाभावप्रतियोगितयोः उभयत्वाव्या-
पकत्वेनोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावादेरेव लक्षणघटकतया-
ऽतिव्याप्तिः स्यात् यथोक्तविशेषणाक्रान्ताभावनिवेशे च भूतत्वमनोऽ-
न्यत्वाभावानामपि लक्षणघटकतया नातिव्याप्तिरिति भावः । न च सा-
ध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकाभावनिवेशेऽपि हेतुसमानाधि-
करणस्य मनोभिन्नभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगि-
सामानाधिकरण्यविरहाज्जातिव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्या-
पकताया लक्षणे ऽनिवेशे तादृशव्यापकताघटकसम्बन्धेन प्रतियोगि-
सामानाधिकरण्यनिवेशासम्भवात्प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव
तत्सामानाधिकरण्यस्य विवक्षणीयत्वादिति वाच्यं प्रतियोगिताव-
च्छेदकसम्बन्धेन तत्सामानाधिकरण्यनिवेशेऽपि वह्निमान् धूमा-
दित्यादौ हेतुसमानाधिकरणस्य वह्निव्यापकप्रतियोगिता-
कस्य पर्वताभिन्नभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रति-
योगिसामानाधिकरण्यं पर्वतान्तर्भावेण नास्तीत्यव्याप्त्यापत्त्या तेन
सम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य निवेशासम्भवात् सा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनैव प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमगत्या वा-
च्यं तथा च मनोभिन्नभेदस्य तेन सम्बन्धेन मूर्त-
त्वादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमक्षतमेवेत्यतिव्याप्तेः सा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिवेशे व-
क्ष्यमाणस्थलान्तरेऽप्यतिव्याप्तिः स्यादिति तु नास्माकं दोष-
इत्याभिप्राय इति व्याचक्रुः । तत्तु समीचीनतया न
प्रतिभाति साध्यतावच्छेदकेत्यादिविशेषणव्यावृत्तेः ए-
व आदृश्यमाणतया तदुत्तरमेव साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ने

त्यादिविशेषणस्थले साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकत्वं विशेषणं किं नोपात्तमित्याकाङ्क्षोदयादादावेव तादृशविशेषणपरित्यागबीजकथनस्यासङ्गतत्वादिति । गोत्वाद्यभावस्येति । प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादित्यर्थकेनातथात्वादित्यनेनान्धयः । तथा च साध्यतावच्छेदकेत्याद्यनुपादाने ऽसम्भव इति भावः । यद्यपि गोत्वाभावादेरपि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं तथापि व्यापकताया लक्षणाघटकत्वे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनैव प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं धूमवान् बह्नेरित्यादौ धूमाभावादेः पूर्वक्षणवृत्तित्वादिविशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमादायातिव्याप्तेर्वारणायावश्यं विवक्षणीयं तथा चायमसम्भव इति भावः । साध्यप्रतियोगिकाभावनिवेशेऽपि गोत्वाद्यभावमादायासम्भवस्य वारणसम्भवादाह तत्तत्साध्यव्यक्त्यभावस्येति अस्य च नानाव्यक्तिसाध्यक इत्यादिः । तथा च साध्याभावनिवेशेऽपि वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः स्यादिति भावः । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वं च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं गुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्ताव्यापकतावच्छेदिकाया अपि द्रव्यत्वाद्यभावप्रतियोगिताया न साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं सत्तावति गुणादौ तादृशप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावसत्त्वादतो विशिष्टसत्ताद्यभाव एव लक्षणघटकः तस्य च गुणादौ सत्तादिरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादतिव्याप्तिरतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वोपादानं तथा च सति द्रव्यत्वाभावप्रतियोगिताया अपि विशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तादृशाभावानां च गुणादावतथात्वाभातिव्याप्तिः यत्किञ्चिद्रूपावच्छिन्नसाध्यवत्तानिवेशे च सत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्ताव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाद्यभावादिकमादायाव्याप्तिर्बोध्या साध्यवत्त्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यम् । अन्यथा धूमवान् बह्नेरित्यादौ धूमाभावायोगोलकान्यत्वाभावादप्रतियोगितायाः कालिकविशेषणताविषयितादिसम्बन्धेन धूमादिमति काले ज्ञा-

नादौ च संयोगादिसम्बन्धेन स्वावच्छिन्नाभावसत्त्वात् के-
नापि सम्बन्धेन न व्यापकतावच्छेदकत्वमिति केवला-
न्वयिवाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगितैव स्वरूपादिसम्बन्धघटितव्या-
पकतावच्छेदिका स्यादित्यतिव्याप्तिः । न च सम्बन्ध-
सामान्येन धूमादिमग्निष्ठो योऽभावस्तदीयविषयतासम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदिका या प्रमानिष्ठप्रतियोगिता त-
न्निरूपकप्रमाभावस्य च न विवक्षणीयसाध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धेन साध्यनिष्ठव्याप्यतानिरूपितस्वप्रतियोगित्वावच्छिन्न-
व्यापकताघटकयावत्सम्बन्धेन स्वविशिष्ट्यावद्धेतव्यधिकरणे प्रति-
योगिसामानाधिकरण्यं साध्यतावच्छेदकसंयोगादिसम्बन्धाव-
च्छिन्नसाध्यनिष्ठव्याप्यतानिरूपितस्वप्रतियोगिनिष्ठव्यापकतायां सं-
योगादिसम्बन्धावच्छिन्नधूमादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्ध-
स्यापि घटकतया तेन सम्बन्धेनायोगोलकादौ प्र-
तियोगिनो ऽसत्त्वादिति वाच्यं यतो विषयताया विषयतात्वेनैव
सम्बन्धता प्रामाणिकी न तु तथाविधविशेष्यतात्वेनेति
परन्वेतादृशदिशा समवायेन ज्ञानादिसाध्यकद्रव्यत्वादिहेता-
वेवातिव्याप्तिवारणं सम्भवति तत्र ज्ञानाभावस्य सम्बन्ध-
सामान्येन साध्यनिष्ठव्याप्यतानिरूपितविषयतासम्बन्धघटित-
व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन
साध्यनिष्ठव्याप्यतानिरूपितस्वप्रतियोगिनिष्ठव्यापकताघटकयावत्स-
म्बन्धान्तर्गतसमवायेन घटादौ प्रतियोगिसामानाधिकरण्य-
विरहादिति न च सम्बन्धसामान्येन धूमादिमग्निष्ठो यो-
ऽभावस्तदीयसम्बन्धसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगितायां धूमाद्य-
भावीयसम्बन्धसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगित्वमप्यनवच्छेदकं सं-
योगत्वाद्यवच्छिन्नसंयोगादिसम्बन्धेन धूमादिमत्यभावसत्त्वेऽपि
सम्बन्धत्वरूपव्यापकधर्मावच्छिन्नसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकतदभावासत्त्वात् तथा च धूमाद्यभावस्यापि लक्षण-
घटकतया तस्य च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसा-
ध्यनिष्ठव्याप्यतानिरूपितस्वप्रतियोगित्वावच्छिन्नव्यापकताघटकसं-
योगत्वाद्यवच्छिन्नसंयोगादिसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधि-
करण्यविरहान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यं सम्बन्धत्वेन सम्ब-

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रकरणम् । १९७

नानामभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वे मानाभावात्तेन रूपेण सम्बन्धानां व्यापकताघटकत्वासम्भवात् । वस्तुतस्तु प्रतियोगिसामानाधिकरण्यशरीरे व्यापकतायाः स्वातन्त्र्येण निवेशस्य प्रतिक्षेप्यत्वाज्ज्ञानवान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिरबाधेति ध्येयम् । वस्तुतस्तु संयोगसमवायादिसाधारणानुगतसम्बन्धत्वस्य कथञ्चित्सुवचत्वेऽपि तेन रूपेण संयोगादीनां सम्बन्धतया भानस्य निर्युक्तिकतया व्यापकताशरीरे लाघवानुरोधात्साध्यप्रकारेणाधिकरणस्य भाने साध्यसम्बन्धोऽपि विशिष्य संसर्गतया निवेश्यः तथा च विशिष्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशनमावश्यकं यत्किञ्चित्सम्बन्धेन साध्यवत्ताया व्यापकताघटकत्वे तु वह्निमान् धूमादित्यादौ विषयितासम्बन्धेन साध्यं प्रति गुणत्वाद्यभावप्रतियोगिताया अपि व्यापकतावच्छेदकतया तादृशाभावस्य लक्षणघटकत्वेन तस्य च पर्वतादौ प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहादसम्भवो बोध्यः । साध्यवन्निष्ठाभावाप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वनिवेशे सर्वस्यैव साध्यवन्निष्ठद्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितया तादृशाभावाप्रतियोगिनोऽप्रसिद्धिरित्यतोऽवच्छेदकगर्भता । तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं च तादृशप्रतियोगितायां समानाधिकरणं सद्यद्यदवच्छेदकं तत्तदन्यत्वम् अन्यथा व्यतिरेकिप्रतियोगितामात्रस्यैव व्यधिकरणतया साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया विरुद्धघटत्वपटवोभयाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयसामान्याभावस्यैव लक्षणघटकत्वेन व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् । यत्तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकप्रतियोगिकत्वरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकप्रतियोगिकत्वनिवेशेनैव सर्वसामञ्जस्ये निरुक्तव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वनिवेशनमफलं वह्निमान् धूमादित्यादौ घटत्वादिना वह्न्याद्यभावप्रतियोगिनां वह्न्यादीनां चालनीन्यायेन साध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि घटत्वादिना द्रव्यत्वाद्यभावमादायैव लक्षणसमन्वयसम्भवात् व्यभिचारिणि व्यभिचारनिरूपकाधिकरणभेदाभावमादायैवातिव्याप्तिवारण-

सम्भवाच्च । न च साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेद-
 कप्रतियोगिताकत्वापेक्षया तादृशविशेषणस्य न लघुशरीरते-
 ति वाच्यं व्यापकतावच्छेदकताघटकाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
 तायां स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्याधिकस्य प्रतियोगि-
 तायां सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वस्य च निवेशनीयतया
 एतन्मते तदनिवेशेन लाघवात् तन्मते तदनिवेशे सर्वासामेव
 प्रतियोगितानां साध्यवन्निष्ठो यो विषयितासम्बन्धेन स्वाव-
 च्छिन्नस्याभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकतया व्यापकतावच्छेद-
 कप्रतियोगिताया एवाप्रसिद्धापत्तेः भेदप्रतियोगितावच्छेदकता-
 यां व्यापकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यैतन्मते निवेशवत् भवन्मते
 ऽप्यभावप्रतियोगितायां तन्निवेशस्यावश्यकतया तदंशे साम्या-
 दिति । तदसत् । यतोऽनवच्छेदकप्रतियोगिकत्वमनवच्छेदकनिष्ठप्र-
 तियोगितानिरूपकत्वं प्रतियोगितायां तन्निष्ठत्वं च स्वरूपसम्बन्धेन
 वाच्यमन्यथा वह्निमान् धूमादित्यादावपि विषयतासम्बन्धेन साध्य-
 व्यापके प्रमेयमित्याकारकविश्वविषयकज्ञाने विषयितासम्बन्धे-
 न जलत्वाद्यभावीयप्रतियोगिताया वृत्तेस्तादृशाभावस्य लक्षणघट-
 कतापातात् विषयिताया वृत्त्यनियामकतया एतद्दोषानवका-
 शेऽपि एतद्वह्निमानेतद्धूमादेतद्रूपवानेतद्रसादित्यादौ जलत्वाद्य-
 भावप्रतियोगितायाः कालिकसम्बन्धेन साध्यव्यापकसाध्यतत्स-
 मानाधिकरणकर्मादौ वर्तमानतया लक्षणघटकत्वापातात् तथा
 च व्यापकनिरूपितवृत्तौ स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशस्यैत-
 न्मते ऽप्यावश्यकतया न लाघवावकाशः विपरीतमेव गौरवमा-
 धेयत्वांशानिवेशाधिक्येनेति । न च व्यापकनिष्ठप्रतियोगिताक-
 त्वेनाभावो न निवेशनीयो येनोक्तगौरवं स्यादपि तु अनुयो-
 गितासम्बन्धेन व्यापकविशेषित एव तत्र च व्यापकतावच्छे-
 दकप्रतियोगिताकत्वेनाभावनिवेशापेक्षया लाघवमक्षतमेवेति
 वाच्यं प्रतियोगिप्रकारीभूतधर्मावच्छिन्ननिरूपितत्वावच्छिन्ना-
 नुयोगिताया अभावांशे प्रतियोगिसम्बन्धतया भाने घटादिमति
 घटत्वावच्छिन्नाभावविषयिण्याः द्रव्यं नास्तीत्याकारकप्रतीतिरा-
 पत्तेः तद्वच्छिन्ननिरूपितानुयोगिताया एव संसर्गतया भानो-
 पगमात् व्यापकत्वावच्छिन्नविशेषिताभावस्य लक्षणे निवेशे

व्यापकत्वावच्छिन्ननिरूपितानुयोगितायाः सम्बन्धतया निवेश-
नीयतया सद्धेतौ हेतुसमानाधिकरणसाध्यव्यापकत्वावच्छिन्न-
साध्यव्यापकाभावस्य सम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
स्य कथञ्चित्प्रसिद्ध्या लक्षणसमन्वयसम्भवेऽपि व्यभिचारि-
ण्यतिव्याप्तिः व्यभिचारनिरूपकाधिकरणेऽपि कस्यचित्साध्यव्या-
पकस्य वृत्ते व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य लक्षणघटकत्वा-
नुपपत्तेश्चेति एवमनवच्छेदकपदेनावच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकर-
णत्वमवश्यं वाच्यम् अन्यथा द्रव्यत्वाभावादेरपि वह्निमग्निष्ठपूर्व-
क्षणवृत्तिव्यतिशिष्टद्रव्यत्ववज्जेदप्रतियोगितावच्छेदकद्रव्यत्वप्रतियो-
गिकत्वाल्लक्षणाघटकत्वापत्तेः तथा च घटत्वावच्छिन्नघटाभावादे-
रपि लक्षणघटकत्वापात्तः वह्निमग्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतायाः
घटत्वविशिष्टपर्याप्ततया शुद्धघटस्य तत्पर्याप्त्यनधिकरणत्वात् ।
अथ निरुक्तव्यापकतावच्छेदकताया निवेशे कपिसंयोगाभावादि-
साध्यकस्थले कपिसंयोगाद्यात्मकाभावानां लक्षणघटकत्वा-
नुपपत्तिः कपिसंयोगाभावादिनिष्ठतत्प्रतियोगितानां साध्यवन्निष्ठ-
कपिसंयोगाद्यात्मकाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादित्यग्रिमग्रन्थवि-
रोधः न च व्यापकताघटकाभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशेषणस-
त्त्वात्साध्यवन्निष्ठकपिसंयोगाद्यात्मकाभावस्य न व्यापकतालक्ष-
णघटकतेति वाच्यं प्रकृतव्यापकतायां तादृशविशेषणप्रवेशस्य
निष्प्रयोजनकत्वात् । अत्र केचित् व्यापकताघटकाभावे प्रतियो-
गिवैयधिकरण्यनिवेशनमावश्यकम् । अन्यथा अभावे सम्बन्धसा-
मान्येन साध्यवन्निष्ठत्वनिवेशे कालपरिमाणवान् द्रव्यत्वादित्या-
दौ व्यतिरेकितावच्छेदकप्रतियोगितामात्रस्यैव कालिकसम्बन्धे-
न साध्यवद्दुत्तिर्यः स्वावच्छिन्नाभावस्तत्प्रतियोगितावच्छे-
दकतया वाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगिताया एव व्यापकता-
वच्छेदकतयातिव्याप्यापत्तेः दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन त-
न्निष्ठत्वनिवेशे भावस्य तेन सम्बन्धेन वृत्तेरप्रामा-
णिकतया वह्निमान् धूमादित्यादौ पर्वतत्वाद्यभाषनिष्ठप्रतियोगि-
ताया अपि व्यापकतावच्छेदकत्वापत्त्या पर्वतत्वाद्यात्मकाभाव-
स्यापि लक्षणघटकत्वापात्तात् हेतुसमानाधिकरण्यघटकाभावीय-
वृत्तावपि तादृशसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशे नानास्थाने तादृश-

सम्बन्धनिवेशेन प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमित्यत्र च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावीप्रतियोगितावच्छेदकतावारणाय सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नत्वस्य निवेशेन च गौरवात् अभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशनमेवाचितं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणतयैव तमादाय दोषासम्भवादेतन्मते ऽवच्छेदकतायां सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नत्वस्यानिवेशात् अभावीषवृत्तौ सम्बन्धभेदानिवेशाच्च लाघवं प्रतियोगिवैयधिकरण्यं च न प्रतियोगिसमानाधिकरणभिन्नत्वं तथा सति तद्वहिसंयोगाद्यभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणतया अभावान्तरमादाय तद्वहिसंयोगादिनिष्ठप्रतियोगिताया अपि वहित्वाद्यवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वापत्त्या तदभावमादायाव्याप्यापत्तेः किन्तु प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं तथा च प्रतियोग्यनधिकरणीभूतसाध्यवन्निष्ठाभाव इत्यभावान्तार्थनिष्कर्षः । अत्र च व्यापकताघटकत्वेनाभिमतो यः सम्बन्धस्तेन सम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणत्वं वाच्यं तेन कालपरिमाणादिसाध्यकस्थले सम्बन्धसामान्येन प्रतियोग्यनधिकरणसाध्याधिकरणाप्रसिद्धावपि न क्षतिः कालः सर्ववान् कालपरिमाणादित्यादौ साध्यतावच्छेदककालिकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणसाध्याधिकरणाप्रसिद्धा तादृशसम्बन्धस्य व्यापकताघटकत्वासम्भवेऽपि न क्षतिः तत्र समवायादिसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकं घटत्वादिना द्रव्यत्वाद्यभावमादायैव लक्षणसमन्वयसम्भवात् । अथैवं दैशिकविशेषणतासम्बन्धस्य कापि व्यापकताघटकत्वं न स्यात् सर्वस्यैवाभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियागिनस्तेन सम्बन्धेन साध्यवति वृत्तेस्तेन सम्बन्धेन स्वप्रतियोग्यनधिकरणीभूतसाध्यवन्निष्ठाभावाप्रसिद्धेः न च तादृशसम्बन्धस्य व्यापकत्वाघटकत्वेऽपि क्षतिविरहः सामान्यादिमात्रवृत्तिसाध्यकस्थले विषयतासम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकप्रतियागिताकसाध्यवत्त्वप्रकारकप्रमाभावमादायैवोपपत्तिसम्भवादिति वाच्यं तादृशसम्बन्धस्यातथात्वे तेन सम्बन्धेन कपिसंयोगाभावादिसाध्यकमेयत्वादिहेतुकस्थले तन्निष्ठकपिसंयोगात्मकाभावीप्रतियोगिताया व्यापकतावच्छेदक-

त्वानुपपत्त्या अग्रिमग्रन्थासङ्गतितादवस्थ्यादिति चेन्न लाघवानु-
 रोधेन येन सम्बन्धेन यादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टानधि-
 करणं साध्यवत्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव तादृशसम्बन्ध-
 दितव्यापकतावच्छेदकत्वं वक्तव्यं इत्थञ्च कपिसंयोगाभावादि-
 साध्यकस्थले तन्निष्ठप्रतियोगिता नोक्ततादृशपदेनोपादातुं शक्य-
 ते तादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टानधिकरणत्वस्य साध्यवत्य-
 सम्भवात् किन्तु घटत्वाद्यभावनिष्ठप्रतियोगितैव दैशिकविशेष-
 णतया तदवच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वस्य साध्यवति घटादौ
 सत्त्वात् तदनवच्छेदकत्वं च कपिसंयोगाभावादिनिष्ठप्रतियो-
 गिताया इति कपिसंयोगादेः दैशिकविशेषणताघटितव्यापकता-
 वच्छेदकप्रतियोगिताकत्वनिर्वाहः समनियताभावैक्यमते घटा-
 द्यभावानामपि घटत्वादिना प्रमेयसामान्याभावाभिन्नतया प्र-
 मेयमात्रप्रतियोगिकत्वेन प्रतियोग्यनधिकरणीभूतसाध्यघटोऽप्र-
 सिद्धिरतः प्रतियोगितावदनधिकरणत्वं विहाय प्रतियोगिता-
 वच्छेदकविशिष्टानधिकरणत्वनिवेशः । न च घटाद्यभावानां
 प्रमेयमात्रप्रतियोगिकत्वेऽपि तदीयघटादिमात्रवृत्तिप्रतियोगिताव-
 दनधिकरणत्वमादाय व्यापकतालक्षणसामञ्जस्यमिति घाच्यं
 तादृशभावानामभेदे घटो नास्तीत्यादिप्रतीतीनामपि घट-
 त्वाद्विशेषितघटादिवृत्तित्वेन यावत्प्रमेयनिष्ठप्रतियोगितावगा-
 हित्वसम्भवात् घटादिमात्रवृत्तिप्रतियोगिताया अप्रामाणिक-
 त्वात् समनियताभावानामभेदानभ्युपगन्तुनयेऽपि साध्याभावा-
 दिप्रतियोगितया साध्यवद्वृत्तिपदार्थाभावस्य प्रतियोगितामा-
 दाय तादृशप्रतियोगितानां व्यापकतानवच्छेदकत्वापत्तिवारणाय
 प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टानधिकरणत्वनिवेशनमावश्यकम् । अथ
 द्रव्यत्वाद्यभार्यायद्रव्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगितानामपि संयोगादि-
 व्यधिकरणसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकत्वापत्तिः संयोगादिना
 तादृशप्रतियोगितात्मकप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टाधिकरणाप्रसि-
 ञ्चा यादृशप्रतियोगितेत्यत्र तादृशप्रतियोगितावच्छिन्नायाः प्रतियो-
 गिताया उपादातुमशक्यत्वात्प्रतियोगितान्तरमुपादाय तत्रा-
 नवच्छेदकत्वान्तसत्त्वात् तथा च यावद्व्यापकताघटकसम्ब-
 धान्तर्गतसंयोगादिना द्रव्यत्वाद्यभावस्य प्रतियोगिसामानाधि-

करण्यासम्भवादसम्भवः न च संयोगादिना द्रव्यत्वाद्यभा-
 वस्य स्वसमनियतघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्वाद्यभावाभि-
 भ्रतया संयोगादिना बह्वादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्य-
 सत्त्वाभासम्भव इति वाच्यम् । एवमपि सत्तावान् जाते-
 रित्यादौ हेत्वाधिकरणावच्छेदेन तादृशाभावानां संयोगेन प्र-
 तियोगिसामानाधिकरण्यासम्भवेनाव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । मैवं व्या-
 पकताघटकत्वेनाभिमतो यः सम्बन्धस्तेन सम्बन्धेन वृत्ति-
 मन्निष्ठत्वेन प्रतियोगिताया विशेषणीयत्वात् द्रव्यत्वादेः सं-
 योगादिनावृत्तितया उक्तदोषानवकाश इत्याहुः । वस्तुतस्तु
 लघुरूपसमनियतगुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वे घटाद्यभावीयप्रतियो-
 गिताया अपि बह्वादिद्रव्यापकतावच्छेदकत्वापात्तिः तादृशप्र-
 तियोगिताविशिष्टघटाद्यभावप्रतियोगितायां लाघवेन घटत्वादे-
 रेवावच्छेदकतया घटाद्यभावप्रतियोगितानां तदनवच्छेदकत्वात्
 न च प्रतियोगितायाः तत्तदभावीयप्रतियोगितात्वेनावच्छे-
 दकतायां गौरवेऽपि स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वेऽविशेषः प्रति-
 योगितायाः स्वरूपतो भानाभावेन तेन रूपेणावच्छेदकताया
 अप्यसम्भवदिति पारिभाषिकमेवावच्छेदकत्वं व्यापकताशरी-
 रे निवेशनीयं तथा च साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदको
 यो धर्मस्तदवच्छिन्नाभाववदसम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकं फ-
 लतः साध्यवद्यत्किञ्चिद्व्यक्त्यसम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकं यद्य-
 त्स्वं तदन्यत्वमेव व्यापकतावच्छेदकत्वं तथा च कपि-
 संयोगाद्यात्मकाभावस्यापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकता-
 वच्छेदकप्रतियोगिताकत्वमनायासेनैव निर्वहति यतः कपि-
 संयोगाद्यभावानिष्ठप्रतियोगिताविशिष्टस्य सर्वत्रैव साध्यवति
 वृत्तेस्तस्याश्च स्वपदेनोपादानुमशक्यत्वात् तादृशं स्वं धर्मा-
 न्तरमेव तदन्यत्वं च तादृशप्रतियोगितायामश्वतमेवेति । अ-
 सम्बद्धत्वशरीरे च व्यापकताघटकत्वेनाभिमतो यः सम्बन्धः
 स एव निवेशनीयः द्रव्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगित्वं च संयोगा-
 विसम्बन्धेन साध्यवदसम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकमेवातो न
 संयोगादिघटितव्यापकतावच्छेदकत्वं तस्येति नोक्तदोषावकाश
 इति दिक् ॥

(दी०) येन सम्बन्धेन हेतुस्तेनैव तदधिकरणं बोध्यं ते-
नात्मत्वे साध्ये समवायेन हेतोर्ज्ञानस्य विषयतयाधिकरणे घटा-
दौ वर्तमानस्य साध्याभावस्यातथात्वे ऽपि न क्षतिः ॥

(गा०) येन सम्बन्धेन हेतुरिति व्याप्यतावच्छेदकत्वेनाभिमतो
यः सम्बन्ध इत्यर्थः । बोध्यमित्यस्य हेतुसामानाधिकर-
ण्यघटकमित्यादिः । तेन तादृशसम्बन्धविशेषणेन आत्म-
त्वे साध्य इति अयमात्मा ज्ञानादित्यादावित्यर्थः । सा-
ध्याभावस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्य अतथात्वे-
ऽपि स्वविशिष्टस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणस्या-
प्रसिद्धा विवक्षणीयस्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगि-
सामानाधिकरण्यविरहेऽपि न क्षतिः नाव्याप्तिः । घाहिमान्
धूमादित्यादौ धूमावयवादिवृत्तेर्वह्निवाद्यवच्छिन्नाभावस्य स्व-
विशिष्टं यद्धेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणं तदवच्छे-
देन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं सम्भवत्येव तथाविधहेत्व-
धिकरणपर्वतादेः जन्यमात्रस्य कालोपाधितया कालिकस-
म्बन्धेन तादृशाभावादिविशिष्टत्वात् तदन्तर्भावेन तेन स-
म्बन्धेन तादृशप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्यापि सत्त्वाच्च अ-
भावत्रैशिष्ट्यादौ सम्बन्धविशेषानिवेशादित्यभिप्रायेण नित्यमा-
प्रवृत्तिहेतुकस्थलानुधावनम् । अथ वह्निव्यापकस्य चरमक्रियाभा-
वस्य योऽभावश्चरमक्रियात्मकस्तस्य कालिकसम्बन्धेन हेत्व-
धिकरणे महाकाले वर्तमानस्य न विवक्षणीयप्रतियोगिसा-
मानाधिकरण्यसम्भवस्तद्विशिष्टस्य हेतुतावच्छेदकसंयोगेन धू-
माधिकरणस्याप्रसिद्धेः धूमाधिकरणपर्वतादेस्तदसमानकालीन-
तया तत्र कालिकसम्बन्धेनापि तद्वैशिष्ट्यासम्भवादिति आ-
त्मत्वसाध्यकपर्यन्तानुधावनमफलं न च वृत्त्यनियामकसंयोगेन
धूमसम्बन्धिनि परमाणावेव चरमक्रियावैशिष्ट्यस्य प्रसिद्धा
तत्र चरमक्रियाभावरूपप्रतियोगिनोऽपि सत्त्वात्सम्भवत्येव वि-
वक्षणीयप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नहे-
तुताकस्थलानुरोधेन हेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यत्र हेतुसम्बन्धित्वमा-
श्रस्यैव विवक्षितत्वादिति धाच्यं यादृशपरमाणौ क-

हापि धूमसंयोगो नास्ति तदीयचरमक्रियात्मकाभाववै-
शिष्ट्यस्य हेतुसम्बन्धिन्यसत्त्वेन तमादायैवाव्याप्तिसम्भवा-
दिति चेन्न महाकालस्यैव वृत्त्यनियामकसंयोगसम्बन्धेन हेतुसम्ब-
न्धितया तत्र कालिकसम्बन्धेन चरमक्रियात्मकाभाववैशिष्ट्यस्य
दैशिकविशेषणतया तदभावस्यापि सत्त्वेन विवक्षणीयप्रतियोगि-
सामानाधिकरण्यसम्भवात् वृत्त्यनियामकसंयोगस्यापि संयोगत्वेन
हेतुतावच्छेदकसम्बन्धत्वात् । न च तथापि वृत्तिनि-
यामकसंयोगेन धूमहेतुकस्थलेऽव्याप्तिरस्त्येवेति वाच्यं तेन
रूपेण सम्बन्धितायां मानाभावात् कालस्यावृत्तितया काले धूमसं-
योगस्य कालनिष्ठधूमाधेयत्वानियामकत्वेऽपि धूमस्य तेन सम्बन्धेन
कालवृत्तित्वमस्त्येवेत्यस्यापि सुवचत्वात् वह्निमान् धूमादित्यादौ सा-
ध्याभावमादाय नाव्याप्तिसम्भवः किन्तु चरमक्रियात्मकाभावमा-
दायैवेति अव्याप्तेः स्फुटतरप्रतिपत्त्यर्थमात्मत्वादिसाध्यकस्थला-
नुधावनस्य सार्थकत्वाच्चेति ॥

ननु ज्ञानवान् आत्ममहाकालान्यतरत्वादित्यादौ हेतुसमा-
नाधिकरणानां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्र-
तियोगिताकथावद्भावानामेव स्वविशिष्टहेत्वधिकरणमहाकाले
कालिकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वादित्यव्याप्तिः
न च तादात्म्येन ज्ञानव्यापकस्यात्मनोऽभाव एव
काले न प्रतियोगिसमानाधिकरणः आत्मनोऽवृत्तितया का-
ले कालिकसम्बन्धेनावृत्तेरिति वाच्यम् । आत्मनः काला-
वृत्तित्वे कालवृत्तित्वघटितकारणत्वाद्यनुपपत्त्या तदुपगमस्यावश्य-
कत्वात् नित्यद्रव्याणां कालावृत्तित्वेऽपि महाकालभिन्नो द्रव्यत्वात्
ईश्वरज्ञानभिन्नं गुणत्वादित्यादावतिव्याप्तिः वृत्तिमतामेव महा-
कालभेदेश्वरज्ञानभेदव्यापकतया तदभावानां यावतामेव महाका-
ले ईश्वरज्ञानादौ च कालिकविशेषणताविषयितासम्बन्धघटि-
तप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वादित्यत आह एवं दलान्तरेऽपीति ॥

(दी०) एवं दलान्तरेऽपि सम्बन्धभेदनिबन्धनो दोषः
सम्बन्धैक्यविवक्षया निरसनीयः ॥

(गा०) दलान्तरे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकप्र-

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रकरणम् । २०५

प्रतियोगिमत्तादले सम्बन्धभेदनिबन्धनो दोषः कालिकादि-
सम्बन्धमादायातिव्याप्तिरूपः सम्बन्धैक्यविवक्षया व्यापक-
ताघटकसम्बन्धप्रतियोगिमत्ताघटकसम्बन्धयोरैक्यविवक्षया तथा
च ज्ञानवान् आत्ममहाकालान्यतरत्वात् महाकालभिन्नो
द्रव्यत्वादित्यादौ साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यनिष्ठ-
व्याप्यतानिरूपितव्यापकताघटकसमवायदैशिकविशेषणतादिसम्ब-
न्धेन ज्ञानाभावमहाकालभेदाभावादिप्रतियोगिनां कालादाववृत्ते-
र्नातिव्याप्तिरिति भावः । अत्र च येन येन सम्बन्धेन
स्वप्रतियोगित्वावच्छिन्नस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकता
तेन तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमभावस्य विवक्ष-
णीयम् अन्यथा इदं नित्यज्ञानं नित्यत्वे सति सविषयकत्वादित्या-
दौ हेतुसमानाधिकरणनित्यज्ञानत्वाद्यभावस्य प्रतियोगिनः साध्यं
प्रति विषयितासम्बन्धेनापि व्यापकतया तेन सम्बन्धेन हे-
त्वधिकरणेऽवरेच्छाकृत्योः प्रतियोगिसामानाधिकरण्येनातिव्याप्तिः
येन येनेत्युक्तौ च तथाविधसमवायादिसम्बन्धेनातथात्वान्नाति-
व्याप्तिः । अत्र साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप्यतानिरू-
पितस्वप्रतियोगित्वावच्छिन्नव्यापकताघटकयावत्सम्बन्धत्वेन ता-
दृशसम्बन्धस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यशरीरे न स्वात-
न्त्र्येण निवेशस्तथा सति अभावे साध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वाविशेषणवैयर्थ्यापातात् न हि
तादृशविशेषणानुपादाने गोत्वाद्यभावमादायासम्भवः सम्भवति
गोत्वाद्यभावानामपि हेत्वधिकरणे पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वा-
भावरूपप्रतियोगिनिष्ठव्यापकताघटकदैशिकविशेषणतासम्बन्धेन प्र-
तियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वात् धूमवान् वह्नेरित्यादौ धू-
माद्यभावस्यायोगोलके पूर्वक्षणादिवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावरूप-
प्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि यावद्यापकताघटकसम्बन्धान्तर्ग-
तसंयोगाद्भिना प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहात् घटत्वाद्यभा-
ववान् प्रमेयत्वादित्यादौ घटत्वाद्यात्मकाभावस्य च तादृशप्रतियो-
गिसामानाधिकरण्येऽपि विशेष्यतासम्बन्धघटितसाध्यव्यापकता-
वच्छेदकप्रतियोगिताकस्य घटावृत्तिघटत्वाभावादिप्रकारकप्रमाया
मभावस्य तादृशसम्बन्धेन घटे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहाद्-

तिव्याप्त्यनवकाशात् अपि तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप्यता-
 निरूपितयद्यत्सम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका ये
 येऽभावास्तत्सम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणा इत्येवं क्रमेणै-
 व निवेशाद्यापकताया एकधैव लक्षणे निवेश इति । यस्तु साध्य-
 ता वच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरण्यनिवेशाच्च ज्ञान-
 घानात्ममहाकालान्यतरत्वादित्यादावतिव्याप्तिः इत्थं च व्यापक-
 तासाध्यतावच्छेदकसम्बन्धघटिता ग्राह्या अत एव वह्निमान्
 धूमादित्यादौ घटत्वादिना घटवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वादिना वा
 द्रव्यत्वादेरभावस्य समवायादिसम्बन्धघटितसाध्यव्यापकताव-
 च्छेदकप्रतियोगिताकस्य साध्यतावच्छेदकसंयोगादिसम्बन्धेन
 प्रतियोगिसमानाधिकरण्यविरहेऽपि न क्षतिरिति तन्न ।
 तथा सति कालिकविशेषणतया महाकालान्यत्वविशिष्टघटादौ
 साध्ये कालत्वादिहेतावतिव्याप्त्यापत्तेः तत्र महाकालान्यत्ववि-
 शिष्टघटाभावमहाकालान्यत्वाभावादीनां कालिकसम्बन्धेन महा-
 काले घटादिरूपप्रतियोगिसमानाधिकरण्यसत्त्वात् यदि च म-
 हाकालान्यत्वविशिष्टोऽपि घटा महाकाले वर्तते अन्यथा सि-
 द्धान्तलक्षणे महाकालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ महा-
 कालान्यत्वविशिष्टघटाभावस्यैव प्रतियोगिव्यधिकरण्यस्य सुलभ-
 तया उभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यनिर्वचनायासस्य नि-
 षप्रयोजनकत्वापत्तेरिति दर्शितविशिष्टसाध्यकस्थले कालत्वादिः
 सङ्घेतुरेवेति मन्यते तदापि घटत्वाभाववान् प्रमेयत्वादित्यादौ
 घटत्वात्मकाभावस्य साध्यतावच्छेदकद्वैशिकविशेषणतासम्बन्धेन
 किञ्चिद्विशिष्टत्वाभावात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरण्यसत्त्वादति-
 व्याप्तिस्मन्मते दुर्वारैव न च तेन सम्बन्धेन भावरूपप्रति-
 योगिसमानाधिकरण्यस्य विवक्षणीयतया नायं दोष इति
 वाच्यं तथा सत्यभावसाध्यकसङ्घेतौ निरुक्त्याद्यदभावान्तर्गत-
 भावरूपसाध्याभावस्य भावरूपप्रतियोग्यप्रसिद्धा भावरूपप्र-
 तियोगिसमानाधिकरण्यासम्भवाद्व्याप्तेः एवं साध्यतावच्छे-
 दकसम्बन्धेन व्यापकत्वादिनिवेशे सर्वत्रेत्यादिना धूमवान् घट्टेरि-
 त्यादौ वाच्यत्वाद्यभावमादायातिव्याप्तिप्रदर्शनस्यासङ्गत्यापत्तेर्ये-
 ति । यस्तु द्वैशिकविशेषणताविशेषेण व्यापकता तेनैव सम्बन्धे-

न प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं सर्वत्र साध्यवत्त्वप्रकारकप्रमाविषय-
त्वाद्यभावमादायैव लक्षणसङ्गमनमतिव्याप्तिवारणं चेति तदपि
उक्तातिव्याप्तेरात्मत्वादिसाध्यकस्थले साध्याभावमादाय हेतुताव-
च्छेदकसम्बन्धव्यावृत्तिप्रदर्शनविरोधाच्चानुपादेयमेव । केचित्तु
प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यप्रवेद्यान्न
प्रागुक्तातिव्याप्तिः इत्थं च व्यापकतापि तेन सम्बन्धेन बोध्या
अतो वह्निमान् धूमादित्यादौ संयोगादिघटितसाध्यव्यापकतावच्छेद-
कप्रतियोगिताकस्य समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकव-
ह्नाद्यभावस्य हेत्वाधिकरणे समवायादिना प्रतियोगिसामानाधिकर-
ण्यविरहेऽपि न क्षतिः तादृशाभावानां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धघ-
टितसाध्यनिष्ठव्याप्यतानिरूपितस्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धघ-
टितव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वाभावेन निरुक्तयावदभावा-
नन्तः पातित्वादिति न चैवं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य स-
म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे मानाभावेन तादृशाभावस्य ल-
क्षणघटकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यं संयोगेन घटत्वेन पटो नास्ती-
त्यनुभवबलात्तादृशाभावप्रतियोगितायामपि सम्बन्धस्यावच्छे-
दकत्वात् अनुभवानादरे च समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रति-
योगितायामपि सम्बन्धस्यावच्छेदकत्वासिद्धेः । अथ बाधबुद्धिप्र-
तिबन्धकतायाः सम्बन्धविशेषनियन्त्रितत्वानुरोधेन समानाधिकर-
णधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकत्वमावश्यकम् अन्यथा एकैकविधघटाद्यभावज्ञानस्य सं-
योगसमवायादिरूपनिखिलसंसर्गावगाहिज्ञानप्रतिबन्धकत्वप्रसङ्गात्
न च संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटादिप्रकारकबुद्धिं प्रति वस्तुग-
त्या संयोगादिसम्बन्धेन घटादिमत्ताविरोधी योऽभावस्त-
ज्ज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वान्नोक्तातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् वा-
स्तवतादृशाभावत्वादिना प्रतिबन्धकत्वे घटाभावत्वेन पदार्था-
न्तरावगाहिज्ञानस्य घटादिमत्ताज्ञानाविरोधित्वप्रसङ्गात् तस्मा-
त्तत्संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा-
वत्वावगाहिज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकताया वक्तव्यतया समानाधिकर-
णधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायां सम्बन्धस्यावच्छेदकतासिद्धिरिति
चेत्तर्हि घटत्वविशिष्टपदाद्यवगाहिभ्रमघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता-

कपटाद्यभावज्ञानयोरपि प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावसत्त्वात् तादृ-
शप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्य सम्बन्धविशेषनियन्त्रितत्वानुरोधे-
न व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि सम्बन्धा-
वच्छिन्नत्वावश्यकत्वात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावज्ञानस्याप्र-
तिबन्धकत्वे बाधग्रन्थे लाघवोपनीतकाञ्चनमयत्वादिना बहूथा-
द्यनुमितिविरोधितया काञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकव-
हूथाद्यभावस्य हेत्वाभासतोक्तेरसङ्गत्यापत्तेरित्यलमप्रकृतविचारे-
णेति वदन्ति । तदपि न साधीयः निखिलाभावस्य किञ्चिद्विशिष्ट-
स्वाभावनिरुपप्रतियोगितावच्छेदकीभूतदैशिकविशेषणतासम्बन्धेन
तादृशप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वेन व्यभिचारिण्यतिव्याप्तेः ।
यावत्प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन कचिदपि हेत्वधिकरणे संयोग-
विषयतादिरूपसकलसम्बन्धेन प्रतियोगिनो ऽवृत्तेरसम्भवापत्तेः
प्रकारान्तरानुसरणे च गौरवात् ॥

अथ यावत्त्वमनुपादाय साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगि-
ताकस्य तदुपादाय साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकस्य
घाऽभावस्य निवेशे उभयत्वावच्छिन्नसाध्यकं व्यभिचा-
रिण्यतिव्याप्तिरुक्ता न तु रूपसामान्याभावसाध्यके प्राचां
मते विरुद्धे पृथिवीत्वादिहेतावित्यत्र किं बीजं तथा स-
ति तत्रापि रूपसामान्याभावाभावस्य रूपस्य स्वङ्गसप्रागभा-
वादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वेनातिव्याप्तिसम्भवादित्या-
शङ्कापरिहाराय तस्य स्वमते लक्ष्यत्वमेवोपपादयति रूपादीति ॥

(दी०) रूपादिसामान्याभावे साध्ये पृथिवीत्वादिकं स-
देतुरेव प्रलये परमाणुवुत्पत्तिकाले चावयविनि तत्सत्त्वात् ॥

(गा०) यथोकलक्षणे ऽतिव्याप्तिशङ्कया तु नैतद्ग्रन्थावतारः तत्र
पृथिव्यन्यत्वाद्यभावस्यापि यावदन्तर्गततया तस्य पृथिवीभेदरूपप्र-
तियोगिसामानाधिकरण्यासम्भवेनातिव्याप्तेरनवकाशात् । यत्तु उ-
त्पत्तिकालावच्छेदेन रूपसामान्याभावस्य पृथिव्यामपि सत्त्वेन
पृथिव्यन्यत्वाभावस्य न रूपसामान्याभावव्यापकतावच्छेदकप्र-
तियोगिताकत्वमित्यभिसन्धिपूर्विकां प्राचीनप्रवादमात्रेणासङ्गेतुत्वा-
भिमानिनां यथोकलक्षणे ऽतिव्याप्तिशङ्कां निराकरोति रूपादीति ।

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रकरणम् । २०९

सद्धेतुरेवेति यादृशरीत्या पृथिव्यन्यत्वाभावस्य लक्षणाघटक-
त्वोपपत्तिः तादृशरीत्या साध्यवति हेतुमत्ताया अप्यावश्यकत-
या सद्धेतुरेवेत्यर्थ इति व्याख्यानं तदनुपादेयमेव तादृशाश-
ङ्कितुः पृथिव्यां रूपसामान्याभावसत्त्वेऽविप्रतिपत्तावेवातिव्याप्ति-
शङ्कासम्भवेनाग्रे पृथिव्यां रूपसामान्याभावव्यवस्थापनौपधि-
काकाङ्क्षानुत्पत्त्या तदसङ्गत्यापत्तेः । प्रलये महाप्रलये परमाणू-
नां नित्यतया तत्रोत्पत्तिकालावच्छेदेन रूपसामान्याभावासम्भ-
व इति भावः । यद्यपि पाकाद्रूपनाशोत्पत्तिकाले पूर्वरूपात्मकप्र-
तिबन्धकसत्त्वेन रूपान्तरानुत्पादेन तदानीमपि परमाणौ रूपसा-
मान्याभावसम्भवः तथाप्यविनश्यदवस्थरूपस्य प्रतिबन्धकत्वे पूर्व-
रूपनाशोत्पत्तिक्षणे एव पाकजरूपोत्पत्तिसम्भव इत्यभिप्रायेण
प्रलयपर्यन्तानुधावनम् । उत्पत्तिकाल इति अवयविद्वयस्य जन्य-
तया प्रलयेऽसत्त्वात्तदवच्छेदेन तत्राभावासम्भव इति भावः
तत्सत्त्वात् रूपादिसामान्याभावसत्त्वात् ॥

ननु सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यात्यन्ताभावा-
त्मकतया रूपप्रागभाववत्युत्पत्तिकालीनावयविनि रूपध्वंसवति प्र-
लयावच्छिन्नपरमाणौ कथं रूपसामान्याभावसम्भवः ध्वंसप्रागभा-
वयोरत्यन्ताभावविरोधित्वादित्याशङ्कां निरस्यति न च प्रतियो-
गिवदिति ॥

(दी०) न च प्रतियोगिवत्तद्ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभाव-
विरोधित्वं मानाभावात् । अत एवान्तराश्यामे रक्तं रूपं ना-
स्तीतिप्रत्ययः । न चैष रक्तिमध्वंसाद्यवगाही पूर्वापररक्तिम-
ध्वंसप्रागभाववतीदानीं रक्तेऽपि तथा प्रत्ययप्रसङ्गात् ॥

(गा०) यथा प्रतियोगिन एककालावच्छिन्नैकदेशावृत्तित्वरूपस्वात्य-
न्ताभावविरोधिता तथा स्वध्वंसप्रागभावयोरप्यत्यन्ताभावविरोधि-
तेति नेत्यर्थः । मानाभावादिति । ननु रूपध्वंसप्रागभावावच्छिन्नाधि-
करणे तदत्यन्ताभावस्य वृत्तौ प्रमाणाभावः घटाद्युत्पत्तिक्षणे तद्वि-
द्वितीयक्षणे च तत्प्रत्यक्षासम्भवेन तद्वृत्तित्वेन रूपात्यन्ताभावप्र-
त्यक्षस्य सुतरामसम्भवात् द्वितीयादिक्षणावच्छेदेन रूपस्यैव त-

त्रोत्पत्त्या तदभावीयविशेषणताया असत्त्वेन तृतीयक्षणादावपि तादृशप्रत्यक्षासम्भवात् अनुभवे विप्रतिपन्नस्य प्रत्यक्षप्रमाणमनुद्गाढ्य निरसितुमशक्यत्वाच्च अनुमानं चाप्रयोजकमिति ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वमर्थायातमित्यत आह अत एवेति । ध्वंसप्रागभावयोः अत्यन्ताभावाविरोधित्वादेव अन्तराख्यामे पूर्वापरदशायां रक्ते मध्यदशायां इयाम इत्यर्थः । रक्तं रूपं नास्तीति प्रत्यय इति ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वे तत्र पूर्वरक्तध्वंसभावि रक्तप्रागभावयोः सत्त्वेनात्यन्ताभाववगाहिन्याः प्रमात्मकतादृशप्रतीतेरनुपपत्तिरिति भावः । एष रक्तं रूपं नास्तीति प्रत्ययः ध्वंसादीत्यादिना प्रागभावपरिग्रहः । पूर्वापरेति । यत्र घटादौ पाकादेकरक्तनाशानन्तरं रूपान्तरमुत्पन्नं तन्नाशानन्तरञ्च रक्तान्तरं तन्नाशानन्तरोत्पन्नरूपान्तरनाशानन्तरं रक्तान्तरमुत्पद्यते तत्र मध्यरक्तदशायां रक्तं रूपं नास्तीति प्रतीत्यापत्तेरित्यर्थः तत्रापि ध्वंसरूपप्रागभावयोः सत्त्वादिति भावः । एतेन भवन्मते रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभाववत्तादृशध्वंसप्रागभावौ तादृशप्रतीतिविषयौ अन्तररक्तसमानकालीनौ पूर्वापररक्तध्वंसप्रागभावौ च न तथाविधाविति नातिप्रसङ्ग इति निरस्तं तादृशध्वंसप्रागभावयोरेव रूपान्तरदशायां तादृशप्रतीतिनियमकतया तयोरपि तथात्वस्वीकारस्यावश्यकत्वात् तत्र मध्यरक्तध्वंसप्रागभावयोरतथात्वस्वीकारे तु पूर्वापररक्ततादशायां तादृशप्रत्ययापत्तेः । ननु रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकध्वंसप्रागभाववेव तादृशप्रतीतिविषयौ इत्थं च रक्तरूपतादशायां लौकिकप्रत्यक्षात्मकतादृशप्रत्यय आपाद्यते अनुमित्यात्मको वा आद्ये रक्तरूपलौकिकप्रत्यक्षसामग्या रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन तदभावप्रत्यक्षं प्रति प्रतिबन्धकत्वान्नापत्तिः अन्यथा भवन्मतेऽपि रूपान्तरकालावच्छेदेन तद्वृत्तेरक्तत्वावच्छिन्नतात्यन्ताभावस्यैव तदानीं धर्म्यन्तरघटितसन्निकर्षात्तद्वृत्तितया प्रत्यक्षापत्तेः विशेष्यघटितसन्निकर्षत्वेन सन्निकर्षस्याहेतुत्वात् रक्तरूपग्रहप्रतिबन्धकदोषादिसत्त्वे च तादृशप्रत्ययस्येष्टत्वात् । नान्त्यः तदूपावच्छिन्नव्याप्यवत्तानादिसत्त्वे आनुमानिकतथाविधप्रत्ययस्येष्टत्वात् न च तादृशप्रत्ययस्य प्रमात्वापत्तिः भवन्मतेऽपि तथाविधात्यन्ताभावस्य तत्र

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रकरणम् । . २११

सत्त्वान्तादृशप्रत्ययस्य प्रमात्वेन दृष्टापत्तेः यदा च तत्र रक्तं रूपं तत्कालावगाहिन इदानीमत्र रक्तं रूपं नास्तीतिप्रत्ययस्य प्रमा-
त्वं पुनरशक्यापादनं तादृशप्रत्ययेन रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कत्वे तत्कालावच्छिन्नत्वावगाहनात् यदा च न तत्र रक्तं रूपं तत्का-
लावच्छेदेनैव ध्वंसप्रागभावयो रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वी-
कारेण तादृशविषयबाधात् तद्धर्मोपलक्षिताभावांशे तत्कालाव-
च्छिन्नत्वावगाहिप्रत्ययस्य प्रमात्वं पुनरिष्टमेव न च तद्धर्मिनिष्ठ-
ध्वंसादौ तत्कालावच्छेदेन रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं क-
ल्प्यते किं वा तत्कालावच्छेदेन तद्धर्मिण्येव रक्तत्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावः कल्प्यत इत्यत्र विनिगमनावि-
रहात् ध्वंसाद्यधिकरणेऽत्यन्ताभावसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवेति वाच्यं ध्वं-
सप्रागभावाधिकरणेऽत्यन्ताभावकल्पने ध्वंसादेरतिरिक्तात्यन्ताभा-
वाकल्पनेन लाघवात् रक्तरूपात्यन्ताभावस्यैव तन्मते रक्तरूपध्वं-
सात्यन्ताभावसमनियततया तस्यैव ध्वंसात्यन्ताभावत्वात् । मैवं त-
द्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याव्याप्यवृत्तिवोपगमे विशेषाभावा-
नामेवाधिकरणविशेषावच्छेदेन सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
त्वसम्भवादतिरिक्तसामान्याभावासिद्धिप्रसङ्गः एवमेकस्यैवाभाव-
स्याधिकरणविशेषकालविशेषवृत्तित्वावच्छेदेन घटत्वपटत्वादिरूपना-
नाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्भवेनाभावभेदविलोपप्रसङ्गः एवं
रक्तानधिकरणकालावच्छेदेन रक्तध्वंसादेरक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकत्वोपगमे तत्समानाधिकरणतदसमनियतध्वंसाद्यन्तरस्य तत्स-
मानाधिकरणैकत्वादेरेव वा तादृशकालावच्छेदेन तत्कल्पनमादाय
विनिगमनाविरहप्रसङ्गश्चेति ध्वंसप्रागभावाधिकरणेऽत्यन्ताभाव-
कल्पनमेव न्याय्यम् । अथैतादृशयुक्त्या रक्तध्वंसादिमति तद-
त्यन्ताभावसिद्धावपि रूपध्वंसादिमत्यां पृथिव्यां रूपत्वावच्छि-
न्नाभावो निर्युक्तिक एवेति चेन्न रूपोत्पत्तिद्वितीयक्षणे पुनस्तद-
धिकरणे सामान्यसामग्रीबलात् रूपान्तरापत्तिवारणाय रूपं प्रति
रूपत्वावच्छिन्नाभावस्य हेतुत्वं कल्पनीयम् । एवं चोत्पत्तिकाले पा-
काद्रूपनाशोत्पत्तिक्षणे च रूपत्वावच्छिन्नाभावस्वीकारे तदनन्तरं
रूपानुत्पादप्रसङ्गः रूपोत्पादानन्तरं रूपसामान्यस्य पुनरुत्पादश्च
प्रागभावहेतुतया दुर्वारः रूपवत्यपि पाकजभावरूपप्रागभावस-

त्वात् न चैवमपि पृथिव्यां रूपात्यन्ताभावो निर्युक्तिकः यत्काला-
वच्छेदेन तत्र रूपात्यन्ताभावो भवता स्वीक्रियते तत्कालावच्छेदेन
रूपप्रागभावे रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वीकारेणैवोपपत्तेरिति
वाच्यं दत्तोत्तरत्वात् । इदं त्ववधेयम् उक्तयुक्त्या उत्पत्तिकालावच्छेदे-
न घटादौ रूपत्वावच्छिन्नाभावसिद्धावपि प्रलयकालावच्छेदेन पर-
माणो तत्सत्त्वे मानाभावः । एवं रूपं प्रति रूपत्वावच्छिन्नाभावहे-
तुत्वमेव न कल्प्यते स्पर्शोत्पत्त्यनुरोधेनावश्यकल्पनीयस्पर्शसामा-
न्याभावस्य तद्धेतुतयैव रूपवति रूपान्तरापत्तेः शक्यवारणत्वात्
वायौ स्पर्शोत्पत्त्यनन्तरं स्पर्शोत्पत्तिवारणाय स्पर्शं प्रति रूपाभाव-
हेतुताया वक्तुमशक्यत्वात् तत्र स्पर्शाभावहेतुताया आवश्य-
कत्वात् न च रूपं प्रति स्पर्शाभावहेतुत्वे यत्र पाकाद्रूपसत्त्वे स्पर्श-
नाशस्तत्र स्पर्शान्तरोत्पत्तिकाले रूपान्तरोत्पादप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।
एकजातीयस्यैवाग्निसंयोगस्य रूपरसगन्धस्पर्शनाशकतया स्पर्श-
नाशकाले रूपनाशस्याप्यावश्यकत्वात् एवं ध्वंसप्रागभावाधिकरणे
सामयिकात्यन्ताभावाभ्युपगन्तुमते तादृशात्यन्ताभावो न तदन-
धिकरणेषु कल्प्यते अनन्ताधिकरणेषु तादृशाभावकल्पनामपेक्ष्य
लाघवादेकैकेषु तत्तद्धर्मावच्छिन्नतद्भेदेषु तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकत्वकल्पनैवोपपत्तेरिति ॥

(दी०) तत्सामानाधिकरण्यं च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणा-
वच्छेदेन बोध्यं तेन गोत्वजन्यद्रव्यत्वप्रलयावृत्तित्वादिना ग-
वादेरभावस्य गवाद्यनधिकरणधर्मावच्छेदेन तद्वति काले महाका-
ले वा वृत्तावपि यदा गोत्वं तदा गौर्यत्र कालत्वं तत्र जन्यद्रव्यं
प्रलयावृत्तिर्वेत्यादौ नातिप्रसङ्गः । स्वविशिष्टेतिविशेषणात् कपि-
संयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादौ संयोगाद्यात्मकस्य साध्या-
भावस्य सकलहेत्वधिकरणावृत्तित्वेऽपि नाव्याप्तिः ॥

(गा०) तत्सामानाधिकरण्यं प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं स्व-
विशिष्टेति । स्वं यत्राभावे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं ग्राह्यं स
एव हेत्वाधिकरणावच्छेदेनेति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुताव-
च्छेदकावच्छिन्नाधिकरणं यत्तत्सामान्यान्तर्भावेनेत्यर्थः । तेन

ब्रह्मभावस्य धूमाद्यवावच्छेदेन द्रव्यं विशिष्टस्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वाद्यभावस्य क्वचिदपि प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्योपपादयितुमशक्यतया धूमवान् बह्वेरित्यादौ अतिव्याप्त्यप्रसक्तेर्दशितविवक्षायाः स्थलान्तरे प्रयोजनमाह तेन गोत्वेति । तद्वति गवादिमति कालिकसम्बन्धेन गोत्वादिना गवादां साध्ये प्रलयान्तर्भावेन व्यभिचारिणि गोत्वादिहेतौ लक्षणघटकानां गोत्वाद्यवच्छिन्नाभावानां गवादिमति एतत्काले गवाद्यनधिकरणदेशावच्छेदेन महाकाले च प्रलयावच्छेदेन वर्तमानतया प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमक्षतमेव । एवं दैशिकविशेषणताविशेषण गवादिव्यापकप्रलयान्यत्वादेरभावोऽपि तेन सम्बन्धेन प्रलयान्यत्वादिमति महाकाले वर्तमानतया प्रतियोगिसामानाधिकरण एव प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकीभूताभाववृत्तौ सम्बन्धविशेषानिवेशादित्यतिव्याप्तिः स्यात् । निरुक्ताविवक्षणे च स्वविशिष्ट्यावद्धेतव्यधिकरणान्तर्गतप्रलयान्तर्भावेन तादृशभावानां न प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं प्रलये तत्प्रतियोगिनोऽवृत्तेरिति समुदायार्थः । गवादिव्यापकस्य चरमध्वंसादेरभावस्य योऽभावश्चरमध्वंसादिस्तस्य गवादिमति खण्डकाले न प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं तत्र तस्यावृत्तेरता महाकाले वेत्युक्तं महाकाले च कालिकसम्बन्धेन वृत्तेस्तथात्वमक्षतमेव गोसाध्यकस्थले व्यापकतावच्छेदकजन्यद्रव्यत्वप्रलयावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिवारणं न सम्भवतीति स्फुटीकरणाय तद्रूपावच्छिन्नसाध्यकस्थलेऽप्यतिव्याप्तिमाह यत्र कालत्वमित्यादिना । अथैतादृशविवक्षापेक्षया लाघवात्प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकाभावीयवृत्तौ दैशिकविशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वमेव निवेद्यतां तथा सति दैशिकविशेषणताविशेषसम्बन्धेन प्रलयान्यत्वादेरभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेणातिव्याप्त्युद्धारस्य शक्यत्वात् । न चैवं बहिमान् धूमादित्यादौ कालिकविशेषणताविशेषसम्बन्धेन हेत्वधिकरणवृत्तेर्द्रव्यत्वत्वादिना द्रव्यत्वादेरभावस्य दैशिकविशेषणतया द्रव्यवृत्तित्वाभावादव्याप्तिरिति वाच्यं हेतुसामानाधिकरण्यशरीरेऽपि अभावीयवृत्तौ दैशिकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य निवेशनीयत्वात् । तावतापि लाघवानपायात् न

च दैशिकविशेषणताविशेषेण प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनि-
 वेशेऽपि उक्तस्थले ऽतिव्याप्तिस्तदवस्थैव प्रलयान्यत्वाभावस्य
 प्रलयमात्रवृत्तेरभावमात्राधिकरणकतया प्रलयात्मकाधिकरणस्वरू-
 पत्वात्तस्य च प्रलयान्यत्वरूपप्रतियोग्याधिकरणे परमाण्वादौ
 दैशिकविशेषणतया वृत्तेरिति वाच्यम् । एवमपि प्रलयान्यकालत्वा-
 देरभावस्य प्रलयातिरिक्ते गगनादावपि वर्तमानस्य प्रलयाना-
 त्मकतया प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य दुरुपपादयतिव्याप्त्य-
 नवकाशात् । मैवं दैशिकविशेषणतया प्रतियोगिसामानाधिकरण्य-
 प्रवेशेऽपि दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन प्रलयावृत्तिसाध्यके काल-
 त्वादिहेतावातिव्याप्तिर्दुर्वारैव तत्र प्रलयमात्रस्य व्यभिचारनिरू-
 पकाधिकरणतया साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यं प्रति व्याप-
 कतावच्छेदिका यद्भावप्रतियोगिता व्यापकताघटकसम्बन्धाव-
 च्छिन्नप्रतियोगिताकस्य तस्य प्रलयमात्रवृत्तितया प्रलयात्मक-
 त्वाभिरुक्तरीत्यैव प्रतियोगिसामानाधिकरण्यात् इतरसम्बन्धाव-
 च्छिन्नाभावस्य प्रलयानात्मकत्वेऽपि प्रलयान्यवृत्तितया सुतरामेव प्र-
 तियोगिसामानाधिकरणत्वादिति निरुक्तविवक्षणमावश्यकम् । एतद्-
 भिप्रेत्यैव प्रलयावृत्तिसाध्यकानुसरणं ग्रन्थकृत इति । वस्तुतस्तु प्र-
 लयादिमात्रवृत्तेरभावस्य प्रलयाद्यनात्मकत्वेऽपि दर्शितस्थलेषु उ-
 क्तविवक्षामन्तरेणातिव्याप्तिवारणमशक्यं प्रलयान्यत्वादेरभाव-
 स्यापि स्वप्रतियोगिनिष्ठव्यापकताघटकस्वरूपसम्बन्धेन प्रलया-
 त्मकनानाध्वंसान्तर्गतयत्किञ्चिद्वृत्तित्वविशिष्टस्वाभावरूपप्रति-
 योगिना हेत्वधिकरणे ध्वंसान्तरे स्वस्य समानाधिकरणत्वात् य-
 त्किञ्चिद्वृत्तिसान्यत्वाभावस्य तद्वृत्तिसमात्रवृत्तेस्तद्वृत्तिसमात्रवृत्तित्ववि-
 शिष्टस्वाभावाधिकरणे ध्वंसान्तरे सत्त्वेऽपि कालिकस-
 म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभावस्य स्वानधिकरणध्वंसा-
 वच्छेदेन स्वाधिकरणेऽपि सत्त्वेन तत्रैव प्रतियोगिसमाना-
 धिकरणत्वात् प्रलयान्यत्वविषयकत्वोपलक्षितप्रमाया विष-
 यतासम्बन्धेन केषलान्वयितया तादृशसम्बन्धावच्छिन्नतादृश-
 प्रमाभावाप्रसिद्धेः प्रलयान्यत्वविषयकत्वविशिष्टप्रमाभावाप्रसिद्धेः प्र-
 लये प्रसिद्धावपि प्रलये तदन्यविषयकनित्यप्रमारूपप्रतियोगिस-
 मानाधिकरणत्वात् प्रलयाविषयकप्रमाभावस्य च जन्यप्रमामा-

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रकरणम् । २१५

प्रतियोगिकंतया कालिकाव्याप्यवृत्तितया प्रतियोगिमत्यपि तच्छून्यकालावच्छेदेन वृत्तेस्तादृशाभावमादायातिव्याप्तिवारणासम्भवात् उक्तविषक्षणे तु प्रलये प्रलयाविषयकप्रमाभावस्य विषयतया प्रतियोगिसामानाधिकरण्याविरहादतिव्याप्तिवारणसम्भवः . एवमुक्तरीत्या घटत्वाभाववान् मेयत्वादित्यादौ व्यावृत्तिर्बोद्ध्या । हेतुमति प्रलय इति हेतुमत्सामान्यान्तर्गतप्रलयान्तर्भावेनेत्यर्थः । तत्सामानाधिकरण्याभावात् गवादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावात् अत्र गवादेरभावस्थेत्यनुषज्यते । हेतुमति स्ववैशिष्ट्यनिवेशफलमाह स्वविशिष्टेतीति । साम्प्रदायिकैर्द्रव्ये संयोगसामान्याभावानभ्युपगमात्सद्धेतुत्वार्थं कपिसंयोगाभावपर्यन्तानुधावनं सकलहेत्वधिकरणावृत्तित्वेऽपीति नित्यगुणादौ केनापि सम्बन्धेन कपिसंयोगासत्त्वादितिभावः । एतेन हेत्वधिकरणसामान्यान्तर्भावेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं नास्तीति सूचितं नाव्याप्तिरिति नित्यगुणादेः स्वविशिष्टत्वाभावात्तदन्तर्भावेनातथात्वेऽपि स्वविशिष्टहेत्वधिकरणान्तर्भावेन तथात्वस्याक्षतत्वात् । अत्र व्यापकताघटकाभावे उक्तयुक्त्या प्रतियोगिवैयधिकरणस्य प्रवेशनीयतया साध्यवद्यत्किञ्चिद्व्यक्त्यसम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकभिन्नत्वरूपव्यापकतावच्छेदकत्वस्य निवेशनीयतया वा कपिसंयोगाभावादिनिष्ठप्रतियोगिताया अपि व्यापकतावच्छेदकत्वनिर्वाह इत्यभिप्रेत्य कपिसंयोगाद्यात्मकाभावमादायाव्याप्तिराशङ्किता अन्यथा पुनः सत्तावान् जातेरित्यादौ काले कालिकसम्बन्धेन हेतुसमानाधिकरणानां सत्तात्वाद्यवच्छिन्नसत्ताद्यभावानां हेत्वधिकरणसामान्यान्तर्गतगगनाद्यन्तर्भावेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहात्प्रसक्ताव्याप्तेर्वारणाय स्वविशिष्टेति विशेषणमावश्यकमिति । आदिपदग्राह्यमपि तादृशस्थलमेवेत्यपि बोध्यम् । अत्र च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकायावन्तो ऽभावाः प्रत्येकं हेतुतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणसामान्यान्तर्भावेन तत्प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं तादृशा यावन्तो ऽभावाः यद्रूपविशिष्टाधिकरणत्वव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाः तद्रूपवत्त्वमित्यादिकं तादृशाभावे हेतुसामानाधिकरण्यविशेषणाघटितं हेत्वधिकरणे स्वविशिष्टत्वविशेषणाघटितञ्च व्यधिकरणध-

मावच्छिन्नाभावघटितं लघुलक्षणं सम्भवतीति बोध्यम् ॥

ननु धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः धूमाभावादेरपि अयोगो-
लकादौ गोत्वाद्यभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् गोत्वाद्य-
भावस्य तत्प्रतियोगित्वं च धूमाभावे जलवृत्तित्वविशिष्टगोत्वा-
भावो नास्तीतिप्रतीतिनियामकाभावस्याभावाधिकरणकाभावप्रति-
योगिकाभावतया ऽधिकरणीभूतधूमाभावस्वरूपत्वात् जलवृत्ति-
त्वविशिष्टगोत्वाद्यभावस्य शुद्धविशेष्यानतिरिक्तत्वादित्याशङ्क्य
जलवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावाभावस्य धूमाभावातिरिक्तकल्पाभा-
वस्वरूपतां प्रदर्शयन् तत्स्वरूपतां प्रतिक्षिपति जलेत्यादिना ।

(दी०) जलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाद्यभावस्याभावस्तु ज-
लत्वाद्यभावो न तु धूमाद्यभावो जलादावपि तदभावप्रत्यय-
प्रसङ्गात् ॥

(गा०) न च धूमाभावस्य स्वप्रतियोगिनिष्ठव्यापकताघट-
क्यावत्सम्बन्धान्तर्गतसंयोगसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरण्य-
विरहात्कथमतिव्याप्तिशङ्केति वाच्यं जलवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावद्र-
व्यान्यतराभावस्याप्युक्तयुक्त्या धूमाभावस्वरूपतासम्भवात् सं-
योगसम्बन्धेन द्रव्यात्मकप्रतियोगिनैव समानाधिकरणत्वात् न
चैवं जलवृत्तिद्रव्यमेव तत्प्रतियोगि तस्यैव प्रतियोगितावच्छेद-
कजलवृत्तित्ववैशिष्ट्याक्रान्तत्वात् तस्य च धूमाभावाविशिष्टसक-
लवह्निमनि वृत्तौ मानाभावान्नातिव्याप्तिः प्रसज्यते यदि च
जलवृत्तित्ववैशिष्ट्यम् अन्यतरत्वघटकीभूतभेदप्रतियोगिनि गोत्वा-
भावत्वावच्छिन्न एव विशेषणं न त्वन्यतरत्वावच्छिन्ने विशेष-
णतया प्रतियोगितावच्छेदकमिति जलावृत्तिद्रव्यस्यापि तत्प्र-
तियोगित्वमित्युच्यते तदा तादृशाभावस्य विशिष्टाभावानात्मकतया
अन्यतरत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टगोत्वाभावाधिकरणधूमा-
भावाधिकरणकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यं जलवृत्तिद्रव्यं धूमाभावाविशि-
ष्टयादृशहेत्वाधिकरणे नियमतो वर्तते तादृशव्यभिचारिहेतुकस्थल-
एव धूमाभावात्मकनिरुक्तविशिष्टाभावप्रतियोगिद्रव्यसामानाधिक-
रण्यमादायातिव्याप्तिमाशङ्क्य जलवृत्तीत्यादिग्रन्थस्यावतारणीयत्वा-
त् । न चैवं तादृशान्यतराभावस्यैव धूमाभावस्वरूपताप्र-

तिक्षेप उचित इति विशिष्टगोत्वाभावस्याभाव इति प्र-
न्यासकृतिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । एतादृशग्रन्थस्यापि गोत्वाभा-
वप्रतियोगिकाभावत्वेन रूपेण जलवृत्तित्वविशिष्टतादृशान्यत-
रत्वावच्छिन्नाभावपरत्वात् न चैवमपि अयोगोलकभेदाद्यभावस्या-
योगोलकत्वादिरूपभावात्मकस्य स्वनिष्ठजलवृत्तित्वविशिष्टगोत्वा-
भावाभावस्वरूपताविरहास्तस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं न घटत
इत्यतिव्याप्त्यप्रसक्तिः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकतायाः ल-
क्षणाघटकत्वं प्रागेव दूषितम् अतो नायोगोलकान्यत्वाद्यभावस्य
लक्षणाघटकत्वसम्भव इति वाच्यम् । अयोगोलकभेदाभावादेरपि पू-
र्वक्षेणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसम्भवात्
न चैवं धूमाभावस्य गोत्वाभावाद्यप्रतियोगिकत्वेऽपि पूर्वक्षेणवृत्तित्व-
विशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वादतिव्याप्तिताद-
वस्थमिति वाच्यम् तादृशप्रतियोगिना स्वप्रतियोगिनिष्ठव्यापकता-
घटकयावत्सम्बन्धान्तर्गतसंयोगादिना सामानाधिकरण्यविरहात्
घटत्वाभाववान् मेयत्वादित्यादावपि घटत्वाभावादिप्रकारकजन्यप्र-
माभावस्य यावद्व्यापकताघटकसम्बन्धान्तर्गतविशेष्यतासम्बन्धेन प्र-
तियोगिसामानाधिकरण्यविरहेणातिव्याप्त्यनवकाशात् । न चैवं ज-
लवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावद्रव्यान्यतराभावस्य धूमाद्यभावस्व-
रूपतया संयोगेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वेऽपि धूमवत्त्वा-
दिप्रकारकप्रमाभावस्य यावद्व्यापकताघटकसम्बन्धान्तर्गतविशेष्य-
तासम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसम्भवात् धूमवान् वह्ने-
रित्यादावतिव्याप्त्यसम्भवात्तादृशाभावस्य धूमाभावस्वरूपताप्रति-
क्षेपो न युक्त इति वाच्यं तादृशाभावस्य तत्स्वरूपत्वे तुल्ययुक्त्या
धूमवत्त्वप्रकारकप्रमानिष्ठस्य जलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावद्र-
व्यत्वप्रकारकप्रमान्यतराभावस्य तत्स्वरूपतया द्रव्यत्वप्रकारकप्र-
माया अपि तत्प्रतियोगित्वेन तथैव समं विशेष्यतासम्बन्धेन ता-
दृशाभावस्य सामानाधिकरण्यसत्त्वादतिव्याप्तिप्रसक्तिरिति । नन्वे-
वमपि धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिर्दुर्वारा उक्ताभावस्य जलत्वा-
द्यभावस्वरूपत्वे तुल्ययुक्त्या धूमवृत्तित्वविशिष्टतादृशाभावस्य
धूमाभावस्वरूपत्वेन द्रव्यसामान्यस्य तत्प्रतियोगित्वानपायात् एवं
धूमाद्यभावस्य धूमत्वादिना प्रमेयसामान्याभावसमनियतत्वेन त-

दभिन्नत्वौपगमात् प्रमेयमात्रस्यैव तत्प्रतियोगित्वात् यदि च धूम-
त्वादिना प्रमेयं नास्तीतिप्रतीतौ धूममात्रस्यैव प्रतियोगित्वग्रहः न
तु प्रमेयान्तरस्य अथवा प्रतियोगिसामानाधिकरण्यशरीरे न्यु-
नवृत्तिसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिता निवेशनीया एवं
च तादृशप्रतियोगिताको हेतुसमानाधिकरणाभावो ग्राह्यः याव-
त्प्रमेयनिष्ठप्रतियोगिता च तथाविधधूमत्वावच्छिन्नैव तादृशध-
र्मानवच्छिन्ना च धूमादिमात्रवृत्तिप्रतियोगितैव तदाश्रयसामानाधि-
करण्यं च नायोगोलकाद्यन्तर्भावेनेति मन्यते तथापि धूमाभावस्य
बहिर्धूमोभयाभावसमनियततया तदभिन्नत्वेन बह्वेरेपि तदभावप्र-
तियोगितया अयोगोलकान्यत्वाभावस्यायोगोलकान्यवृत्तित्वविशि-
ष्टाकाशाभावाभावसमनियततया तदभिन्नत्वेनाकाशाभावस्यापि त-
त्प्रतियोगितया धूमवत्त्वादिप्रकारकप्रमाभावस्य धूमवद्विशेष्यकत्व-
विशिष्टद्रव्यत्वादिप्रकारकप्रमाभावसमनियततया द्रव्यत्वप्रकारक-
प्रमाया अपि तत्प्रतियोगित्वेन धूमभेदस्य धूमत्वसदुभयत्वाव-
च्छिन्नाभावसमनियततया तदभिन्नत्वेन सन्मात्रस्यैव तत्प्रतियो-
गितया हेतुसमानाधिकरणतादृशाभावानां स्वविशिष्टयावद्दे-
त्वधिकरणान्तर्भावेन दर्शितप्रतियोगिभिः सामानाधिकरण्यमश-
तमेवेत्यतिव्याप्तिः । अथ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छे-
दिका या या प्रतियोगिता तन्निरूपकाभावानां स्वविशिष्टयाव-
द्देत्वधिकरणावच्छेदेन तत्तत्प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यं वि-
वक्षणीयमिति नातिव्याप्तिरिति चेत्तर्हि तादृशी या या प्रतियो-
गिता तदाश्रयसामानाधिकरण्यं यत्र कचिद्यावदधिकरणान्त-
र्भावेन तत्त्वमित्येतावनैव सामञ्जस्ये ऽभावे यावत्त्वस्य तत्तत्प्रतियो-
गितानिरूपकत्वस्य हेतुसामानाधिकरण्यविशेषणस्य हेत्वधिकर-
णे च स्वविशिष्टत्वविशेषणस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गः एवं सर्वत्र हेतुस-
मानाधिकरणमुभयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकं साध्याद्यभावमादाय
लक्षणसमन्वयसम्भवाद्वाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्याप्रामाणिकत्वे-
ऽपि क्षतिविरहेण एतादृशव्याप्तिलक्षणाशङ्कायां प्रतियोग्यवृत्तिश्चे-
त्यनेन तादृशाभावखण्डनस्यासङ्गत्यापात्तिरित्यतो लक्षणान्तरमाह
यत्समानाधिकरणानामिति ॥

(दी०) यत्समानाधिकरणानां साध्यतावच्छेदकावच्छि-

अव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां यावदभावानां प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तत्त्वं वा तत् । ज्ञेयत्वत्वादिना वाच्यत्वादीनामभावः सुलभ एव शेषं दर्शितादिशावसेयमत आह प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति ॥

(गा०) अत्रापि यत्तत्पदयोः पूर्ववद्यत्तद्धर्मावच्छिन्नपरता बोध्या वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा वह्नित्वेन घटाद्यभावा एव तेषां च स्वविशिष्टावच्छेदव्यधिकरणान्तर्भावेण वह्नित्वादिरूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणतया लक्षणसमन्वयः अत्रापि प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिवेशे उक्तक्रमेण धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरतः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यनिवेशः तथा च धूमाद्यभावानां वह्निधूमोभयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताभ्यवहृद्यादिना सामानाधिकरण्यसत्त्वेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकीभूततादृशोभयत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्याभावान्नातिव्याप्तिः द्रव्यत्वेन धूमो नास्तीतिप्रतीत्या च द्रव्यत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वं न भासते अपि तु धूमत्वादेरेव द्रव्यत्वादेस्तु तृतीयोल्लिखितवैशिष्ट्यमात्रं धूमादौ भासत इत्युपेयते अतस्तादृशप्रतीतिविषयाभावस्य धूमाभावादिसमनियततया तत्प्रतियोगितावच्छेदकं द्रव्यत्वादिकमपि धूमाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकमिति प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यविवक्षणेऽप्यतिव्याप्तेर्दुर्वारतेत्याशङ्क्या नावकाशः । एतेन धूमकालावच्छिन्नधूमवद्वृत्तित्वविशिष्टस्य वह्नित्वरूपेण योऽभावस्तस्य धूमाभावसमनियततया वह्नित्वमपि धूमाभावप्रतियोगितावच्छेदकमित्यपास्तं वह्नित्वेन तादृशधूमवद्वृत्तित्वविशिष्टं नास्तीतिप्रतीतौ तादृशधूमवद्वृत्तित्ववैशिष्ट्यस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहित्वोपगमात् अन्यथा धूमवद्वृत्तित्वविशिष्टवह्निमिति धूमशून्ये वह्नित्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टवह्निरूपप्रतियोगिसत्त्वेन तादृशप्रतीत्यनुद्यप्रसङ्गात् अस्तु वा तादृशवैशिष्ट्यसहितस्य वह्नित्वस्य तथात्वं तावतापि न क्षतिः प्रतियोगितावच्छेदकपदस्य प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणपरत्वात् । अथैवमपि घटाभिन्नत्वेन धूमघटान्यतरन्नास्तीत्यत्र घटधूमान्व-

तरत्वमात्रस्य न प्रतियोगितावच्छेदकत्वभानं धूमशून्ये घटवति तादृशप्रतीत्यनुपपत्तेः नापि घटभिन्नत्वसहितस्य तस्य गौरवात् किन्तु घटभिन्नत्वमात्रस्यैव एवं च तादृशाभावस्य धूमाभावसमनियततया धूमाभावस्यापि घटभिन्नत्वं प्रतियोगितावच्छेदकम् एवं भेदत्वेनायोगोलकभेदघटात्यन्ताभावान्यतराभावस्यायोगोलकभेदत्वावच्छिन्नाभावसमनियततया भेदत्वमप्ययोगोलकभेदाभावप्रतियोगितावच्छेदकम् । एवं द्रव्यत्वभिन्नत्वेन द्रव्यत्वधूमत्वान्यतराभावस्य धूमभेदसमनियततया द्रव्यत्वभिन्नत्वमपि धूमभेदप्रतियोगितावच्छेदकं तादृशधर्मावच्छिन्नानां चायोगोलकादावपि सत्त्वादतिव्याप्तिस्तदवस्थैवेति चेत् तर्हि प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनेन प्रतियोगिताया न्यूनवृत्तिभिन्नं सद्यदवच्छेदकं तदेव विवक्षणीयं न्यूनवृत्तित्वं च स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति स्वसमानाधिकरणत्वं तद्विभक्तत्वं च व्यधिकरणधर्मसाधारणं घटधूमान्यतरादिनिष्ठप्रतियोगितायाश्च न्यूनवृत्त्येव घटभिन्नत्वादिकं न च वह्नित्वेन प्रमेयं नास्तीत्यत्र प्रमेयसामान्यवृत्तित्वेन वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिता या प्रतीयते वह्निर्नास्तीत्यापि वह्निवृत्तितया सैव प्रतीयत इत्युपेयते एकधर्मावच्छिन्नविभिन्नप्रतियोगिताकल्पने गौरवात् तथा च कालिकादिसम्बन्धेन हेतुसमानाधिकरणवह्नित्वावच्छिन्नवह्न्याद्यभावप्रतियोगिताया न्यूनवृत्तिभिन्नावच्छेदकाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति वाच्यं वह्नित्वेन प्रमेयं नास्तीतिप्रतीतौ प्रमेयत्वविशेषितस्य वह्नेरेव प्रतियोगित्वं भासते नान्यस्येत्यभ्युपगम इति तादृशाभावप्रतियोगितायाः प्रमेयसामान्यवृत्तित्वस्यैवाप्तिरिति । अथवा प्रतियोगितावच्छेदकपदं प्रतियोगिताया अनतिरिक्तवृत्ति सद्यदवच्छेदकं तत्परम् अनतिरिक्तवृत्तित्वं च स्वव्यापकतत्कान्यत्वतत्समानाधिकरण्योभयाभाववत्त्वं तथात्वं च व्यधिकरणधर्मसाधारणमपि घटधूमान्यतरादिनिष्ठप्रतियोगितायाश्चातिरिक्तवृत्त्येव घटभिन्नत्वादिकं तादृशप्रतियोगिताया यावद्धटभिन्नादिसाधारण्याप्रसक्तेः वह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाश्च प्रमेयसामान्यवृत्तित्वेऽपि तदनतिरिक्तवृत्त्यवच्छेदकं वह्नित्वादिकमेव स्वव्यापकतत्कान्यत्वस्यावृत्तौ प्रसिद्धत्वादिति नानुपपत्तिगन्धोऽपीति प्रति-

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रकरणम् । २२१

योगितायाः स्वन्यूनवृत्तिभिन्नं यदवच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं वा विवक्षितं न्यूनवृत्तित्वं सामानाधिकरण्यघटितमिति व्यधिकरणधर्मसंग्रहः तत्प्रतियोगितासमानाधिकरणं सद्यस्तत्प्रतियोगितानिरूपकाभाववद्वृत्तितावच्छेदकं तदन्यतत्प्रतियोगितावच्छेदकं वा निवेद्यम् एतल्लक्षणे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावनिवेशे वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्नित्वादिना घटाद्यभावसमनियतत्वेन घटत्वादिना वह्न्याद्यभावस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन वह्नित्वावच्छिन्नरूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसम्भवेऽपि वह्निघटोभयत्वावच्छिन्नाभावस्यापि तथाविधतया तस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यभावेनासम्भव इत्यतो व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमुक्तम् अत एव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमे हेतुसमानाधिकरणस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धा ऽसम्भवः अयमात्मा ज्ञानादित्यादौ केवलान्वयिसाध्यके चाव्याप्तिर्वा भवतीत्यभिप्रायकतया प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थसङ्गतिः न चायमात्मा ज्ञानादित्यादौ पूर्वक्षणादिवृत्तित्वविशिष्टात्मत्वत्वादेरात्मत्वादि व्यापकतावच्छेदकतया तदवच्छिन्नाभावस्योत्तरक्षणावच्छेदेन हेतुसमानाधिकरणतया इदं वाच्यं ज्ञेयत्वात् गुणत्वाद्वेत्यादावपि एतत्क्षणान्यक्षणवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वत्वादेर्विषयतासम्बन्धेन जन्यज्ञानत्वविश्वविषयकजन्यज्ञाननिष्ठतत्त्वत्वादेः साध्यव्यापकतावच्छेदकतया तदवच्छिन्नाभावस्य चैतत्क्षणावच्छेदेन प्रलयान्तर्भावेन च हेतुसमानाधिकरणतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमेऽपि न तादृशाभावाप्रतिष्ठिरिति वाच्यं प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्यापकताया एव निवेशनीयतया निरुक्तधर्मावच्छिन्नाभावानामपि साध्यवति सत्त्वेन तादृशधर्माणां व्यापकतावच्छेदकत्वासम्भवात् न च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव किं न निवेद्यते प्रमेयसाध्यकस्थले संयोगसमवायादिरूपव्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयत्वादिनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावमादाय लक्षणसम्बन्धयादिति वाच्यं तथा सति लघुरूपसमनियतगुरुः

धर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तद्रूपावच्छिन्नसाध्यके तथाविधाभावाप्रसिद्धा व्याप्त्यापत्तेः। अत्र च ज्ञानवानात्ममहाकालान्यतरत्वादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकत्वं तेनैव सम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं विवक्षणीयं महाकालान्यत्वविशिष्टघटादिसाध्यकस्थले कालत्वा देव्यभिचारित्वेऽपि तत्र हेतुसमानाधिकरणस्य महाकालान्यत्वविशिष्टघटाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसामानाधिकरण्याभावेनातिव्याप्त्यभावात् तादात्म्यसम्बन्धेन प्रमेयसाध्यके तादृशसम्बन्धेन साध्यं प्रति तादृशसम्बन्धेन व्यापकतायामवच्छेदकीभूतो यः प्रमेयत्वादिरूपकेवलान्वयिधर्मस्तदवच्छिन्नस्य संयोगसमवायविषयितादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादायैव लक्षणसमन्वयसम्भवात् अभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य प्रयोजनविरहेणानिवेशात् तन्निवेशेऽपि व्याधिकरणसमवायित्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकप्रमेयत्वादिमद्भेदमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवात् समवायितया वाच्यत्ववद्भेदोऽपि द्रष्टव्य इति मिश्रोक्तेस्तादृशभेदस्यापि सोऽन्वदसम्मतत्वादितिकेचित् तदसत् घटत्वाभाववान् प्रमेयत्वादित्यादौ पूर्वोक्तदिशाऽतिव्याप्तेः स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकताघटकयावत्सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यनिवेशनमपि न सत् तथा सति इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ विषयतासंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमादाय व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमेऽपि लक्षणसामञ्जस्यात्प्रतियोग्यवृत्तिश्चेतिग्रन्थावतारासङ्गतेः एतेन विषयतासम्बन्धेन व्यापकता तेन सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं विवक्षणीयं साध्यवत्त्वप्रकारकप्रमात्वाद्यवच्छिन्नाभावमादाय सर्वत्र लक्षणसङ्गमनमतिव्याप्तिवारणं चेति निरस्तं ज्ञेयत्वत्वादिना वाच्यत्वादीनामभाव इत्येतादृशग्रन्थासङ्गतेश्च ज्ञेयत्वस्य ज्ञानविषयतात्मकस्य विषयतासम्बन्धेनाव्यापकत्वात् किन्तु स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकत्वं तेनैव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नभावसामानाधिकरण्यं विवक्षणीयं व्यभिचारिणि साध्याद्यभावस्य किञ्चिद्विशिष्टस्वाभाव-

निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकविशेषणताविशेषेण तादृशाभावत्वरूपप्रति-
योगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्येऽपि तदवच्छिन्नभाव-
सामानाधिकरण्यासम्भवान्नातिव्याप्तिः किञ्चिद्विशिष्टस्य स्वस्य
यो ऽभावः सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तद्विशिष्टस्याभावश्च स्वस-
मनियतोऽपि स्वस्मादतिरिक्त एव अभावमात्रप्रतियोगिकाभावस्यैव
तदभावप्रतियोगिरूपतायाः सिद्धत्वात् अतो धूमाद्यभावस्य सा-
मानाधिकरण्यसम्बन्धेन हृदादिवृत्तित्वविशिष्टधूमाद्यभावाभाववि-
शिष्टत्वावच्छिन्नभावसामानाधिकरण्येऽपि न क्षतिः । यावदभा-
वानामित्यत्राभावपदं भावभिन्नपरम् अतः कालिकादिसम्बन्धेन
हेतुसमानाधिकरणस्य वह्न्यादिव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नहृद-
त्वाद्यभावाभावस्य हृदत्वादेः स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-
सामानाधिकरण्यासम्भवेऽपि न क्षतिः न च हृदत्वाभावाभा-
वस्य हृदत्वाभावप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावसमनियततया स्व-
प्रतियोगितावच्छेदकतादृशप्रमाविषयत्वत्वावच्छिन्नभावसामानाधि-
करण्यमस्त्येवेति वाच्यं तस्य भावतया भिन्नत्वात् एवं सति क-
पिसंयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादौ कपिसंयोगात्मकाभावस्य ल-
क्षणाघटकत्वेऽपि विवक्षणीयस्वाविशिष्टेत्यस्य सार्थकता पूर्वदि-
शावसेया न च भावभिन्नाभावविवक्षणेऽपि अयमात्मानानादित्यादौ
दैशिकविशेषणतया हेतुसमानाधिकरणस्य साध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नव्यापकतावच्छेदकीभूतकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
काकाशाभावाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याकाशाभावादेः स्व-
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नभावसामानाधिकरण्यासम्भवाच्च ल-
क्षणसमन्वयासम्भव इति वाच्यम् आकाशाभावीयतादृशाभावत्वस्य
दैशिकविशेषणतया साध्यवद्दत्तेराकाशाभावस्य प्रतियोगिताव-
च्छेदकतया साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वविरहेण लक्षणाघटकत्वात्
अस्तु वा व्यापकतावच्छेदकरूप एव भाववृत्तित्वविशेषणम् इदं वाच्यं
ज्ञेयत्वादित्यादौ च व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवा-
च्यत्वाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं न प्रतियोगितावच्छेदक-
सम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकमतस्तादृशाभावस्य न लक्षणाघट-
कतेति नोक्तप्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थासङ्गतिरिति न च प्रतियो-
गितावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकताविवक्षणेऽपि इदं वाच्यं ज्ञेयत्वा-

दित्यादौ विषयितासम्बन्धेन वाच्यत्वत्वादिमतो ज्ञानादेर्यः स्वरूपसम्बन्धेनाभावस्तस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतस्वरूपसम्बन्धघटितवाच्यत्वनिष्ठव्यापकतावच्छेदकवाच्यत्वन्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकतया हेतुसमानाधिकरणतया स्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवाच्यत्वादिसमानाधिकरणतया च तत्र व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमेऽपि तमादायैव लक्षणसामञ्जस्यमिति तादृशप्रन्थासङ्गतितादवस्थामिति वाच्यं धूमवान् बह्नेरित्यादौ संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाद्यभावस्य कालिकसम्बन्धेन धूमत्वादिविशिष्टबह्म्यादिना समं संयोगेन समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यायोगोलकावृत्तिजातित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य कालिकसम्बन्धेन तादृशजातित्वादिविशिष्टायोगोलकीयरूपादिना समं समवायेन स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य धूमवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाद्यभावस्य कालिकसम्बन्धेन तादृशविषयत्वत्वादिविशिष्टसंयोगादिध्वंसेन अनुयागितासम्बन्धेन तादृशविषयत्वत्वादिविशिष्टतादृशविषयत्वत्वाद्यभावेन च समं स्वरूपसम्बन्धेन विषयितासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमवत्त्वप्रकारकप्रमाद्यभावस्य विषयितासम्बन्धेन कालिकसम्बन्धेन वा तादृशप्रमात्वादिविशिष्टं यद्योगोलकादिविषयकं ज्ञानं तेन समं विषयितासम्बन्धेन सामानाधिकरण्यसत्त्वादित्युपसर्गवारणाय प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धेनैव प्रतियोगितावच्छेदकवैशिष्ट्यस्य विवक्षणीयतया बह्निमान् धूमादित्यादौ विषयितासम्बन्धेन द्रव्यत्वत्वादिमतः समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकसमवायादिघटितद्रव्यत्वादिनिष्ठव्यापकतायां स्वरूपसम्बन्धेनावच्छेदकीभूतो यो द्रव्यत्वत्वादिस्तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकताघटकविषयितासम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टज्ञानादिना समं हेत्वधिकरणे प्रतियोगितावच्छेदकसमवायादिना सामानाधिकरण्यं न सम्भवतीति व्यापकतावच्छेदकतायामपि स्वप्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यावश्यं निवेशनीत्वेन इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ दर्शिताभावानां लक्षणाघटकत्वादिति दिक् । न चात्र लक्षणे समवायित्वादिना वाच्यत्वाद्यभावोपसमवायित्वादिरूप

प्रतियोगितावच्छेदकस्य वाच्यत्वादिव्यापकतानवच्छेदकत्वाद्वा-
च्यत्वादिसाध्यकस्थले न तादृशाभावानां लक्षणाघटकता तथा च
तादृशाभाव एव दुर्लभ इत्यत आह ज्ञेयत्वत्वादिनेति । वाच्यत्वादी-
नामित्यादिपदाद् घटादेरपि परिग्रहः । शेषमिति स्वविशिष्टयावद्धे-
त्वधिकरणान्तर्भावेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकर-
ण्यविनिवेशनं हेतुसामानाधिकरण्यशरीरे सम्बन्धविशेषनिवेशनं
तत्प्रयोजनं चेत्पर्यः । अत्र च निरुक्ताभावेषु स्वविशिष्टहेत्वधिक-
रणसामान्यान्तर्भावेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधि-
करण्यनिवेशापेक्षया प्रतियोगिवृत्तित्वमेव निवेशयितुमुचितं स-
द्भेदौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां तादृशाभावानां
केवलान्वयितया प्रतियोगिन्यपि वृत्तेर्लक्षणसमन्वयसम्भाव-
हिमान् धूमादित्यादौ कालिकादिसम्बन्धेन हेतुसामानाधिकर-
णरूपान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाद्यभावस्य दैशिकविशेषणतया
हेतुसामानाधिकरण्यनिवेशनेन बह्व्यादिभेदस्य प्रतियोगितावच्छे-
दकतादात्म्यसम्बन्धघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकत्वविरहेण लक्षणाघटकतया प्रतियोग्यवृत्तित्वेऽपि न क्ष-
तिः । कपिसंयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादौ कपिसंयोगादेरुत्करीत्या
व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहेण दैशिक-
विशेषणतया हेतुसामानाधिकरण्यविरहेण भावभिन्नत्वविरहेण
च लक्षणाघटकतया प्रतियोग्यवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । धूमवान् वह्ने-
रित्यादौ धूमाद्यभावस्य प्रतियोगिवृत्तित्वेऽपि अयोगोलकान्यत्वा-
दिप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावस्य भावप्रतियोगिकतया अयोगोलक-
त्वाद्यतिरिक्तस्य प्रतियोगिन्यवृत्तित्वान्नातिव्याप्तिरित्यवधेयम् (१) ॥

(१) नन्वयोगोलकान्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्यायोगोलकावृत्तिवावच्छिन्नाभावसम-
नियततया तदभिज्ञत्वेन तादृशाभावप्रतियोग्ययोगोलकावृत्तौ अयोगोलके अयोगोलकान्य-
त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावसत्त्वादतिव्याप्तिरिति चेन्न । हेतुसमानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नव्यापकतावच्छेदकायोगोलकत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यायोगोलक-
त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वस्वरूपाभावस्याभावमात्रवृत्तिप्रतियोगिताकत्वेन स्वसमानियतादपि भाववृ-
त्तिप्रतियोगिताकत्वेनातिरिक्तादयोगोलकावृत्तिवावच्छिन्नाभावादतिरिक्तस्य यावदन्तर्गतस्य प्रति-
योगिवृत्तित्वविरहेणातिव्याप्तिरिति चेन्न । हेत्वधिकरणवृत्तित्वं प्रतियोगिवृत्तित्वं च तादृशाभावत्वक-
रणेण बोध्यं तेनाधिकरणस्वरूपाभावमादाय कुत्राप्यव्याप्त्यतिव्याप्त्योर्नाशः । एवमयोगोलकभे-

अक्रवर्तिलक्षणमाह केचिन्विति ।

(दी०) केचित्तु व्याप्यवृत्तेर्हेतुसमानाधिकरणस्य साध्याभावस्य प्रतियोगिताया अनवच्छेदकं हेतुसमानाधिकरणस्य व्याप्यवृत्तेः प्रतियोगिव्यधिकरणस्य वा अभावस्य प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यत् साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः एवञ्च व्याप्तेरव्याभिचारि-सम्बन्धरूपतापि सङ्गच्छते । हेतौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-साध्याभाववृत्तित्वस्येव साध्यतावच्छेदके हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापि व्यभिचारत्वात् ॥

(गा०) व्याप्यवृत्तेरिति सङ्केतौ साध्यावृत्तिघटत्वादिना साध्याभाव एव लक्षणघटकः तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः व्यभिचारिणि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्यापि लक्षणघटकत्वान्नातिव्याप्तिः कपिसंयोगी एतद्वृत्तत्वादित्यादौ अव्याप्तेर्वारणाय व्याप्यवृत्तेरिति । व्याप्यवृत्तित्वं च निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वं न तु अवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वं कपिसंयोगी सत्त्वादित्यादौ कपिसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नकपिसंयोगाभावादेर्द्रव्ये ऽवच्छिन्नवृत्तिकतया तदन्यत्वाभावात् घटत्वादिना साध्याभावस्यैव लक्षणघटकतयातिव्याप्यापत्तेः निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वविशिष्टस्य हेत्वधिकरणवृत्तित्वं बोध्यम् । अन्यथा कपिसंयोगी एतत्त्वादित्यादौ कपिसंयोगसामान्याभावस्य द्रव्ये हेतुसमानाधिकरणतया गुणादौ च निरवच्छिन्नवृत्तिकतया तमादायाव्याप्तिवारणासम्भवात् हेत्वधिकरणनिरूपितनिरवच्छिन्नाधेयतावत्त्वं हेत्वधिकरणनिष्ठनिरवच्छिन्नाधिकरणताकत्वं वा दलद्वयपर्यवसितार्थः । केचित्तु व्याप्यवृत्तेर्हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावस्येति समुदायस्य हेत्वधिकरणे व्याप्यवृत्तिर्यः साध्याभावस्तस्येत्यर्थः हेत्वधिकरणे व्याप्यवृत्तित्वं च हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानव-

दत्वेन प्रमेयसामान्याभावीयप्रतियोगिताया यदि यावत्प्रमेयवृत्तित्वं विचारसहं तदा प्रतियोगितावच्छेदकसामानाधिकरणत्वमेव विवक्षणीयमित्ययमेवम् इति १ पुस्तके अधिकः पाठः ।

च्छेदकं यदभावाविष्टं तद्व्यक्तित्वं तत्त्वं न च विशिष्टसत्तावान् जा-
तेरित्यादौ गुणादिनिष्ठसत्तादिरूपाभावप्रतियोगिताया विशिष्टस-
त्ताद्यभावाविष्टतद्व्यक्तित्वस्यावच्छेदकत्वात् विशिष्टसत्ताद्यभाव-
स्य व्याप्यवृत्तित्वानुपपत्तिः यदभावाभावत्वावच्छिन्नानधि-
करणत्वं हंतुमतस्तत्त्वमिति विवक्षणे व्याधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
भावासङ्ग्रहप्रसङ्गस्तदभावाप्रसिद्धेरिति वाच्यं यत्किञ्चिदेत्व-
धिकरणवृत्तितावच्छेदकानुयोगितानिरूपकतानवच्छेदकं यदभा-
वत्त्वं तत्त्वस्य विवक्षितत्वात् गुणे गुणान्यत्वाविशिष्टसत्ताभावो
नास्तीत्यप्रत्ययेन विशिष्टसत्ताभावत्वाद्यवच्छिन्नानिरूपितानुयोगि-
ताविशिष्टायाः सत्ताया गुणादिवृत्तितानभ्युपगमेन विशिष्टस-
त्ताद्यभावस्य व्याप्यवृत्तितानिर्वाहादित्याहुः । ननु संयोगिभिन्नं
प्रमेयत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः संयोगिभेदाभावस्य तद्भेदप्रतियोगिता-
वच्छेदकीभूतसंयोगात्मकस्याव्याप्यवृत्तित्वेन लक्षणघटकत्वाभावा-
द्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादाय लक्षणसङ्गमनादिति चेन्न सं-
योगिभेदस्य व्याप्यवृत्तित्वे तस्य द्रव्यत्वसंयोगप्रकारकप्रमा-
विशेष्यत्वाद्यवच्छिन्नभेदसमनियततया तदभिन्नत्वेन तद्भेदप्रतियो-
गितावच्छेदकद्रव्यत्वादिकमपि संयोगिभेदाभावः तस्य हेत्वधिक-
रणे व्याप्यवृत्तितया तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य च साध्यताव-
च्छेदके सत्त्वेनातिव्याप्यनवकाशात् एवं द्रव्यान्यत्वविशिष्ट-
सत्ताभाववान् द्रव्यत्वादित्यादौ व्याप्यवृत्तेः सत्तारूपाभावस्य प्र-
तियोगितावच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमित्यव्याप्तिरित्यपि नाशङ्क-
नीयं सत्तादिसत्त्वेऽपि द्रव्यादौ द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावो नास्ती-
त्यादिप्रत्ययानुदयात् विशिष्टनिरूपिताधिकरणताविशेषस्यैव वि-
शिष्टाभावाभावत्वोपगमात् तावतापि नाभावाभावस्य प्रतियो-
गिरूपताक्षतिः विशिष्टाभावस्य विशिष्टाधिकरणत्वाभावसमनि-
यतत्वेन तदभिन्नतया विशिष्टसत्ताधिकरणताया अपि विशिष्टाभा-
वप्रतियोगित्वात् । परे तु संयोगत्वेन संयोगनिरूपिताधिकरणतायाः
किञ्चिदवच्छिन्नत्वेऽपि संयोगिभेदाभावत्वेन तन्निरूपिताधिकरणता
निरवच्छिन्नैव द्रव्ये संयोगिभेदस्याप्रत्ययात् अवच्छेदकमनन्त-
र्भाव्य तदभावत्वावच्छिन्नवत्ताप्रतीतेः एवं द्रव्यादौ सत्तात्वा-
वच्छिन्नसत्ताद्यधिकरणतासत्त्वेऽपि द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ता-

त्वादिनेव तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाभावेनापि न
 वृत्तिः तत्र विशिष्टाभावो नास्तीत्यप्रत्ययात्तथा च साध्य-
 निष्ठयादशप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्ननिरूपितानवच्छिन्नाधिक-
 रणता हेत्वाधिकरणवृत्तिस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव
 साध्यतावच्छेदके निवेश्यमिति न कश्चिदोष इत्याहुः। अथात्र
 हेत्वधिकरणवृत्तित्वं यदि येन केनचित्सम्बन्धेन तदा कालि-
 कसम्बन्धेन धूमाधिकरणवृत्तिवह्निताद्यवच्छिन्नवह्णभावादिक-
 माद्याव्याप्तिः यदि च कालिकसम्बन्धेन काले वह्णभावा-
 देवृत्तिर्वह्णनधिकरणदेशावच्छिन्नैवेति नासौ हेत्वधिकरणे नि-
 रवच्छिन्नवृत्तिक इति मन्यते तदापि सत्तावान् जातेरित्यादौ विषयि-
 तासम्बन्धेन हेतुमति ज्ञानादौ वर्तमानसाध्याभावमाद्याव्याप्ति-
 र्दुर्वारैव दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन हेत्वाधिकरणवृत्तित्वनिवेशे
 च घटत्वाभावसाध्यके व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः तत्र समानाधि-
 करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य भावरूपसाध्याभावस्य तेन स-
 म्बन्धेनावृत्तेर्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव लक्षणघटकत्वात् एवं
 कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके आकाशाभावाभावे साध्ये
 आत्मत्वादिहेतावव्याप्तिः दैशिकविशेषणतया हेतुसमानाधिकरण-
 स्याकाशाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकतायाः साध्यतावच्छेदके
 सत्त्वात् कालिकसम्बन्धेनाकाशाभावरूपप्रतियोगिमत्ताया एव
 कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावाभावो नास्तीति-
 प्रत्ययनियामकत्वादाकाशाभावस्यैव तादृशसाध्याभावरूपत्वे बा-
 धकविरहादिति चेन्न स्वीययादशप्रतियोगिताश्रयवत्ताज्ञानं प्रति
 तादृशसम्बन्धेन स्वप्रकारकज्ञानं विरोधि तादृशसम्बन्धेन हेत्व-
 धिकरणवृत्तियोंभावास्तदीयतादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यैव नि-
 वेशनीयत्वात् आकाशाभावस्य दैशिकविशेषणतासम्बन्धो न
 दर्शिताकाशाभावाभाववत्ताज्ञानविरोधिज्ञानविषयः अपि तु
 कालिकसम्बन्ध एव न च तेन सम्बन्धेन स आत्मनि
 वर्तते अत आकाशाभावीयसाध्यनिष्ठप्रतियोगिताया न तादृश-
 प्रतियोगितेत्यनेनोपादानसम्भवः अपि तु व्यधिकरणधर्मावच्छि-
 न्नसाध्याभावीयप्रतियोगिताया एव तादृशभावज्ञानस्य दैशि-
 कविशेषणतासंसर्गकस्य व्यधिकरणधर्मप्रकारेण साध्यवत्त्वात्

व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रकरणम् । २२९

हिंनं भ्रमं प्रति विरोधित्वात् सामान्यतः प्रतियोगिप्रकारक-
 ज्ञाननिवेशे आकाशप्रकारकज्ञानं प्रति दैशिकविशेषणतासम्ब-
 न्धेन आकाशाभावप्रकारकज्ञानस्य प्रतिबन्धकतयोक्तदोषतादव-
 स्थ्यमिति यादृशप्रतियोगिताश्रयेत्युक्तं प्रतियोगिताश्रयवत्ताज्ञानं
 च तत्प्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रकारकं ग्राह्यं तेनाकाशत्वेन
 तादृशसाध्यवत्ताज्ञानं प्रति दैशिकविशेषणतयाकाशाभावप्रकार-
 कज्ञानस्य विरोधित्वेऽपि न क्षतिः एवं च प्रतियोगिताश्रया-
 वगाहित्वनिवेशे प्रयोजनाभावात् यादृशप्रतियोगितावच्छेदकाव-
 च्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानं प्रतिबन्धकमित्येव वक्तव्यं साध्यव-
 त्ताज्ञानविरोधित्वं वा एतल्लक्षणे निवेश्यं न चाकाशत्वादिना
 साध्यवत्ताज्ञानविरोधितामादाय दर्शितदोषतादवस्थ्यं साध्य-
 तावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानविरोधित्वपर्यन्तनिवेशे व्यधि-
 करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववत्ताज्ञानस्य व्यधिकर-
 णधर्मादिप्रकारकसाध्यवत्ताज्ञानं प्रत्येव विरोधित्वेन सा-
 ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानाविरोधितया तादृशसा-
 ध्याभावाप्रसिद्धेरिति वाच्यं घटत्वविशिष्टवाह्मिमदित्यादिज्ञा-
 नस्यापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकत्वस्याधिकं त्वित्या-
 दिन्यायेनाक्षतत्वात् न च तन्मात्रावच्छिन्नप्रकारताकत्वमवश्यं निवे-
 द्यमन्यथा आकाशत्वनिरुक्तसाध्यतावच्छेदकोभयरूपेण साध्य-
 वत्ताज्ञानं प्रति दैशिकविशेषणतया आकाशाभाववत्ताज्ञानस्य
 विरोधितया तद्दोषतादवस्थमिति कथं व्यधिकरणधर्मावच्छि-
 न्नाभावसङ्ग्रह इति वाच्यम् । प्रतियोगितावच्छेदकमात्रावच्छि-
 न्नप्रकारतानिवेशेऽपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावासङ्ग्रहात्तदवच्छि-
 न्नप्रकारतामात्रनिवेशे उक्तस्थले आकाशाभावीयदैशिकविशेषणता-
 या वारणासम्भवात् द्वितीयलक्षणे यादृशप्रतियोगितावच्छेदकयादृ-
 शप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकातिरिक्तानवच्छिन्न-
 प्रकारताशालिज्ञानं प्रति येन सम्बन्धेन स्वप्रकारकं ज्ञानं विरोधीति
 विवक्षणवदेतल्लक्षणेऽपि साध्यतावच्छेदकप्रकृतप्रतियोगितावच्छेद-
 कातिरिक्तानवच्छिन्नप्रकारताकज्ञानविरोधितानिवेशेन प्रतीकारस-
 म्भवात् आकाशत्वादेस्तादृशाकाशाभावाभावत्वादिरूपसाध्यता-
 वच्छेदकातिरिक्ततया तदवच्छिन्नप्रकारताकज्ञानविरोधितामादाय

दोषाभावात् । हेतुसमानाधिकरणस्य व्याप्यवृत्तेर्वह्नि-
 दिना घटाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकमेव वह्नित्वादिरूप-
 साध्यतावच्छेदकमतः साध्याभावस्येति । यद्यपि वह्नित्वेन
 घटाभावादेर्घटत्वेन बह्व्यभावाद्यभिन्नतया तादृशाभावोऽपि सा-
 ध्याभाव एव तथापि प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाभावभे-
 दमतेनेदं लक्षणं समनियताभावैक्यमताभिप्रायेण चाग्रिमं लक्षणं
 अथवा हेतुसमानाधिकरणाभार्यायसाध्यानिष्ठप्रतियोगितानवच्छेद-
 कत्वनिवेशान्न दोषः वह्नित्वादिना घटाद्यभावस्य घटत्वादिना बह्व्या-
 द्यभावाभिन्नत्वेऽपि तदीयघटादिनिष्ठप्रतियोगिताया एव व्यधिकर-
 णवह्नित्वाद्यवच्छिन्नत्वेन बह्व्यादिनिष्ठप्रतियोगितायां वह्नित्वादेर-
 नवच्छेदकत्वात् प्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन
 निवेशनीया तेन सम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाव-
 मादाय नासम्भवः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि स-
 म्बन्धावच्छिन्नत्वं व्यवस्थापितमेव प्रतियोगितावच्छेदकत्वं
 च साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यं तेन गुणवान्
 द्रव्यत्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणस्य विषयितया गुणत्वादि-
 मतः समवायेनाभावस्य ज्ञानादिनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि सा-
 ध्यतावच्छेदकस्य न क्षतिः सर्वत्र द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
 ताकसाध्याभावमादायैव एतल्लक्षणसमन्वयसम्भवाद्यधिकरणध-
 र्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमेऽपि क्षतिविरहेण व्यधिकरणधर्मावच्छि-
 न्नाभावखण्डनं मूलकृतो ऽकिञ्चित्करमतो लक्षणान्तरमाह हेतु-
 समानाधिकरणस्येति । अत्र च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्या-
 प्रामाणिकत्वे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व-
 मादायाव्याप्तेर्वाणयोपात्तस्य सामानाधिकरण्येनेत्यस्य वैयर्थ्या-
 ल्लक्षणासामञ्जस्यमिति तादृशाभावखण्डनं सङ्गच्छते । अत्रापि हेतु-
 समानाधिकरणस्य व्याप्यवृत्तेरित्यस्य पूर्वोक्त एव पर्यवसितार्थः
 व्यावृत्त्यादिकमपि पूर्वोक्तमेव कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
 ताकाकाशाभावाभावबानात्मत्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय पूर्वो-
 क्तीत्यनुसरणे गौरवाद्याप्यवृत्तित्वं परित्यज्य प्रतियोगिव्यधिक-
 रणत्वेनाभावं विशेषयति प्रतियोगिव्यधिकरणस्य वेति । पूर्वलक्षणे
 साध्याभावस्य विशिष्योपादानात्तस्य च हेत्वधिकरणे साध्यरूपप्र-

तियोगिना सामानाधिकरण्यमावश्यकमेव एकव्यक्तिवृत्तिसाध्यके
अतस्तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभावाप्रसिद्धा ऽव्याप्तिरिति त-
न्नोक्तं प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं च न प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं सं-
योगि सत्त्वादित्यादौ संयोगाद्यभावस्यातथात्वादभावान्तरमादाया-
तिव्याप्तेः किन्तु प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वम् । एवं च प्र-
तियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्तेरितिदलद्वयपर्यवसितार्थः प्र-
तियोग्यनधिकरणत्वं च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रति-
योग्यधिकरणभिन्नत्वमतः समवायेन ज्ञानादिसाध्यकद्रव्यत्वा-
दिहेतौ नातिव्याप्तिः इत्थं च प्रतियोगिता न सम्बन्धवि-
शेषावच्छिन्नत्वेन विशेषणीया विशेषणताविशेषेणाभावसाध्य-
के सर्वस्यैवाभावस्य तेन सम्बन्धेन किञ्चिद्विशिष्टस्वाभावरूपप्रति-
योगिसमानाधिकरणतया प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेरतो या-
दृशप्रतियोगिताश्रयानधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगितायाः सा-
मानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामाना-
धिकरण्यमिति सिद्धान्तलक्षणे वक्ष्यमाणरीत्या निष्कर्षणीयम् । अथ
विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यत्रातिव्याप्तिवारणाय यादृशप्रतियोगि-
तावच्छेदकविशिष्टानधिकरणत्वं हेतुमत इत्यस्यैव वाच्यतया व-
ह्निमान् धूमादित्यादौ वह्नित्वादिना घटाद्यभावीयप्रतियोगिताया
लक्षणघटकत्वासम्भवादवच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नानधिकरणत्वस्य हे-
तुमत्यसत्त्वात् तथा च सामानाधिकरण्येनेत्यनर्थकम् । अत्र केचित्
यादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टयादृशप्रतियोगिताश्रयोभयानधिक-
रणत्वं हेतुमत इत्येव तत्सार्थक्याय विवक्षणीयं दर्शिताभावीयप्रति-
योगितावच्छेदकवह्नित्वादिविशिष्टस्य हेतुमति सत्त्वेऽपि तादृशप्र-
तियोगिताश्रयघटादेरसत्त्वादुभयानधिकरणत्वं हेतुमतोऽश्नतमेवेति
तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वमादाय दोषवारणाय सामानाधि-
करण्येनेत्यस्य सार्थकता न च वह्नित्वेन घटाद्यभावस्य प्रतियो-
गिता वह्निभिन्नयावहृत्तिरेकैव स्वीक्रियते न तु घटादिरूपप्रतियोगि-
भेदेन भिन्ना अभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकस्य कैक्यात् तथा
च घटादिनिष्ठप्रतियोगिताश्रयसाधनादेरेव साधनवति सत्त्वात्
तादृशप्रतियोगिताश्रयानधिकरणात्वं न तत्रेति न सामानाधि-
क्येनेत्यस्य सार्थकतासम्भवः प्रतियोगिभेदेन प्रतियोगिताभेदे तु न-

हानसीयवह्न्यादिनिष्ठायाः वह्न्यादिसामान्याभावीयप्रतियोगितायाः पर्वतीयवह्न्याद्यवृत्तितया तादृशप्रतियोगिताश्रयानाधिकरणत्वस्य हेतुमति पर्वतादौ सत्त्वात् वह्नित्वादेस्तद्वच्छेदकत्वमादायाव्याप्तिरिति वाच्यं यतः प्रतियोगिभेदेन प्रतियोगिताया न भेदः अपि त्ववच्छेदकभेदेनैव एवमपि वह्निभिन्नवान् घटादित्यादौ वह्निभिन्नत्वेन वह्न्यभावीयप्रतियोगिताया वह्निभिन्ने ऽसम्भाविततया तदाश्रयानाधिकरणत्वस्य वह्निशून्ये हेतुमत्यक्षततया तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वमादायाव्याप्तिर्वारकतया सामानाधिकरण्येनेत्यस्य सार्थकता महाकालो घटवान् कालपरिमाणोदित्यादौ तु महाकालान्यत्वविशिष्टघटाद्यभावीयप्रतियोगिता तादृशी महाकालस्य महाकालान्यत्वविशिष्टघटत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणताशून्यत्वात् अथवा वक्ष्यमाणरीत्या साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये यादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकत्वयादृशप्रतियोगिताश्रयप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्यत्तनुयोगिकत्वैतन्निष्ठावच्छिन्नाभावस्तदनवच्छेदकत्वमेव वाच्यम् । एवं च तत्रावृत्तिगगनाद्यभावप्रतियोगितैव तादृशी एवं च वह्नित्वादिना घटाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकवह्नित्वादिविशिष्टप्रतियोगिकत्वतदाश्रयवह्निभिन्नप्रतियोगिकत्वयोरेकस्मिन् सम्बन्धे असत्त्वेन तादृशप्रतियोगिताया अपि तथात्वात्तद्वारकतयापि सामानाधिकरण्येनेत्यस्य सफलत्वमवधेयमित्याहुः । परे तु अत्यन्ताभावस्येवान्योन्याभावस्यापि प्रतियोग्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोपगमात् पर्वतादौ वह्नित्वविशिष्टाद्यवच्छिन्नजलादिमदभेदोऽपि प्रामाणिकः एवञ्च स्वावच्छेदकविशिष्टावच्छिन्नस्वाश्रयवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवच्छेत्त्राधिकरणकं यत् प्रतियोगित्वं तदनवच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदकस्य निवेशनीयम् । एवञ्च वह्नित्वादिना जलाद्यभावीयप्रतियोगितापि तादृशं स्वं कथितभेदस्य तद्वच्छेदकवह्नित्वादिविशिष्टावच्छिन्नतदाश्रयजलादिमच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादतस्तदवच्छेदकत्वमादाय दोषधारणाय सामानाधिकरण्येनेति । संयोगी द्रव्यत्वात् वह्निमान् धूमादित्यादौ संयोगत्ववह्नित्वाद्यवच्छिन्नसंयोगवह्न्याद्यभावप्रतियोगितायाः गुणत्वह्नदत्वाद्यवच्छिन्नसंयोगिपर्वतभेदं संयोगवह्न्याद्यवच्छिन्नगुणह्नादिभेदं आदाय त-

यात्त्ववारणायावच्छिन्नान्तनिष्ठान्तयोदपादानम् । अथवा यादृशप्रति-
योगितावच्छेदकावच्छिन्नयादृशप्रतियोगिताश्रयवृत्तिप्रतियोगिताव-
च्छेदकताकभेदवत्त्वं हेतुमतस्तदनवच्छेदकत्वं विवक्षणीयं
बहिर्वत्त्वादिना घटाद्यभावप्रतियोगिताप्येतादृशी तादृशप्रतियो-
गितावच्छेदकबृहत्त्वाद्यवच्छिन्नतादृशप्रतियोगितासमानाधिकरण-
प्रतियोगितावच्छेदकताकस्य बह्वित्वेन घटवान्नेति प्रती-
तिविषयभेदस्य हेतुमति सत्त्वात् व्यधिकरणधर्मस्यात्यन्ता-
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्ववदन्योन्याभावप्रतियोगितायामप्यवच्छे-
दकत्वात् अत एव समवायितया वाच्यत्ववद्भेदोऽपि द्रष्टव्य इति
मिश्रैरभिहितम् इत्थं च तादृशप्रतियोगितावारणाय सामानाधि-
करण्येनेति । हेतुमतो बह्वित्वेन घटवद्भेदवत्त्वं घटत्वेन बह्विमद्भेद-
वत्त्वं वादाय बह्विनिष्ठप्रतियोगितायास्तादृशत्ववारणाय प्रकृत-
प्रतियोगितासमानाधिकरणत्वतदवच्छेदकावच्छिन्नत्वयोर्भेदप्रतियो-
गितावच्छेदकतायां निवेशनं । महाकालो घटवान् कालपरिम-
णादित्यादौ महाकालान्यत्वविशिष्टघटाद्यभावीयप्रतियोगितामा-
दायैव लक्षणसमन्वयः न तु गगनत्वपटत्वादिना घटाद्यभावीय-
प्रतियोगितां तस्याः गगनाद्यवच्छिन्नघटाद्यवच्छिन्नकालभेदं गग-
नत्वपटत्वाद्यवच्छिन्नघटाद्यवच्छिन्नभेदं चादाय पूर्वप्रतीकाललाभ-
सम्भवेऽपि सामानाधिकरण्येन तदवच्छेदकस्याप्रसिद्धेः । अथवा
तादृशप्रतियोगितासामान्ये यद्धर्मसामानाधिकरण्यविशिष्टयद्धर्मा-
वच्छेद्यत्वाभावेस्तद्धर्मविशिष्टसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्येव वि-
वक्षणीयम् । एवं च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितामादायापि
लक्षणसमन्वयस्तत्र सम्भवतीत्यवधेयम् । बह्वित्वेन बह्विधूमोभयं
नास्तीत्येतादृशप्रतीतिविषयाभावस्य बह्विमान् बह्वित्वेन बह्विधूमो-
भयवान्नेतिप्रतीतिसिद्धभेदमादाय प्रतियोगिव्याधिकरणत्वेऽपि त-
स्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं न बह्वित्वमात्रे पर्याप्तं तथा सति
बह्वित्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टबह्विरूपप्रतियोगिमति ता-
दृशाभावप्रत्ययप्रसङ्गात् किन्तु बह्वित्वतदुभयत्ववारेव तत्पर्या-
प्तिरतस्तादृशप्रतियोगितायां सामानाधिकरणतयावच्छेदकत्वेऽपि ब-
ह्वित्वस्य न क्षतिः । यदि च तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकं
बह्वित्वादिकमेव न तु प्रतियोगिविशेषणतापन्नमुभयत्वं प्रतियो-

गिविशेषणतानापक्षे प्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्यदिप्रतीत्या तद्विशेषणतापक्षे तदनवगाहनात् अन्यथा वहित्वेन घटो नास्तीत्यादावपि वहित्वघटत्वाद्युभयस्मिन्भावच्छेदकत्वपर्याप्त्यवगाहनौचित्यात्सामानाधिकरण्येनेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः वहित्वेनोभयाभावप्रतियोगिता व्यासज्यवृत्तिरतो न तादृशाभावस्य केवलान्वयिक्वानुपपत्तिरिति मन्यते तदा सामानाधिकरण्येनेत्यस्य प्रतियोगितापर्याप्त्यधिकरणवृत्तित्वेनेत्यर्थ इत्याहुः । तदुभयमपि न युक्तम् एवं सति घटत्वादिना साध्याभावप्रतियोगिताया अपि निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्यनिरूपकत्वसम्भवेन प्रथमलक्षणे प्रतियोगिवैयधिकरण्यानभिधानस्य निर्वोजतया सन्दर्भविरोधापत्तेः । वस्तुतो यादृशप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकयत्किञ्चिद्वर्मावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तदनवच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदकस्य विवक्षणीयं कपिसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नकपिसंयोगादिनिष्ठप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकं कपिसंयोगत्वादिकमेव तदवच्छिन्नानधिकरणत्वं च न हेतुमत इति न कपिसंयोगी एतद्वृत्त्वादित्यादावव्याप्तिः घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन च प्रमेयत्वादिना प्रतियोगिनो घटत्वेन प्रमेयं नास्तीत्यादिज्ञाने भानात्प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नानधिकरणत्वस्य हेतुमत्त्वसम्भवात् घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाः यादृशप्रतियोगित्वेनेनोपादानासम्भवात्तथाविधप्रतियोगिताया अप्रसिद्धिरतो यत्किञ्चिदित्युक्तं दण्डिमान् दण्डिसंयोगादित्यादौ तद्वदण्डावच्छिन्नानधिकरणत्वमादाय दण्डिसामान्याभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्येऽपि न क्षतिः तत्तद्वदण्डावच्छिन्नात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमादाय दोषवारणाय तत्र परम्परासम्बन्धेन दण्डत्वादेः साध्यतावच्छेदकत्वस्वीकारस्यावश्यकत्वात् तत्संयोगत्वतद्वहित्वादिविशिष्टप्रतियोगिविषयकाभावभाने संयोगत्ववहित्वादिरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायाः संसर्गतया भाने मानाभावात्तत्संयोगत्वतद्वहित्वाद्यवच्छिन्नानधिकरणत्वेऽपि हेतुमतो न क्षतिः संयोगत्ववहित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाः घटत्वाद्यवच्छिन्नत्वेन घटो नास्तीत्यभावबुद्धौ संसर्गतया भानोपगमे भ्रमानिरूपितत्वेन प्रकारता विशेषणीया विशिष्टसत्त्वान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्ता

त्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकविशि-
ष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नानधिकरणत्वस्य हेतुमति सत्त्वान्नातिव्याप्तिः व-
ह्नित्वाद्यवच्छिन्नघटादिनिष्ठव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावीयप्रतियोगि-
तासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकघटत्वाद्यवच्छिन्नानधिकरणत्व-
स्य हेतुमति सत्त्वात्सामानाधिकरण्येनेत्यस्य सार्थकता एक-
मात्रवृत्तिसाध्यकस्थले साध्यनिष्ठप्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नप्र-
कारतावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं न हेतुमत इति साध्यवृत्ति-
तथाविधप्रतियोगिताया अप्रसिद्ध्या न पूर्वोक्तलक्षणे प्रतियोगिव्य-
धिकरणत्वं निवेशितम् वह्नित्वादिना उभयाभावमादाय दोषस्तु पू-
र्ववदेव वारणीय इति । परे तु यदि घटत्वेन वह्निर्नास्ति वह्नित्वेन घटो
नास्तीत्यादौ वह्नित्वघटत्वादिरूपसमानाधिकरणधर्मस्यापि प्रतियो-
गितावच्छेदकत्वं भासते अन्यथा तादृशप्रतीतौ प्रतियोगिनि तत्त-
द्धर्माणामुपलक्षणतया भानेन तद्विशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहितया तन्नि-
र्विकल्पकानन्तरमप्युत्पत्त्यापत्तेः न च वह्नित्वघटत्वादेः प्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वानवगाहने तन्निर्विकल्पकानन्तरं तादृशाभावबुद्धिरिष्टैव
प्रतियोगितावच्छेदकतया यदवभासते तन्निर्विकल्पकानन्तरमेवाभा-
वप्रत्ययानुपगमादिति वाच्यं वह्नित्वादिनिर्विकल्पकानन्तरं तथावि-
धप्रत्ययोपगमे विशेषाभावेन तदुत्तरं वह्नित्वाद्यं प्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वानवगाहिवह्निर्नास्तीत्याकारकसमानाधिकरणधर्मावच्छि-
न्नाभावप्रत्ययस्यापि स्वीकारापत्तेः एवं स्वातन्त्र्येण प्रतियोगि-
तावच्छेदकताविषयकाभावबुद्धौ प्रतियोगिनि प्रकारस्यापलक्ष-
णतया भानोपगमे वह्निमति वह्नित्वेन द्रव्यं नास्तीति प्रतीत्याप-
त्तिः । यस्तु प्रतियोगिप्रकारविरुद्धधर्म एव स्वातन्त्र्येण प्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वं भासते इति नियमान्न तदापत्तिरिति । तन्न तथा-
सति इवादौ वह्नित्वेन किमपि द्रव्यं नास्तीति प्रतीत्यनुपपत्तेः ।
न च प्रतियोगित्वे प्रतीतिप्रकारीभूतधर्मान्यूनवृत्तित्वभाननियमात्
पर्वतादिवृत्तिवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगिताया द्रव्यत्वान्यूनवृ-
त्तित्वाप्नोक्तापत्तिरिति वाच्यं वह्नित्वेन द्रव्यं नास्तीति शब्दज-
बोधे प्रतियोगिताया द्रव्यत्वान्यूनवृत्तित्वभासकाभावात् । न च
संसर्गतया भासमाने वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वे द्रव्यत्वान्यून-
वृत्तित्वस्य संसर्गतावच्छेदकतया भानमाकाङ्क्षाबलादेव सम्भव-

तीति वाच्यम् अन्यूनवृत्तित्वस्य नानापदार्थघटितस्य संसर्गघटक-
 या भाने मानान्तरविरहेण स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वभानोपगमस्यै-
 वोचितत्वात् इत्युच्यते तदा व्याप्यवृत्तितानिवेशपक्षे वह्नि-
 त्वादेर्व्याप्यवृत्तिघटत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्याद्यभावप्रतियोगितावच्छेदक-
 तामादायासम्भवप्रसक्तिरित्यालोच्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यनि-
 वेशनमनुससार । तदर्थश्च प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टानधिकर-
 णवृत्तित्वमेव तथा सत्यपि हेतुमतो घटत्वादिविशिष्टान-
 धिकरणतया वह्नित्वादिना घटाद्यभावमादाय दोषप्रसक्त्या सामा-
 नाधिकरण्येनेत्यस्य सार्थक्यसम्भवात् न च प्रतियोगि-
 तावच्छेदकविशिष्टानधिकरणत्वं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्र-
 तियोगितावच्छेदकताकभेदवत्त्वं तथा च संयोगत्वाद्यवच्छिन्नघटा-
 दिमद्भेदमादाय संयोगात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यापात्तः
 भेदप्रतियोगितावच्छेदकतायां प्रकृतप्रतियोगितासामानाधिकरण्य-
 निवेशनेन सामञ्जस्यात् । न च (१) परे त्वित्यादिनाभिहितद्वितीय-
 कल्प एव पर्यवसानमिति घटत्वादिना वह्न्याद्यभावस्यापि
 प्रतियोगिवैयधिकरण्यापत्त्या वह्नित्वादेस्तप्रतियोगितायां सामाना-
 धिकरण्येनावच्छेदकतयाव्याप्तिरिति वाच्यं व्यधिकरणधर्माव-
 च्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदानभ्युपगमेनैवोक्तापत्यसम्भवात्
 घटत्वेन पट्वाभेत्यादौ घटत्वाद्यवच्छिन्नपटात्यन्ताभावस्यैव वि-
 षयत्वोपगमात् प्रतियोगितावच्छेदकं सामानाधिकरण्येन
 यन्नावच्छेदकं तादृशप्रतियोगितावच्छेदकताक एव वा
 भेदो निवेद्यः (२) । अथैवमपि घटत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्याद्यभावस्य
 घटत्वाद्यवच्छिन्नघटादिमद्भेदमादाय घटत्वाद्यवच्छिन्नघटादि-
 व्यधिकरणस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमादायाम्यासिर्दुर्वारैवेति

(१) न च घटत्वादिना वह्न्याद्यभावस्यापि घटत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्यादिमद्भेदमादाय प्रतियोगिवै-
 यधिकरण्यं तुरारं तादृशभेदीयवह्न्यादिनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायां घटत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्यादी-
 यवह्न्यादिनिष्ठप्रतियोगिताभ्यधिकरणघटत्वादेरिव तत्समानाधिकरण्यवह्नित्वादेरपि सामानाधिक-
 रण्येनावच्छेदकतायास्तादृशात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकतावदप्रत्याख्येयत्वम् । प्रकृतप्रतियोगि-
 तासामानाधिकरण्यधर्मावच्छिन्नत्वस्य भेदवारणासम्भवात् इति वह्नित्वादेस्तप्रतियोगितायां सामा-
 नाधिकरण्येनावच्छेदकतया अव्याप्तिरिति वाच्यम् । इति २ पुस्तके पाठान्तरम् ।

(२) प्रतियोगितावच्छेदकसामानाधिकरण्येन यावच्छेदकता तादृशवच्छेदकताकप्रतियोगि-
 ताकभेद एव वा निवेद्यः इति २ पुस्तके पाठान्तरम् ।

चेन्न सामानाधिकरण्येन प्रतियोगितायामवच्छेदकं यद्य-
सद्वच्छिन्नतत्समानाधिकरणप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदस्यैव नि-
वेशनीयत्वात् । अथ वह्नित्वादिना घटाभावस्य यदि घटत्वा-
दिकं प्रतियोगितावच्छेदकं तदा घटादिमति तादृशाभावासत्त्व-
प्रसङ्ग इति वह्नित्वघटत्वाद्योरेवावच्छेदकतापर्याप्तिरुपगन्तव्या
तथा चानवच्छेदकपदस्यावच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणपरतया
व्याख्ययैव तादृशाभावप्रतियोगितामादाय दोषाप्रसक्तेः सा-
मानाधिकरण्येनेत्यस्य वैयर्थ्यमशक्यवारणमेवेति चेन्न प्रति-
योगिविशेषणतापन्नतदनापन्नयोरवच्छेदकतावैलक्षण्येन प्रत्ये-
कमेवावच्छेदकतापर्याप्तेः पर्याप्तिविवक्षामात्रेण प्रतीकारास-
म्भवात् सामानाधिकरण्येनेत्यस्य सार्थक्यं तदपि प्र-
तियोगिविशेषणतापन्नस्य यादृशं विलक्षणमवच्छेदकत्वं तत्प-
र्याप्त्यनधिकरणत्वलाभायैव यथा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकाभावस्यैव तत्प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टविरोधित्वोपगमे-
नोक्ताभावस्य घटादिमति वृत्तौ बाधकाभावात् । अस्तु वा विलक्ष-
णावच्छेदकतात्वेन प्रत्येकं पर्याप्तयोरप्यवच्छेदकतयोस्तत्तत्प्रति-
योगितावच्छेदकत्वत्वेनानुगतयोः समानाधिकरणव्यधिकरणधर्म-
द्वये पर्याप्त्यन्तरं तादृशानुगतरूपावच्छिन्नपर्याप्त्यधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नस्यैव चाभावविरोधेति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य
प्रतियोगिमति सत्त्वोपपत्तिः । एवं च हृदत्ववह्नित्वोभयावच्छि-
न्नवह्न्यभावमादाय पर्याप्तिनिवेशव्यावृत्तिप्रदर्शनं समानाधिकर-
णधर्मस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगित-
नवच्छेदकत्वपक्षीयव्याप्यवृत्तित्वघटितलक्षणाभिप्रायेणेति वदन्ति ।
अव्यभिचारिसम्बन्धरूपता अवयवशक्त्या अव्यभिचारिसम्ब-
न्धपदप्रतिपाद्यता तथा च पूर्ववन्न तत्पदस्य पारिभाषिक-
तेतिभावः । ननु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्ति-
त्वरूपस्य व्यभिचारपदार्थस्य तच्छरीरे ऽनिवेशात्कथमेवमि-
त्यत आह हेताविति । यथा हेत्वन्वयिसाध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वं व्यभिचारः तथा साध्यतावच्छेद-
कान्वयिनो हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायाः सामानाधि-
करण्येनावच्छेदकत्वस्यापि तथात्वादित्यर्थः । वह्निधूमस्य व्य

मिचारीत्यत्राभाववद्वृत्तिर्बन्धव्यभिचारपदार्थः । तदेकदेशे चा-
 भावे षष्ठ्यर्थप्रतियोगिताया निरूपकत्वसम्बन्धेनान्वयः प्रति-
 योगितायां चाधेयतासम्बन्धेन धूमस्यावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन धू-
 मविशेषणतापन्नधूमत्वस्यान्वय इति धूमत्वावच्छिन्नधूमाभावव-
 द्वास्तित्वलाभः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यान्तर्भावेन न
 व्यभिचारपदार्थता शक्त्यानन्त्यप्रसङ्गात् । साध्यवाचकपदवैय-
 र्थ्यापाताच्च । एवं समानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां सामाना-
 धिकरण्येनावच्छेदकत्वं व्यभिचारपदार्थः । सामानाधिकरण्ये च
 व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्यापि बह्वेर्निरूपकत्वसम्ब-
 न्धेनान्वयः बह्वथाद्यन्तर्भावेनैव वा शक्तिः धूमपदं लक्षणया
 धूमत्वपरम् । आधेयत्वं षष्ठ्यर्थः अन्वयश्चावच्छेदकत्वे निरूपक-
 त्वमिन् प्रत्ययार्थः । तथा च धूमत्वनिष्ठस्वसमानाधिकरणाभावप्र-
 तियोगितावच्छेदकतानिरूपको बहिरित्यन्वयबोधः । यद्यपि
 लाघवरूपविनिगमकसत्त्वादभाववद्वृत्तित्व एव व्यभिचारपदश-
 क्तिकल्पनमुचितं तथापि ज्ञेयत्वं वाच्यत्वस्याव्यभिचारीतिप्रा-
 माणिकव्यवहारानुरोधादुपदर्शितगुरुरूपस्यापि व्यभिचारपदा-
 र्थत्वमावश्यकं तत्र वाच्यत्वाभावाप्रसिद्ध्या तदभाववद्वृत्तित्वा-
 भावबोधासम्भवात् उक्तरूपस्य व्यभिचारपदार्थत्वे व्यभिचार-
 स्याभावो ऽव्यभिचारमित्यव्ययीभावाश्रयणात् । ज्ञेयत्वसमानाधि-
 करणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमव्यभिचारपदार्थः । इन् प्रत्य-
 यार्थो निरूपकत्वं वाच्यत्वपदं वाच्यत्वत्वपरं षष्ठ्यर्थश्चाधेयत्वं
 तथा च वाच्यत्वत्वनिष्ठस्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानव-
 च्छेदकतानिरूपकं ज्ञेयत्वमित्यन्वयबोधः । अथैवमप्यव्यभिचारि-
 सम्बन्धपदेनोक्तव्याप्तेः कथं लाभः न चाव्यभिचारिपदं तादृ-
 शप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाश्रयपरं सम्बन्धश्च तदाश्रयसा-
 मानाधिकरण्यमिति तल्लाभ इति वाच्यं बह्वित्वं धूमाव्यभि-
 चारीतिप्रयोगाभावात् उक्तधर्मबोधकाव्यभिचारपदसमभिव्याहृते-
 न्प्रत्ययस्याश्रयत्राबोधकत्वात् अव्यभिचारपदार्थान्वयितावच्छे-
 दकं यद्रूपं तदवच्छिन्नसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छे-
 दकत्वबोधकताया व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् साध्यतावच्छेदकस्याव्य-
 भिचारिपदार्थत्वे हेतुसमानाधिकरणत्वात्तद्व्याप्तिबोधेऽस्याशक्यत्वा-

वेति चेन्न अव्यभिचारिसम्बन्ध इत्यस्य अव्यभिचारिहेतुनिष्ठं सा-
ध्यसामानाधिकरण्यमित्यर्थः । एवं च साध्यतावच्छेदकनिष्ठस्वसमा-
नाधिकरणाभावप्रतियोगितानैवच्छेदकतानिरूपकहेतुनिष्ठसाध्यसामा-
नाधिकरण्यमिति पर्यवसितम् उक्तलक्षणस्याप्यत्रैवार्थं तात्पर्यं न
तु यथाश्रुतविशेषणविशेष्यभावे तदापन्नस्याव्यभिचारिसम्बन्ध-
पदेन बोधयितुमशक्यतया पारिभाषिकताया दुर्वारत्वात् । न च
यद्वृत्तावच्छिन्नस्य यस्य व्याप्तित्वं तदन्यरूपेण तस्याव्यभिचा-
रिसम्बन्धपदार्थत्वेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम् एवं सति साध्या-
भाववद्बुद्धित्वमात्रस्य व्यभिचारपदार्थत्वेऽपि व्यतिरेकिसाध्यको-
क्तव्यान्तरव्यभिचारिसम्बन्धरूपतोपपत्तेरुक्तधर्मस्य व्यभिचारपदार्थ-
त्वव्यवस्थापनानुपयुक्तत्वात् । उक्तलक्षणेऽपि साध्यसामानाधिकर-
ण्यमन्तर्भाव्याव्यभिचारिसम्बन्धरूपताया व्यवस्थापयितुं शक्य-
त्वात् । साध्यसामानाधिकरण्यानन्तर्भावेऽपि प्रतियोगिसमानाधि-
करणस्वसमानाधिकरणनिरुक्तयावदभावकत्वरूपपर्यवसितपूर्वलक्ष-
णार्थस्याव्यभिचारिसम्बन्धरूपतासम्भवात् ॥

(दी०) अवच्छेदकत्वञ्चेह तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वं तेन वि-
शिष्टबुद्ध्यभावस्य हृदत्ववद्वित्वोभयावच्छिन्नाभावस्य च प्रतियो-
गितावच्छेदकत्वेऽपि वद्वित्वस्य न क्षतिः सत्त्वति गुणादौ सं-
योगाद्यभावोऽपि व्याप्यवृत्तिः वक्ष्यमाणं वा प्रतियोगितावच्छे-
दकानतिरिक्तवृत्तित्वमेव तदवच्छेदकत्वमिहापि बोध्यं भवति
च गुणत्वगुणाद्वृत्तित्वद्रव्यमात्रसमवेतत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता-
कव्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकगुणत्वाद्यनतिरिक्तवृत्त्येव
संयोगत्वमित्याहुः ॥

(पा०) अवच्छेदकत्वमिति अनवच्छेदकमित्यत्र यदवच्छेदक-
पदं तत्तात्पर्यविषयावच्छेदकत्वमित्यर्थः । तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वं
पर्याप्तिसम्बन्धेनावच्छेदकतावत्त्वं तथा च पर्याप्तिसम्बन्धेनाव-
च्छेदकत्वावच्छिन्नस्य भेदोऽनवच्छेदकपदेन विवक्षित इति
भाषः । विशिष्टबुद्ध्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि वद्वि-
त्त्वस्येत्यन्वयः । महानस्तीयत्वादिविशिष्टबुद्ध्यभावस्य प्रतियो-

गितायां महानसीयत्तसहितवह्निवस्यावच्छेदकत्वेऽपि आश्र-
यतासम्बन्धेनावच्छेदकतावदन्यत्वस्य वह्नित्वे दुर्लभत्वादि-
ति भावः । प्रतियोगिविशेषणतापक्षधर्मान्तरसहितवह्निवावच्छिन्ना-
भावमादाय दोषं प्रदर्श्य प्रतियोगिविशेषणतापक्षधर्मस्यैव प्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वं प्रतीयत इति नियमानभ्युपगन्तुर्व्यधिकरणधर्माव-
च्छिन्नाभाववादिनः प्रतियोग्यवृत्तिधर्मसहितप्रतियोगिवृत्तिधर्म-
पर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताको ऽभावो ऽस्तीति व्युत्पादनाय
तादृशाभावमादायापि दूषणं दर्शयति हृद्वेति । उभयावच्छिन्नाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकोभयघटकप्रत्येकस्यावच्छेदकताया अव्याहृत-
त्वादिति भावः । न क्षतिरिति अवच्छेद्याश्रयविशेषणभावापक्षेषु तद-
नापक्षेषु पर्याप्तं यद्वच्छेदकत्वं पर्याप्तिसम्बन्धेन तद्वच्छिन्नभेदस्य
तत्पर्याप्त्यनवच्छेदकप्रत्येकमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेन सत्त्वाद्बह्निवादे-
स्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य घटत्वाद्यवच्छिन्ने घटपटोभ-
यत्वाद्यवच्छिन्नभेदवन्निष्प्रत्यूहत्वादिति भावः । न च वह्निनिष्ठहृद्व-
वह्नित्वोभयावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येन यद्वच्छेद-
कत्वं तद्बह्निवमात्रे पर्याप्तं हृद्वत्वस्य व्यधिकरणतयैवावच्छेदकत्वा-
दिति कथं वह्नित्वस्य तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नान्यत्वनिर्वाह
इति वाच्यं यतः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकमित्यस्य तत्तत्प्र-
तियोगितासमानाधिकरणवृत्तियस्तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वं त-
द्वच्छिन्नभेदकूटवत्वमर्थः इत्थं च हृद्ववह्नित्वोभयावच्छिन्नप्रति-
योगितायाः समानाधिकरणवृत्त्यप्येकमेवावच्छेदकत्वम् उभयपर्याप्तं
तद्वच्छिन्नभेदो वह्नित्वे ऽव्याहृत एवेति । ननु संयोगादिसाध्यकस-
ङ्गेतावव्याप्तिवारणाय तदभावव्यावर्तकव्याप्यवृत्तित्वादिविशेष-
णोपादाने तत्साध्यकसत्त्वादिरूपव्यभिचारिहेतावतिव्याप्तिप्रसङ्गः
अभावान्तरस्यैव लक्षणघटकत्वादित्याशङ्क्य व्यभिचारिहेतुकस्थ-
ले संयोगाद्यभावस्य लक्षणघटकत्वप्रदर्शनेन परिहरति सत्त्ववती-
ति । व्याप्यवृत्तिरित्युपलक्षणं प्रतियोगिव्यधिकरणश्चेत्यपि बोध्यम् ।
अयं भावः । व्याप्यवृत्तित्वमत्र नावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वं न वा-
स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वसामान्याभावः प्रतियोगि-
व्यधिकरणत्वं च न प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं किं त्वनवच्छिन्नवृ-
त्तिकत्वं स्वाधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वं वा

व्याप्यवृत्तित्वं प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं च प्रतियोगिवैयधिकरण्यं संयोगाद्यभावसाधारणं हेत्वाधिकरणे तथात्वस्य विवक्षितत्वात्सङ्गेतुस्थले न तादृशाभावस्य लक्षणघटकता तत्र गुणादेर्हेतुनधिकरणत्वात् सत्त्वादिहेतुकस्थले तस्य हेत्वधिकरणतया तत्र व्याप्यवृत्तिः प्रतियोगिव्यधिकरणश्च साध्याभावो लक्षणघटक एवेति वक्ष्यमाणमिति सिद्धान्तलक्षण इत्यादिः । तदवच्छेदकत्वं प्रतियोगितावच्छेदकत्वम् इहापि एतल्लक्षणेऽपि बोध्यं विवक्षणीयम् । अन्यथा लघुरूपसमनियतगुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तेरिति भावः तथा च संयोगादिरूपसाध्याभावस्य व्याप्यवृत्तिव्याप्यवृत्तिविशेषणेन व्यावर्तनेऽपि न क्षतिः व्याप्यवृत्त्यभावान्तरप्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वस्य संयोगत्वादौ सत्त्वेन तदवच्छिन्नसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्यप्रसक्तेरिति यथाश्रुताशयो ऽवगम्यते स च न सङ्गच्छते सत्तावान् जातेरित्यादौ सत्तात्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वाद्यनतिरिक्तवृत्तितायाः सत्त्वात्तत्साधारणतयाव्याप्तेर्वारणाय स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतत्त्वस्वरूपतदनतिरिक्तवृत्तित्वस्यैव विवक्षणीयतया तद्वटकाभावे व्याप्यवृत्तित्वनिवेशे प्रयोजनविरहेण संयोगादिसाध्यकसङ्गेतौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकसंयोगत्वादेर्निरुक्तानतिरिक्तवृत्तित्वस्य संयोगत्वादिसाधारण्यविरहेणाव्याप्यनवकाशेन हेतुसमानाधिकरणाभावे व्याप्यवृत्तित्वनिवेशनवैयर्थ्यात् न च स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावे व्याप्यवृत्तित्वविशेषणादाने संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तितापक्षे संयोगेन साध्यतायां हेतुसमानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकं तादृशधर्माप्रसिद्धिः तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसकलधर्मावच्छिन्नानामेव संयोगेनाभावानां केवलान्वयित्वादिति स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावे व्याप्यवृत्तिव्यावर्तणस्यावश्यकतेति वाच्यं संयोगाद्यभावव्यावर्तकस्यावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वस्य निवेशने संयोगेन साध्यतायां हेतुसमानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावो

गुणादीनामेव व्याप्यवृत्तिर्न तु द्रव्यस्येति तादृशाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकं यद्विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठातादृशाभावप्रतियो-
गितानवच्छेदकं तादृशधर्माप्रसिद्धितादवस्थ्यात् प्रतियोगितयोः
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं परित्यज्य एकसम्बन्धाव-
च्छिन्नत्वस्य विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वस्य वा विशेषणत्वप-
क्षस्यैवावलम्बनीयतया व्याप्यवृत्तित्वविशेषणवैयर्थ्यस्य दुरुद्ध-
रत्वात् तस्माद्वक्ष्यमाणं वेति ग्रन्थस्याभावे व्याप्यवृत्तित्वादिवि-
शेषणं न देयमेव तददानेऽपि संयोगत्वादौ द्रव्यत्वसमानाधिक-
करणाभावप्रतियोगित्वीयपारिभाषिकावच्छेदकत्वविरहेणाव्याप्यप्र-
सक्तेरित्याशयः । ननु पारिभाषिकावच्छेदकत्वशरीरनिविष्टस्व-
विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावे व्याप्यवृत्तित्वविशेषणमावश्यकम् अ-
न्यथा तुल्ययुक्त्या सत्तादिहेतुकेऽपि कपिसंयोगत्वादौ पारिभाषि-
कावच्छेदकत्वानिर्वाहादिति हेतुमन्निष्ठाभावेऽपि तद्विशेषणमाव-
श्यकम् अन्यथा ऽव्याप्तेरित्याशङ्कां सत्तादिहेतुकस्थले गुणत्वाद्यव-
च्छिन्नाभावप्रतियोगितायाः पारिभाषिकावच्छेदकत्वं संयोगत्वा-
दौ प्रदर्श्य वारयति भवति चेति । गुणत्वाद्यवच्छिन्नाभावानां
व्याप्यवृत्तित्वाभिधानं च संयोगत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीय-
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वसूचनाय जन्यद्रव्येषूपात्तकालावच्छे-
देन गुणत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य नवीनैरभ्युपगमात्तन्मते गुणत्व-
स्य संयोगत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयप्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वं न सम्भवतीति गुणावृत्तित्वानुधावनं संयोगी गुणान्यत्वे स-
ति सत्त्वादित्यादौ गुणावृत्तित्वं न विशिष्टहेतुसमनाधिकरणा-
भावप्रतियोगितावच्छेदकमतः संयोगादिसाध्यकव्यभिचारिमात्रे
यादृशप्रतियोगितावच्छेदकमुपादाय संयोगत्वस्य पारिभाषिका-
वच्छेदकत्वं सम्भवति तादृशधर्ममाह द्रव्यमात्रसमवेतत्वेति ॥

प्रगल्भस्य लक्षणद्वयमेकदोषेण दूषयितुमुपन्यस्यति साध्यताव-
च्छेदकविशिष्टेत्यादि ॥

(दी०) साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यसामानाधिकर-
ण्यावच्छेदकत्वसमानाधिकरणसाध्याभावत्वकत्वम् । यत्समा-
नाधिकरणसाध्याभावप्रमायां साध्यवत्तान्नानप्रतिबन्धकत्वं ना-

स्ति तत्त्वं वा व्याप्तिरिति तु न युक्तं सर्वत्र साध्याभावपदवैयर्थ्यात् ।

(गा०) विशिष्टाभावो विशेषणविशेष्यसम्बन्धाभावरूपः उभया-
भावस्तु परम्परासम्बन्धेन द्वित्वाभाव इति मतेनदं लक्षणम् अन्यथा
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं विनापि तादृशाभावमादाय लक्षणस-
मन्वयसम्भवे प्रतियोग्यवृत्तिरितिग्रन्थानुत्थितेति बोध्यं साध्या-
भावो वा पूर्वोक्तद्वितीयरीत्या साध्यव्यापकतावच्छेदकसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकश्च ग्राह्यः । अवच्छेदकत्वमिहानतिरिक्तवृत्तित्वं
न तु स्वरूपसम्बन्धविशेषः यथोक्तधर्मयोस्तादृशावच्छेदावच्छेदक-
भावे मानाभावात् स्वपदं हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुपरं तथा
च साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यानतिरिक्तवृत्ति
यद्धर्मविशिष्टसमानाधिकरणसाध्याभावत्वं तद्धर्मवत्त्वं व्याप्तिरि-
ति समुदितार्थः । सद्धेतौ साध्यासमानाधिकरणसाध्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्य हेत्वसमानाधिकरणत्वनियमात्ता-
दृशसाध्याभावत्वं साध्यसामानाधिकरण्यानतिरिक्तवृत्तीति लक्षण-
समन्वयः व्यभिचारिणि तादृशसाध्याभावस्यापि हेतुसमानाधिकर-
णतया तदतिरिक्तवृत्त्येव तदिति न लक्षणसमन्वयः । गुणान्यत्ववि-
शिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्तेर्वारणाय साध्यतावच्छेदक-
विशिष्टेति । साध्याधिकरणत्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यं
तेन संयोगादिना धूमादेरभावस्य धूमादिमति स्वावयवे वृत्ता-
घपि नातिव्याप्तिः द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तेर्वारणाय हे-
तुतावच्छेदकविशिष्टत्वापादानं तद्विशिष्टाधिकरणत्वं हेतुतावच्छेद-
कसम्बन्धेन बोध्यं तेन धूमादिसमवायिनिष्ठवह्नित्वाद्यवच्छिन्नवह्ण्या-
द्यभावस्य वह्न्यादिसामानाधिकरण्यविरहेऽपि न क्षतिः साध्यहेतु-
सामानाधिकरण्यघटकवृत्तित्वद्वयं दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन बोध्यं
तेन द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ दैशिकविशेषणतया हेतुसमानाधिकरण-
स्य द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वाद्यभावस्य कालिकादिसम्बन्धेन सा-
ध्यवन्महाकालादिवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । यद्यपि हेतुसमानाधिकरण-
साध्याभावत्वघटकमभावत्वरूपं विशेष्यं व्यतिरेकिसाध्यके साध्या-
समानाधिकरणाभावसाधारणमिति विशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्य-
शून्यावृत्तित्वरूपं तदनतिरिक्तवृत्तित्वं दुर्घटं तथापि यावन्तः स्व-
समानाधिकरणसाध्याभावाः विशिष्टसाध्यसमानाधिकरणा इत्य-

र्थस्य विवक्षणीयत्वान्न दोषः । अव्याप्यवृत्तिसाध्यकव्यभिचारिण्यति-
व्याप्तिः साध्याभावस्य साध्यवत्यपि वृत्तेरिति तु नाशङ्कनीयं । व्य-
भिचारनिरूपकाधिकरणं यत्तद्वृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्यापि साध्या-
भावतया तस्य च साध्यवत्यवृत्तेः । यत्समानाधिकरणेति यद्रूपवि-
शिष्टसमानाधिकरणेत्यर्थः । तेन द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादि-
त्यादौ सत्तासमानाधिकरणद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वाभावप्रमायाः
साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वेऽपि न क्षतिः यद्धर्मावच्छिन्नसामा-
नाधिकरण्यशरीरे च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यद्धर्मावच्छिन्ना-
धिकरणत्वं निवेशनीयं तत्प्रयोजनं च स्फुटमेव अधिकरणवृत्ति-
त्वं च निरवच्छिन्नं ग्राह्यं तेन कपिसंयोगी एतदृक्षत्वादित्यादौ हे-
तुसमानाधिकरणकपिसंयोगत्वावच्छिन्नकपिसंयोगाभावादिविषयक-
प्रमाया अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानविरहकालीनायाः साध्यवत्ताज्ञानप्र-
तिबन्धकत्वेऽपि न क्षतिः । प्रमायां प्रमासामान्ये तेन व्यभिचारि-
णि नातिव्याप्तिः समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावत्वेन व्यधिक-
रणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्ताज्ञानस्यापि विरोधित्वात्सद्धेताव-
पि लक्षणगमनासम्भव इत्यतो ज्ञानसामान्यमुपेक्ष्य प्रमासामान्य-
निवेशनं प्रमापदं च यावद्भ्रमभिन्नपरमत उक्तभ्रमात्मकज्ञानस्या-
भावत्वांशे प्रमात्वेऽपि न क्षतिः साध्यवत्ताज्ञानपदं तत्सामान्यप-
रम् अतो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्ताज्ञानस्य तद्धर्मव-
त्त्वेन साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वेऽपि न क्षतिः एवं च साध्यपदं
साध्यतावच्छेदकविशिष्टपरं ज्ञानं च स्वसमानधर्मितावच्छेदकक-
त्वेन स्वविषयीभूताभावप्रातयोगितावच्छेदकसंसर्गकत्वेन च वि-
शेषणीयं तेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताकधूमाद्यभाववत्ताज्ञानस्य साध्यवत्ताज्ञानसामान्यान्तर्ग-
तद्रव्यत्वादिना धूमादिप्रकारकं भिन्नधर्मावच्छिन्नाविशेष्यकधूम-
त्वावच्छिन्नप्रकारकं समवायादिसम्बन्धेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकं
च ज्ञानं प्रत्यप्रतिबन्धकत्वात् कामिनीजिज्ञासादेरेव च तादृ-
शज्ञानसामान्याविरोधित्वादातिव्याप्तेर्तावकाशः । साध्याभावपदैवैय-
र्थ्यादिति । अत्र च साध्यतावच्छेदकविशिष्टसामानाधिकरण्याव-
च्छेदकत्वं स्वव्यापकतादृशसामानाधिकरण्यकत्वं तथा च साध्यताव-
च्छेदकविशिष्टसामानाधिकरण्यत्वं यत्समानाधिकरणसाध्याभावव-

व्यापकतावच्छेदकं तत्त्वं व्याप्तिरित्येतादृशार्थकत्वे प्रथमलक्षणे न साध्याभावपदवैयर्थ्यं यत्समानाधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावरूपयत्सामानाधिकरण्यव्यापकतावच्छेदकत्वात् यत्समानाधिकरणसाध्याभावनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावरूपस्य यत्समानाधिकरणसाध्याभावत्वव्यापकतावच्छेदकत्वस्यातिरिक्ततया तद्वदितलक्षणे यत्समानाधिकरण्यव्यापकतावच्छेदकत्वस्यानिवेशात्तद्वदितलक्षणसम्भवेऽपि प्रकृतलक्षणे वैयर्थ्यानवकाशात् एवं यत्समानाधिकरणसाध्याभावप्रमात्वव्यापकः साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वाभावस्तत्त्वमित्येतादृशार्थकत्वे द्वितीयलक्षणेऽपि न तद्वैयर्थ्यं यत्समानाधिकरणप्रमात्वव्यापकताघटकाभावाद्यत्समानाधिकरणसाध्याभावप्रमात्वव्यापकतायामभावान्तरस्यैव निवेशादित्यवधेयम् ।

(दी०) यत्तु साध्याभाववति यद्वृत्तौ प्रकृतानुमितिविरोधित्वं नास्ति तत्त्वं वा व्याप्तिरिति । तन्न अनुमित्यविरोधित्वज्ञानस्यानुमितिजनकत्वे साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानस्यानुमित्यविरोधितया व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् ॥

(गा०) साध्याभाववतीति । यन्निष्ठसाध्याभाववद्बृत्तित्वविशिष्टनिरूपितविषयितासामान्ये प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावस्तत्त्वमित्यर्थः बह्विमान् धूमादित्यादौ हेतुनिष्ठसाध्याभाववद्बृत्तित्वत्वविशिष्टनिरूपितविषयिता व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववद्बृत्तित्वत्वविशिष्टविषयितैव सा च न बह्व्यनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदिका तच्छालिज्ञानस्यानुमित्यप्रतिबन्धकत्वात् व्यभिचारिणि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभाववद्बृत्तित्वविषयितापि तादृशी तद्वत्ताज्ञानस्य च व्यभिचारज्ञानविधया ऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वात् तादृशविषयिताया अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वान्नातिव्याप्तिः यन्निष्ठत्वानुपादाने धूमाद्यंशे बह्वित्वावच्छिन्नबह्व्यभाववद्बृत्तित्वावगाहिभ्रमनिष्ठबह्व्यभाववद्बृत्तित्वत्वविशिष्टनिरूपितविषयिताया अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाद्वह्विमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरतस्तदुपादानं तथा च भ्रमविषयबह्वित्वेन बह्व्यभाववद्बृत्तित्वस्य हेतुनिष्ठत्वाभावाच्च दोषः यन्निष्ठपदार्थानिरूपितविषयितासामान्ये यन्निष्ठसाध्याभाववद्बृत्तित्वविषयितासामान्य इति वा यद्युच्यते

तदा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्बृत्तित्वमेव यत्र
 समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्बृत्तित्वत्वेन भातं ता-
 दृशज्ञानीयहेतुनिष्ठतथाविधसाध्याभाववद्बृत्तित्वविषयिताया अप्य
 नुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादसम्भवो ऽव्याप्तिर्वेति साध्याभा-
 ववद्बृत्तित्वविशिष्टनिरूपितत्वं विषयिताविशेषणं तादृशभ्रमवि-
 यिता च न साध्याभाववद्बृत्तित्वविशिष्टनिरूपिता तादृशविषयि-
 तानिरूपकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्बृत्तित्वस्य वि-
 शेषणीभूतं यत्समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्बृत्तित्वत्वं
 तद्विशिष्टत्वाभावात् न च तद्विशिष्टनिरूपितत्वं यदि तदवच्छिन्ननि-
 रूपकताकत्वं तदा समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्बृ-
 त्तित्वत्वस्य तदभ्रमविषयवृत्तावसत्त्वेऽपि तन्निष्ठविषयितानिरूपकत्वे
 व्यधिकरणीभूयावच्छेदकत्वात् भ्रमविषयितायास्तद्विशिष्टनिरूपि-
 तत्वमक्षतमेव यदि च वस्तुगत्या यत्र तद्विशिष्टं तन्निरूपितत्वमेव
 तद्विशिष्टनिरूपितत्वं तदा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्बृ-
 त्तित्वविशिष्टनिरूपितत्वमेवोक्तभ्रमविषयिताया अक्षतमिति कथं
 तद्व्यावृत्तिरिति वाच्यं तदवच्छिन्नतदाश्रयनिष्ठनिरूपकताकविषय-
 ताया एव तथात्वात् तथाहि विशेषणीभूतधर्मान्तरविशिष्टेन व्या-
 वर्त्यमानस्य विशेष्यस्य भाने विशेषणांशे प्रकारीभवन्त्यां व्यक्तौ
 विशेष्यसम्बन्धितावच्छेदकताया विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे भानात् सा-
 ध्याभाववद्बृत्तित्वरूपविशेषणविशिष्टविषयेण निरूपकीभूय विषयि-
 ताव्यावर्तने व्यावर्तकविषयस्याश्रयतया व्यावर्तकं यत्साध्याभाव-
 वद्बृत्तित्वात् तस्यापि निरूपकतावच्छेदकीभूय विषयिताव्यावर्तक-
 त्वादुक्तभ्रमविषयिताव्यावृत्तिः तद्व्यावर्तकविषयव्यावर्तकस्य तन्निष्ठ-
 साध्याभाववद्बृत्तित्वात् तद्विशिष्टविषयितानिरूपकतानवच्छेदकत्वात्
 तादृशविषयिताया लक्षणाघटकत्वात् एवं चभ्रमविषयिताव्यावर्तक-
 तयैव साध्याभाववत्पदसार्थक्यं तादृशविषयिताया उक्तक्रमेण हेतु-
 निष्ठसाध्याभाववद्बृत्तित्वविशिष्टनिरूपितत्वेऽपि हेतुनिष्ठाधेय-
 तात्वविशिष्टनिरूपितत्वानपायात् साध्याभावपदमनुपादायाधिक-
 रणवृत्तित्वात्तद्विशिष्टनिरूपितविषयितानिवेशे वृत्तौ समानाधिकर-
 णधर्मावच्छिन्नाभावाधिकरणीयत्वभ्रमविषयितावारणेऽपि वृत्तिवि-
 शेषणे तन्निरूपकेऽधिकरणे यत्र समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभ्र-

मस्तद्विषयतावारणासम्भवात्साध्याभावांशनिवेशस्यापि सार्थक्यात्
न च तावत्पर्यन्तनिवेशेऽपि वह्निवावाच्छिन्नवह्न्यभावत्वेन व्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्ववह्न्यभावमवगाह्य तादृशाभाववह्-
त्तित्वावगाहि यज्ज्ञानं तदीयतादृशसाध्याभाववह्त्तित्वाविषयितापि
साध्याभाववह्त्तित्वत्वविशिष्टनिरूपितैव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न-
प्रतियोगिताको यः साध्याभावस्तद्वह्त्तित्वत्वस्यैव तत्र विशेष-
णतया भानात्तद्विशिष्टत्वस्य च तादृशज्ञाननिष्ठविषयितानिरूप-
कसाध्याभाववह्त्तित्वे सत्त्वादिति तदोषतादवस्थमिति
वाच्यम् । अभावांशे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस-
म्बन्धेन साध्यप्रकारकव्यभिचारज्ञानमेवानुमितिविरोधि यत्र
च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे साध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन साध्यं प्रकारस्तादृशज्ञानविषय-
घटकस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन सा-
ध्यविशिष्टस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धा तादृशज्ञान-
विषयिताया विशिष्टनिरूपितत्वासम्भवात् न चैवमपि समाना-
धिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाव-
द्वयविशेषिताधिकरणवृत्तित्वावगाहिनः समानाधिकरणधर्माव-
च्छिन्नाभावांशे भ्रमरूपज्ञानस्य विषयिताया व्यधिकरणधर्मावच्छि-
न्नाभाववह्त्तित्वाविशिष्टनिरूपितत्वात् समानाधिकरणधर्माव-
च्छिन्नसाध्याभावविषयितानिरूपिताधिकरणाविषयितानिरूपिताधे-
यत्वाविषयतात्वेन च प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादव्याप्तिरिति
वाच्यम् । हेतुसमानाधिकरण्यविशिष्टसाध्याभावत्वविशिष्टविष-
यितायां प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावस्य विवक्षितत्वात्, उक्त-
भ्रमे च समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावविषयितायास्तादृशवि-
शिष्टनिरूपितत्वाभावेन तस्या एव च प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वे-
नाव्याप्त्यनवकाशात् । अथ यत्र ज्ञानं हेतुसमानाधिकरणतया
भासमाने व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसाध्यतावच्छे-
दकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोभयसम्बन्धेन साध्यस्यैका प्रकारता
तादृशज्ञानीयव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावविषयितायां साध्यताव-
च्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन साध्यविशिष्टाभावनि-
रूपितत्वस्य विषयीभवदभावे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियो-

गिताकत्वासम्भवेऽपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन साध्यविशिष्टाभावनिरूपितत्वस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धविषयितानिरूपकविषयितात्वेनानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य चाक्षतत्वादव्याप्तिर्दुर्वारैवेति चेन्न, तादृशभ्रमस्याप्रामाणिकत्वात् प्रामाणिकत्वे च संसर्गीयविषयिताद्वयानिरूपकत्वेनाभावविषयिताया विशेषणीयतया सामञ्जस्यात् । अथ साध्यरूपविशेषणविशिष्टस्याभावस्य विषयितानिरूपकतया लक्षणघटकत्वे साध्याभावयोः सम्बन्धस्य सम्बन्धविधया लक्षणघटकत्वमावश्यकं, स च सम्बन्धः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपः, व्यधिकरणघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपश्चाननुगत इति प्रथमस्य निवेशे केवलान्वयिनि साध्यविशेषिताभावस्यैवाप्रसिद्धिः, व्यतिरेकिसाध्यकसङ्गतौ च तादृशहेतुसमानाधिरूपाभावाप्रसिद्धिरित्यसम्भवश्चरमस्य निवेशे च सर्वत्र व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः प्रतियोगितावच्छेदकधर्माणां चोपलक्षणीभूतेन केन चिद्रूपेणानुगम्य तेन रूपेण तेषां निवेशो न सम्भवति प्रतियोगितावच्छेदकोपलक्षणस्य सम्बन्धघटकतया भानासम्भवात् । न चावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगिताया एव सम्बन्धतया निवेशान्नानुगमनिबन्धनोक्तदोष इति वाच्यम् । अवच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगिताविषयकाभावज्ञानस्य प्रतियोगिमत्त्वज्ञानाविरोधतया तज्ज्ञानाविरोधिनः प्रतियोगिविशेषिताभावज्ञानस्य चानुभवविरुद्धतयावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगितायाः संसर्गतयाभानात् । न च स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशेषित एवाभावो नित्येयः, न तु साध्यविशेषितः, बह्विधादिना घटाद्यभाव एव बह्व्यादिसाध्यकधूमादिहेतुकस्थले लक्षणघटक इति वाच्यम् । प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यके तादृशभावाप्रसिद्धेः एवं स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन बह्विधादिविशेषिते बह्विधादिना घटादेरभावे भासमाने यत्र सम्बन्धघटकप्रतियोगिताया बाधितबह्व्यादिनिष्ठत्वस्य भानं तादृशज्ञानीयाभावविषयिताया उक्तसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टाभावानिरूपिततयानुमितिविरोधितया चानुपपत्तेर्दुर्वारत्वात् स्वावच्छिन्नसाध्यवृत्तित्व

विशिष्टप्रतियोगितानिवेशे च सर्वत्र सद्देतावप्रसिद्धेः, एवं प्रतियोगिविशेष्यतापन्न एवाभावे प्रतियोगिपारतन्त्र्येण समानाधिकरणधर्मस्य स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन प्रकारत्वं प्रामाणिकं न तु प्रतियोगिविशेष्यतानापन्ने वह्निर्नास्ति वह्नित्वेन घटो नास्तीत्येष प्रतीतेः, न तु वह्नित्वेन नास्तीति तथा च विशिष्य प्रतियोग्यविशेषितस्योक्तसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशेषितस्याभावस्य विषयित्वानिरूपकतया निवेशो न सम्भवत्येवेति । मैवं प्रतियोग्यादिविशेषिताभावीयत्वेन विशिष्टनिरूपिताविषयिता लक्षणे न निवेश्यते, अपि तु स्वनिरूपकहेतुसमानाधिकरणाभावानिष्ठो यः सम्बन्धस्तत्प्रतियोगिसाध्यनिष्ठतत्सम्बन्धावच्छिन्ननिरूपकतावच्छेदकतावच्छेदकतात्वेन, यत्र हेतुसमानाधिकरणघटत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्यभावे वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन वह्न्यादेः साध्यस्य प्रकारता तादृशज्ञानविषयितानिरूपकाभावनिष्ठो न निरुक्ततन्निरूपकतावच्छेदकसम्बन्ध इति तद्विषयिताव्युदासः यत्र वह्नित्वावच्छिन्नघटाभावे तन्निष्ठवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेव वह्नेः सम्बन्धतया भासते तत्र तत्सम्बन्धप्रतियोगी न वह्निरपि तु घट एवेति साध्ये वास्तवतत्सम्बन्धप्रतियोगित्वनिवेशात्तादृशज्ञानीयाभावविषयिताव्युदासः साध्यनिवेशाद्यत्र वह्नित्वेन घट एव वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन तत्सम्बन्धानुयोगिनि वह्नित्वावच्छिन्नघटाभावे प्रकारस्तादृशज्ञानीयाभावविषयितायास्तत्सम्बन्धप्रतियोग्यवच्छिन्ननिरूपकताकत्वेऽप्यनुमितिविरोधित्वेऽपि च न दोषः, यत्र घटत्वावच्छिन्नवह्न्यभावे घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेव वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वत्वेन वह्नेः संसर्गतया भासते तादृशज्ञानस्य प्रामाणिकत्वे साध्यप्रतियोगिको हेतुसमानाधिकरणाभावानुयोगिको यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वत्वविशिष्टसम्बन्धस्तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वत्वविशिष्टसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यनिष्ठनिरूपकतावच्छेदकत्वं विवक्षणीयमिति । साध्याभाववद्बृत्तित्वरूपविषयस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदककोट्यप्रवेशादितिन्यासितो विषयितापर्यन्तनिवेशनं हेतुनिष्ठसाध्याभाववद्बृत्तित्वावच्छिष्टप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितापर्याप्त्यभावविवक्षणे साध्यप्र-

तियोगिकाभावमात्रनिवेशे व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः प्रतियोगिता-
यां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वावगाहिन एव ज्ञानस्यानुमिति-
प्रतिबन्धकतया तदघटिताविषये प्रतिबन्धकतावच्छेदकाविषयिता-
या अपर्याप्तिः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावनिवेशश्च न
सम्भवतीति तदुपेक्षितं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववद्वृ-
त्तित्वविषयितायां प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावादतिव्याप्तिरतः
सामान्य इत्युक्तम् । प्रकृतानुमितिपदं प्रकृतानुमितिसामान्यपर-
म् अन्यथा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वा-
भावविषयकसमूहालम्बनात्मकप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
त्वस्य हेतुनिष्ठतादृशसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयितायामपि स-
त्त्वात्सद्धेतावपि लक्षणगमनासम्भवात् । एवं प्रकृतेत्यनुपादाने
कामिनीजिज्ञासादौ प्रसिद्धा यानुमितिसामान्यप्रतिबन्धकता तद-
वच्छेदकत्वाभावो धूमाभाववद्वृत्तित्वविषयितायामक्षत एव तद्वि-
षयकज्ञानस्यापि अन्यलिङ्गकान्यसाध्यकान्यसंसर्गकानुमित्यप्रति-
बन्धकत्वादतः प्रकृतेति नत्साध्यकतद्धेतुकतत्संसर्गकपरम् । सद्धे-
तुनिष्ठव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयिताया
अनुमितिप्रतिबन्धकस्वरूपासिद्ध्यादिज्ञानवृत्तित्वादसम्भवः स्याद-
तो यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयितासामान्यस्यानुमितिप्रति-
बन्धकवृत्तित्वाभावमुपेक्ष्य निरुक्तविषयितासामान्ये अनुमितिप्र-
तिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावपर्यन्तानुधावनम् अवच्छेदकत्वं च स्व-
रूपसम्बन्धविशेषः न च धूमाभाववद्वृत्तित्वत्वेन घटादिविष-
यकज्ञानस्याप्यनुमितिप्रतिबन्धकतया धूमाभाववद्वृत्तित्वत्ववि-
शिष्टविषयिताशालिज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकताकल्पनस्यासम्भवात्ता-
दृशविषयितायां प्रतिबन्धकतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छे-
दकत्वासत्त्वेनातिव्याप्तिरिति वाच्यं धूमाभाववद्वृत्तित्वत्वप्र-
कारितानिरूपितविषयिताशालिज्ञानत्वेन भ्रमसाधारणप्रतिबन्ध-
कताकल्पनसम्भवात् तादृशविषयितात्वेन वास्तवधूमाभाववद्वृत्ति-
त्वत्वविशिष्टनिरूपितविषयितायाः प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्या-
क्षतत्वात् न चैवं समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावव्य-
धिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावद्वयविशेषिताधिकरणवृत्तित्वावगा-
हिनः समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावांशे भ्रमरूपज्ञानस्य वि-

विषयितायाः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्ववि-
शिष्टनिरूपितत्वात् समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववि-
षयितानिरूपिताधिकरणविषयितानिरूपिताधेयत्वविषयितात्वेन च
प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादव्याप्तिरिति वाच्यं हेतुसामानाधि-
करण्यविशिष्टसाध्याभावत्वाविशिष्टनिरूपितविषयितायां प्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकत्वाभावस्य विवक्षणीयत्वात् उक्तभ्रमे च समानाधि-
करणधर्मावच्छिन्नाभावविषयितायास्तादृशविशिष्टनिरूपितत्वाभावे-
न तस्या एव च प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेनाव्याप्यनवकाशात्
न चैवं हेतुसमानाधिकरणव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाव-
स्यैव यत्र हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावत्वसमानाधिकरणधर्माव-
च्छिन्नसाध्याभावत्वाभ्यां भानं तादृशभ्रमविषयिताया हेतुसमा-
नाधिकरणसाध्याभावत्वविशिष्टनिरूपितत्वात् । समानाधिकरणध-
र्मावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नविषयितात्वेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वा-
द्याव्याप्तिरिति वाच्यम् । अनुयोगिताद्वयावच्छिन्नानिरूपितत्वेन तादृ-
शविषयिताया निवेशनीयत्वात् । अथ यत्र ज्ञाने हेतुसमानाधिकरण-
तया भासमाने व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावे व्यधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
त्वोभयसम्बन्धेन साध्यस्य एका प्रकारता तादृशज्ञानीयव्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नाभावीयविषयितायां साध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन साध्यविशिष्टाभावनिरूपितत्वस्य
विषयीभवदभावे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वास-
त्वेनासम्भवेऽपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्ब-
न्धेन साध्यविशिष्टाभावनिरूपितत्वस्य साध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धविषयितानिरूपितविषयितात्वेनानुमिति-
प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य चाक्षतत्वात् अव्याप्तिर्दुर्वारैवेति चे-
न्न तादृशभ्रमस्याप्रामाणिकत्वात् प्रामाणिकत्वे च संसर्गीय-
विषयिताद्वयानिरूपकत्वेन लक्षणघटकाभावविषयिताया विशेष-
णीयतया सामञ्जस्यात् । अथ साध्यरूपविशेषणविशिष्टस्याभावस्य
विषयितानिरूपकतया लक्षणघटकत्वे साध्याभावयोः सम्बन्धस्यापि
सम्बन्धविधया लक्षणघटकत्वमावश्यकं स च सम्बन्धः साध्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगिताकत्वरूपो व्यधिकरणधर्मा-

वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपज्ञाननुगत इति प्रथमस्य निवेशे केवलान्वयिनि साध्यविशेषिताभावाप्रसिद्धिः व्यतिरेकिसाध्यकसङ्घेतौ च तादृशहेतुसमानाधिकरणाभावाप्रसिद्धिरित्यसम्भवः चरमस्य निवेशे च सर्वत्र व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः प्रतियोगितावच्छेदकधर्माणां चोपलक्षणीभूतेन केनचिद्रूपेणानुगम्य निवेशो न सम्भवति प्रतियोगितावच्छेदकोपलक्षणस्य सम्बन्धविधयाऽभानात् । न चावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगिताया एव सम्बन्धतया निवेशाज्ञाननुगमनिबन्धनो दोष इति वाच्यम् अवच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगित्वविषयकाभावज्ञानस्य प्रतियोगिमत्ताज्ञानाविरोधितया तज्ज्ञानाविरोधिनः प्रतियोगिविशेषिताभावज्ञानस्य चानुभवविरुद्धतया ऽवच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगितायाः संसर्गतया ऽभानात् न च स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशेषित एवाभावो निवेश्यः न तु साध्यविशेषितः बहिर्त्वादिना घटाद्यभाव एव बह्व्यादिसाध्यकस्थले लक्षणघटक इति वाच्यम् । प्रमेयत्वावच्छिन्नसाध्यकस्थले तादृशाभावाप्रसिद्धेः एवं स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन बहिर्त्वादिविशेषिते बहिर्त्वादिना घटादेरभाव भासमाने यत्र सम्बन्धघटकप्रतियोगितायां बाधितस्य बह्व्यादिनिष्ठत्वस्य भ्रानं तादृशज्ञानीयाभावविषयिताया उक्तसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टाभावनिरूपिततया अनुमितिविरोधितया चानुपपत्तेर्दुर्वारत्वात् स्वावच्छिन्नसाध्यवृत्तित्वविशिष्टप्रतियोगितानिवेशे च सर्वत्र सङ्घेतावप्रसिद्धिः एवं प्रतियोगिविशेष्यतापञ्च एवाभावे प्रतियोगिपारतन्त्र्येण समानाधिकरणधर्मस्य स्वातन्त्र्येण व्यधिकरणधर्मस्य स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन प्रकारत्वं प्रामाणिकं न तु प्रतियोगिविशेष्यतानापञ्चे बहिर्नास्ति बहिर्वेन घटो नास्तीत्येव प्रतीतेः न तु बहिर्वेन नास्तीति तथा च विशिष्य प्रतियोग्यविशेषितस्य उक्तसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशेषितस्याभावस्य विषयित्वनिरूपकतया निवेशो न सम्भवत्येवेति चेन्मैवम् प्रतियोग्यादिविशेषिताभावीयत्वेन विशिष्टनिरूपितविषयिता न लक्षणे निवेश्यते अपि तु स्वनिरूपकहेतुसमानाधिकरणाभावनिष्ठो यः सम्बन्धः तत्प्रतियोगिसा-

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रकरणम् । २५३

ध्यनिष्ठतत्सम्बन्धावच्छिन्ननिरूपकतावच्छेदकताकत्वेन यत्र हेतु-
 समानाधिकरणघटत्वावच्छिन्नवह्न्यभावे वह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगि-
 ताकत्वसम्बन्धेन वह्न्यादेः साध्यस्य प्रकारता तादृशज्ञान-
 विषयितानिरूपकाभावनिष्ठो न निरुक्ततन्निरूपकतावच्छेदकस-
 म्बन्ध इति तद्विषयिताव्युदासः यत्र वह्नित्वावच्छिन्नघटाद्यभावे त-
 न्निष्ठवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेव वह्नेः सम्बन्धतया भासते
 तत्र तत्सम्बन्धप्रतियोगी न वह्निः अपि तु घट एवेति साध्ये
 घास्तवतत्सम्बन्धप्रतियोगित्वनिवेशात्तादृशज्ञानीयाभावविषयिताव्यु-
 दासः साध्यनिवेशाद्यत्र वह्नित्वेन घट एव वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियो-
 गिताकत्वसम्बन्धेन तत्सम्बन्धानुयोगिनि वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियो-
 गिताकघटाभावे प्रकारस्तादृशज्ञानीयाभावविषयितायास्तत्सम्ब-
 न्धप्रतियोग्यवच्छिन्ननिरूपकताकत्वेऽप्यनुमितिविरोधित्वेऽपि च न
 क्षतिः । यत्र घटत्वावच्छिन्नवह्न्यभावे घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-
 कत्वमेव वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वत्वेन वह्नेः संसर्गतया
 भासते तादृशज्ञानस्य प्रामाणिकत्वे साध्यप्रतियोगिको हेतुसमा-
 नाधिकरणाभावानुयोगिको यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वत्वावि-
 शिष्टः सम्बन्धः तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वत्वाविशिष्टसम्ब-
 न्धावच्छिन्ननिरूपकतावच्छेदकत्वं विवक्षणीयमिति दिक् । न च
 व्यभिचारज्ञानस्यानुमितिकारणव्याप्तिज्ञानं प्रत्येव प्रतिबन्धकत्व-
 मिति व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति वाच्यं तज्जनकज्ञानप्रतिबन्धक-
 तावच्छेदकत्वाभावस्यैव विवक्षितत्वात् । अनुमित्यविरोधित्वज्ञानस्य
 अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावप्रकारकज्ञानस्यैव । अनुमिति
 हेतुत्व इति एतन्मते निरुक्तविषयितानिष्ठतादृशावच्छेदकत्वाभा-
 वस्यैवानुमितिकारणीभूतज्ञानविषयत्वादिति भावः । अनुमि-
 त्यविरोधितया अनुमितिजनकज्ञानाप्रतिबन्धकतया साध्याभाव-
 पदवृत्तित्वज्ञानस्यानुमितिजनकत्वाभावादिति भावः । अतिप्रसङ्गा-
 दिति हेतुनिष्ठसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृ-
 त्तित्वविषयितासामान्ये ऽनुमितिजनकज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेद-
 कत्वाभावस्याक्षतत्वादिति भावः । न च हेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वृ-
 त्तित्वविषयिता ऽनुमितिजनकज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदिका इत्येता-
 दृशज्ञानीयहेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयिताया अपि तादृश-

विषयितासामान्यान्तर्गततया तत्र च प्रकृतव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकत्वस्यापि सत्त्वेन नातिव्याप्यवकाश इति वाच्यम् एवं
सति सद्भेदावपि हेतुनिष्ठव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नभाववद्वृत्ति-
त्वविषयितायामनुमितिजनकज्ञानविरोधित्वभ्रमनिष्ठतादृशसाध्याभा-
ववद्वृत्तित्वविषयितायामनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वसत्त्वेन ल-
क्षणगमनासम्भवात् तद्वारणाय इतराविशेषणत्वेन तादृशविषयि-
ताया एव लक्षणे निवेश्यतया विषयिताविशेषणत्वेन साध्याभा-
ववद्वृत्तित्वविषयितामादायातिव्याप्तिवारणासम्भवादिति ध्येयम् ॥

मिश्ररीत्या साजात्यघटनेन साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपां व्याप्तिं
परिष्कृत्योपन्यस्यति केचित्त्विति ॥

(दी०) केचित्तु यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्स-
जातीया ये तत्तदधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वं तत्त्वं
साजात्यश्च समानासमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
त्वान्यतररूपेण । साध्याभावश्च पूर्वोक्तद्वितीयरीत्या प्रत्येतव्यो
व्याप्यवृत्तिश्च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकर-
णो वा तेन तत्तत्साध्यव्यक्तेरव्याप्यवृत्तेर्वा साध्यस्याभाववति
हेतोर्वृत्तावपि नाव्याप्तिः ।

(गा०) धूमवान् वह्नेरित्यादौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस-
जातीयस्य घटत्वादिना तदधिकरणवृत्तित्वाभावस्य हेतौ स-
त्त्वादतिव्याप्तिरतो यावन्त इति । तथा च यावदन्तर्गतसमानाधि-
करणधर्मावच्छिन्नाभावसजातीयस्य तदधिकरणवृत्तित्वाभावस्य
हेतावसत्त्वान्नातिव्याप्तिः तत्रैव समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसा-
ध्याभावाधिकरणवृत्तित्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादाया-
तिव्याप्तिवारणाय प्रत्येकं तत्तत्सजातीया इति । तथा च वक्ष्यमाण-
रूपेण व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वाभावस्य स-
मानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावसजातीयत्वाभावाच्च दोषः ।
यावत्साध्याभावत्वेन साध्याभावानां निरूपकतया साजात्ये ऽन्व-
ये व्यतिरेकिसाध्यके बाह्यमान् धूमादित्यादौ यावत्साध्या-
भावसाजात्याप्रसिद्धाऽव्याप्तिस्तत्तच्छक्तित्वेन तेषां साजात्ये

ऽन्वयनिवेशलाभाय तत्तदिति । तत्तत्सजातीयत्वेनोपस्थितानां समानाधिकरणव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावसजातीयानामेकस्मिन्नाधिकरणवृत्तित्वाभावे एकत्र द्वयमिति रीत्या ऽन्वये पुनर्व्यतिरेकिसाध्यके ऽव्याप्तिः एकत्रोभयसाजात्याभावात् अत एकैकाभावे एकैकाभावसजातीयाभेदान्वय उपगन्तव्यः एतदर्थतात्पर्यग्राहकं प्रत्येकमिति प्रथमाबहुवचनान्तं तत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावा इत्यस्य विशेषणम् यावत्साध्याभावत्वेन साध्याभावानामधिकरणे ऽन्वये वह्निमान् धूमादित्यादौ तत्तद्भेदावृत्तित्वावच्छिन्नसाध्याभावघटितसमुदायाधिकरणतायाः कचिदप्यसत्त्वेनाव्याप्तिः स्यादतः तत्तद्व्यक्तित्वेन साध्याभावानामधिकरणे ऽन्वयलाभाय चरमं तत्तदिति । तत्त्वमिति अव्यभिचारितत्वमित्यर्थः । ननु तत्तत्सजातीयत्वं तत्तद्वृत्तिधर्मवत्त्वं तथा च समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववृत्त्यभावत्वादिधर्मवत्त्वं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावेऽपि वर्तत इति तस्यापि तत्सजातीयत्वाद्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरत आह साजात्यं चेति । समानासमानाधिकरणेति समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतरूपेणेत्यर्थः । तृतीयार्थश्चाभेदस्तस्य च साजात्ये ऽन्वयः विवक्षणीयमिति शेषः । तथा च तत्तत्सजातीया इत्यस्य तत्तद्भाववृत्तितादृशान्यतररूपवन्त इत्यर्थः । यद्यपि वह्नित्वावच्छिन्नाभावनिष्ठं स्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं वह्निवाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपं तच्च तदधिकरणवृत्तित्वाभावे ऽसम्भावितमेव तथापि स्वासमानाधिकरणधर्मावच्छिन्ना या या प्रतियोगिता तदनिरूपकत्वं स्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं स्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्ना या या प्रतियोगिता तदनिरूपकत्वमेव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमिह विवक्षितं तच्च साध्याभावतद्वृत्तित्वाभावोभयसाधारणमेव समनियताभावैक्यमते च स्वाधिकरणावृत्तिधर्मावच्छिन्ना या प्रतियोगिता तन्निरूपकत्वरूपो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वैत्यस्य यथाश्रुतार्थ एवादरणीयः तन्मते व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावतथाविधतद्वृत्तित्वाभावयोरैक्यात्तादृशसाध्याभावस्य यादृशप्रतियोगितानिरूपकत्वं तादृशप्रतियोगितानिरूपक-

त्वस्य तथाविधतद्वृत्तित्वाभावे सत्त्वात् । एतेन समनियताभावा-
नामैक्यमते व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य समवायादिसम्बन्धा-
वच्छिन्नगगनत्वावच्छिन्नगगनाद्यभावाभिन्नतया तस्य समानाधि-
करणधर्मावच्छिन्नगगनादिनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकतया व्यधिकर-
णधर्मावच्छिन्नाभावस्य निरुक्तरूपवत्त्वानुपपत्त्या स्वसमानाधिक-
रणधर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया अ-
निरूपकत्वपर्यन्तनिवेशनप्रयासो नोपादेयः समनियताभावैक्यमते
गगनाभावत्वगगनाभावभिन्नत्वान्यतररूपेणापि साजात्यविवक्षणं
सम्भवतीति ध्येयम् । ननु यावत्साध्याभावान्तर्गतानां तत्तत्साध्य-
व्यक्त्यभावादीनामधिकरणे हेतोर्वृत्त्या वह्निमान् धूमादित्यादाव-
न्यासिरत आह साध्याभावश्चेति । द्वितीयरीत्येति यत्समानाधिक-
रणानामित्यादिद्वितीयलक्षणरीत्येत्यर्थः । साध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव साध्या-
भावपदेन विवक्षित इति भावः । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप-
कतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावविवक्षणे तथाविधवह्निघटोभया-
भावमादाय दोषतादवस्थ्यमतः प्रथमरीत्येति नोक्तं साध्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविवक्षणे वाच्यत्वादिसाध्य-
कस्थले लक्षणसमन्वयसम्भवेऽपि स्वरूपसम्बन्धेन तादात्म्य-
सम्बन्धेन वा प्रमेयमात्रसाध्यकस्थले तथाविधाभावाप्रसिद्धा ऽव्या-
प्तिरतो व्यापकतावच्छेदकपर्यन्तानुधावनं तथा च ज्ञेयत्वत्वा-
दिना वाच्यत्वाभाव एव तथेति न दोषः साध्यतावच्छेदक-
समनियतप्रतियोगिताकाभावनियेशे च वह्निवादिसाध्यके तार्णा-
तार्णोभयाभावादिकमादाय दोषस्य व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छि-
न्नत्वं प्रतियोगितायां निवेद्य वारणेऽपि सत्तादिसाध्यकस्थले
विशिष्टसत्ताभावमादाय दोष इति तादृशाभावो न निवेशितः
व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता च न्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्ना
अतिरिक्तवृत्तिधर्मावच्छिन्ना वा या या प्रतियोगिता तदन्यत्वेन
विशेषणीया तेन वह्निवादिसाध्यकस्थले वह्नित्वादिना महानसी-
यवह्निघटान्यतराभावमादाय न दोषः न्यूनवृत्तित्वमतिरिक्तवृ-
त्तित्वं च विरुद्धव्यावृत्तं वाच्यं नातो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभा-
वासंप्रहः व्यापकता च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना प्राप्ता

तेन संयोगादिना वह्न्यादिसाध्यके समवायादिना वह्न्याद्यभावमादा-
यासम्भववारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन प्रति-
योगिताया विशेषणीयतया समवायादिना द्रव्यत्वादिसाध्यके वि-
षयतादिसम्बन्धेन साध्यव्यापकस्य ज्ञानादेः समवायादिना ऽभा-
वमादाय दोषस्य नावकाशः तादात्म्यसम्बन्धेन प्रमेयसाध्यक-
स्थले समवायित्वरूपव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छे-
दकताकभेद एव लक्षणघटकः समनियताभाववैक्यमते तादृशभे-
दस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावाभिन्नतया
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन तत्साजात्यस्य प्रसिद्धि-
सम्भवात् । यत्तु संयोगेन प्रमेयत्ववान्नेति प्रतीतिसाक्षिकः सं-
योगावच्छिन्नप्रमेयत्वानिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताक एव भेदो ल-
क्षणघटकः अत्यन्ताभावस्येव तेन सम्बन्धेन तदवृत्तियौ धर्मः
तत्सम्बन्धेन तदवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदस्यापि उ-
क्तयुक्तिबलात्सिद्धिरिति तन्न वहिमान् धूमात् गुणवान् द्रव्य-
त्वादित्यादौ विषयितादिसम्बन्धेन वहित्वगुणत्वादिमतः साध्य-
तावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य वारणाय व्यापकताव-
च्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकताया
अवश्यं निवेशनीयतया तादृशाभावस्य प्रामाणिकत्वेऽपि लक्षण-
घटकत्वासम्भवात् । ननु कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादौ कपि-
संयोगत्वावच्छिन्नाभावस्यापि लक्षणघटकतया तदधिकरणे हे-
तोर्वृत्तेरव्याप्तिः न च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकताशरी-
रे प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशस्य निष्फलतया कपिसंयोगत्वा-
देः साध्यव्यापकतानवच्छेदकत्वेन तादृशाभावानां न लक्षण-
घटकोति वाच्यं संयोगेन वह्न्यादिसाध्यकस्थले वहित्वादीनां
संयोगरूपसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकत्वसम्प-
त्तये व्यापकताशरीरे प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशनस्यावश्य-
कत्वात् अन्यथा साध्यवत्युत्पत्तिकालावच्छेदेन वहित्वद्रव्यत्वा-
द्यवच्छिन्नस्य संयोगसम्बन्धेनाभावसत्त्वात् साध्यतावच्छेद-
कसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकस्यैवाप्रसिद्धिप्रसङ्गात् तथा
च तत्तदधिकरणपदेन तत्तदभावाव्याप्यवृत्तितानिरूपकाधि-
करणमेव विवक्षणीयं व्याप्यवृत्तितानिरूपकत्वं च निरवच्छिन्ना-

धेतानिरूपकत्वम् एवं च संयोगाद्यभावस्य तथाविधाधिकरणं गुणादिरेवेति न दोषः । इत्थं च कपिसंयोगाभाववान् कपिसंयोगाधिकरणत्वाभाववान् वा मेयत्वादित्यादौ कपिसंयोगतदधिकरणत्वादिरूपाणां यावत्साध्याभावान्तःपातिनामभावानां तथाविधाधिकरणाप्रसिद्धा ऽव्याप्तिरतः साध्याभावं व्याप्यवृत्तित्वेन विशिनष्टि व्याप्यवृत्तिश्चेति । तथा च तादृशाभावस्य तथाविधयावदनन्तर्गततया तथाविधाधिकरणाप्रसिद्धावपि न क्षतिः व्याप्यवृत्तित्वं च निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वं न त्ववच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वं तथा सति संयोगेन धूमसाध्यकव्याभिचारिणि संयोगेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नधूमाद्यभावस्य महानसादाववच्छिन्नवृत्तिकतया ऽयोगोलकान्यत्वाद्यभावे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहेण व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव लक्षणघटकतया ऽतिव्याप्तिः एवं च बह्व्यभावसंयोगाद्यभावस्यापि क्वचिन्निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वेन लक्षणघटकतया तदीयव्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वाभावमादाय दोषवारणायाधिकरणपदस्य व्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणपरत्वमावश्यकमित्यवधेयम् । कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावाभावे साध्ये आत्मत्वादिहेतावव्याप्तिः व्याप्यवृत्तेः साध्यभावस्याकाशाभावस्य व्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणे आत्मादौ हेतोर्वृत्तेरतस्तदभावीयप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यनिरूपकाधिकरणमेव तत्तदधिकरणपदेन विवक्षणीयं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशात् एतद्रूपान्यत्वाविशिष्टगुणत्ववान् गुणत्वादित्यादौ समवायरूपसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धघटितविशिष्टसाध्यव्यापकतावच्छेदकविशिष्टगुणत्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिरूपकताया हेतुमत्यसत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः तथा च कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशत्वाभावाभावादिसाध्यकात्मत्वादावव्याप्तिः तत्र व्याप्यवृत्तियावत्साध्याभावान्तःपातिनः आकाशत्वाभावादेः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यनिरूपकाधिकरणाप्रसिद्धेः कालेऽप्याकाशावच्छेदेन तादृशासाध्यरूपतदभावीयप्रतियोगिसत्त्वात् सर्वत्रैव तादृशाभावस्य प्र-

प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् अतो व्याप्यवृत्तित्वमुपेक्ष्य तादृशा-
भावे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यमेव निवेशयति
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेति । अत्र च समनिताभावैक्यमते
सर्वेषामेव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितया तत्प्रतियो-
ग्यनधिकरणाप्रसिद्धा तदसंग्रहः विशिष्टसाध्यव्यापकतावच्छेद-
कावच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रतियोगिताश्रयवैयधिकरण्यनिवेशे च वा-
च्यत्वत्वादिना घटाद्यभावस्य घटादिव्यधिकरणत्वेन लक्षण-
घटकतानिर्वाहेऽपि प्रतियोगिभेदेन प्रतियोगिताभेदमते जन्य-
ज्ञानविषयत्वादिसाध्यकस्थले यत्किञ्चित्कालावच्छेदेन परमाण्वा-
दौ प्रसिद्धस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्य यत्किञ्चित्प्र-
तियोग्यनधिकरणवृत्तेः प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिरूपकाधिकर-
णाप्रसिद्धा ऽव्याप्तिः तत्रापि यत्किञ्चित्प्रतियोगितान्तर्भावेन
तादृशाधिकरणत्वप्रसिद्धिसम्पादने यत्किञ्चित्प्रतियोगिताश्रयप्र-
तियोगिवैयधिकरण्यनिरूपकाधिकरणे तत्र हेतुर्वृत्त्याव्याप्तितादव-
स्थ्यम् एवं वह्निमान् धूमादित्यादौ द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नस्य सं-
योगेन योऽभावस्तस्य द्रव्येऽप्युत्पत्तिकालावच्छेदेन वर्तमा-
नस्य गुणादौ प्रतियोगिव्यधिकरणस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्य-
निरूपकाधिकरणे गुणादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृ-
त्तेरप्रसिद्धा ऽव्याप्तिवारणाय हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन क-
स्याचिदधिकरणे प्रतियोगिवैयधिकरण्यमभावे विशेषणं दे-
यम् एवं चैतद्रूपान्यत्वाविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ सम-
वायघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नाभाव-
स्य हेत्वाधिकरणे सत्तादिरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणतया
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव लक्षणघटकतया ऽतिव्या-
प्तिरतः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वोपादानम् । अथ केवला-
न्वयिसाध्यकस्थले लक्षणघटकानां वाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नघटा-
द्यभावानां सर्वेषामेव प्रतियोगितावच्छेदकाच्यत्वत्वावच्छिन्ना-
नधिकरणाप्रसिद्धिः न च यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकाव-
च्छिन्नानधिकरणवृत्तित्वमेव निवेशनीयं तथा च समनियताभावा-
नामैक्योपगमेन व्यतिरेकितावच्छेदकधर्मस्यापि उक्ताभावप्रतियो-
गितावच्छेदकतया तदवच्छिन्नानधिकरणत्वस्य प्रसिद्धा तेषां

लक्षणघटकतेति वाच्यं तथा सति संयोगाभावसाध्यकस्थले संयोगात्मकाभावस्य यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकसमवेतसामान्याभावत्वावच्छिन्नानधिकरणवृत्तित्वात् तद्व्यावर्तनासम्भवात् विशिष्टसाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकविशेषणे उक्तस्थले तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणाप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात् प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वनिवेशे च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभासस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यप्रसिद्ध्या तादृशप्रतियोगिवैयधिकरण्यं दुर्घटमिति । अत्र केचित् स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्वप्रतियोगिसमानाधिकरणा ये ये तदन्यत्वं व्यधिकरणान्तार्थः न तु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य विशिष्टप्रतियोग्यप्रसिद्ध्या ऽसंग्रहात् न चैवं धूमवान् बहुरित्यादौ साध्यतावच्छेदकीभूतसंयोगसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकधूमत्वावच्छिन्नसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां धूमाद्यभावानाम् उत्पत्तिकालावच्छेदेन धूमादिमति वृत्तेर्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणतयातिव्याप्तिरिति वाच्यं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकतामनिवेद्य येन सम्बन्धेन व्यापकता तत्सम्बन्धावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावं निवेद्य विषयतासम्बन्धेन साध्यव्यापकस्य ज्ञानस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादायोक्तदोषस्य वारणीयतया अयोगोलकभेदादेरभावमादायैवातिव्याप्तिवारणसम्भवात् यादृशप्रतियोगितावच्छेदको यो धर्मस्तादृशिष्टतादृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यं विवक्षणीयं तेन समनियताभावैक्यमते वाच्यत्वत्वादिना घटाद्यभावस्यापि घटत्वादिना वाच्यत्वाभावाभिन्नतया वाच्यत्वादिप्रतियोगिकत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशिष्टवाच्यत्वादिरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेऽपि न क्षतिः न चैवमपि वाच्यत्वादिसाध्यके सर्वेषामेवाभावानां पूर्वक्षणादिवृत्तित्वाविशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिना समानाधिकरणतया प्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावाप्रसिद्धिरिति वाच्यं स्वावच्छेदकविशिष्टस्वाश्रयाधिकरणवृत्त्यभावीयप्रतियोगिताभिन्नत्वे-

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रकरणम् । २६१

न व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता विशेषणीया इत्यत्रैव प्रतियोगितावच्छेदकेत्यादेस्तात्पर्यात् वाच्यत्वत्वावच्छिन्नघटादि-
निष्ठप्रतियोगितायाः स्वावच्छेदकविशिष्टस्वाश्रयाप्रसिद्धा नि-
रुक्तप्रतियोगिताभिन्नत्वेन तन्निरूपकाभावमादाय लक्षणसमन्व-
यसम्भवात् । न च तथापि एतदभावभिन्नं मेयत्वादित्यादौ सा-
ध्यव्यापकतावच्छेदकसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावस्यैतदभावमात्रवृत्तेरभावमात्राधिकरणतया ऽधिकरणस्वरूप-
त्वादेतदभावभेदादिरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणकतया निरुक्तप्र-
तियोगिताभिन्नव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावो
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव एवेत्यतिव्याप्तिरिति वाच्यं स्वाव-
च्छेदकविशिष्टस्वाश्रयाधिकरणे स्वनिरूपकाभावत्वेन वर्तते
योऽभावस्तदीयप्रतियोगिताभिन्नत्वेन व्यापकतावच्छेदकावच्छि-
न्नप्रतियोगिताया विशेषणीयतया एतदभावाधिकरणे एतदभा-
वभिन्ने एतदभावत्वेनैतदभावरूपैतदभावभेदाभावस्य वृत्तावपि तादृ-
शाधिकरणे एतदभावभेदो नास्तीत्यप्रतीत्या एतदभावभेदत्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेन तस्यावृत्तित्वादेतदभावभेदत्वावच्छि-
न्नप्रतियोगितायां निरुक्तप्रतियोगिताभेदस्याक्षतत्वादित्याहुः । त-
च्चिन्त्यं व्यापकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नाभावनिवेशे व्यापकता-
शरीरे प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्याभावाविशेषणत्वेऽपि संयोगा-
दिसाध्यकव्यभिचारिणि अयोगोलकान्यत्वाभावमादायातिव्याप्ति-
वारणसम्भवात् तत्र तन्निवेशे प्रयोजनाभावेनाव्याप्यवृत्तिसा-
ध्याभावमादायाव्याप्यनवकाशात् अभावे व्याप्यवृत्तित्वविशेष-
णव्यावृत्त्यसङ्गतेः अस्तु वा साध्यव्यापकतावच्छेदकस्यापि सा-
ध्यवन्निष्ठव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया त-
दभावव्यावर्तनाय व्यापकताशरीरे प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवे-
शस्तथाप्येतादृशप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यविवक्षणे तस्याव्या-
प्तिवारणप्रयोजनकत्वाभिधानासङ्गतिः अभावे तदनिवेशे व्याप्य-
वृत्तिसाध्यकेऽपि यावत्साध्यवद्विषयकजन्यज्ञानव्यक्तिविशेषस्य प्र-
तियोगिवैयधिकरण्यघटितसाध्यव्यापकताश्रयत्वात् कालविशे-
षावच्छेदेन हेतुमति तदभाववृत्तेरसम्भवस्यैव प्रसङ्गात् । अत्र
वदन्ति । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यनाधिकरणवृत्तित्व-

मेव तदर्थः न च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्यप्रसिद्धेः केवलान्वयिसाध्यके प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभावाप्रसिद्धेरव्याप्तिरिति वाच्यं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यनाधिकरणवृत्तित्वं हि स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्वप्रतियोगिवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदवद्वृत्तित्वं ज्ञेयत्वत्वादिना वाच्यत्वाद्यभावस्य तादृशभेदसमानाधिकरणतया प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यं सुघटमेव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नस्वप्रतियोगिवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकज्ञेयत्वत्वादिना वाच्यत्ववद्भेदस्यैव तथात्वात् कपिसंयोगाभाववान्मेयत्वादित्यादौ कपिसंयोगादिरूपसाध्याभावस्यापि ज्ञेयत्वत्वादिना कपिसंयोगाभावादिमद्भेदसमानाधिकरण्यसत्त्वात् । तस्य च स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यनिरूपकाधिकरणाप्रसिद्धिरतः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वं भेदप्रतियोगितावच्छेदकतायां विशेषणम् । तत्रैव कपिसंयोगात्मकाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसमवेतसामान्याभावत्वावच्छिन्नसमवेतसामान्याभाववद्भेदस्यापि निरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वात् तत्सामानाधिकरण्यमादाय कपिसंयोगाद्यात्मकाभावानां प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यवारणाय साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकं विशेषणीयं समवेतसामान्याभावत्वादेः कपिसंयोगाभावादिव्यापकतानवच्छेदकतया न दोषः न चात्र साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वेन प्रतियोगितावच्छेदके विशेषिते तत्तत्साध्यव्यक्त्यभावादीनामीदृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यं न घटते साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकीभूतस्वप्रतियोगितावच्छेदकाप्रसिद्धेः तथा च साध्याभावश्चेत्यादिना साध्याभावपदेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाविवक्षणासङ्गतिरिति वाच्यं साध्याभावश्चेत्यादिप्रन्थस्य व्याप्यवृत्तितानिवेशकल्पेऽभावे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नैत्यादिविशेषणपरत्वात् द्वितीयकल्पे च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नैत्यत्र प्रतियोगितावच्छेदकस्य

तादृशव्यापकतावच्छेदकत्वेन विशेषणात्तादृशरूपावच्छिन्न-
प्रतियोगिताक एवाभावो ऽत्र लक्षणघटक इत्यर्थकत्वात् ए-
तत्कल्पे चाभावांशे तादृशप्रतियोगिताकत्वविशेषणाविरहेऽपि क्ष-
तिविरहात् तत्रैव कपिसंयोगाभावत्वादिना घटादिमद्भेदसामा-
नाधिकरण्यमादाय तद्दोषवारणाय स्वप्रतियोगिवृत्तित्वं भेदप्रति-
योगितावच्छेदकतायां विशेषणं संयोगसामान्याभावादेरपि सं-
योगाद्यात्मकाभावप्रतियोगितया कपिसंयोगाद्यात्मकाभावस्य प्र-
तियोगितावच्छेदककपिसंयोगाभावत्वादिना संयोगसामान्याभाव-
वद्भेदसामानाधिकरण्यमादाय तद्दोषतादवस्थ्यवारणाय या-
दृशप्रतियोगितावच्छेदको यो धर्मस्तदवच्छिन्नतादृशप्रतियोगि-
ताश्रयवृत्तित्वमेव भेदप्रतियोगितावच्छेदकतायां निवेशनीयं
कपिसंयोगाभावत्वम् च कपिसंयोगाभावनिष्ठप्रतियोगितायामेवाव-
च्छेदकं संयोगसामान्याभावश्च न तादृशप्रतियोगिताश्रय इति
न तादृशभेदमादाय दोषः भेदप्रतियोगितावच्छेदकतायां स्वप्र-
तियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वमपि निवेशनीयं तेन कपि-
संयोगाद्यात्मकाभावस्य कपिसंयोगाभावत्वावच्छिन्नकपिसंयोगाभा-
वादिनिष्ठविषयितासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदसा-
मानाधिकरण्येऽपि न तद्दोषतादावस्थ्य एवं प्रतियोगितावच्छेद-
कावच्छिन्नप्रतियोगिवैयाधिकरण्यनिरूपकत्वे स्वनिष्ठं यत स्वप्रतियो-
गितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकभेद-
मानाधिकरण्यं तन्निरूपकत्वम् अतो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
भावस्य प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्यप्रसिद्धावपि न ता-
दृशाधिकरणाप्रसिद्धिः कपिसंयोगि एतत्त्वादित्यादौ हेत्वधिकर-
णेऽपि द्रव्यत्वादिना कपिसंयोगादिमतः कपिसंयोगत्वादिना च
द्रव्यत्वादिमतो भेदसत्त्वात् तस्यापि तादृशाधिकरणत्वाप-
त्तिरतो ऽवच्छिन्नान्तनिष्ठान्तयोरूपादानम् पूर्वक्षणादिवृत्तित्ववि-
शिष्टस्वाभावत्वादिरूपप्रतियोगितावच्छेदकरूपेण कपिसंयोगादि-
मद्भेदमादाय तद्दोषतादवस्थ्यमतः तत्प्रतियोगिताश्रयनिष्ठप्रतियो-
गितावच्छेदकतायां तदवच्छेदकावच्छिन्नत्वं विवक्षणीयम् एवं वि-
शिष्टसाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वनापि प्रतियोगितावच्छेदकं विशे-
षणीयं तेन संयोगो द्रव्यत्वादित्यादौ संयोगाभावस्य द्रव्यवृत्ति-

त्वास्तप्रतियोगितावच्छेदकद्रव्यवृत्तित्वविशिष्टत्वावच्छिन्नाभावत्वा-
 च्छिन्नद्रव्यवृत्तित्वविशिष्टत्वावच्छिन्नाभावनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदक-
 ताकभेदवत्त्वस्य द्रव्ये सत्त्वेऽपि तस्य न प्रति वैष्यधिकरण्यनि-
 रूपकत्वापत्तिः एवं सम्बन्धविशेषनिवेशनमपि पूर्ववद्बोध्यं तथा
 च स्वाश्रयनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसाध्यतावच्छेद-
 कावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाः यावत्यः प्रतियोगिताः
 तदवच्छेदकावच्छिन्नतदाश्रयनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदवद-
 धिकरणवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकतत्तत्प्रतियोगितानिरूपकाभा-
 वसजातीयाभाववत्त्वमिति निष्कर्ष इति संक्षेपः । अभावे यथा-
 श्रुतसाध्यप्रतियोगिकत्वं परित्यज्य स्वप्रतियोगितावच्छेदके सा-
 ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वविशेषणस्य व्याप्यवृ-
 त्तित्वादिविशेषणस्य च व्यावृत्तिमाह तेनेति । तत्तत्साध्यव्यक्तेरभा-
 ववति हेतोरवृत्तावपि नाव्याप्तिरित्योजना । एतद्रूपवानेतद्रसा-
 दित्यादौ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणसा-
 ध्याभाववन्निस्साध्यमेव तत्र हेतोरवृत्तेर्लक्षणगमनसम्भवान्नास-
 म्भवः अथ साध्यवति तत्र एतद्रूपतयांभद्रूयत्वावच्छिन्नाभावसत्त्वेन
 तत्रापि लक्षणगमनासम्भवादसम्भवः न च नासौ प्रतियोगिता-
 वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणः । प्रतियोगितावच्छेदकी-
 भूतोभयत्वेन रूपणोभयवद्भेदस्योभयवतोऽप्रसिद्धत्वेनाप्रसिद्धिरिति
 वाच्यमुभयत्वेनान्यतरवद्भेदस्य तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदका-
 वच्छिन्नतत्प्रतियोगिवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकताकस्योभयत्वेनान्यत-
 राभाववति सत्त्वात् तस्यापि तादृशभेदमादाय तत्त्वादिति चेन्न
 व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य स्वव्यापकसाध्यता-
 वच्छेदकप्रतियोगिताकस्य वा ऽभावस्य निवेशे तादृशोभयाभा-
 ववारणं सम्भवतीत्यभिप्रायेणाव्याप्तिरिति लिखनात् अव्याप्यवृत्तेर्वैते ।
 यद्यप्येतद्ब्रह्मस्य स्वयमुक्तस्याभावे व्याप्यवृत्तित्वादिनिवेशनस्य
 प्रयोजनप्रदर्शनपरत्वे साध्यपदं कपिसंयोगाभावादिपरमेव वाच्यं
 न तु कपिसंयोगादिपरं कपिसंयोगादिसाध्यकस्थले कपिसंयो-
 गाद्यभावस्य लक्षणघटकत्वेऽपि स्वाधिकरणपदस्य व्याप्यवृत्तित्वा-
 दिनिरूपकाधिकरणपरताया अभावे व्याप्यवृत्तित्वादिनिवेशनेऽप्या-
 वश्यकत्वात् तदीयत्वं व्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणे गुणादौ हेतो-

रवृत्तेरव्याप्यनवकाशात् कपिसंयोगाभावादेर्गुणादौ निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वादिरूपव्याप्यवृत्तित्वादिसस्त्वेन तादृशविशेषणेन व्याघर्तेनासम्भवाच्च तथा च कपिसंयोगाभावादिसाध्यकस्थले कपिसंयोगाद्यात्मकाभावस्य लक्षणघटकत्वेऽपि तदीयव्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणाप्रसिद्धिरेवाव्याप्तिप्रयोजिका न तु तादृशाभावीयाव्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणे हेतोर्वृत्तिरिति वृत्ताद्यपि हेतोरिति न सङ्गच्छते तथाप्यभावे व्याप्यवृत्तित्वादिविशेषणानुपादाने यावदन्तर्गतकपिसंयोगादीनां व्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणाप्रसिद्धिः स्यादिति तादृशाधिकरणपर्यन्तं न विवक्षणीयं तथा सति अव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले हेतोः साध्याभाववद्वृत्तित्वनिबन्धनाव्याप्तिः सा च व्याप्यवृत्तितानुपादानां सम्भवतीत्यभिप्रायः । अथवा कपिसंयोगादिसाध्यकस्थले हेतोः साध्याभावीयाव्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वं तत्स्थलीयाव्याप्तिवारकव्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वनिवेशौपयिकमतस्तदध्याना या कपिसंयोगाभावादिसाध्यकस्थले कपिसंयोगाद्यात्मकाभावीयतादृशाधिकरणाप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिस्तत्सम्पादकमपीति न तादृशग्रन्थासङ्कतिः । एतेन व्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणानिवेशे व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले क्षणविशेषवृत्तित्वाविशिष्टसाध्याभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरणघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याव्याप्यवृत्तेरधिकरणे हेतोर्वृत्त्या लक्षणगमनासम्भवादसम्भव एव सम्भवतीत्यव्याप्तिरिति लिखनं न युज्यत इत्यपि निरस्तम् ॥

तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य हेतुवृत्तितानवच्छेदकाविशेषधर्मव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावमादाय व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिस्तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावं निवेद्य चेद्वार्यते तदा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावसजातीयस्य तादृशस्य तद्वृत्तित्वत्वेन घटाद्यभावस्य प्रसिद्धिः गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वाङ्गीकार एव सम्भवति अन्यथा तादृशाभाववद्वृत्तित्वत्वस्य वृत्तित्वत्वरूपलघुधर्मसमनियततया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तद्वृत्तित्वत्वाभावाप्रसिद्धेः अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छिन्नत्वनिवेशे इदवृत्तित्वद्वान्यनिर्धूमवृत्तित्वोभयाभावादेर्निर्धूमवृत्तित्वत्वादिसम-

नियतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तद्वति धूमादिसाध्यकवद्वादि-
हेतावतिव्याप्तेस्तत्तत्साध्याभाषवद्बृत्तित्वव्यतिरेकविशिष्टव्यापकतावच्छेद-
करूपावच्छिन्नाभावादिनिवेशे च निर्धूमवृत्तित्वत्वादिना हव-
वृत्तित्वव्यतिरेकान्यतराभावमादाय तद्विषयादवस्थामित्यन्यादृशाभावं
तत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावपदेन विवक्षति तत्तदिति ।

(दी०) तत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावश्च तत्तत्साध्याभाव-
वद्बृत्तित्वाव्यापकव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकः
तत्तत्साध्याभाववद्बृत्तित्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मानव-
च्छिन्नप्रतियोगिताको वा बोध्यस्तेन साध्याभाववद्बृत्तिविशेष-
वृत्तित्वस्य पार्थिवत्वादिविशेषितस्य द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्य वा
साध्याभाववद्बृत्तित्वस्याभावमादाय नातिप्रसङ्गः ।

(गा०) व्यापकान्तमनवच्छिन्नान्तं च प्रतियोगिताविशेषणं प्रथम-
विशेषणप्रयोजनमाह तत्तत्साध्याभाषवद्बृत्तिविशेषेति । यद्यक्तौ हे-
तुरपि न वर्तते तादृशहृदादिरूपव्यक्तीत्यर्थः । व्यभिचारनि-
रूपकहेत्वधिकरणमात्रवृत्तिर्योऽयोगालकादिव्यक्तिविशेषावृत्तित्वा-
दिरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभा-
वस्तद्व्यक्तिविशेषवृत्तित्वाभावस्य हेतावसम्भवात् किञ्चिद्विशिष्टस्य
तादृशभाववद्बृत्तित्वस्याभावमादायातिप्रसङ्गं दर्शयति पार्थि-
वत्वादिविशेषितस्येति अग्रिमेण साध्याभाववद्बृत्तित्वस्येत्यने-
नान्वितम् । बह्व्यादौ पार्थिवत्वादिविशेषणाभावात्तद्विशिष्टनिर्धूमवृ-
त्तित्वाभावस्यापि तत्र सत्त्वात्तमादायेत्यर्थः । द्वितीयवि-
शेषणप्रयोजनं दर्शयति द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्येति । घटनिर्धूमवृत्ति-
त्वौभयत्वाद्यवच्छिन्नस्येत्यर्थः । नातिप्रसङ्ग इति । हृदादिवृत्ति-
त्वव्यापकतावच्छिन्नव्यापकतावच्छिन्नवृत्तित्वाद्यवच्छिन्नमात्रप्रतियोगि-
तायाः बह्व्यादिवृत्तिनिर्धूमवृत्तित्वाद्यवृत्तितया तत्तत्साध्याभाववद्-
बृत्तित्वव्यापकत्वात् द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितायाः द्वि-
त्वादिव्यापकतावच्छिन्नव्यापकतावच्छिन्नवृत्तित्वव्यापकत्वस्येऽपि व्यासज्य-
वृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वात्तादृशभावमात्रां लक्षणाग्रटकत्वादिति भावः ।

व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वनिष्ठभेदप्रतियोगि-
तानवच्छेदकत्वरूपव्यापकत्वविरहात् तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वव-
व्यापकधर्मावच्छिन्नाभावनिवेशे द्वित्वावच्छिन्नाभावमादायातिप्रस-
ङ्गस्य वारणसम्भवेऽपि प्रतियोगितायां व्यापकत्वविशेषणाप्रवेशे
निर्धूमवृत्तित्वत्वादेना हृदादिवृत्तिव्यघटान्यतराभावमादायातिप्र-
सङ्गो न शक्यते वारयितुमिति तत्र तद्विशेषणप्रवेशस्यावश्यक-
त्वे व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभाववारणाय तादृशधर्मानवाच्छि-
न्नत्वमेव तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वव्यापकधर्मावच्छिन्नत्वापेक्षया
लाघवाग्निवेशयितुमुचितमिति तदेव निवेशितं व्यासज्यवृत्तित्वं
च स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वम् ॥

(दी०) अत्र च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभावव-
द्वृत्तित्वं बोध्यं तेन बह्व्यभाववति स्वावयवे धूमस्य वृत्तावपि
न दोषः । इत्थं च साध्याभावोऽपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
कस्य चिदाधिकरणे वर्तमानो ग्राह्यः तेन जातिमान् सत्त्वादि-
त्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वस्याप्रसि-
द्धावपि न क्षतिरिति ।

(गा०) साध्याभाववद्वृत्तित्वमिति । साध्याभाववत्सम्बद्ध-
त्वमित्यर्थः । तेन तादात्म्यसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धावपि न तत्स-
म्बन्धावच्छिन्नहेतुकस्थलेऽव्याप्तिः सम्बन्धप्रतियोगित्वरूपसम्बद्ध-
त्वैकदेशे सम्बन्धे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनेति तृतीयार्थाभेदा-
न्वयः । वृत्तावपीति सम्बद्धत्वेऽपीत्यर्थः । न दोष इति । हेतुतावच्छे-
दकसम्बन्धानिवेशे बहिमान् धूमादित्यत्र बह्व्यभाववत्संयुक्तत्व-
त्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगिताया बह्व्यभाववत्समवेतत्वाद्यवृत्तितया
सामान्यतो बह्व्यभाववद्वृत्तित्वत्वं प्रत्यव्यापकत्वेन तादृशाभाव-
स्य लक्षणघटकत्वानुपपत्तेर्बह्व्यभाववद्वृत्तित्वव्यापकप्रतियोगि-
ताकस्य तद्वद्वृत्तित्वसामान्याभावस्य बह्व्यभाववत्समवेतत्ववति
धूमेऽसत्त्वादव्याप्तिः प्रसज्यते हेतुतावच्छेदकसम्बन्धानिवेशे च निर्व-
हिसंयुक्तत्वावच्छिन्नाभावस्यापि तादृशसम्बन्धावच्छिन्नसाध्या-
भाववद्वृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वेन लक्षणघटकतया त-

मादाय लक्षणसमन्वय इति भावः । इत्थं च हेतुतावच्छेदक-
सम्बन्धेन साध्याभाववद्बृत्तित्वविवक्षणे च सतीति शेषः । तद-
विवक्षणे च वक्ष्यमाणाप्रसिद्धिविरहादुपपद्यमानासङ्गतिः । हेतुतावच्छे-
दकसम्बन्धेन कस्यचिदधिकरणे वर्तमान इति । अनुयोगितासम्बन्धेन
हेतुतावच्छेदकसम्बन्धवद्बृत्तिरित्यर्थः । अथवा हेतुतावच्छेदक-
सम्बन्धेन धर्मवद्बृत्तिरित्यर्थः । विशिष्य हेतुतावच्छेदकपुरस्का-
रेण हेतुमत्त्वनिवेशनसम्भवेऽपि बहुपदार्थघटितहेतुतावच्छेदकस्थले
धर्मत्वेन निवेशापेक्षया तेन रूपेण निवेशे गौरवमिति सामान्यतो
निवेशलाभाय कस्यचिदित्याभिहितम् । अथ द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वं सति
सत्त्वादित्यादौ समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यापि
साध्याभावस्य सत्तादिरूपहेतुसामानाधिकरण्यसम्भवेऽपि हेतुताव-
च्छेदकविशिष्टहेतुसमानाधिकरणनिरुक्तसाध्याभावानां व्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनियमात्तादृशहेतुसमानाधिकरणत्वे-
नाभावविशेषणे केवलव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरू-
पेणैव साजात्यविवक्षणं सम्भवतीति तन्निवेशनमेवोचितामिति
श्रेष्ठा तथा सति तादृशयावत्साध्याभावसजातीयवत्त्वस्यैव लक्षणत्वं
सम्भवतीति व्यभिचारिणि समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यापि
विशिष्टहेतुसमानाधिकरणत्वेन लक्षणघटकतया तदघटकयावद-
भावसजातीयाप्रसिद्धिर्वातिव्याप्तिविरहात् सङ्गती तादृशयावद-
भावसजातीयव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकयात्किञ्चिदभाव-
मादायैव लक्षणसमन्वयसम्भवादिति साध्याभाववद्बृत्तित्वाभाव-
वत्त्वविशेषणवैयर्थ्यापत्तेः । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनेति समवाया-
दिसम्बन्धेनेत्यर्थः । साध्याभाववद्बृत्तित्वस्य स्वसमानाधिकरणध-
र्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्बृत्तित्वस्य । न क्षतिरिति । तादृशसाध्या-
भावस्य समवायसम्बन्धानुयोग्यवृत्तितया व्यधिकरणधर्मावच्छि-
न्नाभावस्यैव लक्षणघटकत्वात्तद्वति च तादृशसम्बन्धेनापि वृत्तेः
प्रसिद्धेरिति भावः । अत्र च द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादाव-
व्याप्तिविशेषणविशेष्यसम्बन्धस्य परम्परया हेतुत्वमभ्युपेत्य वारणी-
येत्यभिप्रेत्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन किञ्चिदधिकरणवृत्तित्वमभावे
विवक्षितं यदि च सत्तादेरेव विशिष्टसत्तात्वादिना व्याप्यत्वं
हेतुतावच्छेदकविशिष्टनिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधि-

करणतासामान्ये तत्तत्साध्याभावसजातीयतत्तदधिकरणानुयोगिक-
त्वाभावं तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तितासामान्ये तत्तत्साध्याभावस-
जातीयहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वाविशिष्टहेतुतावच्छेदकाव-
च्छेद्यत्वाभावं वा निवेश्य निवार्यते तदा जातिमान् सत्त्वादित्या-
दाबुपदर्शिताप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तेरुक्ताविषयामन्तरैष निवारणं
सम्भवतीत्यवधेयम् ।

मिथ्यास्तु साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावरूपव्याप्तेर्जातिमान् स-
त्त्वाद्वद्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिमालोच्य सकलसाध्या-
भाववन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वरूपां व्याप्तिं साजात्यादिघटनया परि-
ष्कृतवन्तस्तत्परिष्कृते च यथाश्रुते वक्ष्यमाणदोषमुद्धर्तुमभावप्र-
तियोगित्वस्थले स्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकतत्प्रतियोगिताव-
च्छेदककत्वरूपपारिभाषिकतत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभ्रयहेतुताव-
च्छेदकवत्त्वं निवेशयन् तादृशलक्षणमाह यद्वेति ।

(दी०) यद्वा यावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः प्रत्येकं
तेषां सजातीयस्य व्यापकीभूतस्य व्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रतियो-
गितावच्छेदकेन धर्मेण यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छि-
यते तद्रूपवत्त्वं तत्त्वम् ।

(गा०) तादृशा व्याप्यवृत्तयः साध्याभावाः साध्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाः प्र-
त्येकं तेषां सजातीयस्य व्यापकीभूतस्य व्याप्यवृत्तेरभावस्य
एकैकं तत्तदभावसजातीयस्य तत्तदभावव्यापकीभूतस्य व्याप्यवृत्ते-
रभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापक-
त्वमवच्छिद्यते तत्प्रतियोगितावच्छेदकं यद्वृत्ततावच्छेदकावच्छि-
न्ननिरूपितव्यापकतावच्छेदकं तद्रूपवत्त्वं तत्त्वं तेन रूपेण व्याप्य-
त्वं बह्विमान् धूमादित्यादौ बह्वित्वाद्यवच्छिन्नबहुव्यभावसजाती-
यस्तद्व्यापकीभूतो धूमत्वाद्यवच्छिन्नधूमाद्यभावः बह्वित्वावच्छिन्नघ-
टाभावसजातीयस्तद्व्यापकीभूतो धूमत्वाद्यवच्छिन्नघटाद्यभावस्त-
त्प्रतियोगितावच्छेदकं धूमत्वाद्यवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकमिति ल-
क्षणसमन्वयः । व्यभिचारिणि धूमत्वाद्यवच्छिन्नबहुव-

भावसंजातीयतत्तदभावव्यापकवह्निवावच्छिन्नघटाद्यभावतादृशव-
ह्निवावच्छिन्नवह्न्यभावसंजातीयतत्तदभावव्यापकवह्निवावच्छिन्नघटा-
द्यभाववह्निवावच्छिन्नवह्न्यभावप्रतियोगितावच्छेदकवह्निवादेः वह्नि-
त्वाद्यवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वेऽपि तादृश्यावत्साध्याभावान्तर्ग-
तधूमत्वावच्छिन्नधूमाभावसंजातीयतद्वापकाभावप्रतियोगितावच्छे-
दकस्य कस्यापि वह्नित्वाद्यवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वाभा-
वान्नातिव्याप्तिः । प्रथमाभावे व्याप्यवृत्तित्वविशेषणात्कपिसंयोगी
एतद्वृक्षत्वादित्यादौ कपिसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नकपिसंयोगाद्यभावस्य
केवलान्वयिनः संजातीयस्य व्यापकीभूतस्य व्याप्यवृत्त्यभावस्याप्र-
सिद्धावपि न क्षतिः व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टतदभावं प्रति एतद्वृक्ष-
त्वाद्यभावस्य व्यापकत्वात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन सा-
ध्यव्यापकताया विवक्षणीयतया संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तितामते
संयोगेन तत्साध्यके तादृशसम्बन्धेन व्यापकताप्रसिद्धयर्थं व्याप-
कताघटकाभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यावश्यं निर्वैशनीयतया
साध्यवच्छिन्नप्रतियोगिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्या-
पि कपिसंयोगत्वादेः साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वमक्षतमिति
ध्येयम् । नानाव्यक्तिसाध्यके तत्तत्साध्यव्यक्त्यभावस्य नानाधिकरण-
कैकव्यक्तिसाध्यके यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभा-
वस्य व्यापकीभूताभावो न हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकता-
वच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताक इति तादृशसाध्याभावव्या-
वर्तनाय साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशनं व्यापकता च साध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धघटिता ग्राह्या तेन समवायेन द्रव्यत्वादिसाध्यकगुणादिहेतौ
विषयतया साध्यव्यापकज्ञानादेः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धाव-
च्छिन्नाभावं प्रति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नहेत्वभावस्या-
व्यापकत्वेऽपि न क्षतिः साध्याभावश्च साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः तेन संयोगादिना वह्न्यादिसाध्य-
कधूमादिहेतौ समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभावं प्रति संयोगा-
दिना धूमादेरभावस्याव्यापकत्वेऽपि न क्षतिः । व्यभिचारिणि स-
मानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावव्यापकव्यधिकरणहेतुतावच्छेदका-
वच्छिन्नप्रतियोगितृकताभावाभावातिप्रसङ्गवारणाय संजातीययो-

पादानं व्यतिरेकिसाध्यकस्थले यावत्साध्याभावसजातीयप्रसिद्धा
एकैकतत्सजातीयत्वनिवेशनं साजात्यघटकसमानाधिकरणधर्माव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादिकमनुगतं निरुक्तभेदकूटरूपमेष ग्राह्यम् ।
अन्यथा यत्र भिन्नभिन्नसम्बन्धेन साध्यहेतुभावस्तत्र साध्यतावच्छे-
दकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य यादृशप्रतियोगि-
तानिरूपकत्वं तस्यैव तद्वत्तया सजातीयत्वेन तत्सजातीयाभाव-
निरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः स-
जातीयस्यापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य निवे-
शे हेतुव्यापकताया अपि तत्सम्बन्धघटिताया विवक्षणे उक्ता-
प्रसिद्धिनिबन्धनदोषासम्भवेऽपि व्यापकीभूतस्येत्यादेर्वैयर्थ्यस्य
दुर्वारत्वात् तत्परित्यागे च चरमलक्षण एव पर्यवसानात् । अथ
सजातीयाभावे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व-
स्यानिवेशेऽपि स्वमात्रनिष्ठयथाश्रुतसाजात्यनिवेशपक्षे नातिप्रस-
ङ्गः । आत्मत्वादिसाध्यके विषयतादिसम्बन्धेन हेतौ ज्ञानादौ
समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नज्ञानाद्यभावस्य साध्याभावव्यापकत्वे-
ऽपि यथाश्रुतसाजात्याभावेनातिव्याप्यप्रसक्तेः संयोगादिना बह्वयादौ
साध्ये समवायादिना हेतुं रूपविशेषं प्रति हेतुतावच्छेदकसमवायेन
बह्वयाद्यभावप्रतियोगिनोऽव्यापकत्वेऽपि च न दोषः । साध्यताव-
च्छेदकसम्बन्धेनैव हेतुव्यापकताया विवक्षणीयत्वादिति चेत्तर्हि
सजातीयाभावे साध्याभावव्यापकत्वविशेषणस्य वैयर्थ्यमापद्येत ।
स्वाव्यापकाभावस्य स्वसाजात्यविरहेणैव व्यावर्तनात् व्यभिचारिणि
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावसजातीयहेतुतावच्छेदकाव-
च्छिन्नहेत्वाद्यभावमादायातिप्रसङ्गवारणाय व्यापकीभूतस्येति। व्यभि-
चारिणोऽभावस्य व्यभिचारनिरूपकाधिकरणसाधारणसाध्याभावा-
व्यापकत्वान्न दोषः व्यापकत्वं च न तत्समानाधिकरणाभावाप्रति-
योगित्वं सर्वस्यैव द्विधावच्छिन्नाभावप्रतियोगितयाऽसंभवात् न च
तदधिकरणवृत्तित्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनावश्यं वाच्यं तथा च
बह्वयाद्यभाववति धूमाद्यभावस्य धूमाद्यनात्मकद्विधावच्छिन्ना-
भावस्य संयोगादिरूपहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनावृत्त्या न तमादाय
दोषावसर इति वाच्यम् एवमपि यत्र स्वरूपसम्बन्धेन हेतुता
तत्र तादृशाभावप्रतियोगितया हेत्वभावस्य व्यापकत्वानुपपत्तेर्दु-

र्वात्त्वात् नापि तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकरूपवत्त्वम् अभा-
 वत्वाद्यात्मकतादृशरूपमादायाभावमात्रस्यैव व्यापकतया व्यापक-
 त्वस्याव्यावर्तकतापत्तेः एवं बह्व्याद्यभाववति धूमावयवादौ स-
 मवायादिना वर्तमानं धूमादिरूपमभावमादाय तदभावव्यापकता-
 भङ्गमिथा हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन सामानाधिकरण्यस्य निवे-
 शनीयतया सत्तावान् जातेरित्यादौ सत्त्वाद्यभाववति सामान्या-
 दौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्ध्या ऽव्याप्तिश्चेति तद्व-
 क्षिष्टान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव साध्याभावव्या-
 पकत्वं निर्धूमो वह्निशून्यत्वादित्यादौ हेत्वभावस्य बह्व्यादेः प्र-
 त्येकं धूमादिमक्षिष्टमेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि अक्षण्डस्य नि-
 र्वह्नित्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाद्यभावस्य तादृशव्यापकतासम्भवात्
 तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य हेतुव्यापकतयैव लक्षणसम-
 न्वयः तद्वक्षिष्टत्वं दैशिकविशेषणतया ग्राह्यम् अतो बह्व्याद्यभाव-
 वति धूमाद्यभाववद्भेदस्य कालिकसम्बन्धेन वृत्तावपि न क्षतिः
 अभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वेऽप्यभाववद्भेदो ऽतिरिक्त एव अतो
 धूमाद्यभाववति अयोगोलकादौ दैशिकविशेषणतया बह्व्याद्यभा-
 ववद्भेदस्य वृत्तिरव्याहर्तवेति न बह्व्याद्यभावस्य धूमाद्यभावव्या-
 पकतापत्तिः । अथवा यदीयदैशिकविशेषणतासम्बन्धसामान्ये तत्त-
 त्साध्याभाववद्यत्किञ्चिद्यत्तानुयोगिकत्वाभावस्तदन्यत्वमेव तद-
 भावव्यापकत्वम् अभावस्येति भावभिन्नस्येत्यर्थकं तेन धूमवान् ज-
 लत्वाभावादित्यादौ जलत्वादिनिरूपितदैशिकविशेषणताया अप्र-
 सिद्ध्या तत्र निरुक्तभेदकूटात्मकव्यापकतासत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः
 अभावरूपसंज्ञेतौ हेतुमत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावप्रतियोगि-
 तावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतामादायैव लक्षणसमन्वयः धूमवान्
 वह्नेरित्यादावयोगोलकादावुत्पत्तिकालावच्छेदेन वर्तमानस्य बह्व्याद्य-
 भावस्य निरुक्तव्यापकतासत्त्वादतिव्याप्तिरतो व्याप्यवृत्तिरिति यद्यपि
 तादृशाभावा अपि हृदादौ व्याप्यवृत्तयस्तथापि व्याप्यवृत्तित्ववि-
 शिष्टस्य व्यापकत्वं विवक्षणीयम् अनवच्छिन्नाविशेषणतासम्बन्धेन
 व्यापकतानिवेशलामायैव वा तदुक्तम् अवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वरूप-
 व्याप्यवृत्तित्वं तु न शक्यते निवेशयितुं संयोगेन
 संज्ञेतौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वभावस्यातथात्वात् ।

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रकरणम् । २७३

प्रतिप्रोमितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या अन्यथा व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकहेत्वभावस्य साध्याभावव्यापकस्य समनियताभावैक्यमते व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावरूपतया समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावासजातीयत्वेन तमाद्यातिव्याप्तिविरहेऽपि आत्मत्वादिसाध्यके विषयतया हेतौ ज्ञानादौ साध्याभावव्यापकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नज्ञानाद्यभावमाद्यातिव्याप्तिः । अभावे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशेषणं प्रवेद्य च नातिप्रसङ्गवारणसम्भवः समनियताभावैक्यमते समवायसम्बन्धावच्छिन्नज्ञानाद्यभावस्यापि स्वसमवायिविषयकत्वसम्बन्धेन ज्ञानादिविशिष्टज्ञानादेर्विषयतासम्बन्धावच्छिन्नाभावसमनियतत्वेन तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् धूमाभावव्यापकमहानसीयवह्नयभावप्रतियोगिनो बह्नित्वादिना बह्नित्वाद्यवच्छिन्नव्यापकत्वादतिप्रसङ्ग इति प्रतियोगिनो व्यापकतामुपेक्ष्य प्रतियोगितावच्छेदकस्य तदवच्छेदकत्वपूर्व्यन्तानुधावनं द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसत्त्वादेर्हेतुतावच्छेदकोपलक्षितहेतुव्यापकत्वासम्भवाद्यं प्रतीत्यनुक्त्वा यद्रूपावच्छिन्नं प्रतीत्युक्तं व्यापकता च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या अतो महाकालमिन्नं कालत्वादित्यादौ साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य साध्यतावच्छेदकादेः कालिकादिसम्बन्धेन हेतुव्यापकतायामवच्छेदकत्वेऽपि नातिप्रसङ्गः व्यापकतावच्छेदकताघटकसम्बन्धभेदनिवेशनादिकं स्वयमूहं न च धूमवान् बह्निमत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादित्यादावतिव्याप्तिः धूमाद्यभावव्यापकस्य धूमाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकजलादिवृत्तिविविशिष्टधूमाभावाभावत्वादेर्हेतुतावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धघटितहेतुव्यापकतायामवच्छेदकत्वादिति वाच्यं भाववृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकस्य व्यापकतावच्छेदकताया विवक्षणीयत्वात् ।

यथाश्रुतमिश्रलक्षणं दूषयति साधनस्येति ।

(दी०) साधनस्य तादृशाभावप्रतियोगित्वं तदवच्छेदकत्वं वा साधनतावच्छेदकस्येति तु न वाच्यम् । द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ

सत्त्वादेस्तादृशाभावव्यापकगुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्त्वात्वाद्यवच्छि-
न्नप्रतियोगिताकतादृशाभावप्रतियोगित्वादतिव्याप्तेः । ज्ञेयं प्रमे-
यादित्यादौ प्रमेयत्वादेस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादव्या-
प्तेश्च प्रमेयत्वव्याधिकरणप्रतियोगित्वस्याप्रसिद्धेः ।

(गा०) तादृशेति ये ये साध्याभावाः प्रसिद्धाः तत्तत्सजातीय-
तत्तद्व्यापकेत्यर्थः । तदवच्छेदकत्वं तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वम् ।
आद्ये द्रव्यं सत्त्वादित्यादाविति द्वितीये ज्ञेयं प्रमेयादित्यादाविति ।
ननु प्रमेयत्वादेः केवलान्वयितावच्छेदकत्वेऽपि वाच्यत्वत्वादेरिव
साध्याभावव्यापकव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वमक्षतमेवेत्याशङ्कां निरस्यति प्रमेयत्वव्यधिकरणेति । प्रमेय-
त्वस्य केवलान्वयित्वादिति भावः । धूमाद्यभावं प्रति विषयितास-
म्बन्धेन धर्तृत्वाद्यवच्छिन्नस्य योऽभावस्तस्य व्यापकत्वात्तमादाय
समवायेनात्मत्वे साध्ये समवायेन द्रव्यत्वे हेतौ आत्मत्वाभावं
प्रति विषयितासम्बन्धेन द्रव्यत्ववज्ज्ञानस्य यः समवायसम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्तस्य व्यापकत्वात्तमादायातिप्रसङ्गवार-
णाय प्रतियोगितावच्छेदकतायां हेतुतावच्छेदकताघटकसम्ब-
न्धावाच्छिन्नत्वस्यावश्यं निवेशनीयतया व्यधिकरणसमवायादि-
सम्बन्धेन प्रमेयत्वस्याभावप्रतियोगितायामसमानाधिकरणतया
ऽवच्छेदकत्वसम्भवेऽपि न निस्तार इत्यवधेयम् । अन्योन्या-
भाव एव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नावच्छेदकताको न त्वत्यन्ता-
भाव इत्याशयेनेदम् अन्यथा घटत्वावच्छिन्नप्रमेयत्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकात्यन्ताभावमादाय लक्षणगमनसम्भवात् । एतदुपलक्षणं
गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे कम्बुप्रीवादिमत्त्वाद्यवच्छि-
न्नहेतुकाव्याप्तिरपि द्रष्टव्या । एतेन व्यापकीभूताभावप्रतियोगितायां
हेतुतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वव्यधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वोभयाभाववि-
वक्षणे प्रमेयहेतुकस्थले वाच्यत्वत्वादिना घटाद्यभावप्रतियोगितायां
तादृशोभयाभावसत्त्वेन लक्षणसमन्वयेऽपि न निस्तारः उक्तस्थले
हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाप्रसिद्ध्याऽप्रतीकारात् ।

इतलक्षणे सजातीयादिपरित्यागेन लघुलक्षणमाह यद्वेति

(दी०) यद्वा यावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्प्र-
तियोगितावच्छेदकेन धर्मेण यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमव-
च्छिद्यते तद्रूपवत्त्वं वा तत्त्वमित्याहुः ।

(गा०) व्यभिचारिणि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावादिकमादायाति-
व्याप्तेर्वारिणाय यावन्त इति । वह्निमान् धूमादित्यादौ महानसीयवह्नित्वा-
वच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य धूमत्वावच्छिन्नव्यापकतानव-
च्छेदकतयाऽव्याप्तिरिति तादृशा इति । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताका इत्यर्थः । अत्र व्याप्य-
वृत्तित्वविशेषणं प्रयोजनाभावादनुपादेयं साध्याभावसजातीयत्वादि-
विशेषणावच्छिन्नस्याभावान्तरस्य प्रक्रान्तत्वात्तादृशपदे तत्परत्वस्य-
मस्य झटिति निरासायाभावा इत्येतन्मात्रमनभिधाय साध्याभावा
इत्युक्तं यावत्साध्याभावानिरूपिता न काचिदपि प्रतियोगितेति प्रत्ये-
कपदम् । अत्र च व्यभिचारिणं प्रत्यपि कचित्किञ्चित्सम्बन्धेन साध्य-
तावच्छेदकावच्छिन्नस्य व्यापकतया ऽतिप्रसङ्गस्य वारणाय प्रति-
योगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव व्यापकता निवेशनीया इत्थं च
समवायसम्बन्धावच्छिन्नवह्नयभावप्रतियोगितावच्छेदकसमवायादि-
सम्बन्धेन वह्नित्वाद्यवच्छिन्नस्य धूमाद्यव्यापकत्वादसम्भव इति
प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव साध्यव्यापकता विवक्षणीया तथा
च केवलान्वयिसाध्यकस्थले व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नसाध्या-
भावमादाय निर्वाहो न भवतीति व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभाव-
स्योपयोगिता बोध्या । धूमवान् वह्नोरित्यादौ धूमाद्यभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकजलादिवृत्तित्वविशिष्टधूमाभावाभावत्वेन वह्न्यादिव्यापक-
त्वेऽपि नातिव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितस्वावच्छेद-
कसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्ना यावत्प्रत्येकं प्रतियोगिताः
प्रत्येकं तदवच्छेदकरूपेण तदवच्छेदकसम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्नं प्रति
व्यापकत्वमित्येतादृशार्थस्यैव विवक्षणीयत्वात् साध्यव्यापकता-
वच्छेदकं यद्यद्रूपं तेन व्यापकत्वविवक्षणे व्यधिकरणधर्माव-
च्छिन्नाभावोपयोगिता न घटते इति साध्यव्यापकतावच्छेद-
कावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन व्यापकतावच्छेदकनिवेशः

यथासन्निवेशे न वैयर्थ्यं प्रतियोगितायाः स्वरूपसम्बन्धरूपत्वे वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः यावत्साध्यव्यक्तिभेदेन भिन्नायाः धूमत्वाद्यवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वं न सम्भवतीति व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितायां व्यापकतावच्छेदकत्वं न निवेशितम् ।

कूटघटितलक्षणे व्यभिचारिणि साध्याभाववद्वृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताको न निर्धूमवृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावः अपि तु जगद्वृत्तित्वसामान्याभाव एव स च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक एव वृत्तिमद्वृत्तिरित्यतिव्याप्तिवारणाय कूटपदमुपात्तं तादृशातिव्याप्तिः समानाधिकरणव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसाधारणरूपेण साध्याभावस्य व्याप्यतावच्छेदककोटौ प्रवेशन एव प्रसज्यते न तु विशिष्टसाध्याभावनिवेशे तथा सति निर्धूमवृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यापि लक्षणघटकता निर्वाहादिति कूटपदमनुपादाय विशिष्य साध्याभावं निवेदयैव लक्षणमुचितं तदुपादाने बहूनां दोषाणां वक्ष्यमाणत्वादिति कूटघटितलक्षणवादिनमाक्षेप्तुं कूटाघटितं तल्लक्षणं दर्शयति परे त्वित्यादिना ।

(दी०) परे तु वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तः साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वं व्याप्तिः येन सम्बन्धेन हेतुता तेनैव वृत्तिमस्वमपि बोध्यं तेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवद्वृत्त्यभाववति संयोगेन या वृत्तिस्तदभावस्य जात्यादौ वर्तमानस्य धूमादावसत्त्वेऽपि न क्षतिः । साध्याभावश्च पूर्वब्रह्मोध्यः, तद्वृत्तित्वाभावोऽपि स्वव्यापकतत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकः तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तेन समानाधिकरणेन साध्याभाववद्वृत्तिवृत्तिना वा धर्मेणानवच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः तेनालोकाद्यवृत्तित्वेन रूपेण यो वह्निसामान्याभाववद्वृत्तित्वस्य यश्चेन्धनत्वाद्यवच्छिन्नवद्वृत्त्यभावाधिकरणीभूतमहानः सवृत्तित्वादेरभावस्तस्य धूमादौ स्वनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्व-

विरहस्य च हेत्वन्तरवृत्तेः स्वस्मिन्नसत्त्वेऽपि न क्षतिरित्याहुः ॥

(गा०) साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव-
मादाय व्यभिचारिमात्रे ऽतिव्याप्तिरतो यावन्त इति । तथा च समा-
नाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य समानाधिकरण-
धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य यावत्तादृशाभावान्तर्गतस्य
व्यभिचारिण्यसत्त्वान्नातिव्याप्तिः । वृत्तिमद्वृत्तित्वानुपादाने समा-
नाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न-
साध्याभाववत्संयुक्तत्वाद्यभावस्यासंयुक्तादौ प्रसिद्धस्य हेतावस-
त्वात् संयोगादिसम्बन्धेन हेतावव्याप्तिः न त्वसम्भवः यादृशसम्ब-
न्धप्रतियोगित्वं वस्तुमात्र एव तादात्म्यविषयतादिरूपतादृशस-
म्बन्धेन हेतावेव परं लक्षणसमन्वयो भवति तादृशसम्बन्धेन
जगत्सम्बद्धत्वस्य समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेरिति
तदुपादानम् । ननु वृत्तिमद्वृत्तित्वोपादानेऽपि जगत्संयुक्तत्वत्वाव-
च्छिन्नाभावस्य जात्यादिरूपवृत्तिमति वर्तमानस्य वारणासम्भ-
वात् बह्विमान् धूमादित्यादावव्याप्तिर्दुर्वारैव निर्धूमसंयुक्तत्वाद्यभा-
वस्य निर्धूमवृत्तित्वत्वाद्यापकप्रतियोगिताकतया वृत्तिमन्मात्रस्यैव
कालादिनिर्धूमवृत्तित्वेन च निर्धूमवृत्तित्वसामान्याभावस्य व्य-
धिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वेन धू-
मवान् बह्वेतित्यादावतिव्याप्तेर्वारणाय हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य निवेशनीयतया यत्र संयोगादिना हेतुत्वं
तत्र जगत्संयुक्तत्वत्वावच्छिन्नाभावस्यापि हेतुतावच्छेदकसम्ब-
न्धावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वेन ल-
क्षणघटकत्वात् वृत्तिमत्पदस्य यथाश्रुतार्थकत्वे कालिकसम्ब-
न्धेन गगनादेरवृत्तित्वमते तेन सम्बन्धेन यत्र हेतुता तत्रैव
परमव्याप्तिवारकता तेन सम्बन्धेन जगद्वृत्तित्वाभावस्यावृत्ति-
मात्रे प्रसिद्धत्वादित्यत आह येन सम्बन्धेनेति । न क्षतिरिति
नाव्याप्तिरित्यर्थः । न तु नासम्भवः तादात्म्यकालिकादिसम्बन्धेन
हेतौ लक्षणसमन्वयसम्भवादिति । ननु मानाव्यक्तिसाध्यके तत्त-
त्साध्यव्यक्त्यभाववद्वृत्तित्वाभावस्य हेतावसत्त्वादव्याप्तिः कूटश्च-
दितलक्षण इव साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकाभाववि-

मंशे तार्णतार्णदहनोभयत्वावच्छिन्नाभावमादाय वहुशविसाध्यके
गुणाद्वृत्तित्वविशिष्टसत्ताद्यभाववद्वृत्तित्वाभावमादाय च स-
त्तादिसाध्यके ऽव्याप्तिर्दुर्वारैव एवमव्याप्यवृत्तिकपिसंयोगादिसा-
ध्यके हेत्वधिकरणस्येव जगत एव कपिसंयोगत्वाद्यवच्छिन्ना-
भाववत्तया तद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तिव्येनाव्याप्तिविरहेऽपि तादृश-
कपिसंयोगाभावादिसाध्यकद्रव्यत्वादिहेतौ कपिसंयोगादिरूपसा-
ध्याभाववद्वृत्तित्वाभावास्त्वादव्याप्तिरित्यत आह साध्याभाव-
श्चेति । पूर्ववदिति । मिश्रलक्षणे यथा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताको व्याप्यवृत्तिरभावो
निवेद्यते तथा ऽत्रापि निवेशनीय इत्यर्थः । तत्तद्वह्निवकथितो-
भयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानां प्रथमविशेषणेन कपिसंयो-
गादिरूपाणां च द्वितीयविशेषणेन व्यावृत्तिः । ननु साध्याभाव-
वद्वृत्तित्वप्रतियोगिकाभावमात्रनिवेशे प्रकृतहेतुसाधारणस्य
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वविशेषस्य समानाधि-
करणधर्मावच्छिन्नाभावोऽपि वृत्तिमद्वृत्तिः सम्भवतीति यावत्तादृ-
शाभावान्तर्गततद्वत्त्वस्य हेतावभावादसम्भवः एवं समानाधिकरण-
धर्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वस्य प्रकृतहेतुवृत्तितावच्छेदकीभूतकि-
ञ्चिद्धर्मावच्छिन्नस्याभावोऽपि यावत्तादृशाभावान्तर्गत इति तद्वत्त्व-
विरहादपि व्यतिरेकिसाध्यकहेतूनामव्याभिचारित्वानुपपत्तिः तत्त-
त्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावश्च विवाक्षि-
तुमशक्यः केवलान्वयिनि साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वेन घटाद्य-
भावस्य तादृशगुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमते प्रसिद्धावपि
तस्यातथात्वमते व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्व-
त्वस्य स्वघटककेवलवृत्तित्वत्वसमनियततया प्रतियोगितानवच्छे-
दकत्वेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात् तत्तदभाववद्वृत्ति-
त्वत्वघटकधर्मावच्छिन्नाभावनिवेशे च बाह्यत्वावच्छिन्नवहुभा-
वव्यकेस्तदभावत्वावाच्छिन्नाभावस्यापि तादृशतया तस्य च धू-
मादावस्त्वादव्याप्तिः साध्याभाववद्वृत्तित्ववृत्तितादृशधर्माव-
च्छिन्नाभावनिवेशेनेऽपि घटवृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यके ता-
दात्म्येन घटत्वव्यापकादिहेतौ तादृशसाध्याभाववान् यो घ-

दृष्ट्वाभावादिस्तद्वृत्तित्वनिष्ठतादृशसाध्याभाववत्स्वरूपतथाविधध-
र्मावच्छिन्नाभावस्य घटादिमात्रवृत्तेर्हेतावत्सत्त्वादव्याप्तिर्दुर्वारैव सा-
ध्याभावादिव्यावृत्तघटकतानिवेशे च प्रयासगौरवमिति त-
त्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकाभावं विवक्ष-
ति तद्वदिति । एवं प्रतियोगिता । अत्र साध्याभावस्य साध्या-
भावत्वेन सामान्यतो निवेशे व्यभिचारिणि निर्धूमवृत्तित्वत्वा-
द्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगिताया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभा-
ववत्साध्याधिकरणवृत्तित्वसाधारणसाध्याभाववद्वृत्तित्वव्याप-
कत्वेन तादृशाभावस्य लक्षणाघटकतया वृत्तित्वसामान्याभावस्य
तथाविधप्रतियोगिताकस्य च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकस्यैव वृत्तिमद्वृत्तितया ऽतिव्याप्तिरिति तत्तद्व्यक्तित्वेनाभावस्य
व्याप्यतावच्छेदककोटिनिवेशलाभाय तत्तदिति । यद्यपि यत्कि-
ञ्चित्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकवृत्तिमद्वृत्तिया-
वदभाववत्त्वं व्यभिचारिसाधारणं यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं
तत्तदधिकरणवृत्तित्वत्वसमनियतैकप्रतियोगितायाः नानाविपक्ष-
साधके ऽप्रसिद्धेः तत्तद्विपक्षवृत्तित्वावच्छिन्नाभाववत्तत्त-
द्विपक्षवृत्तित्वव्याप्यप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः तथापि यावता-
मभावानां प्रत्येकाधिकरणवृत्तित्वत्वसामनैयत्यस्य प्रत्येकप्र-
तियोगितान्वयेन एतदभाववद्वृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगि-
ताको यो यो ऽभावस्तदभाववद्वृत्तित्वत्वसमनियत-
प्रतियोगिताकश्च यो योऽभावस्तद्वत्त्वमित्येवं रीत्या निवेशा-
न्नानुपपत्तिः एतल्लक्षणे साध्याभावसमुदायो न समुदाय-
त्वेन प्रविष्टः अपि तु प्रातिस्विकरूपेणेति कूटघटिताद्विशेषः ।
अथात्र स्वपदं न तत्तदभावीयप्रतियोगितात्वरूपेण प्रतियोगि-
तापरं साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तेऽपि तदभावीयप्रतियोगि-
तान्तरसत्त्वादिति तत्तत्प्रतियोगिताव्यक्तिपरं तद्व्याच्यं तथा च य-
त्किञ्चित्प्रतियोगितानिरूपकाशेषाभावस्यातिव्यापकतया यावन्त्य-
स्तादृशप्रतियोगिताः प्रत्येकं तन्निरूपकाभाववत्त्वं निवेशनीयं
तथा च समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नजगद्वृत्तित्वसामान्याभावप्र-
तियोगितानिरूपकवृत्तिमद्वृत्त्यभावाप्रसिद्ध्या ऽव्याप्तिरिति वृत्तिम-
द्वृत्त्यभावीयत्वेन यावत्प्रतियोगिता निवेशनीया तथा च तन्नि-

रूपकाभावे वृत्तिमद्वृत्तित्वविशेषणं व्यर्थं यावत्स्ववि-
 शेषणमपि तथेति चेत् नोपादीयत एव तत्र तद्विशेषणं
 वृत्तिमद्वृत्तस्य भाषीयथावत्प्रतियोगिताविशेष्यीभूताभावे वृत्तिम-
 द्वृत्तित्वयावत्स्वाभिधानात् । अत्र च गुरुधर्मस्याभावप्र-
 तियोगितानवच्छेदकत्वे स्वव्यापकतदभाववद्वृत्तित्ववन्नित्यभेद-
 प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याव्यावर्तकव्यापकतान्ताविशेषणघटितत्वे-
 नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नान्योन्याभावरू-
 पव्यापकत्वपुरस्कारेण न प्रतियोगितानिवेशः सम्भवतीति
 तादृशावच्छेदकभेदकूटात्मकव्यापकत्वपुरस्कारेणैव तन्निवेशः न च
 स्वव्यापकतत्तदभाववद्वृत्तित्वत्वकत्वतत्तदभाववद्वृत्तित्वनिष्ठान्यो-
 न्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नैकभेदोभयरूपेण प्रतियो-
 गितानिवेशसम्भवादवच्छेदकभेदकूटनिवेशनमफलमिति वाच्यं
 घटभेदादिसाध्यकस्थले तदभावव्यक्तित्वेन घटत्वविधटितस्य
 तदभाववद्वृत्तित्वनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य स्व-
 रूपतो घटत्वादिघटितघटवृत्तित्वनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छे-
 दकत्वमपेक्ष्य गुरुशरीरतया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तदवच्छि-
 न्नैकभेदनिवेशासम्भवात् । अत्र कल्पे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न-
 साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकस्य पर्वतवृत्तित्वप-
 र्वतान्यवृत्तित्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य पर्वतावृत्तिवृत्तिमद्वृत्तित्वेधूमा-
 दावभावात् एकमात्रवृत्तिहेतावपि तादृशप्रतियोगिताकस्य एतत्-
 क्षणावच्छिन्नवृत्तित्वैतदन्यक्षणावच्छिन्नवृत्तित्वोभयत्वावच्छिन्नाभा-
 वस्यैतत्क्षणावच्छिन्नावृत्तौ वृत्तिमति वर्तमानस्याभावादसम्भ-
 वः । तादृशाभावव्यावर्तनाय व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रति-
 योगिताकत्वनिवेशे गौरवं पर्वतवृत्तित्वसामान्याभावस्य व्यावृ-
 त्त्यसम्भवश्चेत्यतः कल्पान्तरमनुसरति तत्तत्साध्याभावेति ।
 अतिरिक्तान्तानिवेशे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमात्रस्य संप्र-
 हाद्यभिचारिमात्रे ऽतिव्याप्तिरिति तन्निवेशनं यद्यपि यथाशु-
 तेनानेन महानसप्तित्वत्वादिना व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव-
 वद्वृत्तित्वाभावधारणं न सम्भवति महानसादिनिरूपितत्वविशिष्ट-
 वृत्तित्वत्वस्य साध्याभाववन्निरूपितत्वविशिष्टवृत्तित्वत्वरूपसा-
 ध्याभाववद्वृत्तित्वत्वान्यत्वविरहात् तथापि साध्याभाववद्वृत्ति-

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रकरणम् । २८१

त्तित्वत्वानिरूपितसमानाधिकरणधर्मनिरूपितावच्छेद्यत्वशून्यत्वस्या-
नवच्छिन्नान्तेन विवक्षणान्न दोषः महानसवृत्तित्वत्वादिनिरूपि-
तावच्छेद्यत्वस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वरूपविशिष्टपदार्थानिरूपि-
तत्वात् न चैवमपि साध्याभाववन्महानसवृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्ना-
भाववारणमशक्यं तादृशधर्मनिरूपितावच्छेद्यतायां तदघटक-
साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वानिरूपितत्वस्याधिकं त्वित्यादिन्यायेनाव्या-
हतत्वादिति वाच्यं गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया
महानसादिवृत्तित्वत्वसमनियतोपदर्शितगुरुधर्मस्याभावप्रतियोगि-
तानवच्छेदकत्वात् । अथ गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे
साध्याभावपदस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदक-
रूपावच्छिन्नाभावपरतया धूमवान् बहोरेत्यादावतिव्याप्तिः धूमत्वा-
वच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वत्वस्य स्वसम-
नियतधूमत्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वत्वापेक्षया गुरुत्वेनाभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वविरहेण तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः धूमत्वाद्य-
वच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाश्च धूमत्वावच्छि-
न्नव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वत्वरूपविशिष्टपदार्थान-
वच्छिन्नतया तन्निरूपकाभावस्य निरुक्ताभावविशेषणानाक्रान्त-
त्वेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववद्वृत्तित्वा-
भावस्यैव लक्षणघटकत्वात् । यदि च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य तेन रूपेण
न निवेशः अपि तु तदभावत्वेनैव एतदेव सूचयितुं तत्तत्पदमुपात्तम्
एवं च तत्तद्व्यक्तित्वेन धूमाभावघटिततदभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छि-
न्नाभावस्य लक्षणघटकतया न धूमादिसाध्यकेऽतिव्याप्तिरित्युच्यते
तथापि एतद्व्यक्तिभिन्नं घटभिन्नं वा मेयत्वादित्यादावतिव्याप्तिः तत्र
तद्व्यक्तित्वेन रूपेण घटभेदाभावघटिततद्व्यक्तिमद्वृत्तित्वत्वापेक्षया ल-
घोस्तत्समनियतस्य किञ्चिद्विशेषणानवच्छिन्नघटत्वघटितस्य घ-
टवृत्तित्वत्वस्यैवाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तद्व्यक्तिमद्वृत्तित्व-
त्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः घटवृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाश्च
साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वरूपविशिष्टपदार्थानवच्छिन्नतया तन्निरूपका-
भावस्य लक्षणघटकत्वासम्भवात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्या-
भाववद्वृत्तित्वाभावस्यैव तथात्वात् यदि चाभावधर्मी विशेषणविश्र-

या न निवेश्यते अपि तु अभावप्रभृतिरेव अभावे तु साध्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमुपलक्ष-
णतया निवेश्यते एतल्लाभायैव तत्तत्पदोपादानमपि न तु तत्तद्यक्ति-
त्वेनाभावनिवेशलाभार्थम् उपलक्षणीभूतप्रतियोगिताविशेषेणैवाभा-
धान्तरव्यावृत्तिसम्भवे तत्तद्यक्तित्वस्योपलक्षणतया निवेशे प्रयोजन-
विरहात् एवं च घटवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावोपि उक्तस्थले लक्षणघ-
टकः घटभेदाभावस्य घटत्वस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकघटकत्वात्
प्रतियोगिताविशेषोपलक्षिताभाववद्वास्तित्वपर्याप्तनिरूपकताकान्यत्व-
पर्यन्तानिवेशात् धूमादिसाध्यकस्थले निर्धूमवृत्तित्वत्वावच्छिन्ना-
भावस्य प्रतियोगितावच्छेदकशरीरे ऽभावविशेषणस्याधिकस्य
निवेशेऽपि न क्षतिः न चाभावप्रतियोगिकोटौ उपलक्षणतया
भानस्यानुभवविरुद्धत्वात् विशिष्टनिरूपितत्वाभावस्य निरूपि-
तत्वसम्बन्धावच्छिन्नाविशिष्टाभावरूपस्य वा विशिष्टानिरूपितत्वस्य
प्रतियोगिकोटौ प्रतियोगिताविशेषस्य कथमुपलक्षणविधया नि-
वेश इति वाच्यम् अभावप्रतियोगिप्रकारशरीरे प्रतियोगितावच्छे-
दककोट्यप्रविष्टस्य न भानमित्यस्यार्थः । प्रकृते निरुक्तप्रतियो-
गिताकत्वस्य निरूप्यत्वप्रतियोगिविशिष्टाघटकत्वादेव निरूप्य-
त्वप्रतियोगिगुण्युपलक्षणत्वं न तु निरूप्यत्वाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकघटकतया अप्रवेशात् । तदभावप्रतियोगितावच्छेदकप्रवि-
ष्टाभावस्याभावान्तरव्यावृत्तये तादृशप्रतियोगिताकत्वस्य प्रति-
योगितावच्छेदकघटकतयैव निवेशात् यथा द्रव्यत्वस्य द्रव्य-
त्वोपलक्षितनिरूपितविषयित्वाभावप्रतियोगिनि नोपलक्षणत्वं किन्तु
विषयितानिरूपकांश एवेति । निर्धूमवृत्तित्वत्वस्य धूमव्यापक-
तावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभाववद्वास्तित्वसमनियतत्वे ऽपि व्या-
पकतावच्छेदकधर्मान्तरावच्छिन्नाभावघटितविशिष्टनिरूप्यत्वे धू-
मत्वावच्छिन्नधूमाभावघटितविशिष्टनिरूपितत्वरूपताविरहात् तत्त-
द्विशिष्टनिरूपितत्वयोर्न समनैयत्यम् इति न व्यापकतावच्छेदकरू-
पावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वघटितधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकनिरूप्य-
त्वाभावाप्रसिद्धिः । प्रतियोगितासंसर्गकज्ञान एव तादृशभान-
स्य तथात्वात् जात्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभाव इत्याकारक-
स्य स्वरूपतो घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावभानस्य सर्वस-

म्मतत्वात् प्रकृते च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदक-
रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताको योऽभावस्तद्वृत्तित्वत्वनिरूपितत्वप्रति-
योगिकाभाववतः समानाधिकरणधर्मावच्छेद्यत्वस्य योऽभावस्तद्वृ-
त्तप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावास्तद्वान् हेतुरित्याकारकव्या-
प्तिग्रहे प्रतियोगिताया विशेषणत्वेनानुपपत्त्यभावात् अत एव व्या-
पकतावच्छेदकत्वादेः उपलक्षणविधया भानोपपत्तिः न च तादृश-
निरूपितत्वप्रतियोगिकस्य तत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य वाऽभाव-
स्य निवेशे निर्धूमवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानिष्ठावच्छे-
द्यतायामपि किञ्चिद्विशिष्टतादृशनिरूपितत्वत्वावच्छिन्नाभावसत्त्वात्
तादृशाभावासंग्रह इति वाच्यं तत्तदभाववृत्तित्वत्वनिरूपितत्व-
पर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावस्यैव निवेशनीयत्वात् इत्युच्यते
तदापि घटत्वभेदादिसाध्यके व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणमशक्यं
निर्विशेषणकघटत्वादिवृत्तित्वत्वस्यैव तत्र घटत्वादिवृत्तित्वाभावप्र-
तियोगितावच्छेदकतया घटत्वत्वादिरूपसाध्याभावस्य प्रतियोगि-
तावच्छेदकशरीरे ऽनिवेशेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव
लक्षणघटकत्वात् न च जातेः समवायेनैव स्वरूपतोऽवच्छेदक-
त्वं न तु सम्बन्धान्तरेण अत एव गोत्वादिजातिनिष्ठव्याप्तौ पदविशे-
षप्रवृत्तिनिमित्तत्वगवेतरासमवेतत्वादेरवच्छेदकत्वं स्वीकुर्वन्ति न
तु तादात्म्यसम्बन्धेन लघोरपि गोत्वादिजातेरिति निर्विशेषणकघट-
त्वादिघटिततद्वृत्तित्वत्वस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं न सम्भ-
वतीति वाच्यं तादृशनियमे मानाभावात् यदि चाभावांशस्योप-
लक्षणत्वं स्वीक्रियते तदा महानसवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभाववारणम-
शक्यमेव यदि च साध्याभावातिरिक्तविशेषणाविशेषिताधिकरणवृ-
त्तित्वत्वावच्छेद्यताभिन्नसमानाधिकरणधर्मावच्छेद्यत्वाभावं निवे-
श्याविशेषितघटत्वादिवृत्तित्वाभावः संगृह्यते तदा तादृशाभावमा-
दाय जातिसाधारणसद्धेतावव्याप्तिर्वज्रलेपायते । एवं साध्याभावव-
ृत्तित्वत्वशरीरेऽभावादेर्विशेषणतया प्रवेशे वृत्तिमहात्तिपदमनर्थक-
मापद्येत व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववृत्तित्वत्वस्य यः समाना-
धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावः तत्प्रतियोगिताया लाघवेन वृत्तित्वत्वे-
नावच्छिन्नतया तदवच्छेद्यताया अभावाघटितविशिष्टपदार्थानिरूपि-
तत्वात् । अत्र वदन्ति । गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रतेवे-

दमभिहितं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववन्महानसंवृत्तित्वत्वा-
वच्छिन्नाभाववारणाय साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वर्यासावच्छेदकता-
भिन्नसमानाधिकरणधर्मानिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपकत्वमेव प्रतियोगि-
तायां विशेषणं देयं न चैवं घटत्वादिना साध्याभाववद्वृत्तित्वाभाव-
सङ्ग्रहफलकं समानाधिकरणपदोपादानं निषेधरूपनिवृत्तये च वि-
फले तादृशाभावस्यासङ्ग्रहं केवलान्वयिसाध्यके साध्याभावव-
द्वृत्तित्वत्वेन घटाभावमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवादिति वाच्यं
विषयितादिसम्बन्धेन यत्र हेतुता तत्र हेतुतावच्छेदकस-
म्बन्धेन साध्याभाववति वृत्तेः साध्याभाववद्विषयतारूपाया
विषयादिरूपत्वेन साध्याभाववद्विषयतात्वादिरूपसाध्याभाववद्वृत्ति-
त्वत्वस्य केवलान्वयितया तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः तादृशाभाव-
घटितलक्षणानुपपत्तेः न च साध्याभाववद्विषयतात्वादिकं येन
सम्बन्धेनावृत्तिर्येन सम्बन्धेन तदवच्छिन्नाभावमादाय लक्षणस-
मन्वयः सम्भवतीति वाच्यं कालिकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृ-
त्तित्वत्वावच्छिन्नस्य योऽभावस्तस्य ध्वंसाद्यधिकरण-
हेत्वव्यापकतया स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकता-
काभावस्यावश्यं निवेशनीयतया व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगितावच्छेदकताकाभावस्य लक्षणघटकत्वासम्भवात् वि-
षयताया जात्यादिरूपत्वेऽपि विषयतात्वविशिष्टस्य न समवा-
यादिना वृत्तिः तादृशस्य स्वस्मिन्नेव वृत्तेः जात्यादौ च सम-
वायाभावात् किं तु स्वरूपसम्बन्धेनैव एवं च समवायादिस-
म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक एव विषयतात्वाद्यवच्छिन्नाभावो
लक्षणघटको भविष्यतीत्यपि न कालज्ञानादिरूपहेतौ कालिकवि-
षयतादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाव-
च्छिन्नाभावस्यासत्त्वेन स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा-
वस्यैव विवक्षणीयत्वात् । न चैवं साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरि-
क्तसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नाभावस्यापि तत्राप्रसिद्धेः घट-
त्वादेः साध्याभाववद्विषयतानिष्ठप्रतियोगितावैयधिकरण्यासम्भ-
वादिति वाच्यं घटत्वादिना पटाद्यभावस्यैव तथात्वात् । अ-
थैवमपि सामानाधिकरण्यमुपेक्ष्य साध्याभाववद्वृत्तित्वनिष्ठत्वेन
धर्मविशेषणताकल्पे घटत्वादेः घटादिस्वरूपसाध्याभाववद्विष-

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रकरणम् । २८५

यतानिष्टत्वेन गगनादेरपि स्वनिष्ठविषयतात्मकत्वेन साध्या-
भाववद्विषयतानिष्ठतया साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तवृत्तित्व-
वृत्तिधर्मानवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धा उक्तस्थले ऽव्याप्तिदुर्वारैव येन
रूपेण यत्साध्याभाववद्वृत्तित्ववृत्ति तद्रूपविशिष्टतदनवच्छिन्नप्र-
तियोगिताकाभावविवक्षणेन गगनाद्यवच्छिन्नाभावस्य लक्षणघटकता-
निर्वाहेऽपि हेतुनिष्ठव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्व-
व्यक्तेः किञ्चिदविशेषिततत्तद्व्याक्तिवावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य
तथाविधस्य हेतावसत्त्वादसम्भव इति चेन्न । येन सम्बन्धेन
यद्वर्तते तेन सम्बन्धेन तन्निष्ठावच्छेदकताकान्यत्वस्य विव-
क्षणीयतया सयोगादिसम्बन्धेन घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावमादायैवोक्तस्थले लक्षणसमन्वयसम्भवात् उक्तार्थलाभायैव
च साध्याभाववद्वृत्तित्ववृत्तित्वोपादानं न तु तदपि लक्षण-
घटकं प्रयोजनाभावात् सर्वत्र दर्शिताभावमादाय लक्षणसमन्व-
यसम्भवेन समवायादिसम्बन्धेन घटत्वावच्छिन्नसाध्याभाववत्सं-
युक्तत्वाद्यभावस्य लक्षणाघटकत्वेऽपि क्षतिविरहात् एतेन धूम-
त्वत्वाद्यवच्छिन्नधूमत्वाद्यभावस्य धूमत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाद्य-
भावस्य च साध्याभाववद्वृत्तित्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियो-
गिताकस्य वारणाय साध्याभाववद्वृत्तित्वप्रतियोगिकत्वविशे-
षणमप्यनादेयम् अत एव स्वसमानाधिकरणत्वस्य स्वप्रतियोगिता-
वच्छेदकविशेषणत्वकल्पापेक्षया लाघवमेव एतत्कल्पानुसरणबीज-
भूतं निष्प्रत्यूहमिति । यदि च गुरुधर्मो नाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
स्तदा महानसवृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्नाभाववारणाय साध्याभाववद्वृ-
त्तित्वत्वातिरिक्त्यनेन साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाघटकत्वमेव विव-
क्षणीयं तदर्थश्च स्वाविषयकप्रतीतिवृत्तिसाध्याभाववद्वृत्तितात्व-
रूपविशिष्टनिरूपितविषयिताकत्वम् एवं च शुद्धवृत्तित्वत्वावच्छि-
न्नवृत्तेरभावोपि लक्षणघटक इति वृत्तिमद्वृत्तिपदसार्थक्यम् ।
स्वाविषयकत्वं च इतरविशेषणतानापन्नस्वविषयिताशन्यत्वमतो
विशेषणाविधया साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वघटकसाध्याभावत्वादेस्त-
दघटकत्वनिर्वाह इति पूर्वोक्तदोषानवकाशः । चरमापि विषयिता
इतरविशेषणतानापन्ननिरूपितैव ग्राह्या तेन वृत्तित्वत्वादिविशे-
षणकक्षाने साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वादेर्विशेषणतया विषयत्वे

ऽपि वृत्तित्वत्वादेर्न साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाघटकत्वं न च साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वघटकधर्मपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताको-
 ऽभावो निवेद्यतां घटकान्तार्थश्च स्वाविषयकप्रतीत्यवृत्तिसा-
 ध्याभाववद्वृत्तित्वत्वरूपविशिष्टनिरूपितविषयिताकत्वं तेन सा-
 ध्याभाववद्वृत्तित्वत्वादेस्तद्वृत्तित्वत्वायोरेव घटकतानिर्वाहः न तु
 स्वाविषयकप्रतीत्यविषयतादृशविशिष्टकत्वं तत्तदभाववद्वृत्तित्व-
 त्वाघटकप्रतीतौ केवलाधेयतात्वस्य विषयतया तदभाववन्निरू-
 पितत्वविशिष्टाधेयतात्वे तदविषयकप्रतीत्यविषयत्वस्य दुर्घटत-
 या तदभाववद्वृत्तित्वत्वादेस्तद्वृत्तित्वत्वानिर्वाहात् केवलाधेय-
 तात्वस्यैव तद्वृत्तित्वत्वात् वृत्तिमद्वृत्तिं तेन रूपेण घटा-
 दभावमादायातिव्याप्त्यापत्तेरिति वाच्यं तथा सति उक्त-
 रीत्या विषयितासम्बन्धेन यत्र हेतुता तत्र तादृशाभावाप्र-
 सिद्धेः घटत्वभिन्नं मेयत्वादित्यादौ निर्विशेषणकघटत्वादिवृत्ति-
 तात्वस्य यथा समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वत्वघट-
 कत्वं तथा वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावपि तादृशस्य स्वा-
 विषयकप्रतीत्यविषयव्याधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावविशेषितघ-
 टत्वादिघटिततदभाववद्वृत्तित्वत्वरूपविशिष्टनिरूपितविषयिताकत-
 या तदभाववद्वृत्तित्वत्वघटकतया वृत्तिमद्वृत्तितदवच्छि-
 न्नाभावस्य हेतावसत्त्वेनाव्याप्तेः तदभाववद्वृत्तित्वत्वाघट-
 कधर्मावच्छिन्नाभावनिवेशेनैव वारणसम्भवाच्च । तादृशधर्म-
 निरुक्तसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वघटकत्वसत्त्वेऽपि स्वाविषयकप्रती-
 तिवृत्तिसाध्याभाववद्धर्मन्तरवृत्तित्वविषयिताकत्वेन साध्याभा-
 ववद्वृत्तित्वत्वाघटकत्वस्यापि सत्त्वेन तदवच्छिन्नाभावस्यापि
 यथानिरुक्ताभावानात्मकत्वात् न च स्वाविषयकप्रतीत्यवृ-
 त्तितदभाववद्वृत्तित्वत्वनिरूपितविषयितासामान्यकत्वरूपतत्तदभा-
 ववद्वृत्तित्वत्वघटकतानिवेशे निर्विशेषणकघटत्वादिवृत्तित्वत्व-
 स्य साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वघटकत्वाप्रसक्त्या तद्वृत्तित्वत्वघटकधर्माव-
 च्छिन्नाभावनिवेशोऽपि सम्भवतीति वाच्यं तथा सति व्या-
 पकताघटितसामान्यपदार्थनिवेशने तद्वृत्तित्वत्वघटकधर्मानवच्छिन्नाभाव-
 निवेशापेक्षयाऽतिगौरवात् समानाधिकरणपदसार्थक्यं तु उक्तरी-
 त्येवेति ध्येयम् । केचित्तु व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावव-

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रकरणम् । २८७

द्ववृत्तित्वत्वेन पर्वतवृत्तिव्यघटान्यतराभाववारणाय एतन्मतेऽपि
 स्वव्यापकतत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वकत्वं प्रतियोगिताविशेष-
 णमावश्यकं तथा च साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वेन घटाभावस्य
 लक्षणघटकता न सम्भवतीति निषेधद्वयनिवेशनसामानाधिक-
 रण्यपदोपादानयोः सार्थकतेत्याहुः । प्रतियोगितायां साध्याभाव-
 वद्वृत्तित्वत्वव्याप्यत्वनिवेशनप्रयोजनमाह आलोकाद्यवृत्तित्वेनेति ।
 वह्निसामान्याभाववद्वृत्तित्वस्य योऽभावस्तस्य धूमादावसत्त्वे-
 पीत्यन्वयः वह्निसामान्याभावः वह्नित्वावच्छिन्नवह्नयभावः ।
 साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकतानिवेशनप्रयोजनमाह यश्चेति ।
 ह्यन्धनत्वाद्यवच्छिन्नेति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेद-
 करूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव लक्षणघटकतया घटाभा-
 वोपेक्षणं महानसवृत्तित्वादेरभाव इत्यत्र महानसवृत्तित्वत्वा-
 दिनैवेति बोध्यं तादृशाभावाधिकरणमहानसवृत्तित्वत्वाद्यवच्छि-
 न्नातादृशवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगिताकत्वं पश्यन्तार्थ इति तु न सत्
 गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि तादृशाभावाविशेषितम-
 हानसवृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावपर्यन्तानुसरणे सन्दर्भविरोधात्
 अधिकरणत्वान्तस्योपलक्षणतया शेषांशस्य विशेषणतया भान-
 स्य व्युत्पत्तिविरुद्धतया तथाविवक्षितुमशक्यत्वात् । अधिकरण-
 विशेषानुपरक्तवृत्तेरभावमादायापि दोषं दर्शयति स्वनिष्ठेति ।
 धूमादिनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वव्यक्तेस्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावस्ये-
 त्यर्थः । हेत्वन्तरवृत्तेः आलोकादिवृत्तेः । एतेन वृत्तिमद्वृत्तित्वम-
 स्तीति सूचितम् । स्वस्मिन् धूमादौ । अत्र च लक्षणे सत्ताभाववान्
 द्रव्यत्वादित्यादौ सत्तावत्समवेतत्वाभावस्य व्यधिकरणधर्माव-
 च्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव समवेतवृत्तित्वेऽपि द्रव्यावृत्तित्वावच्छि-
 न्नाभावस्यापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरू-
 पावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया सामानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रति-
 योगिताकस्यापि तद्वत्समवेतत्वाभावस्य समवेतगुणत्वादिवृत्ति-
 तया द्रव्यत्वादेस्तद्वत्ताभावाच्चातिव्याप्तिः । एवमवृत्तिसाध्यकस्थ-
 लेऽपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकत्वाप्रसिद्धा नातिव्याप्तिः
 कूटघटितलक्षणे च तत्र तत्रातिव्याप्तिवारणाय साध्यसामाना-
 धिकरणत्वे सतीति विशेषणं देयम् । एतल्लक्षणे चावृत्तिहेतुके-

ऽतिव्याप्तिवारणाय वृत्तिमत्त्वमात्रमुपादेयं कूटप्रटितलक्षणवद्-
त्रापि महाकालान्यो घटादित्यादावतिव्याप्तिर्द्रष्टव्या किं तु त-
दन्यदोपाणामेवात्रानवकाश इत्यवधेयम् ॥

(दी०) अन्ये तु वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तः साध्याभा-
वसमुदायाधिकरणवृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वं तादृशवृत्तित्वाभावश्च
स्वव्यापकतादृशवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताको बोध्यः प्रयो-
जनं चोक्तप्रायम् । साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वव्यापकप्रति-
योगिताकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नस्यैवाभावस्य वृत्तिमद्वृ-
त्तित्वाद्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतः समुदायेति । साध्याभाव-
श्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यः तेन समवायेन बहोः
साध्यत्वे धूमे संयोगेन च तथात्वे बह्वयवयवत्वे पर्वतव-
ह्वयवयवसंयोगे च पर्वतस्य बह्वयवयवस्य च सम्बन्धद्वयाव-
च्छिन्नबह्वयभावद्वयानाधिकरणत्वेऽपि नातिव्याप्तिः ।

(गा०) अन्ये त्विति । घटत्वादिनाः निर्धूमवृत्तित्वाद्यभावमादाय
व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणाय यावत्स्वोपादानम् एवं च केवला-
न्वायिनः साध्यस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैवाभा-
वस्य प्रसिद्धा तत्समुदायाधिकरणजगद्वृत्तित्वस्यावृत्तौ प्रसिद्धः
समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावोऽपि यावदन्तर्गत इति तद्व-
त्त्वविरहात्तादृशसाध्यके विषयिताद्यतिरिक्तसम्बन्धेन हेतावव्या-
प्तिः साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावविशेषणपक्षे च
व्यतिरेकिसाध्यस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैवा-
भावस्य सद्धेतौ लक्षणघटकतया जगत एव तत्कूटाधिकरण-
तया व्यतिरेकिसाध्यकेऽपि विषयितातिरिक्तसम्बन्धेन हेतावव्या-
प्तिरिति वृत्तिमद्वृत्तित्वमभावविशेषणं तादृशवृत्तित्वेति सा-
ध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वेत्यर्थः । प्रयोजनं चेति पूर्वद-
लप्रयोजनम् आलोकाद्यवृत्तित्वेन रूपेण निर्वहिवृत्तित्वाभावमादाय
बहिमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिवारणरूपं पूर्वलक्षणोक्तमेव चरमस्य
प्रयोजनं तु साधनसमानाधिकरणत्वस्य साध्याभावविशेष-

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रकरणम् । २८९

णत्वे केवलान्वयिसाध्यके ज्ञेयत्वादिहेतौ घटादिवृत्तित्वाभाव-
मादायाव्याप्तिवारणमेव न तु वह्निमान् धूमादित्यादौ महान-
सत्त्वृत्तित्वाभावव्यावर्तनं तत्र महानसादेवह्नित्वावच्छिन्नवह्न्य-
भावानधिकरणत्वेन साध्याभावकूटानधिकरणत्वात् एतस्य च
प्रागनुक्तत्वादुक्तप्रायमिति । समुदायपदप्रयोजनमाह साध्या-
भावाधिकरणेति । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैवेति । नि-
र्धूमवृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्ननिर्धूमवृत्तित्वाद्यभावस्य प्रतियोगिता-
या व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणमहानसादिवृ-
त्तित्वावृत्तितया साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वत्वाव्यापकत-
या जगद्वृत्तित्वसामान्याभावस्यैव तद्व्यापकप्रतियोगिताक-
तया तस्य च समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
स्यावृत्तावेव प्रसिद्धत्वादिति भावः । व्यभिचारिण्य-
तिव्याप्तिरिति । तादृशस्य जगद्वृत्तित्वाभावस्य सर्वत्रैव सत्त्वा-
दिति भावः । अत्र च स्वव्यापकसाध्याभावसमुदायाधिकरणवृ-
त्तित्वत्वकत्वे सति साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वत्वव्या-
पकत्वं प्रतियोगिताविशेषणं तत्र च शेषदले समुदायानिवेशे-
पि निर्धूमवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्य लक्षणाघटकत्वेऽपि नाति-
व्याप्तिः सम्भवति व्यतिरेकिसाध्यके तादृशप्रतियोगिताया
अप्रसिद्धेः जगद्वृत्तित्वसामान्याभावीयप्रतियोगितायाः साध्याभा-
वाधिकरणवृत्तित्वत्वव्यापकत्वेऽपि स्वव्यापकसाध्याभावसमुदाया
धिकरणवृत्तित्वत्वकत्वरूपपूर्वदलविरहात् धूमाद्यभावसमुदाया-
धिकरणवृत्तित्वत्वशून्ये महानसादिवृत्तित्वे तादृशप्रतियोगितास-
त्त्वादिति पूर्वपक्षयित्वा शेषदले समुदायपदाप्रवेशे पूर्वदलमेव
नोपादेयं तदनुपादानेऽपि वह्निमान् धूमादित्यादौ आलोकाद्यवृत्ति-
त्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वस्य आलोकादिनिष्ठपर्वतादिवृत्ति-
त्वसाधारणसाध्याभावाधिकरणवृत्तित्वत्वाव्यापकतया तादृशा-
भावमादाय दोषाप्रसक्तेः तदुपादाने व्यतिरेकिसाध्यकमात्र
एवोक्तरीत्या तादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या ऽव्याप्तिप्रसङ्गाच्च तथा
च धूमवान् वह्नेरित्यादौ घटत्वेन जगद्वृत्तित्वाभावमादायाति-
व्याप्तिरित्याशयेन दीधितिकृतेदमभिहितम् । अतिव्याप्तिवारणाय
शेषदले समुदायप्रवेशे च निर्वह्निवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताक-

स्यालोकावृत्तिवावच्छिन्नाभावस्य वह्निमान् धूमादित्यत्र शेषद-
 लाकान्ततया पूर्वदलोपादानमावश्यकं तत्र समुदायाप्रवेशे व्य-
 धिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणवृत्तित्वव्याप्यप्रतियोगि-
 ताकस्यालोकावृत्तिवृत्त्यभावस्य धूमे ऽसत्त्वादव्याप्तिरिति तत्रापि
 तत्प्रवेशनमिति केचित्समादधति । परे तु प्रतियोगित्वव्यापकता-
 विशेष्यतापन्नमेव साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वत्वं व्याप-
 कत्वविशेषणविधया निवेश्यते न तु तद्वलस्योक्तरीत्या द्विधा
 निवेशः एवं च पूर्वपक्ष एवायं नावतरति न च गुरुधर्मस्या-
 भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमते प्रतियोगित्वव्यापकत्वविशेषि-
 तसाध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वत्वाधिकरणनिष्ठान्योन्याभाव-
 प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वं नाभावप्रतियोगितावच्छेदकमिति
 प्रतियोगित्वे तादृशावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नाभावरूपव्यापकता-
 निवेशासम्भवात्तद्वलस्य द्विधाविनिवेशनमावश्यकमिति वाच्यं
 व्यापकत्वांशस्योपलक्षणतया साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्ति-
 त्वत्वरूपव्याप्यांशे निवेशसम्भवात् व्यापकतावच्छेदकाव-
 च्छिन्नाभाववानित्यादिज्ञाने व्यापकतावच्छेदकत्वान्तस्यैवोक्ता-
 वच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबुद्धौ व्यापकताया उ-
 पलक्षणतया भाने ऽविरोधात् । वस्तुतस्तु गुरुधर्मस्याभावप्रति-
 योगितानवच्छेदकत्वे साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वत्वाधि-
 करणनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वमपि नाभावप्रति-
 योगितावच्छेदकं वह्नित्वावच्छिन्नवह्न्यभाववद्वृत्तित्वत्वाधि-
 करणनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वादिरूपसमनियतधर्मा-
 पेक्षया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावेनाधिकेन घटितस्य
 गुरुत्वादिति तादृशधर्मावच्छिन्नाभावो निवेशयितुमशक्यः किं
 तु तादृशान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्तत्तद्देककूटव-
 स्त्वमेव निवेशनीयम् एवं च प्रतियोगिताव्यापकत्वघटितोक्तधर्म-
 स्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमप्यकिञ्चित्करमेवेत्याहुः । तेनेति
 समवायेन वह्नेः साध्यत्वे पर्वतस्य सम्बन्धद्वयावच्छिन्नवह्न्यभा-
 वद्वयानधिकरणत्वेऽपि धूमे नातिव्याप्तिः संयोगेन वह्नेस्तथा-
 त्वे वह्न्यवयवस्य तादृशाभावद्वयानधिकरणत्वेऽपि वह्न्यवयव-
 त्वे नातिव्याप्तिः समवायेन वह्नेः साध्यत्वे संयोगेन तस्य त-

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रकरणम् । २९१

धात्वे च पर्वतस्य वह्नयवयवस्य च तादृशाभावद्वयानधिकरण-
 त्वेऽपि पर्वतवह्नयवयवसंयोगे नातिव्याप्तिरिति योजना सम्बन्ध-
 द्वयावच्छिन्नवह्नयभावद्वयं संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्नयभावसम-
 वायसम्बन्धावच्छिन्नवह्नयभावद्वयं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धाव-
 च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानिवेशने तादृशाभावद्वयानधिकरणस्य पर्व-
 तादेः साध्याभावकूटानधिकरणतया तत्कूटाधिकरणवृत्तित्वाभावा-
 यावन्तस्तद्वत् धूमादावव्याहतमेवेत्यतिव्याप्तिः स्यादेवेति भावः । न
 च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावनिवेशेऽपि समवायेन वह्नौ
 साध्ये संयोगेन हेतौ धूमे नातिव्याप्तिर्वारयितुं शक्यते समवायस-
 म्बन्धावच्छिन्नवह्नयभावकूटाधिकरणसंयुक्तत्वस्य व्यधिकरणधर्मा-
 वच्छिन्नाभावस्यैव संयुक्तवृत्तित्वात् वह्नयवयवमात्रसंयुक्ताप्रसि-
 द्धेः संयुक्तमात्रस्यैव तादृशाभावकूटाधिकरणगगनसंयुक्तत्वादि-
 ति कथमत्र व्यावृत्तिप्रदर्शनं समवायेन धूमहेतुकस्थलपरता तु
 न युज्यते समवायेन धूमवतः साध्याभावकूटवत्त्वानिराकरणा-
 दिति वाच्यं संयुक्तमात्रस्यैव गगनादिसंयुक्तत्वेऽपि तादृश-
 संयोगस्य वृत्त्यनियामकतया तथा यस्य द्रव्यस्य वह्नय-
 वयव एवाधिकरणत्वप्रत्ययः प्रामाणिकः न त्वन्यत्र तत्र संयो-
 गेन गगनादिवृत्तित्वाप्रसिद्ध्या संयोगेन वह्नयवयवान्ववृत्तित्वा-
 भावस्यैव संयोगेन वृत्तिमद्वत्तेः सुलभतया वृत्तिपदस्य यथा-
 श्रुतपरतामते तादृशव्यावृत्तिदानसङ्गतेः वृत्त्यनियामकतादात्म्य-
 सम्बन्धेन व्याप्तिस्वीकारे वृत्तिपदस्य सम्बन्ध्यर्थकत्वमावश्यक-
 मित्यभिप्रायेण एतदुपेक्ष्य द्वितीयस्थलानुसरणं साधनसमानाधि-
 करणत्वस्य साध्याभावविशेषणत्वपक्षे समवायादिसम्बन्धावच्छि-
 न्नवह्नयभावस्य वह्नयवयवत्वरूपसाधनसामानाधिकरण्याभावेन न त-
 त्नातिव्याप्तिसंभवः एवं सत्ताभाववान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्या-
 प्तिवारणाय साध्यसामानाधिकरण्ये सतीति विशेषणप्रवेशस्याव-
 श्यकतया संयोगादिना बाह्यमित्यवर्तमानवह्नयवयवत्वादौ तेना-
 प्यतिव्याप्तिर्वारयितुं शक्यत इत्यतः पर्वतवह्नयवयवसंयोगहेतुका-
 नुसरणं संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तितामते पर्वतस्य सम्बन्ध-
 द्वयावच्छिन्नवह्नयभावद्वयाधिकरणत्वेऽपि न तस्य व्याप्यवृत्तित्ववि-
 श्लेषसाध्याभावकूटवत्त्वम् अन्यथा अव्याप्यवृत्तिसंयोगादिसाध्यके

व्यभिचारिणि जगत एव साध्याभावकूटाधिकरणत्वेनातिव्याप्तिरिति दर्शितहेतोः पर्वतवृत्तित्वेऽपि तादृशाभावकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावो ऽक्षत एवेत्यतिव्याप्तिप्रसङ्गः ।

पूर्ववदत्र साध्याभावपदेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावविवक्षणे नानाविपक्षके तथाविधतत्तद्विपक्षावृत्तित्वावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणाप्रसिद्धा ऽव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकविशिष्टसमव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिवेशने च गौरवमिति साध्यतावच्छेदकसमव्याप्तप्रतियोगिताकाभाव एव विवक्षितमुचितः तार्णातार्णदहनवृत्तिद्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां तथाविधसाध्याभावानामधिकरणे धूमादेर्वृत्तावपि वह्नित्वाद्यवच्छिन्नबहुवभावघटिततादृशाभावकूटवत्यवृत्तेरव्याप्त्यनवकाशादित्याशयेन तथाविधमेवाभावं निवेशयति तथेति ।

(दी०) तथा स्वव्यापकीभूतसाध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकोऽपि बोध्यस्तेन यत्र पृथिवीत्वाभावादौ साध्ये तत्तद्विपक्षावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावकूटाधिकरणमप्रसिद्धं तत्र सद्देतौ पृथिवीत्वादौ साध्ये जातित्वाद्यवच्छिन्नाभाववति सामान्यादाववर्तमाने द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादौ च नाव्याप्तिरतिव्याप्तिर्वा नाप्यभावत्वादिना अभावादौ साध्ये तत्तत्साध्याभावकूटाधिकरणप्रसिद्धा अव्याप्तिरित्याहुः ॥

(गा०) स्वं प्रतियोगिता समनियताभावैक्यमते साध्याभावप्रतियोगितायाः साध्याभावसमनियताभावप्रतियोगिपदार्थान्तरवृत्तित्वेऽपि साध्यतावच्छेदकेन व्यधिकरणेन वा धर्मेणावच्छिन्नायाः साध्यमात्रवृत्तिप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकसमनैयत्यमश्वतमेव । अथ घटत्वावच्छिन्नवाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगिता घटत्वावच्छिन्नबहुधादिवृत्तिप्रतियोगित्वाच्च भिद्यते किं तु घटादिभिन्नयावद्वस्तुवृत्तिरेकं च स्वीक्रियते न तु वाच्यत्वादिमात्रवृत्तिस्तथा सति घटत्वेन प्रमेयत्वं नास्तीति प्रतीतिविषयप्रतियोगितान्तरकल्पने गौरवादिति तादृशप्रतियोगिताया न वाच्यत्वत्वादिरूप

साध्यतावच्छेदकसमनैयत्यमिति चेत् का क्षतिः वाच्यत्वाभिन्न-
त्वेन वाच्यत्वं नास्तीत्यादिप्रतीतिविषयमभावमादायैव तत्र ल-
क्षणसमन्वयसम्भवात् स्वव्यधिकरणवाच्यत्वभिन्नत्वावच्छिन्नायाः
प्रतियोगितायाः वाच्यत्वभिन्नवृत्तित्वस्यासम्भावितत्वात् । वस्तुतस्तु
घटत्वावच्छिन्नवाच्यत्वाभावप्रतियोगितायाः व्यधिकरणघटत्वा-
देरिव समानाधिकरणवाच्यत्वत्वादेरपि अवच्छेदकत्वमावश्यकं
घटत्वेन वाच्यत्वं नास्तीतिप्रतीत्या वाच्यत्वत्वादेः प्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वानवगाहने तादृशप्रतीतिर्वाच्यत्वत्वविशिष्टवेशिष्ट्यान-
वगाहित्वेन तत्र वाच्यत्वत्वादिप्रकारकज्ञानानपेक्षापत्तेः एवं च घट-
त्वेन प्रमेयत्वं नास्तीत्यादिप्रतीतिविषयप्रतियोगितायाः अतिरि-
क्तत्वावश्यकमवच्छेदकभेदादिति घटत्वेन वाच्यत्वं नास्तीतिप्र-
तियोगिता वाच्यत्वादावेव वर्तते न त्वन्यत्रापि मानाभावादिति
घटत्वादिना वाच्यत्वाभावोऽपि लक्षणघटकः । अथैवं साध्यताव-
च्छेदकरूपावच्छिन्नाभावघटितलक्षणे वह्नित्वावच्छिन्नसाध्यक-
स्थले वह्नित्वादिना घटाद्यभावो लक्षणघटको न स्यात् व्यापकताव-
च्छेदकवह्नित्वादिपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वविरहात् महान-
सीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभाववारणायावच्छेदकतापर्याप्तिविवक्षणस्या-
वश्यकत्वादिति चेन्न व्यापकतावच्छेदकपर्याप्तत्वं हि व्यापकतानव-
च्छेदकापर्याप्तत्वं व्यापकतानवच्छेदकावृत्तित्वं तच्चेन्धनत्वाद्यवच्छि-
न्नवह्न्यभावप्रतियोगितावच्छेदकतायामक्षतमिति तादृशाभावमादा-
यैव लक्षणसमन्वयसम्भव इति अत एव यश्चेन्धनत्वाव-
च्छिन्नवह्न्यभावाधिकरणीभूतमहानसवृत्तित्वादेरभाव इति दीधि-
तिग्रन्थः सङ्गच्छते अन्यथा इन्धनत्वादिना घटाद्यभावोपेक्षार्या
निर्वीजत्वमापद्येत एवं च सार्वभौमाणामेतल्लक्षणाभिप्रायकतया
समवायितया वाच्यत्वाभावो घट एव प्रासिद्ध इति मूलप्र-
न्थोपवर्णनमपि सङ्गच्छते । अथ पर्याप्तिसम्बन्धेनोभयत्वादिकं
यत्र साध्यतावच्छेदकं तत्र प्रतियोगिताया अव्यासज्यवृत्तित्वेन
तत्पर्याप्त्यधिकरणप्रत्येकव्यक्तौ पर्याप्तिसम्बन्धेनोभयत्वादेरत्यन्ता-
भावस्य तदवच्छिन्नभेदस्य च सत्त्वात्तस्य प्रतियोगिताव्याप-
कत्वं न सम्भवति न चाव्याप्यवृत्तिसंयोगादेर्यत्र साध्यता-
वच्छेदकता तत्र प्रतियोगिताव्यापकत्वनिर्वाहाय प्रतियोग्यसा-

मानाधिकरण्यं व्यापकताघटकाभावे निवेशनीयं तावता उभय-
 त्वस्यापि व्यापकत्वं निर्वहति पर्याप्तिसम्बन्धेनोभयत्वपर्याप्त्य-
 धिकरणस्य प्रत्येकानतिरिक्ततया प्रत्येकवृत्तेरुभयत्वाभावस्यापि
 प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् इति वाच्यं पृथिवीत्वघटत्वोभय-
 त्वादिना यत्र साध्यता तत्र जातित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगि-
 तासमानाधिकरणस्य तादृशसाध्यतावच्छेदकाभावस्य प्रतियो-
 ग्यधिकरणावृत्तित्वविरहेण तादृशप्रतियोगिताव्यापकतापत्त्या
 तादृशभावमादाय तदवच्छिन्नसाध्यकद्रव्यत्वप्रकारकप्रमावेपथ्य-
 त्वादिहेतावतिव्याप्त्यापत्तेः प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वस्यैवाभावे
 निवेशनीयतया उभयत्वाभावव्यावर्तनासम्भवात् तदभाववतः
 प्रत्येकं तदनधिकरणत्वात् तस्यैव तदधिकरणताया अपि व्या-
 सज्यवृत्तित्वादिति चेन्न सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितापक्षे
 प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावविशिष्टाभाववत्ताघटितव्यापकताया
 एव निवेशसम्भवात् पृथिवीत्वादावुक्तोभयत्ववति पृथिवीत्वा-
 वच्छेदेन तदभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेऽपि जलत्वादे-
 स्तत्सामानाधिकरण्याभावविशिष्टतदभाववत्त्वेनातिप्रसङ्गाभावात्
 उभयत्वाद्यभावस्य तदभाववत्येकैकस्मिन्नपि तत्सामानाधिकर-
 ण्याभावानभ्युपगमात् तत्सामानाधिकरण्यावच्छेदकस्य प्रत्ये-
 कानतिरिक्तत्वात् । अथवा यन्निरूपितसाध्यतावच्छेदकताघटक-
 सम्बन्धसामान्ये प्रतियोग्यधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वाभा-
 वस्तदन्यत्वमेव प्रतियोगिताव्यापकत्वम् उभयत्वनिरूपितपर्याप्तौ
 तु न प्रत्येकानुयोगिकत्वाभावः तदनुयोगिनः प्रत्येकानतिरिक्त-
 त्वादिति । यत्तु प्राचीनमते रूपादिसामान्याभावस्य रूपतद्ध्वं
 सतत्प्रागभावैतन्नित्यप्रतियोगिकतया रूपध्वंसादिसाध्यकरूपा-
 दिहेतावतिव्याप्तिः रूपादिसामान्याभावीयरूपध्वंसत्वावच्छिन्नप्र-
 तियोगितायाः साध्यतावच्छेदकसमनियतत्वेन तद्वद्विनाभा-
 वकूटाधिकरणे रूपादेरवृत्तेः न च रूपस्यापि रूपध्वं-
 साभावरूपतया तद्वद्विनाभावसाध्यकूटस्यापि
 यावतामैकाधिकरण्यमिति विवक्षया लक्षणघटकत्वादिति तत्र
 जलपरमाण्वादौ रूपध्वंसत्वाद्यवच्छिन्नाभावबुद्धिनिर्वाहाय जन्य-
 त्वाद्यवच्छिन्नाभावे रूपध्वंसत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यावश्य-

कतया तत एव रूपादिसामान्याभाववत्यपि तत्प्रतीतिनिर्वाहात्
रूपादिसामान्याभावस्य रूपध्वंसादिप्रतियोगिकत्वानभ्युपगमात्
साधनसमानाधिकरणत्वस्य साध्याभावविशेषणतापक्षे तेनाप्युक्त-
स्थले रूपादिसामान्याभावव्यावर्तनात् स्वनिरूपकाभाववत्त्वसम्ब-
न्धेन साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकूटाधिकरणत्वमेव
निवेश्य लक्षणस्य परिष्करणीयतया रूपादिसामान्याभावानधिक-
रणस्यापि जलपरमाण्वादेरुक्तस्थले तत्कूटाधिकरणत्वेनाति-
व्याप्तेरनवकाशाच्च प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरूपत्वमते ना-
नाव्यक्तिसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेदकसमनैयत्यस्य प्रत्ये-
कप्रतियोगितायामसत्त्वेऽपि स्वावच्छेदकावच्छिन्नतदभावीयप्र-
तियोगितात्वेन समनैयत्यस्य विवक्षणाच्च दोषः तत्तद्व-
हिततत्तद्धूमादिस्वरूपप्रतियोगितानामपि स्वावच्छेदकवह्निवधू-
मत्वावच्छिन्नतदभावीयप्रतियोगितात्वेन वह्निवधूमत्वादिसमनैय-
त्यात् वह्निवाद्यवच्छिन्नवह्न्यादिस्वरूपप्रतियोगितानां द्रव्यत्वाद्य-
वच्छिन्नाभावीयवह्न्यादिस्वरूपप्रतियोगितात्मकतया तदवच्छेदक-
द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितात्मकतया घटादावपि सत्त्वात् न तत्प्र-
तियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन वह्निवादिसमनैय-
त्यमिति तदभावीयत्वं विशेषणं तथा सति वह्निवाद्यवच्छिन्ना-
भावीयप्रतियोगितायाः घटादावसत्त्वानुपपत्तिः । यद्यप्येवमपि
वाच्यत्वत्वादिसमनियतप्रतियोगित्वाप्रसिद्धिर्दुर्वारैव व्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नाभावानामभिन्नतया वाच्यत्वादिस्वरूपवाच्यत्वभिन्न-
त्वावच्छिन्नाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियो-
गितानां पटादावपि सत्त्वात् यत्किञ्चिदेकधर्मावच्छिन्नतदभावी-
यप्रतियोगितात्वेन समनैयत्यघटकव्याप्यत्वविवक्षणे च पृथिवी-
त्वाद्यभावादिसाध्यकस्थले घटावृत्तित्वावच्छिन्नाभाववारणमश-
क्यं तदभावीयपृथिवीत्वाभावादिप्रतियोगितानां पृथिवीत्वाभा-
वत्वाद्यवच्छिन्नाभावीयप्रतियोगितात्मकतया पृथिवीत्वाभावत्वा-
दिरूपतदवच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन पृथिवीत्वाभावत्वा-
दिसमनैयत्यात् । तथापि यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन य-
दभावनिरूपितत्वं तादृशधर्मावच्छिन्नतदभावीयप्रतियोगितात्वेन
व्याप्यत्वनिवेशाच्च दोषः पृथिवीत्वाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-

त्वेन पृथिवीत्वादिरूपाभावमात्रनिरूपितत्वं न तु घटावृत्तित्वा-
वच्छिन्नाभावनिरूपितत्वमिति । यद्यपि पूर्वदलाप्रवेशे बह्यादि-
साध्यके धूमादिहेतौ साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यता-
वच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकतत्तद्वद्रावृत्तित्वावच्छिन्नाभावकूटा-
धिकरणत्वस्य गुणादौ प्रसिद्धत्वेऽपि तत्र हेतुतावच्छेदकस-
म्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिसम्भवः तथापि साध्याभावकूट-
वति तादृशवृत्तेरप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिस्तदनिवेशेऽपि सत्तावान् जा-
तेरित्यादौ वक्ष्यत इति स्थलान्तरे कूटाधिकरणाप्रसिद्ध्याऽव्या-
प्तिवारणरूपं तत्प्रयोजनमाह यत्र पृथित्वाभावादाविति । तत्तद्वि-
पक्षेति । घटपटादिरूपेत्यर्थः । तत्र सद्धेताविति तत्र साध्ये यः
सद्धेतुर्जलत्वादित्तत्रेत्यर्थः । नाव्याप्तिरित्यनेनान्वयः यावतामै-
काधिकरण्यं सम्भवति तावदभावसमुदायाधिकरणविवक्षायां
तदोषासम्भवेन स्थलान्तरे व्यावृत्तिमाह पृथिवीत्वादाविति ।
द्रव्यत्वादेः समवायेन हेतुत्वे जातित्वाद्यवच्छिन्नाभावघटितकू-
टाधिकरणे समवायेन वृत्तेरप्रसिद्ध्याऽतिव्याप्तेरनवकाशात् स्व-
रूपसम्बन्धेन हेतुत्वानुसरणं साधनसमानाधिकरणत्वस्य सा-
ध्याभावविशेषणतापक्षे जातित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य साधनास-
मानाधिकरणतया वारणसम्भवेऽपि प्रत्येकं साधनसमानाधिकर-
णजलावृत्तित्वेत्येतोवृत्तित्वाद्यवच्छिन्नसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाभा-
वकूटाधिकरणतायाः सामान्यादावेव सत्त्वादतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति
ध्येयम् । द्वितीयदलप्रयोजनमाह नापीति । घटत्वादिना साध्य-
तायां घटादावेव साध्याभावकूटाधिकरणत्वप्रसिद्धिरत उक्तम-
भावत्वादिनेति । आदिपदात्प्रमेयत्वपरिग्रहः तत्तत्साध्येति घट-
त्वाभावादिरूपसाध्यस्य यः साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताको
घटत्वपटत्वादिरूपोऽभावस्तत्समुदायाधिकरणाप्रसिद्धेरित्यर्थः या-
वतामैकाधिकरण्यं सम्भवतीति विवक्षायामपि तादृशाभावसमुदा-
यवति घटादौ हेतोर्वृत्तेरव्याप्तिरेव न च यावतामभावानामै-
काधिकरण्यसम्भवस्तादृशाभावकूटाधिकरणं यद्यत्तावदन्यतमवृ-
त्तित्वत्वसमानियतप्रतियोगिताकोऽभावो विवक्षणीयः घटवृत्तित्व-
त्वाद्यवच्छिन्नाभावधोपदर्शितस्थले न तथा जगत एव तावद-
न्यतमान्तर्गतत्वात् अपि तु घटत्वादिना जगद्वृत्तित्वसामान्या-

भाव एव वृत्तिमद्वृत्तिस्तथाविधाभावः तावदधिकरणान्यतमत्वं च तत्तदधिकरणावृत्तिशून्यत्वं न तु तत्तदधिकरणान्यान्यत्वमतो नाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् एवमपि जातिप्रतियोगिकाभाववान् मेयत्वादित्यादौ जातिमतामेव प्रत्येकघटत्वपटत्वघटिततादृशतादृशकूटाधिकरणतया जातिमद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्यापि तादृशतया ऽव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति । अत्र साध्याभाववत्तायां सम्बन्धविशेषानिवेशे कालपरिमाणवान् मेयत्वादित्यादावतिव्याप्तिः कालस्यापि कालिकसम्बन्धेन कालपरिमाणाभावाधिकरणतया जगत एव साध्याभावकूटवत्त्वात् दैशिकविशेषणतासम्बन्धनिवेशे च घटत्वाभाववान् पटत्वादित्यादावव्याप्तिः घटत्वादेस्तेन सम्बन्धेनावृत्तेः तेन सम्बन्धेन तद्वघटितकूटाधिकरणाप्रसिद्धेः तेन सम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वस्याभावविशेषणत्वे च घटत्वाभावसाध्यके व्यभिचारिणि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके घटत्वाभावाभावे साध्ये आत्मत्वादिहेतावव्याप्तिश्च घटातिरिक्तवस्तुमात्रस्यैव दैशिकविशेषणतया साध्याभावकूटवत्त्वात् साध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धनिवेशेऽप्ययमेव दोषः किञ्चिद्विशिष्टतादृशसाध्यस्य योऽभावस्तस्य दैशिकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नाभावस्तद्रूप इति दैशिकविशेषणताया अपि निरुक्तसाध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वात् स्वनिष्ठतादृशप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन स्वाधिकरणत्वनिवेशे च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य साध्याप्रतियोगिकतया तदसंग्रहप्रसङ्ग इति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ताज्ञानं प्रति यत्सम्बन्धावगाह्यदभाववत्ताज्ञानं प्रतिबन्धकं तेन सम्बन्धेन तदभावाधिकरणत्वं विवक्षणीयं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववत्ताबुद्धिरपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकप्रकारकबुद्धिं प्रतिबध्नातीति तादृशभावस्य लक्षणघटत्वनिर्वाहः यदि चाभाववत्ताज्ञानं प्रति दैशिकविशेषणतासंसर्गकमपि तदभावाभावत्वावच्छिन्नप्रकारकं ज्ञानं प्रतिबन्धकम् । अभावाभावस्यातिरिक्ततामते तादृशज्ञानप्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वात् तस्य प्रतियोगिस्वरूपतामतेऽपि फलसाम्यानुरोधेन तदावश्यकत्वात् अभावाभावस्यातिरिक्ततामहदशायां तत्प्र-

तिबन्धकतायाः पुरूपवत्त्वाच्च एवं च कालिकसम्बन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगिताके घटत्वाभावजातित्वादेरभावे साध्ये आत्मत्व-
जातित्वादावव्याप्तिर्दुर्बारेव दैशिकविशेषणतासम्बन्धस्यापि नि-
रुक्तरूपाक्रान्तत्वात् न चैवं तादृशसाध्यवत्यपि पक्षे तादृशसाध्या-
भावत्वावच्छिन्नप्रकारकप्रमारूपप्रतिबन्धकज्ञानसम्भवात् तद्विष-
यस्य हेत्वाभासतापत्तिरिति वाच्यं तत्र पक्षे साध्यं नास्तीतिज्ञा-
नस्य भ्रमत्वं निर्विवादमिति तदुपपादनाय तादृशसाध्यप्रति-
योगिनस्तादृशसाध्याभावत्वेन दैशिकविशेषणतया वृत्त्यनभ्युपग-
मादित्युच्यते तदा निरुक्तसम्बन्धेन साध्याभावत्वावच्छिन्नाधि-
करणताकूटवस्त्वमेव विवक्षणीयं हेतुमति तादृशाधिकरणताविर-
हाभोकाव्याप्तिः । परे तु घटत्वादेरपि दैशिकविशेषणतास्वीकार-
भावइयकः अन्यथा घटे न घटत्वाभाव इत्यादिनबुल्लेख्यप्रतीति-
भ्यवहारयोरनुपपत्तिः काले न द्रव्यत्वमित्यादिप्रयोगाभावदैशि-
कविशेषणतासंसर्गावच्छिन्नाधेयतान्वितस्वार्थावगाहिबोधजनकत्व-
स्यैव नञ्पदे व्युत्पन्नत्वात् न च भावरूपप्रतियोगिवाचकपदस-
मभिव्याहृतनञा दैशिकविशेषणता अभावरूपप्रतियोगिवाचकप-
दसमभिव्याहृतनञा च प्रतियोगिभूताभावप्रतियोगितावच्छेदक-
सम्बन्धः प्रत्याय्यत इति व्युत्पत्तिरिति वाच्यं प्रतियो-
गितावच्छेदकसम्बन्धत्वेन सम्बन्धबोधोपगमे सर्वेषामेवाभा-
वानां दैशिकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः किञ्चि-
द्विशिष्टस्वाभावस्य योऽभावस्तद्रूपतया तादृशसम्बन्धश्च प्र-
तियोगितावच्छेदक इत्यतिप्रसङ्गात् । विशिष्य समवायकालि-
कसम्बन्धमानस्यैवोपगन्तव्यतया प्रतियोगिन्यभावे सम्बन्धवि-
शेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वबोधकादयमभावो नास्तीत्यादितः
सम्बन्धविशेषावच्छिन्नाधेयताप्रतीतौ नियामकाभावात् सम-
भिव्याहारविशेषनिरपेक्षस्य तात्पर्यस्य नियामकत्वे कालिकादिस-
म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्मत्वाभावस्यात्मत्वरूपो यो ऽभा-
वस्तस्य समवायादिसंसर्गतात्पर्येणात्मनि अयमभावो नास्तीति प्र-
त्ययप्रसङ्गात् । वास्तवतस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपप्र-
तियोगिवाचकपदसमभिव्याहारस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नाधेयताभा-
ननियमकत्वे वस्तुतः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके ऽस्मि-

अभावे कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंशयदशायाम् अ-
त्रायमभावो नास्तीत्यादिवाक्यादधिकरणे एतदभावाभावप्रती-
तावपि अधिकरणे कालिकसम्बन्धेनाभाववत्त्वादिसंशयस्य
सर्वानुभवसिद्धस्योच्छेदापत्तेः । अथैवं कालादावपि कालिकसम्ब-
न्धावच्छिन्नघटत्वाभावो नास्तीतिप्रतीत्यनुरोधेन घटत्वादेर्देशि-
कविशेषणतास्वीकारस्यावश्यकतया तत्र समवायावच्छिन्नघट-
त्वाभावो नास्तीतिव्यवहारापात्तिरिति चेन्न प्रतियोगिमति तद-
भावत्वेन वृत्तेरनभ्युपगमात् इत्थं च दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन सा-
ध्याभावत्वावच्छिन्नवत्त्वं लक्षणे निवेशनीयं कालिकसम्बन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकघटत्वाभावाभाववानात्मत्वादित्यादौ घटत्वाभा-
वस्य तादृशसाध्याभावत्वेनात्मन्यवृत्तेर्नान्व्याप्तिः । एतेन यादृश-
साध्यकस्थले साध्याधिकरणे साध्याभावस्य तदधिकरणे च सा-
ध्यस्य न भ्रमः प्रसिद्धस्तत्र प्रतिवध्यप्रतिबन्धकभावकल्पना-
या असम्भवेन प्रतिबन्धकताघटितलक्षणस्याव्याप्तिरिति निरस्त-
मिति वदन्ति ।

(दी०) तत्र द्रव्यत्वपृथिवीत्वोभयवान् द्रव्यत्वादित्यादौ
तदुभयान्यतरत्वावच्छिन्नाभाववति द्रव्यत्वादिरवृत्तेरतिव्याप्तेः ।
अपि चेदं पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यादौ द्र-
व्यत्वत्वावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणगुणाद्यवृत्तित्वस्य द्रव्यत्वे स-
त्त्वादतिव्याप्तेः । द्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाः पृथिव्य-
न्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वसमव्याप्तत्वात् । किञ्च रूपाभावसाध्यके
सद्धेतौ साध्याभावसमुदायनिविष्टसकरूपव्यक्त्यधिकरणाप्र-
सिद्धेः । यावतामभावानामैकाधिकरण्यं तावतां समुदाये वि-
वक्षितेऽपीदं पृथिवीवृत्तिगुणशून्यं सत्तान्यपृथिवीसमवेतशून्यं
वा वायुत्वाद्वूपवदन्यत्वाद्वेत्यादावतिव्याप्तिः तत्र तादृशसाध्या-
भावस्तोमस्य नियमतो रूपादिघटितत्वेन तद्वति तद्धेतोरवृत्तेः ।
वस्तुतो निखिलानामेव रूपाणां तादृशभावसहस्रसमानाधिकर-
णत्वाद् समानाधिकरणयावद्भावाधिकरणाप्रसिद्धिर्दुर्वारैव ।

(गा०) तदुभयेति द्रव्यत्वपृथिवीत्वान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि तदुभयत्वसमानियततया तादृशाभाववतो गुणादेरेव निरुक्तसाध्याभावकूटाधिकरणत्वादिति भावः । प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितसमव्यापकत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशेषणत्वमुपगम्य तदुभयत्ववति प्रत्येकमुभयत्वाभावसत्त्वेन तस्य प्रतियोगिताव्यापकत्ववारणे तु तद्रूपावच्छिन्नसाध्यकसद्धेताव्याप्तिर्द्रष्टव्या व्यासज्यवृत्तित्वाव्यासज्यवृत्तित्वान्यतररूपेण साध्यतावच्छेदकसजातीयो यो धर्मस्तदवच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगिताविशेषणत्वोपगमे नैतादृशातिव्याप्यवकाश इत्यतः स्थलान्तरे ऽतिव्याप्तिमाह अपि चेति । द्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नेति शुद्धद्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नेत्यर्थः पृथिव्यन्त्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वसमव्याप्तत्वादिति किञ्चिद्विशेषणावच्छिन्नस्य शुद्धविशेष्यानतिरिक्तत्वादिति भावः । विशिष्टस्यातिरिक्तत्वेन साध्यतावच्छेदकस्य प्रतियोगिताव्यापकत्वस्थाने प्रतियोगित्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वनिवेशेन वा विशिष्टद्रव्यत्वादिसाध्यकस्थले शुद्धद्रव्यत्वाद्यभावस्य वारणसम्भवादुदूषणान्तरमाह किञ्चेति । रूपाभावेति रूपत्वावच्छिन्नाभावेत्यर्थः । सद्धेतावित्यव्याप्तिसूचनाय । सकलरूपव्यक्त्याधिकरणाप्रसिद्धेरिति तथा च तदघटितसाध्याभावकूटाधिकरणाप्रसिद्धाऽव्याप्तिरिति भावः । यावतामिति तथा च प्रकृते सकलरूपघटितसमुदायस्य न लक्षणघटकता सकलरूपाणामैकाधिकरण्यविरहात् । किं तु एकैकरूपव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावघटितकूटानामेव प्रत्येकं तदधिकरणता च रूपवत्त्वेष प्रसिद्धेति नाव्याप्यवकाश इति भावः । इदमिति वायौ पृथिवीवृत्तिद्वित्वसंयोगादिसत्त्वाद्वायुत्वादेरुक्तसाध्यव्यभिचारिता गुणसामान्याभावस्य साध्यत्वे वायवीयस्पर्शादिरपि साध्याभावः तदघटितनिरुक्ताभावकूटवृत्तित्वाभावस्य यावदन्तर्गतस्य वायुत्वादावभावाच्चातिव्याप्तिसम्भव इति पृथिवीवृत्तिघटतद्वायुद्वित्वपटतद्वायुद्वित्वादिरूपपृथिवीवृत्तिगुणाभावाभावानां यावतामैकाधिकरण्यसम्भवेन तदघटितकूटस्यापि लक्षणघटकतया तद्वति वायौ हेतोर्द्वित्या नातिव्याप्तिसम्भवः । न च द्वित्वादिरूपसाध्याभावस्य उत्पत्तिकाले ऽसत्त्वेन कालिकाव्याप्यवृत्तितया

व्याप्यवृत्तित्वविशेषणेन तद्व्यावृत्तिः पार्थिवपरमाण्वेकत्वादिरेव लक्षणघटक इत्यतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यं प्राचीनमते द्वित्वादिमति तत्प्रागभावादिकालावच्छेदेन तदत्यन्ताभावासत्त्वात् द्वित्वादेरपि व्याप्यवृत्तित्वादिति । पृथिवीपदमेतत्पृथिवीपरम् इदंपदपृथिवीपदयोः कर्मधारयो वाभिप्रेतः न च स्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वमनवच्छिन्नवृत्तिकत्वं वा व्याप्यवृत्तित्वं न तु स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं तच्च न द्वित्वादिसाधारणमिति पृथिवीपदस्य पृथिवीसामान्यपरत्वेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम् । एतदतिव्याप्तिवारणानुरोधेनात्यन्ताभावघटितव्याप्यवृत्तित्वस्यैव निवेशयितुमुचितत्वात् एतद्रूपात्यन्ताभाववान् मेयत्वादित्यादावेतद्रूपात्मकाभावस्य लक्षणाघटकत्वेनातिव्याप्यापत्तेः प्राचीनमते ऽत्यन्ताभावघटितव्याप्यवृत्तित्वनिवेशस्यावश्यकत्वाच्च । अत एवाप्रेतनरूपादिघटितत्वेनेत्यपि साधु सङ्गच्छते । पार्थिवरूपमात्रस्यैवानित्यतया ऽत्यन्ताभावघटितव्याप्यवृत्तित्वानिवेशे तस्य व्याप्यवृत्तित्वाभावेन तदसङ्गत्यापत्तेः पृथिवीवृत्तीत्यत्र वृत्तिः समवायेन बोध्या तेन वायवीयस्पर्शादेः कालिकसम्बन्धेन पृथिवीवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावो गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽप्रसिद्धः पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नत्वेनाभिमतायां प्रतियोगितायां केवलसमवेतत्वस्यैवावच्छेदकत्वसम्भवेन पृथिवीसमवेतत्वस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् न च पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाया जलत्वादिव्यावृत्तप्रतियोगितायाः अतिप्रसङ्गे समवेतत्वे नावच्छेदकत्वसम्भव इति वाच्यं समवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगितातो ऽतिरिक्तायाः जलत्वादिव्यावृत्तप्रतियोगिताया अप्रसिद्धेः गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावसाध्यके नातिव्याप्तिः सम्भवः तादृशाभावस्य समवेतत्वावच्छिन्नाभावसमनियततया तदभिन्नत्वेन समवेतमात्रस्यैव तदभावतया वायुत्वादेरपि तथात्वात् न च पृथिवीसमवेतत्वाविशिष्टाभाववति जलादौ समवेतत्वावच्छिन्नाभावविरहात् तयोः समनैयत्यम् एवं च गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि पृथिवीसमवेतत्वस्य तादृशवि-

शिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमावश्यकं समवेतत्वविशिष्टवृत्ति-
जलादौ तत्सत्त्वेन तन्मात्रस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवा-
दिति वाच्यं विशिष्टाभावस्य साध्यत्वे तस्य वायुसाधारणतया
सङ्घेतुत्वप्रसङ्गेन पृथिवीसमवेतत्वोपलक्षिताभावस्यैव साध्यताया
उपगन्तव्यत्वादिति गुणपदोपादानं पृथिवीसमवेतगुणत्वाव-
च्छिन्नाभावो गुणादिसाधारणत्वान्न समवेतत्वावच्छिन्नाभावसम-
नियत इति नोक्तदोषावसरः ध्वंसप्रागभावावच्छिन्ने सामान्या-
भावमुपगच्छतां वाय्वादेरप्युत्पत्तिकालावच्छेदेन पृथिवीवृत्ति-
गुणसामान्याभाववत्त्वात् उक्तसाध्यको वायुत्वादिः सङ्घेतुरेवेत्यतो
नातिव्याप्तिरसम्भव इत्यतः साध्यान्तरमाह सत्तान्येति । सत्तान्यत्व-
निवेशप्रयोजनं पूर्ववत् वायुत्वादेरपि सत्तान्यसमवेताभावाभा-
वत्वात् पृथिवीति । अत्र पृथिवीपदं पृथिवीसामान्यपरमेव घटवा-
युद्वित्वादेः स्वसमानाधिकरणसत्ताभावप्रतियोगित्वेन व्याप्यवृ-
त्तित्वविशेषणव्यावृत्तत्वात् रूपादिघटितत्वेनेत्यत्र रूपप-
दोपादानं प्राचीनमताभिप्रायेणोपन्यस्तम् । पूर्वसाध्यमभिप्रेत्य हे-
तौ साध्यसामानाधिकरण्यविशेषणेन वायुत्वे नातिव्याप्तिरतो
द्वितीयहेत्वनुसरणम् । ननु समनियताभावैक्यमते सत्तान्यपृथि-
वीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य सत्तान्यद्रव्यसमवेतत्वावच्छिन्नाभा-
वाभिन्नतया विभ्वसमवेतपृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य वि-
भ्वसमवेतस्पर्शवत्समवेतत्वावच्छिन्नाभावाभिन्नतया वायुत्वादि-
रपि तदभाव इति न तादृशाभावसाध्यके ऽतिव्याप्तिः सम्भव-
तीति पूर्वोक्तरूपाभाववान् वायुत्वादित्यत्राव्याप्तेरेवोक्तविवक्षार्या
बुर्वारतामाह वस्तुत इति । अत्रायमाशयः । यावतामैकाधिकरण्यं
तावत्समुदायाधिकरणत्वमित्यस्य यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तिसकलसा-
ध्याभावाधिकरणत्वं यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तिसाध्याभावत्वव्यापका-
धेयताकत्वपर्यवसितमर्थः साध्याभावाधिकरणाधिकरणकसकल-
साध्याभावाधिकरणत्वं साध्याभावसमानाधिकरणसाध्याभाव-
त्वव्यापकाधेयताकत्वपर्यवसितं वा आद्ये व्यभिचारिमात्रे ऽति-
व्याप्तिः जगत एव साध्यवद्यत्किञ्चिदधिकरणावृत्तिसकलसा-
ध्याभाववत्त्वादिति समुदायोपादानस्याकिञ्चित्करतया तद्विवक्ष-
णासम्भवः द्वितीये च साध्याभावसमानाधिकरणसाध्याभावत्व-

मुक्तस्थले निखिलरूपाणामेवाक्षतमिति तादृशसाध्याभावत्वव्यापिका न केनाप्यधिकरणेन निरूपिताधेयतेति तादृशाधिकरणाप्रसिद्धिस्तदवस्थैवेति । ननु स्ववृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकं यद्यदधिकरणवृत्तित्वं तत्तदधिकरणवृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकस्ववृत्तित्वाकाधिकरणमेवाधिकरणान्तार्थः धूमवान् वह्नेरित्यादौ महानसादिकं न तथा अयोगोलकवृत्तित्वास्तद्वृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकत्वात् अयोगोलकादिवृत्तिसाध्याभावत्वस्य च समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावसाधारणतया तद्वृत्तित्वाव्याप्यत्वादि-
त्ययोगोलकाद्येव तादृशं स्वमिति नातिव्याप्तिः तादृशयत्किञ्चिदधिकरणहृदादिवृत्तित्वाभावस्य वह्न्यादौ सत्त्वेऽपि न क्षतिः तादृशं यद्यत्स्वं तावदन्यतमवृत्तित्वव्यवसमनियतप्रतियोगिताकाभावस्य निवेशात् अन्यतमत्वं च तत्तद्वृत्तिशून्यत्वं न तु तत्तदन्यान्यत्वम् अतो न केवलान्वयिसाध्यके अप्रसिद्धिरिति तादृशं स्वं यद्यत्तत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावकूटवत्त्वनिवेशेऽपि केवलान्वयिसाध्यके अव्याप्तिः हेतुमतोपि तथात्वादिति तदुपेक्षितं रूपसामान्याभाववान् वायुत्वादित्यादौ च सकलरूपवृत्तामेव तथात्वं स्ववृत्तित्वायाः तत्तद्वृत्तादिवृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकत्वादतो नाव्याप्तिः । अथवा स्ववृत्तिसकलसाध्याभावसमानाधिकरणसाध्याभावत्वावच्छेदेन यदाधिकरणवृत्तित्वं तादृशाधिकरणवृत्तिसकलसाध्याभाववत्त्वमेव यावतामित्यादेरर्थः धूमवान् वह्नेरित्यादौ च यत्किञ्चिदधिकरणं न साध्यवत् तद्वृत्तिसकलसाध्याभावसमानाधिकरणस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्य तद्वृत्तित्वात् । किन्तु अयोगोलकाद्येवेति जगतोऽ तथात्वान्नातिव्याप्तिः रूपाभाववान् वायुत्वादित्यादौ च तादृशाधिकरणं तद्वृत्तादिरेव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्यैव तद्वृत्तिसकलसाध्याभावसमानाधिकरणत्वात्तस्य च तद्वृत्तित्वनियमान्नाव्याप्यवसरः शेषं पूर्वं षत् । अथवा व्यासज्यवृत्तिसाध्याभावमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वमेव साध्याभावकूटाधिकरणत्वं जगत एव साध्याभावत्वावच्छिन्नाधिकरणतया व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणाय व्यासज्यवृत्तित्वं धर्मविशेषणं तथा सत्यपि जगत एव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावमात्रवृत्तितथाविधधर्मावच्छिन्नाधिक-

रणत्वात् स एव दोष इति आधेयतावच्छेदकतादृशधर्मन्यूनवृत्ति
सद्याप्यं यद्यत्तदन्यत्वेन धर्मो विशेषणीयः न्यूनवृत्तित्वञ्च
स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वमात्रम् उक्तस्थले तद्रूपव्य-
धिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावोभयत्वादिरेव तादृशो धर्मस्त-
स्य रूपान्तरसाधारणत्रित्वादिन्यूनवृत्तित्वेऽपि तादृशत्रित्वाद्य-
वच्छिन्नस्य क्वचिदप्यवृत्तेः । तस्याधेयतानवच्छेदकतया आधेय-
तावच्छेदकीभूततादृशधर्मन्यूनवृत्तिताविरहात् न च समनियताभा-
वैक्ये व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावमात्रवृत्तिव्यासज्यवृत्ति-
धर्माप्रसिद्ध्या केवलान्वयिसाध्यकेऽव्याप्तिरिति वाच्यं तथा
सति व्यासज्यवृत्तित्वस्थले ऽव्यासज्यवृत्त्यनेकवृत्तिधर्मभिन्नत्व-
स्य निवेशनीयत्वात् केवलान्वयिसाध्यके साध्याभावत्वस्यैव
तथात्वादित्यतो दोषान्तरदानाय हेतुतावच्छेदकसम्बन्धं निवेश-
यति किञ्चेति ।

(दी०) किञ्च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन या साध्याभा-
ववति वृत्तिस्तदभावो वक्तव्यः अन्यथा धूमादावव्याप्तिः सा-
धेयतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववति कालादौ वृत्तिमन्मा-
त्रस्यैव वृत्तेर्व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गो वा तथा च सत्तादिसाध्यके
संयोगेन समवायेन वा हेतावव्याप्तिः साध्याभाववति तेन स-
म्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावा
विशेषणीया इति चेद्विशेष्यन्तां तथापि भूतत्वमूर्तत्वाद्योरन्यतर-
त्वेनाभावे साध्ये स्पर्शवदन्यत्वादावतिव्याप्तिः तादृशसाध्याभाव-
समुदायवति पृथिव्यादौ तस्यावृत्तेः । किञ्च महाकालान्यत्वादि-
साध्यके व्यभिचारिणि कालिकविशेषणताविशेषेण हेतावति-
व्याप्तिः तादृशसाध्याभावसमुदायवति महाकाले तेन सम्बन्धेन
वृत्तिमन्मात्रस्यैव वृत्तेः ।

(गा०) धूमादावव्याप्तिरिति वह्निमन्मात्रसमवेतघटा-
दौ वर्तमानस्य निर्वह्निमवेतत्वाभावस्य तत्रासत्वादिति भावः ॥

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रकरणम् । ३०५

एतच्च यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नतादृशवृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकाभावनिवेशाभिप्रायेण अन्यथा निर्वहिसंयुक्तत्वादिसाधारणतादृशवृत्तित्वत्वं प्रति तथाविधाभावप्रतियोगिताया अव्यापकत्वात् तस्य लक्षणाघटकतमा वृत्तिमन्मात्रस्यैव साध्याभावाधिकरणकालादौ वृत्तेर्निर्वहिवृत्तित्वसामान्याभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वादव्याप्यसङ्गतेः अत एव सम्बन्धमनिवेश्य तादृशाधिकरणवृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकाभावनिवेशपक्षे दूषणान्तरमाह साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेति । एतच्च कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य कालादावसत्त्वेऽपि तस्य यथाविवक्षितसाध्याभावसमुदायवत्त्वमक्षतमेवेति सूचनाय । कालादावित्यादिपदाद्विषयितादिसम्बन्धेन वस्तुमात्रसम्बन्धिन ईश्वरज्ञानादेः परिग्रहः । व्यभिचारिणीति यत्साध्यके वृत्तिमन्मात्राधिकरणस्य कालादौ विवक्षितसाध्याभावकूटवत्त्वं तादृशव्यभिचारिहेतावित्यर्थः द्रव्यत्वसाधनके द्रव्यत्वपृथिवीत्वान्यतराभावशुद्धद्रव्यत्वाभावयोवायुत्वादिहेतुके रूपाद्यात्मकसाध्याभावस्य सत्त्वादिसाध्यके संयोगेन समवायेन वा यत्र हेतुता तत्र सत्तात्वावच्छिन्नाभावस्य च साधनवद्वृत्तित्वात् साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावे विशेषिते न तादृशाभावानादायोक्तस्थलेष्वव्याप्यतिव्याप्तिप्रसङ्ग इत्याशङ्कते साधनेति । सद्धेतौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानामेव साधनसमानाधिकरणतया तादृशाभावकूटाधिकरणं जगदेव व्यभिचारिणि च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्यापि तथात्वात्तादृशाभावकूटाधिकरणं निःसाध्यमेव साधनसमानाधिकरण्येपलक्षिताभावाधिकरणत्वमेव निवेश्यं न तु तद्विशिष्टाधिकरणत्वं तेन व्यतिरेकिणि हेतौ तद्विशिष्टाधिकरणवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्य वृत्तिमद्वृत्तित्वसम्बन्धेऽपि नाव्याप्तिः साधनसमानाधिकरणत्वं साधनतावच्छेदकसम्बन्धेन साधनतावच्छेदकविशिष्टवद्वृत्तित्वं तेन द्रव्यत्वादेः कालिकसम्बन्धेनाधिकरणस्पन्दादौ सत्ताधिकरणे गुणादौ च द्रव्यत्वपृथिवीत्वान्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य सत्त्वेऽपि द्रव्यत्वपृथिवीत्वोभयादिसाध्यके द्रव्यवृत्तिविविशिष्टसत्त्वादौ नातिव्याप्तिः न च

सत्तायां साध्याभावकूटवद्गुणादिवृत्तित्वसत्त्वात् विशिष्टसत्त्वे तद्-
 भावस्य दुर्लभतया नोपदर्शितसाध्यके विशिष्टसत्त्वे इतिव्याप्ति-
 प्रसक्तिरिति वाच्यं साधनतावच्छेदकावच्छिन्नवत्त्वानिवेशे द्र-
 व्यत्वादिसाध्यके विशिष्टसत्त्वेऽव्याप्तिवारणाय साधनतावच्छेदके
 साध्याभावकूटवद्गुणादिवृत्तितावच्छेदकत्वाभावपर्यन्तनिवेशस्यावश्यकत-
 या उक्तस्थले इतिव्याप्तिप्रसक्तेः संयोगे स्याध्ये संयोगेन घटादिहेतौ
 संयोगत्वावच्छिन्नसंयोगाभावस्य उत्पत्तिकालावच्छेदेन साधनघति
 वृत्तेर्व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टस्याधिकरणे गुणादौ संयोगेन वृत्तेरप्राप्ति-
 ञ्चाऽव्याप्तिः संयोगि सत्त्वादित्यादौ जगत एव संयोगाभाव-
 वत्त्वेनातिव्याप्तेर्वारणाय व्याप्यवृत्तित्वाविशिष्टाभाववत्त्वानिवेशन-
 स्यावश्यकत्वादित्यतोऽनवच्छिन्नैव वृत्तिरत्र प्रवेद्या । अथ सा-
 धनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावे विशेषितेऽपि सत्तावान्
 जातेरित्यादावव्याप्तेवारणमशक्यमेव प्रत्येकं साधनसमानाधि-
 कर्णाभ्यां द्रव्यत्वविशिष्टसत्ताभावद्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाभ्यां
 घटिताभावसमुदायस्य सामान्यादावेव सत्त्वान्न च हेतुताव-
 चच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्राप्तिः । यत्तु द्रव्यत्वादिविशिष्टसत्ताभा-
 वप्रतियोगितावच्छेदककोटौ सत्तात्वं न निवेश्यते द्रव्यत्वादि-
 वैशिष्ट्यमात्रस्यैव तत्प्रतिबोगितावच्छेदकत्वसम्भवादिति द्र-
 व्यत्वादिसाधारणद्रव्यत्वादिवैशिष्ट्यावच्छिन्नतत्प्रतियोगितायाः स-
 त्तात्वसमनैयत्वविरहान्न तादृशाभावस्य लक्षणघटकतेति स-
 माधानं तदति तुच्छं द्रव्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावपि
 ईदृशयुक्त्या साध्यतावच्छेदकतादृशाविशिष्टसत्तात्वस्याभावप्रति-
 योगितानवच्छेदकत्वात् द्रव्यत्वादिवैशिष्ट्यावच्छिन्नाभावस्य
 साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वाभावात् व्यधिकरण-
 धर्मावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तेर्दुर्वारतया एतल्लक्षणवादि-
 ना गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमतस्यावलम्बनीयत्वात्
 द्रव्यत्वविशिष्टसत्तात्वादेः प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि समवेत-
 वान् जातेरित्यादौ समवायेनैतद्रूपान्यत्वविशिष्टाभावतद्रूपान्यत्व-
 विशिष्टाभावादीनां समवेतत्वसमनियतप्रतियोगिताकतया प्रत्येकं
 साधनसमानाधिकरणतया च तद्घटितकूटाधिकरणे सामा-
 न्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्राप्तिञ्चाऽव्याप्तिवारणाय

म्भवात् । एवं विशिष्टस्यातिरिक्ततामतावलम्बने दर्शिताविशिष्टाभावानां साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिकात्त्वविरहोपादनेन समाधानमपि हेयम् उक्तस्थल एव द्रव्यत्वतदन्यसमवेतोभयगुणत्वतदन्यसमवेतोभयकर्मत्वतदन्यसमवेतोभयाभावानां साध्यतावच्छेदकसमवेतत्वसमनियतप्रतियोगिकाकानां प्रत्येकं साधनसमानाधिकरणानां समुदायवति सामान्यादौ समवायेन वृत्तेरप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेस्तावतापि वारणासम्भवात् न च यादृशाभावसमुदायाधिकरणं साधनाधिकरणं तादृशसमुदायाधिकरणवृत्तित्वाभावस्य विवक्षितत्वात् उक्ताभावसमुदायाधिकरणतायाः साधनवत्यसम्भवात् न तत्समुदायस्य लक्षणघटकतेति नाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् एवं सत्यपि तादृशविशिष्टाभावाद्येकतरघटितव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्तोमस्य तादृशस्याधिकरणे केषाञ्चिद्वृत्तिमतामवृत्तेः साधनस्य च वृत्तेरव्याप्तितादवस्थ्यात् एतादृशविवक्षानुसरणे भूतत्वमूर्तत्वान्यतराभावान् स्पर्शवदन्यत्वादित्यत्र भूतत्वमूर्तत्वोभयघटितसाध्याभावकूटवति हेतोरवृत्तितया वक्ष्यमाणातिव्याप्तेरसम्भवप्रसङ्गाच्च साधनवतो निःस्पर्शस्य कस्य चिदपि तादृशोभयघटितस्तोमाधिकरणत्वविरहेण तादृशस्तोमस्य लक्षणाघटकत्वात् प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशेषणवैयर्थ्यापत्तेश्च पृथिवी द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादित्यादौ जलावृत्तित्वेजोऽवृत्तित्वावच्छिन्नाभावघटितकूटस्य कचिदपि साधनवत्यसत्त्वेन तादृशकूटस्य लक्षणाघटकत्वात् यादृशकूटवत्त्वं साधनवतः तद्वद्वृत्तित्वाभावस्य साधने ऽसम्भावितत्वादित्यातिव्याप्यनवकाशादिति चेत् । अत्राहुः । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवद्वृत्तिसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभिन्नत्वेन साध्याभावाविशेषणादुपदर्शितविशिष्टाभावानिरासः गुणकर्मन्यत्वाविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाभावस्य संग्रहायावच्छिन्नान्तं वृत्तिर्निरवच्छिन्ना ग्राह्या अन्यथा संयोगी सत्त्वादित्यादौ संयोगत्वाद्यवच्छिन्नसंयोगाद्यभावस्य साध्यवद्वृत्तितया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव लक्षणघटकतया ऽतिव्याप्त्यापत्तेः सद्देती साधनसमानाधिकरणस्य साध्यवद्वृत्त्यन्यस्याप्रसिद्धेः समाना-

धिकरणधर्मावच्छिन्नेति । तथा च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसा-
ध्याभाव एव विशिष्टभेदप्रसिद्धिः न चैवं साध्यतावच्छेदकव्या-
पकत्वं प्रतियोगिताविशेषणं व्यर्थम् अभाववान् मेयत्वादित्यादौ
घटत्वादिरूपाभावस्य उक्तविशेषणेनैव वारणादिति वाच्यं प्रमे-
यसाध्यकस्थले घटत्वपटत्वोभयावच्छिन्नप्रमेयसामान्याभावस्य
गगनत्वाद्यवच्छिन्नगगनाद्यभावाभिन्नस्य संग्रहाय साध्यतावच्छे-
दकव्यापकत्वेन समानाधिकरणधर्मस्यावश्यं निवेशनीयतया
घटत्वपटत्वादिरूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वाभावत्वाद्देशा-
भावत्वाव्यापकत्वेन घटत्वादौ विशिष्टभेदस्याक्षनत्वात् एतद्वि-
शेषणेन तदव्यावृत्तेः । न च वाच्यत्वादिसाध्यकस्थले घटत्वा-
वच्छिन्नवाच्यत्वाभावस्य संयोगादिरूपव्याधिकरणसम्बन्धावच्छि-
न्नवाच्यत्वाभावाभिन्नतया साध्यतावच्छेदकव्यापकसमानाधिकर-
णधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमक्षतमिति तत्संग्रहाय समाना-
धिकरणसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभा-
वप्रतियोगित्वाविशेषणताया आवश्यकत्वात् प्रमेयसाध्यकस्थ-
लीयोक्ताभावस्य व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नगगनाद्यभावाभिन्न-
त्वेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकधर्मे साध्यतावच्छेदकव्यापकत्व-
विशेषणमन्तरेणैव विशिष्टभिन्नत्वमव्याहृतमिति वाच्यम् एवमपि
गगनत्वादिना प्रमेयसामान्याभावस्य समानाधिकरणतादृशसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतयोक्ताभावस्य तदभिन्नत्वेन तत्र वि-
शिष्टभेदनिर्वाहाय तादृशविशेषणस्यावश्यकत्वात् समानाधिकरण-
सम्बन्धावच्छिन्नत्वविशेषणं परित्यज्य साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धावच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायां निवेश्य तत्कार्यस्य साध्यतावच्छेद-
कव्यापकत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकविशेषणसार्थकत्वस्य श्लोपपाद-
नसम्भवाच्च साध्यवद्वृत्तितादृशाभावश्चोभयत्वादिना साध्या-
भाव एव प्रसिद्ध इति न काप्यनुपपत्तिः । एतेन नीलरूपघट-
त्वोभयाभाववान् नीलघटान्यत्वादित्यादौ साधनसमानाधिकरणं
पटीयं नीलरूपं न घटे इति तादृशनीलरूपघटत्वात्मकसाध्या-
भावकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्या ऽव्याप्तिरित्यपि निरस्तं तादृशा-
भावे उक्तभेदासत्त्वेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव लक्ष-
णघटकत्वात् । एवं घटवृत्तिवद्विशिष्टाकाशाभावाभावे साध्ये

मेयत्वादिहेतौ साध्याभावस्य विशिष्टाकाशाभावादेराकाशाभावान-
तिरिक्ततया जगत एव साध्याभावकूटाधिकरणतापत्त्या ऽतिव्याप्ति-
रिति साध्याभावत्वविशिष्टाधिकरणत्वमेव विवक्षणीयं तथा च पटे
घटवृत्तित्वविशिष्टाकाशाभावाभावो नास्तीतिप्रत्ययाभावात् पटा-
देर्न तादृशविशिष्टाभावाधिकरणत्वमिति न दोषः । एवं च साधना-
धिकरणेऽपि साध्याभावत्वेन वृत्तिर्विवक्षणीया अन्यथा जातिमदन्य-
त्वविशिष्टाकाशाभावस्याभावे साध्ये समवायेन हेतौ साधनस-
मानाधिकरणाकाशाभावस्य साध्याभावत्वविशिष्टस्याधिकरणे
सामान्यादौ समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धत्वादव्याप्त्यापत्तेस्तादृशविवक्ष-
यापि उक्ताभयाभावसाध्यकस्थले ऽव्याप्तिवारणं सम्भवति प्रत्येका-
धिकरणे उभयाभावाभावत्वेनावृत्तेः । वस्तुतो घटवृत्तित्वविशिष्टा-
काशाभावाद्यभावो घटत्वाद्यभावसमनियततया तदभिन्न इति
घटत्वादिरपि तदभावस्तद्घटितकूटाधिकरणता च न जगत इति
दर्शितातिव्याप्त्यनवकाशात् साध्याभावत्वविशिष्टाधिकरणत्ववि-
वक्षणमफलं साध्याभावत्वेन साधनवद्वृत्तित्वं तु साध्याभावत्वविशि-
ष्टाधिकरणत्वाविवक्षणेऽपि घटान्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभाववान्
घटत्वादित्यत्र साध्याभावस्य द्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वत्वादिना साधन-
समानाधिकरणतया द्रव्यस्यैव तद्घटितकूटाधिकरणत्वेनाव्याप्तेर्वा-
रणाय निवेद्यमेव न चैवमपि पृथिव्यन्यद्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यादौ
साध्यतावच्छेदकविशिष्टवद्वृत्त्योः प्रत्येकं साधनसमानाधिकरणयोः
घटान्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावघटेतरपृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभाव-
योराधिकरणं गुणाद्येवेत्यतिव्याप्तिदुर्वारैवेति वाच्यं विशिष्टस्यातिरि-
क्ततामवलम्ब्यैव तादृशातिप्रसङ्गस्य समाधातुं शक्यत्वादिति । भू-
तत्वभूतत्वाद्योरिति उभयत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यत्वे हेतोर्व्यभि-
चारित्वाभावादन्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यत्वानुसरणं पृथि-
व्यादाविति आकाशे भूतत्वस्य मनसि च मूर्तत्वस्य साधनसमा-
नाधिकरणतया आकाशस्य मनसस्तत्प्रत्येकं तदुभयानधिकरण-
त्वेन साध्याभावसमुदायानधिकरणत्वादिति भावः । आदिशब्दात्
भूतभेदमूर्तभेदान्यतराभाववान् भूतमूर्तान्यतरत्वादित्यादौ भूतभे-
दमूर्तभेदात्मकसाध्याभावघटितसमुदायवति कालदिगादौ हेतो-
रवृत्त्याऽतिव्याप्तेः परिग्रहः । ननु साधनाधिकरणे येषां परस्परमै-

काधिकरण्यं तत्समुदायस्य विवक्षितत्वान्नायं दोषः भूतत्वमूर्त-
 त्वाद्योः प्रत्येकं साधनसमानाधिकरणत्वेऽपि साधनवति परस्पर-
 मैकाधिकरण्याभावेन तदुभयघटितकूटस्य लक्षणाघटकत्वात्तदे-
 कतरघटितकूटस्यैव तथात्वात् तद्वति च हेतोर्बुद्धेः प्रतियो-
 गितायां साध्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशेषणं त्याज्यमेव एवं च-
 विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेऽपि पृथिव्यन्यद्रव्यत्ववद्द्रव्यत्वादित्यादौ
 नोक्तरीत्याऽतिव्याप्तिः सम्भवति उक्तविशिष्टाभावानां साधनव-
 ति द्रव्यादावैकाधिकरण्याभावात् एवं तादृशकूटाधिकरणपृथिव्या-
 दिवृत्तित्वस्य द्रव्यवृत्तित्वत्वादिना योऽभावस्तस्यापि ता-
 दृशवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकयावद्भावान्तर्गततया तद्वत्त्ववि-
 रहादप्युक्तहेतौ नातिव्याप्तिसम्भवः न च द्रव्यवृत्तित्वत्वावच्छि-
 न्नाभावप्रतियोगिताया आकाशादिवृत्तित्वसाधारणतया तादृश-
 वृत्तित्वव्याप्यत्वान्न तादृशाभावो लक्षणघटक इति वाच्यं
 साधनसमानाधिकरणत्वस्य साध्याभावविशेषणत्वपक्षे प्रतियोगिता-
 यां तादृशवृत्तित्वव्याप्यत्वविशेषणव्यावृत्त्यभावेन तादृशविशेषण-
 स्य परित्याज्यत्वात् वह्निमान् धूमादित्यत्रालोकाद्यवृत्तित्वेन-
 रूपेण निर्वह्निवृत्तित्वाभावस्य प्रतियोगितायां आलोकादिनिष्ठपर्व-
 तादिवृत्तित्वसाधारणसाधनसमानाधिकरणसाध्याभावकूटाधिकर-
 णवृत्तित्वत्वं प्रत्यव्यापकतयैव तादृशाभावव्यावर्तनात् व्यासज्यवृ-
 त्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताविशेषणात्पर्वतसंयुक्तत्वपर्वतान्य-
 संयुक्तत्वोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य पर्वतासंयुक्तघटादौ वर्तमानस्य
 धूमादावसत्त्वेऽपि न क्षतिः प्रतियोगितायां तादृशवृत्तित्वव्याप्य-
 त्वविशेषणेऽपि तादृशाभावमादायाव्याप्तेरावश्यकतया एतस्य विशे-
 षणस्य तद्विशेषणसत्त्वेऽप्यावश्यकत्वात् चरमाभावप्रतियोगितायां
 तादृशवृत्तित्वव्याप्यत्वविशेषणपरित्यागे यत्किञ्चित्साधनाधि-
 करणवृत्तिसाध्याभावसमुदायस्या विवक्षणेपि प्रथमाभावप्रतियो-
 गितायां साध्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशेषणं परित्याज्यमेव पृथिवी
 द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादित्यादौ जलाद्यसमवेतत्वाद्यव-
 च्छिन्नाभावकूटत्वस्य साधनवत्यसत्त्वेऽपि तादृशाभावकूटत्वसा-
 मान्यादिवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकयावद्भावान्तर्गतानां पृ-

धिष्यन्त्यवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावानामेव वृत्तिमहत्तीनां हेतावस-
त्वेनातिव्याप्त्यनवकाशात् एवं सत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्ट-
सत्तात्वावच्छिन्नाभावघटितकूटाधिकरणसमवेतत्वाप्रसिद्धिनिबन्ध-
नाव्याप्तिवारणायोपात्तसाध्यतावच्छेदकव्यापकसमानाधिकरणध-
र्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वरूपसाध्याभावविशेषणस्थाने साध्याभा-
वप्रतियोगितायां साध्यवद्भूत्यभावीयसमानाधिकरणधर्मावच्छि-
न्नप्रतियोगिताभिन्नत्वं निवेश्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावी-
यगगनादिकिञ्चिद्विशिष्टतदभवनिष्ठप्रतियोगिताभिन्नव्यधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नप्रतियोगितामादायैव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसङ्गहे
समानाधिकरणधर्मे साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वस्यानिवेशनीयतया
ऽभावसाध्यकस्थल सध्यतावच्छेदकन्यूनवृत्तिघटत्वाद्यभावावत्त्वा-
द्यवच्छिन्नप्रतियोगितासु साध्यद्वृत्यभावीयसमानाधिकरणधर्मावच्छि-
न्नप्रतियोगिताभिन्नत्वाभावेन घटत्वाद्यात्मकाभावव्यावर्तनात् सा-
ध्याभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वविशेषणमपि परि-
त्यजनीयम् उक्तरीत्यापि पृथिव्यन्यद्व्यत्वाद्यभावस्य हेतुमत्त्यसत्त्वे
ऽपि घटान्यवृत्तित्वत्वादिना गुणादिवृत्तित्वाभावमादायातिव्याप्तिर्वा-
रणीयेत्यतो दोषान्तरमाह किञ्चेति । केचित्तु ननु स्ववृत्तिसाधन-
समानाधिकरणसाध्याभावसमुदायाणधिकरणं यद्यत्साधनाधि-
करणं तद्वृत्तिसाध्याभावसमुदायाधिकरणं यद्यत्स्वं तदेव सा-
ध्याभावसमुदायाधिकरणेत्यनेन विवक्षितं सङ्घेतौ तादृशं
स्वं जगदेव बह्व्यधिकरणमहानसादिनिष्ठानां निर्बहिर्हृदा-
दिनिष्ठानां च धूमादिसमानाधिकरणसाध्याभावानां व्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां समुदायवत् यद्यत्साधनाधि-
करणं तद्वृत्तिसाध्याभावसमुदायवत्त्वस्य महानसादौ साध्यवति
साध्यशून्ये च हृदादौ सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः भूतत्वमूर्तत्वान्यतरा-
भाववान् स्पर्शवदन्यत्वादित्यादौ तादृशं स्वं मनो गगनं च
गगनवृत्तिभूतत्वघटितसाध्याभावसमुदायाधिकरणत्वस्य गगन-
रूपसाधनाधिकरणे एव मनोवृत्तिमूर्तत्वघटितसाध्याभावसमुदा-
याधिकरणत्वस्य मनस्येव सत्त्वेन निरुक्तसाधनाधिकरणवृत्तिसा-
ध्याभावसमुदायाधिकरणत्वस्य तत्र तत्र सत्त्वात् । स्वनिष्ठसाध्या-
भावे साधनसमानाधिकरणत्वविशेषणानुपादाने बह्व्यदिशून्यह-

दाविनिष्ठसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावसमुदायाधिकरण-
 त्वस्य साधनाधिकरणे ऽसत्त्वात् साध्यवदेव तादृशं स्वं तद्वृ-
 त्तिस्त्वाभावस्य वृत्तिमद्वृत्तेर्हेतावसत्त्वादव्याप्तिः अतस्तत्र तद्विशेष-
 णप्रवेशः प्रथमसमुदायपदादाने भूतत्वमूर्तत्वान्यतराभाववान् स्पर्श-
 वदन्यत्वादित्यादौ गगनं मनश्च न तादृशं स्वं तद्वृत्तिव्य-
 धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाधिकरणमनोगगननिष्ठभूतत्वमूर्तत्वोभय-
 दितिसाध्याभावसमुदायाधिकरणत्वस्य गगनमनसोः प्रत्येकमस-
 त्त्वात् किन्तु पृथिव्यादिचतुष्कमेव तथाविधं स्वं तद्वृत्तिस्त्वाभाव-
 स्य हेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिरिति तदुपादानं धूमवान् वह्नेरित्यादा-
 वपि पर्वतादेः स्ववृत्तिसाध्याभावकूटाधिकरणमहानसादिरूपसाध-
 करणवृत्तिसाध्याभावकूटाधिकरणत्वाज्जगदेव तादृशस्वं स्यात्
 अतो यद्यदिति तथा च पर्वतादिवृत्तिसाध्याभावकूटाधिकरणं
 यद्यत्साधनवदयोगोलकादेरपि तदन्तर्गततया तद्वृत्तिसमा-
 नाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावघटितकूटस्य पर्वतादावसत्त्वात्
 तादृशं स्वं धूमादिशून्यमेवेति नातिव्याप्तिः यद्यत्साधनाधि-
 करणमित्यनुक्ता यद्यदधिकरणमित्येतावदुक्तौ भूतत्वमूर्तत्वा-
 न्यतराभाववान् स्पर्शवदन्यत्वादित्यादौ गगनादिवृत्तिसाध्याभा-
 वकूटाधिकरणं यद्यत्पृथिव्यादेरपि तदन्तर्गततया तद्वृत्तिमूर्तत्वा-
 द्धिघटितकूटस्य च गगनादावसत्त्वात्तादृशं स्वं न गगनादिकं
 भवेदपि तु पृथिव्यादिकमेवेत्यतिव्याप्तिरतः साधनाधिकरणनिवे-
 शः पृथिव्यादेस्तत्र साधनानधिकरणत्वात्तत्र दोषः । धूमवान् वह्नेरि-
 त्यादावयोगोलकादिनिष्ठव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावाधिक-
 रणत्वस्य पर्वतादेः सत्त्वाज्जगदेव तादृशं स्वमिति चरमस-
 मुदायपदोपादानं पूर्ववत्तादृशं यद्यत्स्वं तावदन्यतमवृत्तित्वत्व-
 व्यापकप्रतियोगिताको ऽभावो विवक्षणीयः अतो नातिव्याप्तिर-
 सम्भवो वेत्यतो दोषान्तरमाह किञ्चेतीत्याहुः । महाकालेति काला-
 न्यत्वसाध्यके कालिकविशेषणताविशेषेण हेतौ साध्यसामाना-
 धिकरण्यविशेषणेनातिव्याप्तिवारणसम्भवान्महाकालभेदसाध्यकानु-
 सरणम् । यद्यपि महाकालत्वसाध्यके ऽप्यतिव्याप्तिः सम्भवति वृत्ति-
 न्मात्र एव महाकालातिरिक्तकालवृत्तित्वसत्त्वात् तथापि सा-
 ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावघटितलक्षणे तत्कालमात्रवृत्तितत्त्वं

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रकरणम् । ३१३

त्कालावृत्तिव्यावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणाप्रसिद्धा नातिव्याप्तिः साधनाधिकरणे सम्भवदैकाधिकरण्यकसाध्याभावसमुदायाधिकरणत्वस्य प्रयोजनान्तरानुरोधेन निवेशे तादृशाप्रसिद्धिविरहेऽपि साधनाधिकरणीभूतखण्डकालव्यक्तिविशेषावृत्तिव्यावच्छिन्नाभावघटिततादृशकूटाधिकरणतत्कालवृत्तिव्याभावस्य तत्तत्कालावृत्तौ वृत्तिमति वर्तमानस्य साधने ऽभावाभातिव्याप्तिरित्यप्रिमस्य एतेनेत्यादेरसङ्गतिरिति एकमात्रविपक्षकानुसरणम् । आदिपदान्महाकालत्वाभावादिपरिग्रहः अवृत्तिहेतौ साध्यसामानाधिकरण्यविशेषणेनातिव्याप्तिवारणसम्भवाद्यभिचारिणीति । वृत्तिमत्वमात्रमत्र विवक्षितं तन्मात्रस्यैव व्यावर्तकत्वात् समवायादिना द्रव्यत्वहेतुके तादृशसम्बन्धेन महाकालवृत्तित्वव्यावच्छिन्नाभावस्य वृत्तिमति पटत्वादौ वृत्तिहेताववृत्तेर्नातिव्याप्तिसम्भव इति कालिकसम्बन्धावच्छिन्नहेत्वनुसरणम् । इदमुपलक्षणम् । ईश्वरज्ञानान्यत्वादिसाध्यके विषयितासम्बन्धेन हेतुमात्रे साध्याभावसमुदायवाति ईश्वरज्ञानादौ तेन सम्बन्धेन वस्तुमात्रस्यैव वृत्तेरतिव्याप्तिर्द्रष्टव्या । एतेन वृत्तिमद्वृत्तित्वविशेषणस्थले वृत्तिमद्वृत्तित्वतादृशवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वोभयाभावस्य वृत्तिमद्वृत्तित्वसाध्यवद्वृत्तित्वप्रतियोगिकत्वोभयाभावस्य वा निवेश महाकालवृत्तित्वस्य सामानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावे चरमदलाभावेनोभयाभावसत्त्वेऽपि न निस्तारः एवं यथाश्रुते घटत्वादिसाध्यके व्यभिचारिणि संयोगेन हेतौ साध्याभाववति संयुक्तमात्रस्यैव संयुक्तत्वात् एतद्रूपत्वादिसाध्यके व्यभिचारिणि समवायेन हेतौ समवेतमात्रस्यैव एतद्रूपाद्यतिरिक्तसमवेतत्वादतिव्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् ।

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणस्य नानाविपक्षकस्थले ऽप्रसिद्धावपि साधनसमानाधिकरणतादृशाभावकूटाधिकरणस्य नाप्रसिद्धिरिति साधनसमानाधिकरणत्वविशेषणप्रक्षेपे तादृशाभावकूटाधिकरणत्वगर्भमेव लक्षणं सम्यक् साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वापेक्षया साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकत्वस्य गुरुत्वेऽपि साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकाभावघटिनलक्षणे सत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्ताभावादिवारकनिरुक्तविशेषणप्रवेशेन महागौरवाद्द्विशि-

घटस्यानतिरिक्तत्वे पृथिव्यन्यद्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यादौ घटान्यत्व-
विशिष्टद्रव्यत्वाभावादेरपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकताव-
च्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया उक्तदिशाऽतिव्याप्तिवा-
रणाय तादृशाभावघटितलक्षणेऽपि साधनवति सम्भवदै-
काधिकरण्यकतादृशाभावसमुदायाधिकरणस्यावश्यं विवक्षणी-
यतया पृथिवी द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादित्यादौ सम-
वायसम्बन्धावच्छिन्नजलासमेवतत्त्वावच्छिन्नाभावघटितकूटाधिकर-
णसामान्यादिवृत्तित्वाभावसत्त्वेऽपि अतिव्याप्तेरनवकाशात् सा-
धनवति सम्भवदैकाधिकरण्यकत्वविवक्षामन्तरैर्नैव पृथिव्यन्य-
द्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यादौ घटान्यवृत्तित्वावच्छिन्नाभा-
वमादायातिव्याप्तिवारणे उक्तस्थलेऽपि तादृशाभावमादायाति-
व्याप्तिवारणसम्भवात् प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकव्यापक-
त्वविशेषणं नोपादेयं यद्यपि साधनवति सम्भवदैकाधिकरण्य-
ककूटनिवेशे द्रव्यत्वविशिष्टसत्ताभावद्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभाव-
घटितकूटस्य सत्तावान् जातेरित्यादौ न लक्षणघटकताप्रसक्ति-
स्तथापि साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकाभावनिवेशे ता-
दृशाभावैकतरव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावघटितकूटस्य तथात्वा-
दव्याप्तिरिति तदुपेक्षेतिरीत्या सार्वभौमलक्षणपरिष्कारमपि हे-
तुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमद्यावदधिकरणमहाकालमात्रविप-
क्षकव्यभिचारिण्यतिव्याप्त्या निराकुरुते एतेनेति ॥

(दी०) एतेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छे-
दकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्यवृत्तिस्वसमानाधिकरणया-
वदभावाधिकरणवृत्तित्वाभावा यावन्तो वृत्तिमद्वृत्तयस्तद्वत्त्वं
व्याप्तिः केवलान्वयिनः संयोगाद्यभावस्याभावाः संयोगादयो
न व्याप्यवृत्तयः एवं साध्यस्य गुणसामान्यस्याभावो द्रव्यत्वा-
धिकरणे उत्पत्तिकालावच्छेदेन वर्तमानोऽपि न व्याप्यवृत्तिः
उक्तरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाः क्वचिदप्रसिद्धादिसम्पादकाः
पुनरभावा न हेतुसमानाधिकरणाः उक्तसमुदायाधिकरण-

वृत्तित्वतदभाववृत्तिमत्त्वानि पूर्वोक्तरीत्या प्रत्येतव्यानीत्यादिकमपास्तम् ।

(गा०) अत्र प्रतियोगितायामवच्छिन्नान्ताविशेषणव्यावृत्तिरभाववान् मेयत्वादित्यत्रेव वह्निमान् धूमादित्यत्रापि बोध्या यादृशसाध्याभावकूटाधिकरणं साधनवत् तार्णतार्णदहनोभयाभावादिघटितकूटस्यापि तथाविधकूटतया तथाविधोभयादिमद्वृत्तिपदार्थं वर्तमानस्य तादृशकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावस्य हेतावसत्वात् । अत्र च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेनापि प्रतियोगिता विशेषणीया अन्यथा वह्निमान् पर्वतवह्न्यवयवसंयोगादित्यादौ संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावसमवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावयोः साधनाधिकरणे सम्भवदैकाधिकरण्याभावेन तदुभयघटितकूटस्य लक्षणाघटकत्वादतिव्याप्तिविरहेऽपि वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नाभावकूटस्योक्तक्रमेण लक्षणघटकतया तद्वति वह्न्यवयवाद्यतिरिक्ते हेतोर्वृत्तेरसम्भवापत्तेः व्यापकतापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धघटिता प्राह्या अन्वया समवायेन वह्निसंयोगे साध्ये संयोगेन साध्यव्यापकस्य वह्नेः समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावघटितकूटाधिकरणवह्न्यवयवातिरिक्तवृत्तौ सद्धेतावव्याप्यापत्तेः इत्थं च संयोगसम्बन्धेन साध्यतायां तेन सम्बन्धेन व्यापकताप्रसिद्धर्थं व्यापकताघटकाभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशेषणस्यावश्यकतया व्याप्यवृत्तिपदोपादानसार्थक्यमिति केचित् । वस्तुतस्तु येन सम्बन्धेन व्यापकता तेन सम्बन्धेनाभावो प्राह्यः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य विशिष्य निवेशेऽवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वनिवेशे संयोगेन धूमादिसाध्यके तत्सम्बन्धावच्छिन्नधूमत्वावच्छिन्नाभावस्य धूमवत्यवच्छिन्नवृत्तिकतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमात्रस्य व्याप्यवृत्तित्वेनातिव्याप्यापत्याऽनवच्छिन्नवृत्तिकत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वस्यैव निवेशनीयतया एवमित्यादिवक्ष्यमाणपङ्क्त्यसङ्गत्यापत्तेः अन्योन्याभाषघटितव्यापकतानिवेशाच्च व्याप्यवृत्तिपदसार्थक्यम् । संयोगाभावसाध्यकस्थले संयोगघटितकूटाधिकरणतया द्रव्यमात्रे

सत्त्वात्तद्वृत्तिहेतावव्याप्तिवारणरूपं तत्प्रयोजनमाह केवलान्व-
यिन इति । एतेन तत्साध्यके द्रव्यवृत्तेः सद्धेतुत्वमक्षतमिति
सूचितं गुणवान् द्रव्यत्वादित्यादौ गुणादावनवच्छिन्नवृत्तिकगुणा-
द्यभाववति नित्यद्रव्यातिरिक्ते हेतोर्वृत्त्याव्याप्तिवारणरूपमनवच्छि-
न्नवृत्तिकत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वविशिष्टाभावनिरूपिताधिकरणतानिवेश-
नफलमाह एवमिति । साध्याभावे उत्पात्तिकालावच्छेदेन द्रव्य-
वृत्तित्वकथनं द्रव्यत्वे तद्वृत्तित्वाभावासत्त्वेनाव्याप्तिप्रसङ्गमुच-
नाय न व्याप्यवृत्तिरित्यत्र द्रव्यत्वाधिकरणेऽप्यनुषज्यते इति
व्याख्यानमसत् अनवच्छिन्नवृत्तिकत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वनिवेशे सं-
योगी घटादित्यत्रोक्तरीत्याव्याप्तेर्वारणाय साधनवति व्याप्यवृत्ति-
त्वस्यावश्यं निवेशनीयतया तत्राव्याप्यप्रसक्तेः साधनवति व्याप्यवृ-
त्तित्वपर्यन्तनिवेशनप्रयोजनप्रदर्शनपरतया एतत्पङ्क्तिव्याख्यापि
न साधीयसी व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टाधिकरणत्वनिवेशे संयोगी
सत्त्वादित्यत्र गुणादौ व्याप्यवृत्तेः संयोगाभावरूपेव द्रव्यत्वाभाव-
स्यापि लक्षणघटकतया जगतः साध्याभावकूटानधिकरणत्वात्
अतिव्याप्यनवकाशेऽपि धूमवान् घहेरित्यादौ साध्यतावच्छेदक-
संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्या-
पकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणताया विश्वस्मिन्सत्त्वात्
अतिव्याप्तेर्दुर्वारतया तत्प्रवेशनस्यावश्यकतया तावताप्युक्ताव्या-
प्तिवारणसम्भवात् तस्माद्व्याप्यवृत्तित्वमवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वमभि-
मतमतोऽपि साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकाभावोपेक्षा त-
न्निवेशे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यैव
निवेशनीयतया संयोगेन साध्यतायां व्यभिचारिणि व्यधिकर-
णधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव संयोगेन द्रव्याभावस्यावच्छि-
न्नवृत्तिकान्यतया ऽतिव्याप्तिः तन्निवेशनस्यैव वैशिककालिकाव्याप्य-
वृत्तिसाध्यभेदेन स्थलद्वये व्यावृत्तिरभिहितेति सारम् । स्वसमाना-
धिकरणत्वनिवेशनप्रयोजनमाह उक्तरूपेति । साध्यतावच्छे-
दकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपेत्यर्थः । अप्रसिद्धादीति ।
सत्तावान् जातेरित्यादौ सत्तात्वाद्यवच्छिन्नाभावकूटाधि-
करणे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तित्वाप्रसिद्धिसम्पादका
रूपाभावादिसाध्यके रूपाद्यात्मकाभावकूटाधिकरणाप्रसिद्धिस-

सम्पादकाः सम्भवदैकाधिकरण्यापन्नसाध्याभावस्तोमाधिकरणत्व-
विवक्षणे सत्तान्यपृथिवीसमेतशून्यं वायुत्वादित्यादावादिपद-
ग्राह्याया अतिव्याप्तेः सम्पादका बोध्याः । पूर्वोक्तरीत्येति । समु-
दायाधिकरणवृत्तित्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन तदभावास्तादृश-
वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताका हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्ति-
मद्वृत्तित्वं लक्षणघटकं बोध्यमित्यर्थः । अपास्तमिति न च
सार्वभौममते सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितया साध्याभाव-
कूटवन्महाकालवृत्तित्वस्य सामानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावोऽपि
सामानाधिकरण्यानिरूपकखण्डकालाद्यवच्छेदेन घटादिरूपवृत्ति-
मति वर्तमान एवेति महाकालान्यत्वादिसाध्यके नातिव्याप्ति-
सम्भव इति वाच्यं तथा सति बह्व्यादावपि स्वावयवावच्छेदेन
निर्धूमसंयुक्तत्वाद्यभावसत्त्वेन धूमवान् बह्वैरित्यादावतिव्याप्तेरुक्त-
स्थले ऽतिव्याप्तिवारणस्य सुदूरपराहतत्वात् । यत्तु हेतुतावच्छे-
दकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणसामान्यावच्छेदेन तद्वत्त्वस्य विवक्षि-
तत्वान्नातिव्याप्तिः व्यभिचारनिरूपकाधिकरणावच्छेदेन हेतौ त-
द्वत्त्वविरहादिति तन्न एवं सति स्वावयवावच्छेदेन घटादि-
वृत्तेः सामानाधिकरणधर्मावच्छिन्नजगत्संयुक्तत्वाद्यभावस्य पर्व-
तावच्छेदेन धूमादावसत्त्वादसम्भवापत्तेः वृत्तिमद्वृत्तिपदेन हेतु-
तावच्छेदकसम्बन्धेन यस्य यदाधिकरणं तदवच्छेदेन तद्वृ-
त्तित्वविवक्षायामपि व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानभ्युपगमे व्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य साध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वाभा-
वस्याधिकरणानवच्छिन्नतया ऽसम्भवस्य दुर्वारत्वात् यदि च
वृत्तिमत्यनवच्छिन्नवृत्तयो यावन्तस्तादृशाभावकूटाधिकरणवृत्तित्वा-
भावा अनवच्छिन्नतद्वत्त्वमित्युच्यते तदा सामानाधिकरण्यस्या-
व्याप्यवृत्तितापक्षेऽपि न दर्शितदोषनिरासः सम्भवति सामाना-
धिकरणधर्मावच्छिन्नमहाकालवृत्तित्वाभावस्य वृत्तिमत्यनवच्छि-
न्नवृत्तिकत्वविरहेण लक्षणाघटकत्वात् । हेतुतावच्छे-
दकसम्बन्धेन यस्य यदाधिकरणं तदवच्छेदेन तद्वृत्तित्वकिञ्चि-
दवच्छिन्नत्वोभयाभाववन्तो यावन्तस्तादृशाभावकूटवद्वृत्तित्वाभा-
वा अनवच्छिन्नतद्वत्त्वं व्याप्तिरित्युक्तौ न कश्चिद्दोषः समा-
नाधिकरणधर्मावच्छिन्नमहाकालवृत्तित्वाभावे किञ्चिदवच्छिन्नत्व-

सत्त्वेऽपि कालिकसम्बन्धेन घटाद्यधिकरणखण्डकालावच्छेदेन घटाद्यवृत्तित्वासत्त्वेनोभयाभाववत्तायाः सत्त्वेन महाकालान्यत्वसाध्यके व्यभिचारिणि तादृशाभावस्य लक्षणघटकत्वेनातिव्याप्तिविरहात् समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नजगत्संयुक्तत्वाद्यभावस्य घटादौ कपालाद्यवच्छेदेन वृत्तेः संयोगादिना यद्घटाद्यधिकरणं तदवच्छेदेन घटादाववृत्तेर्निरुक्तोभयाभाववत्त्वविरहात् बाह्यमान् धूमादित्यादौ न लक्षणघटकता अपि तु अवच्छिन्नत्वविरहेणोभयाभाववतो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैवेत्यव्याप्त्यनवकाशादिति ध्येयम् । सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तित्वे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन किञ्चित्पदार्थाधिकरणवृत्तयो यावन्तस्तादृशाभावकूटाधिकरणवृत्तित्वनिरूपकत्वाभावा यदधिकरणावच्छेदेन वर्तन्ते तत्त्वमिति वक्तव्यं महाकालवृत्तित्वनिरूपकत्वस्य समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावः खण्डकालवृत्तिः साधनाधिकरणमहाकाले नास्तीति नाकातिव्याप्त्यवकाशः सद्धेतौ तादृशाभावकूटाधिकरणजगद्वृत्तित्वनिरूपकत्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव एव हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन किञ्चिदधिकरणवृत्तिः स च हेत्वधिकरणसामान्य एव वर्तते इति लक्षणसमन्वयः । अथवा वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तस्तादृशाध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वाधिकरणतासामान्यकधर्मवत्त्वमेव विवक्षणीयम् । वृत्तिमत्त्वादिकञ्च दैशिकविशेषणतासम्बन्धेनैव ग्राह्यम् । इत्थञ्च कालिकसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नाधिकरणतायां सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाधिकरणावद्वृत्तेर्दैशिकसम्बन्धावच्छिन्नमहाकालवृत्तित्वाभावस्यासत्त्वादिति कृतं पल्लवितेन ॥

(चि०) प्रतियोग्यवृत्तिश्च धर्मो न प्रतियोगितावच्छेदकः तद्विशिष्टज्ञानस्याभावधीहेतुत्वात् अन्यथा निर्विकल्पकादपि घटो नास्तीति प्रतीत्यापत्तेः, गवि शशशृङ्गं नास्तीति प्रतीतेरप्रसिद्धेः शशशृङ्गं नास्तीति च शशे शृङ्गाभाव इत्यर्थः ।

(दी०) तद्विशिष्टेति । विशेषणतावच्छेदकविशिष्टज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्ययहेतुत्वात् अभावप्रत्ययो हि घटत्वादिवि-

शिष्टस्य घटादेः प्रतियोगित्वमवगाहमानो विशेषणस्यापि घट-
त्वादेस्तदवच्छेदकत्वमवगाहते न तु स्वातन्त्र्येण घटो ना-
स्तीत्येव प्रतीतेः । तदिहाभावप्रत्ययो यदि व्यधिकरणधर्मेणा-
वच्छिन्नं प्रतियोगिनं नावगाहते नावगाहत एव तदा-
तस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वम् अथावगाहते तर्हि भ्रम
एव । न च ततोऽर्थसिद्धिरिति भावः । यदि पुनरानु-
भविको लोकानां स्वरसवाही घटत्वेन पटो नास्तीत्यादि-
प्रत्ययो न तदा तादृशाभावनिवारणं गीर्वाणगुरुणामपि शक्य-
मिति मन्तव्यम् ।

(गा०) मूले प्रतियोग्यवृत्तिश्च धर्मो न प्रतियोगितावच्छेदक इति
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावनिराकर्तृवादिनः प्रतिज्ञावाक्यं तत्र
धर्मत्वमनुपादेयम् । अवृत्तेरपि प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य निराकर्त-
व्यत्वात् तत्त्वे साधकाभाव एव हेतुरुह्यः पक्षतावच्छेदकप्रतियो-
ग्यवृत्तित्वशरीरे साध्यतावच्छेदके च सामान्यतः प्रतियोगित-
योर्न प्रवेशः सर्वेषामेव किञ्चिदभावप्रतियोगिनि सम्बन्धितया कि-
ञ्चिदभावप्रतियोगितावच्छेदकतया च विशिष्टपक्षाप्रसिद्धेः । किन्तु
विशिष्यवाच्यत्वत्वादिना तथा च वाच्यत्वाद्यवृत्तित्वावच्छिन्ने
वाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं साधनीयं समूहालम्बना-
नुमितिरुद्देश्या तत्तदभावीयप्रतियोग्यवृत्तित्वावच्छिन्ने तत्तदभावप्र-
तियोगितानवच्छेदकत्वसाधनं न सम्यक् समनियताभावैक्यमते
समवायित्वादिना वाच्यत्वाद्यभावस्य घटत्वाद्यवच्छिन्नपटाद्यभावा-
भिन्नतया समवायिपटादीनामपि तथाविधवाच्यत्वाद्यभा-
वप्रतियोगितया तद्वृत्तिसमवायित्वादेर्वाच्यत्वाद्यभावीयप्रतियो-
ग्यवृत्तिताया दुर्घटत्वात् प्रतियोगिताः विशिष्योपादाय
तत्तत्प्रतियोगितावच्छिन्नवृत्तित्वावच्छिन्ने तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वा-
भावसाधनमपि हेयं वाच्यत्वादिनिष्ठायाः प्रसिद्धसमानाधि-
करणद्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगिताया उपादाने सिद्धसाधनात्
सोन्वद्धोपाध्यायैरपि व्यधिकरणसमवायित्वादिधर्मस्य समाना-

धिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वानङ्गीकारात् व्यधि-
 करणधर्मावच्छिन्नायाश्च प्रतियोगिताया उभयवाद्यसिद्धतया
 विशिष्योपादानासम्भवात् । केचित्तु विशिष्य समवायित्वत्वादिकं
 पक्षतावच्छेदककृत्य वाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं सा-
 धनीयं तादृशप्रतियोगितावदवृत्तत्वमेव हेतुः यो यदवृत्तिः स
 तन्निष्ठप्रतियोगितानवच्छेदक इति सामान्यतो व्याप्तिप्रदर्शकः
 प्रतियोग्यवृत्तिश्चेतिग्रन्थः वीप्साद्यभावेऽपि प्राथम्येन व्याप्तेर्लाभ-
 सम्भवात् वाच्यत्वाद्यवृत्तिधर्ममात्रस्यैव व्यधिकरणतया वाच्यत्वा-
 दिनिष्ठप्रतियोगितायां तन्मते ऽवच्छेदकतया यद्यपि अत्रान्वय-
 दृष्टान्तदुर्भिक्षं तथापि व्यतिरेकेण वाच्यत्वादिनिष्ठोभयत्वादिक-
 मेव दृष्टान्तः सम्भवतीत्यदोषः । अथवा यो यदवृत्तिः स न-
 तदवच्छेदकः इति सामान्यव्याप्तौ कारणत्वादिव्यधिकरण-
 कारणत्वाद्यनवच्छेदक एवान्वयेन दृष्टान्तः प्रतियोगिता-
 वच्छेदकत्वविषयतावच्छेदकत्वोभयसाधारणावच्छेदकतात्वस्यैक्ये
 भ्रमविषयताव्यधिकरणतदवच्छेदकरजतत्वादौ उक्तसामान्यव्या-
 प्तेर्भङ्गवारणाय विषयतान्यत्वेन यत्पदार्थो विशेषणीय इत्याहुः । अथ
 कालिकादिसम्बन्धेन पटादिवृत्तिघटत्वादेः समवायादिना पटादि-
 निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वखण्डनाय तत्तत्सम्बन्धेन प्रतियोग्यवृ-
 त्तित्वं तत्तत्सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावसाधने पक्षता-
 वच्छेदकतया हेतुतया वा विवक्षणीयम् तथा च समवायसम्बन्धेन
 वाच्यत्वादिवृत्तित्वाप्रसिद्धोक्तरीत्या समवायादिसम्बन्धेन घट-
 त्वाद्यवच्छिन्नवाच्यत्वाभावखण्डनानुपपत्तिः न च प्रतियोग्यवृत्तित्व-
 मित्यनेन प्रतियोगिनिष्ठावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्र-
 तियोगित्वमेव विवक्षणीयं तथा च घटत्वादेरेव वाच्यत्वादिनिष्ठस-
 मवायादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितया नाप्रसिद्धिरिति वा-
 च्यम् अव्याप्यवृत्तेः संयोग्यभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य प्रतियो-
 गिनिष्ठाभावप्रतियोगितया उक्तधर्मस्य पक्षतावच्छेदकत्वे बाधस्य
 हेतुत्वे च व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् प्रतियोगिनिष्ठभेदप्रतियोगि-
 तायामवच्छेदकताघटकसम्बन्धेनावच्छेदकत्वस्य विवक्षणे व्य-
 धिकरणसंयोगादिसम्बन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावनि-
 राकरणानुपपत्तिः तेन सम्बन्धेन घटत्वादेर्भेदप्रतियोगितावच्छेद-

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रकरणम् । ३२१

कत्वस्य वादिनोप्यननुमतत्वात् एवं घटत्वादौ समवायसम्बन्धेन वाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगितायामवच्छेदकत्वस्याभावः प्रतियोग्य-
प्रसिद्धा साधयितुमशक्यः । मैवं स्वप्रतियोगिकत्वयदनुयोगिक-
त्वोभयाभाववद्यादशसम्बन्धसामान्यको यः स स्वनिष्ठत्वतस्तम्ब-
न्धावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्तन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतासामान्यकः
इत्यर्थविवक्षायामेव सामञ्जस्यात् संयोगादिसम्बन्धसामान्ये
घटत्वादिप्रतियोगिकत्ववाच्यत्वाद्यनुयोगिकत्वोभयाभावसत्त्वात् प्र-
थमस्वपदेन घटत्वाद्युपादानस्य मतद्वय एव सम्भवात् तत्र स्वनि-
ष्ठत्वसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभाववद्वाच्यत्वादिबृत्तिप्रति-
योगितावच्छेदकतासामान्यकत्वसाधने नोद्देश्यासिद्धिः । प्रतियो-
ग्यबृत्तिश्च धर्मो न प्रतियोगितावच्छेदक इति मूलग्रन्थस्य तथा-
त्वे मानाभावादिति शेषः । ननु समवायितया वाच्यत्वं नास्तीत्या-
द्याकारकः समवायित्वादेर्वाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वा-
वगाहिप्रत्यय एव मानमिति उक्तहेतोरसिद्धाशङ्क्यामाह तद्वि-
शिष्टज्ञानस्येति । अत्र च प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञा-
नस्य अभावलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नहेतुत्वादित्यर्थः । यद्यपि अ-
न्यथा घटनिर्विकल्पकानन्तरं घटाभावप्रत्ययापत्तेरिति मूलदर्शि-
तयुक्ता वाच्यत्वं न समवायीतिविशेषदर्शनप्रतिबध्यवाच्यत्वत्वा-
वच्छिन्नधर्मिकसमवायित्वप्रकारकज्ञानपर्यन्तापेक्षा समवायित्वा-
वच्छिन्नवाच्यत्वाभावप्रत्यक्षे नायाति तथापि स्वतन्त्रमहान-
सीयत्ववह्नित्वादिप्रकारकज्ञानान्महानसीयवह्निर्नास्तीतिबुद्ध्यनुदयात्
महानसीयवह्निर्नास्तीत्यभावबुद्धौ महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नत्वे-
न बह्नादिनिष्ठप्रतियोगितावगाहिन्यां यथा महानसीयत्वप्र-
कारेण वह्नित्वावच्छिन्नविषयकज्ञानं हेतुः तथा सम-
वायितया वाच्यत्वं नास्तीत्यादिबुद्धेर्वाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियो-
गितायां समवायित्वाद्यवच्छिन्नत्वावगाहित्वे समवायित्वादिना
वाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकज्ञानमपेक्षितं तथा च वाच्यत्वं न स-
मवायीतिविशेषदर्शनदशायामप्यनुभूयमाना तथाकारा प्रतीतिः
कथमुपपद्येत तस्याः वाच्यत्वाद्यनुयोगिकसमवायित्वाभावावल-
म्बनत्वोपगमे सर्वत्रैव तथात्वमुपेयतामिति गतं व्यधिकरणधर्मस्य
प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनेत्यभिप्राय इति मिश्रानुसारिव्याख्यानं त-

वेयमनुपपत्तिरवतरति । तद्धर्मवच्छिन्नतन्निष्ठप्रतियोगिताकाभाव-
 बुद्धौ तद्धर्मप्रकारकतज्ज्ञानत्वेन हेतुत्वासम्भवः घटत्वेन यत्किञ्चि-
 द्घटज्ञानावपि यावद्घटप्रतियोगिकसामान्याभावबुद्धयुत्पत्त्या
 व्यभिचारात् सम्भवेऽपि वा दर्शितविशेषदर्शनकाले निर्धर्मिताव-
 च्छेदकवाच्यत्वादिधर्मिकसमवायित्वादिभ्रमसम्भवेन व्याधिक-
 रणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतीतिनिर्वाहात्तादृशकारणताया अकिञ्चित्क-
 रत्वात् न च वह्नित्वधर्मितावच्छेदकमहानसीयत्वप्रकारकबुद्धि-
 धिना विशृङ्खलमहानसीयत्ववह्नित्वप्रकारकज्ञानसत्त्वेऽपि महानसी-
 यवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रत्यक्षानुत्पत्त्या तद्धर्मसमानाधिकरण-
 धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबुद्धौ तद्धर्मावच्छिन्नधर्मिकतद्धर्म-
 प्रकारकज्ञानत्वेन हेतुता वाच्येति वाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकसम-
 वायित्वप्रकारकज्ञानं विना न समवायित्वाद्यवच्छिन्नवाच्यत्वत्वस-
 मानाधिकरणप्रतियोगिताकाभावमानसम्भव इति वाच्यं महा-
 नसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायां द्रव्यत्वादेरपि सामाना-
 धिकरण्यात् उक्तकार्यकारणभावोपगमे द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्न-
 धर्मिकमहानसीयवह्नित्वप्रकारकज्ञानस्यापि तादृशप्रतियोगिता-
 काभावबुद्धावपेक्षणीयतापत्तेः । अथ तद्धर्मवद्वृत्तित्वेन भासमानप्र-
 तियोगित्वे तद्धर्मावच्छिन्नत्वावगाहिन्यामभावबुद्धौ तद्धर्माव-
 च्छिन्नधर्मिकतद्धर्मप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुता महानसीयवह्निर्नास्ती-
 त्वत्र च वह्नित्वावच्छिन्ननिष्ठत्वेन संसर्गघटकतया भासमानप्रति-
 योगित्वे महानसीयत्वावच्छिन्नत्वं भासते स्वावच्छिन्नवद्वृत्ति-
 प्रतियोगिताकत्वस्य अभावांशे प्रतियोगिविशेषणतापन्नमहान-
 सीयत्वस्य सम्यन्धत्वादिति तत्र वह्नित्वावच्छिन्नधर्मिकमहान-
 सीयत्वप्रकारकज्ञानस्यापेक्षा न तु धर्मान्तरावच्छिन्नधर्मिकस्य
 धर्मान्तरविशेषितवह्निवृत्तित्वेन तत्र प्रतियोगिताया अमाना-
 दिति चेत् तर्हि प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानमन्तरेणापि
 अभावप्रत्यक्षसामान्वापत्तिः प्रत्यक्षविशेष एव तद्धेतुतायाः स्वी-
 कृतत्वादेवमप्यनतिप्रसङ्गेन प्रतियोगिविशेषिताभावबुद्धौ विशे-
 षणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्भवा प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारक-
 ज्ञानस्य हेतुत्वादेव निर्वाहे स्वतन्त्रतद्धेतुताया निर्वाजत्वापाता-
 य भस्तु वा एतादृशरीत्यैव हेतुहेतुमज्जावः तथापि समवायित-

या वाच्यत्वं नास्तीत्यत्र वाच्यत्वत्वसामानाधिकरण्यविशेषित-
 स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया एव समवायित्वसंसर्गघटकतया भा-
 नोपगमसम्भवेन वाच्यत्वत्वावच्छिन्नधर्मिकसमवायित्वप्रकारकज्ञा-
 नस्यात्रानपेक्षणीयत्वमुपपद्यत इति । अत्रेदं समाधानं तदुभयधर्मा-
 वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबुद्धौ तदुभयैकतरधर्मावच्छिन्नधर्मि-
 कतदन्यतरप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुता समवायितया वाच्यत्वाभावस्य
 च व्यधिकरणसमानाधिकरणयोः समवायित्ववाच्यत्वत्वोभयोरैव
 प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिरवश्यमङ्गीकार्या समवायित्वमा-
 त्रस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वे वाच्यत्वत्वप्रकारकज्ञानमन्तरेणापि
 तादृशाभावप्रतीत्यापत्तेः अत्र समवायितया वाच्यत्वं नास्तीति-
 प्रतीत्या समवायित्ववाच्यत्वत्वोभयपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकत्वा-
 नवगाहने तस्याः समवायिवाच्यत्ववदिदमिति भ्रमविरोधित्वानु-
 पपत्तेश्च तं प्रति समवायितया प्रमेयत्ववाच्यत्वोभयं नास्तीति-
 निश्चयव्यावृत्तेन तदुभयांशे प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यवगा-
 हनिश्चयत्वैनैव प्रतिबन्धकत्वात् न च विलक्षणवाच्यत्वप्रका-
 रतानिवेशनादेव दर्शितनिश्चयव्यावृत्तिसम्भवे उभयांशे अवच्छे-
 दकत्वपर्याप्त्यवगाहित्वमप्रयोजकमिति वाच्यं यतस्तद्धर्मे ऽभा-
 वप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिस्तदवच्छिन्नस्याभावविरोधित्वप्रयो-
 जिका तदवगाहित्वमेवाभावबुद्धेस्तदवच्छिन्नविशिष्टज्ञानप्रतिब-
 न्धकतायां तन्त्रं समवायितया वाच्यत्वप्रमेयत्वोभयं
 नास्तीतिप्रतीतेः समवायित्ववाच्यत्वत्वोभयविशिष्टवृत्ताबुद्धप्र-
 तिबन्धकत्वेऽपि उभयांशे प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्य-
 नवगाहित्वमेव बीजं तस्य च समवायितया वाच्यत्वं नास्तीतिधी-
 साधारण्ये तस्यास्तादृशविशिष्टधीप्रतिबन्धकत्वं न तु उक्तोभ-
 याभावबुद्धेरिति विशेष एव नोपपद्येत इति । यदि चैतस्याः प्रती-
 तेः प्रतिबन्धकत्वं नान्यस्या इत्यत्र विषयतावैचित्र्यमात्रं बीजमा-
 स्थीयते तदा समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावविषयिण्या घटो
 नास्तीत्यादिबुद्धेरपि प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहित्वं विलीय-
 तां न हि तत्र घटत्वादिविशिष्टधीप्रतिबन्धकत्वानुरोधमन्तरेण
 युक्त्यन्तरं परिस्फुरति स च भवतामकिञ्चित्कर एव कपालसम-
 पेतद्रव्यं नास्ति नीलो घटो नास्तीत्यादिप्रतीतिव्यावृत्तप्रकारत्वा-

विशेषस्यैव तादृशधीप्रतिबन्धकताबीजत्वसम्भवात् तथा च त-
 भ्रेव समवायितया वाच्यत्वं नास्तीत्यादिव्यधिकरणधर्माव-
 च्छिन्नाभावबुद्धावपि वाच्यत्वत्वांशे प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगा-
 हनमशक्यापह्नवमेवेति वाच्यत्वत्वावच्छिन्नधर्मिकसमवायित्वा-
 दिप्रकारकज्ञानमन्तरेण न तत्सम्भवः । अथ यत्त्वतत्त्वानुगमेन
 प्रतियोगितावच्छेदकभेदेन तत्प्रकारकज्ञानहेतुताभेदस्यावश्यक-
 तया महानसीयत्ववह्नित्वादिरूपसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्र-
 त्यक्षं प्रत्येकैकधर्मावच्छिन्नविशेषकापरधर्मप्रकारकज्ञानत्वेन हे-
 तुता वाच्या न तु व्यधिकरणसमवायित्वसमानाधिकरणवाच्य-
 त्वत्वाद्युभयधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रत्यक्षे समवायित्वाद्यव-
 च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रत्यक्षं प्रति समवायित्वादिप्रकारकज्ञा-
 नत्वेन क्लृप्तकारणतयैव तन्निर्वाहादिति न तत्र वाच्यत्वत्वाव-
 च्छिन्नधर्मिकसमवायित्वप्रकारकज्ञानापेक्षेति चेन्न प्रतियोगिविशे-
 षणतापन्नस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वमभावप्रतीत्या ऽवगाह्यते
 न तु स्वातन्त्र्येणेति नियमेन समवायितया वाच्यत्वं ना-
 स्तीत्याकारिकाया एव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रती-
 तेरुपगन्तव्यतया समवायित्वविशिष्टवाच्यत्वत्वावच्छि-
 न्नवैशिष्ट्यावगाहिन्यां तादृशबुद्धौ तु वाच्यत्वं स-
 मवायीति विशेषणतावच्छेदकविशिष्टविशेषणज्ञानस्यापेक्षि-
 ततया विषकलितसमवायित्वादिप्रकारकज्ञानदशायां तादृशा-
 भावप्रत्यक्षस्यानुत्पत्त्या तदानीं तदापत्तिवारणाय तादृशाभाव-
 प्रत्यक्षेऽपि वाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकसमवायित्वप्रकारकज्ञानहे-
 तुताया आवश्यकत्वादिति । अत्र च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति
 विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधीहेतुत्वमनङ्गीकुर्वतां घटत्वादिनिर्वि-
 कल्पकाद्घटाद्यभावविषयकस्य घटो नास्तीत्यादिप्रत्यक्षस्यैव
 निर्धर्मितावच्छेदकसमवायित्वादिप्रकारकज्ञानादपि समवायि-
 त्वाद्यवच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावविषयकस्य समवायिवाच्यत्वं ना-
 स्तीतिप्रत्यक्षस्योपगमसम्भवात् घटत्वादिप्रकारकज्ञानत्वेन वा-
 च्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकसमवायित्वादिप्रकारकज्ञानत्वेन च प्र-
 तियोगिज्ञानस्याभावप्रत्यक्षहेतुता न सिध्यतीति विशिष्टवैशि-
 ष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुतामतमाश्रित्यैव उ-

करीत्या ऽभावलौकिकत्वावच्छिन्नं प्रति प्रतियोगितावच्छेदक-
विशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य कारणतया तादृशकारणबाधेन व्यधिक-
रणधर्मावच्छिन्नाभावाप्रत्ययादिति मूलं व्याख्येयं तच्चानुचि-
तम् उक्तविशेषकारणताकल्पनोपजीव्यविशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामान्य-
हेतुताश्रयविशेषणतावच्छेदकविशिष्टविशेषणज्ञानाभावस्यैव दर्श-
यितुमुचितत्वात् अतो मूले हेतुत्वादित्यस्यापेक्षणीयत्वादित्यर्थः
इत्याशयेन प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्याभाव-
धिया अपेक्षणे विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकविशिष्ट-
विशेषणज्ञानकारणत्वमेव हेतुत्वेनाभिप्रेतमित्याह । तथा
च जन्यतायामभावविषयकत्वावच्छिन्नत्वमविवक्ष्यं विशेषणता-
वच्छेदकविशिष्टविशेषणज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वावच्छि-
न्नाभावधीनिष्ठजन्यताप्रतियोगीभूतस्याभावेन समवायितया वा-
च्यत्वं नास्तीत्यादिप्रतीतेर्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववागहि-
त्वासम्भव इत्यर्थपरतया तद्व्याख्यानमेवोचितं न तु विशि-
ष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुतायामुपजीव्यकल्प्यहेतुत्वान्तरपरतयेत्याशयेनाह
दीधितौ विशेषणतावच्छेदकेति । अयं भावः वाच्य-
त्वं समवायीति ज्ञानमन्तरेण समवायिवाच्यत्ववानयमिति
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधानुत्पत्त्या वाच्यत्वत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वेन भा-
समानवैशिष्ट्ये समवायित्वावच्छिन्ननिरूपितत्वावगाहिज्ञाने वा-
च्यत्वत्वावच्छिन्नधर्मिकसमवायित्वादिप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुता-
कल्पनमावश्यकं समवायितया वाच्यत्वं नास्तीतिव्यधिकर-
णधर्मावच्छिन्नाभावबुद्धेरपि वाच्यत्वत्वावच्छिन्नीयत्वेन भासमाने
ऽनुयोगितारूपवैशिष्ट्ये समवायित्वावच्छिन्नीयत्वावगाहितया
तत्र तादृशज्ञानमवश्यमपेक्षणीयमिति । ननु वैशिष्ट्यांशे वाच्य-
त्वत्वनिष्ठधर्मितावच्छेदकतानिरूपकविशेषणतापन्नसमवायित्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाहिबुद्धावेव तदवच्छिन्नधर्मिकसमवा-
यित्वप्रकारकज्ञानं हेतुः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावबुद्धौ
च वाच्यत्वत्वावच्छिन्ने समवायित्वस्य विशेषणत्वं नोपेयते
अपि तु तद्विशेषणतानापन्नस्यैव तस्य स्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकत्वसम्बन्धेनाभावांशे विशेषणत्वमुपेयते वाच्यत्वसंसर्गता-
वच्छेदकतयैव वा तथाविधतदवच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगितांशे

भानमुपेयते तथा च तत्र नोपदर्शितज्ञानापेक्षेत्याशङ्कां परि-
जिहीर्षुर्भावं व्याचष्टे अभावप्रत्ययो हीति । विशेषणस्य प्रति-
योगिघटादिनिरूपितविशेषणतापन्नस्य घटत्वादेः प्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वमवगाहते प्रतियोगितया भासमानघटादिनिरूपितविशे-
षणत्वावच्छिन्ना या स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धावच्छिन्ना
घटत्वादिनिष्ठप्रकारता तच्छाली भवतीति यावत् । न तु स्वा-
तन्त्र्येण न प्रतियोग्यविशेषणत्वेन घटत्वादेः प्रतियोगितावच्छेद-
कत्वमवगाहते इत्यनुषङ्गेणान्वयः तादृशसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वा-
दिनिष्ठप्रकारता प्रतियोगिनिरूपितप्रकारतानवच्छिन्ना न भवती-
त्यर्थः । घटो नास्तीत्येवेति अभावांशे स्वातन्त्र्येण घट-
त्वादिवैशिष्ट्योल्लेखरहिताया एवेत्यर्थः । प्रतीतेरनुभवादिति
शेषः । एतावता क्रियायातमित्यत आह तद्विहेति । अवच्छिन्नं
विशेषितं तस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वं तस्य प्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वमपि तथा च मानाभावेन न व्यधिकरणधर्म-
स्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वासिद्धिरिति भावः । अथ व्यधि-
करणधर्मस्य प्रतियोगिविशेषणतयैव व्यधिकरणधर्मावच्छि-
न्नाभावबुद्धौ भानमुपेयते न चैवं सति तादृशबुद्धेः समवा-
यित्वादिरूपविशेषणतावच्छेदकप्रकारकवाच्यत्वादिज्ञानजन्यताव-
च्छेदकाक्रान्ततया तादृशज्ञानं विना व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
भावबुद्ध्यनुपपत्तिरिति वाच्यं भ्रमात्मकतादृशज्ञानदशायामेव
तद्बुद्ध्युपगमात् विशेषदर्शनदशायामपि आहार्यतत्प्रकारकज्ञान-
सम्भवात् अनाहार्यस्यैव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञान-
स्य विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्ययहेतुत्वे विशेषदर्शनकालिनायाः स-
मवायितया वाच्यत्वं नास्तित्यादिवुद्धेरगत्या वाच्य-
त्वाद्यधिकरणकसमवायित्वाद्यभावावगाहित्वमुपेयते वाच्यत्वं
समवायीत्यादिभ्रमानन्तरं समवायिवाच्यत्वं नास्तित्या-
कारकप्रत्यय एव व्यधिकरणधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेद-
कत्वे मानमास्तां तत्र तदवगाहितायाः सर्वानुभवसिद्ध-
त्वेनापह्नोतुमशक्यत्वात् तादृशप्रतीतेर्वाच्यत्वे समवायि-
त्वाभावावगाहित्वोपगमे तत्पूर्वं वाच्यत्वं समवायीतिभ्रमापेक्षानु-
पपत्तेरित्याशयेनाशङ्कते अथावगाहत इति । समाधत्ते भ्रम एवेति

व्यधिकरणधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वांशेऽपि भ्रम एवेत्यर्थः
 वैशिष्ट्यमान एवावच्छेदकतायाः भानादवच्छेदकताया वैशि-
 ष्ट्यनियततया तद्वाधे तस्या अपि बाधादिति भावः । न चैवं
 गवि शशशृङ्गं नास्तीतिप्रतीतेरसिद्धेरिति मूलासङ्गतिः तादृश-
 प्रतीतेः शृङ्गांशे शशीयत्वावगाहित्वानभ्युपगमे शशीयत्वे शृङ्ग-
 निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहनासम्भवासदवगाहित्वे भ्रमत्वा-
 दुभयथापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावासाधकत्वात्तादृशप्रती-
 तिनिराकरणस्यानुपयुक्तत्वादिति वाच्यम् । अभ्रान्तानामपि गवि
 शशशृङ्गं नास्तीति व्यवहारमूलप्रतीतिसत्त्वेनोक्तनियमस्यैवासिद्ध्या
 व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैव तादृशप्रतीतेर्गो-
 शृङ्गाधिकरणकशशीयत्वाभावावगाहित्वोपगमे तस्या गवाधिकरण-
 काभावावगाहितायामनुभवविरोध इत्याशङ्कामुत्थाप्याभ्रान्तपुरुषीय-
 गवाधिकरणकाभावावगाहितादृशमावप्रतीतिनिराकरणपरतया त-
 द्भ्रन्तस्यावतारणीयत्वात् । ननु अभ्रान्तानां गवि शशशृङ्गं नास्ती-
 ति प्रतीतिर्माभूत् शशशृङ्गं नास्तीतिप्रतीतिर्नापहोतुं शक्यते
 सर्वेषामेव तथाविधव्यवहारदर्शनादित्याशङ्कायां शशशृङ्गं नास्ती-
 त्यादिमूलावतारो बोध्यः यद्यपि शशशृङ्गं नास्तीति शब्देन श-
 शे शृङ्गाभाव इत्याकारकः शाब्दबोधो न शक्यते जनयितुम् । अनु-
 योगिवाचकपदोत्तरं सप्तमीविरहेण निराकाङ्क्षत्वात् तथापि प-
 दार्थोपस्थित्यादिमूलकेदृशमानसबोधजनेनेच्छया व्युत्पन्नानां तथा
 प्रयोग इत्याशयः । ननु घटत्वेन घटो नास्तीत्याकारकस्या-
 भावप्रत्ययस्यानुभविकतया प्रतियोगिविशेषणतापन्नस्यैव प्रति-
 योगितावच्छेदकत्वमभावप्रत्ययो ऽवगाह्य इति न नियमः ता-
 दृशप्रतीत्या स्वातन्त्र्येण भासमाने घटत्वादौ प्रतियोगिताव-
 च्छेदकत्वावगाहनात् अन्यथा घटत्वेनेत्याकारकतानुपपत्तेः तथा
 च घटत्वेन पटो नास्तीत्यादावपि घटत्वादौ पटादिनिष्ठप्रतियो-
 गितावच्छेदकत्वावगाहनं निराबाधमेवेति व्यधिकरणधर्मावच्छि-
 न्नाभावसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैव न च तत्र व्यधिकरणधर्मस्यावच्छेदकत्वा-
 वगाहनसम्भवेऽपि अतिरिक्ताभावकल्पनागौरवभयेन तादृशप्रती-
 तेः पटाद्यधिकरणकघटत्वाभावावगाहित्वमेव स्वीक्रियत इति
 वाच्यम् असति बाधके तच्छब्दोल्लेखिप्रतीतेस्तच्छब्दप्रति-

पाद्यार्थविषयकत्वापरित्यागात् घटाद्यधिकरणकघटत्वाद्यभा-
 वस्य च घटत्वेन पटो नास्तीत्यादिशब्दात्कथमप्यप्रतीतेः प्रती-
 तिबलात्पदार्थान्तरसिद्धौ तत्पदार्थकल्पनागौरवस्य फलमुखत्वे-
 नाबाधकत्वात् न च प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञा-
 नरूपकारणबाधेन तादृशप्रतीतेर्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावावगा-
 हिता न सम्भवतीति युक्तं पटत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकघटत्वादिप्रकार-
 कप्रतियोगिज्ञानहेतुतायां मानाभावात् तादृशज्ञानं विनैव घटत्वेन प-
 टो नास्तीत्याकारकस्य घटत्वादिविशिष्टपटादिवैशिष्ट्यानवगा-
 हिनो ऽभावप्रत्यक्षस्य स्वीकारात् । वस्तुतस्तु कुषाप्यभावबुद्धौ
 स्वातन्त्र्येण प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य हेतुता
 नास्ति न च तदकल्पने प्रतियोगिज्ञानशून्यकाले नास्तीत्या-
 कारकप्रतियोग्यविषयकाभावप्रत्यक्षस्य घटत्वादिनिर्विकल्पकानन्त-
 रं विशेष्ये विशेषणमितिरीत्या घटाभावप्रत्यक्षस्यापत्तिरिति-
 वाच्यं प्रतियोगिज्ञानहेतुतामतेऽप्यभावे प्रतियोगितया घटा-
 दिरूपप्रतियोगिज्ञानविरोधिबाधादिग्रहसत्त्वे प्रतियोग्यविषय-
 काभावग्रहापत्तेर्दुर्वारत्वात् यदि च निर्धर्मितावच्छेदककप्र-
 तियोगिज्ञाने बाधकाभावात् प्रतियोग्यविषयकाभावप्रत्ययो नापा-
 दयितुं शक्यते तथापि तादृशबाधग्रहदशायां प्रतियोगिधर्मि-
 तावच्छेदकज्ञानापन्नाभावत्वप्रकारकस्य स्वातन्त्र्येण ग्रहदशायां
 प्रतियोगिधर्मितावच्छेदकतानापन्नाभावत्वप्रकारकस्य स्वातन्त्र्येण
 प्रतियोगिविषयकस्य नास्तिघटीयश्चेत्याद्याकारकसमूहालम्बनप्रत्य-
 क्षस्यापत्तिः एवं घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य यदा भा-
 नं तदा निर्विकल्पकोपस्थितद्रव्यत्वादेर्विशेष्ये विशेषणमितिरी-
 त्या घटाद्यंशे भानापत्तिः कारणबाधेन न शक्यते वारयितुं
 तादृशभावस्य द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितकत्वविरहेण तद्भा-
 ने द्रव्यत्वादिप्रकारकज्ञानस्यानपेक्षणात् यदि च यादृ-
 शप्रकारता पक्षे धर्मे स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धा-
 वच्छिन्नधर्म्यन्तरनिरूपितप्रकारतातदन्यप्रकारतानिरूपितविशेषणवि-
 षयतानिरूपितसंसर्गतासम्बन्धेन भानं प्रति अभावीबा-
 नुयोगिताविशेषभेदस्य कारणतां कल्पयित्वा ईदृशोपपत्तिः
 प्रतियोगिप्रकारतानिरूपितधर्मितावच्छेदकतापन्नावृत्तिप्रकारताधि-

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रकरणम् । ३२९

शेषसम्बन्धेन लौकिकप्रत्यक्षं प्रत्यभावत्वभेदस्य कार-
 रणतां कल्पयित्वा च पूर्वापत्तिर्वार्यते तदा तावतैव
 सकलापत्तिवारणादलं प्रतियोगिज्ञानहेतुतया । न चैवमपि
 प्रतियोग्यविषयकस्याभावात्वाप्रकारकप्रत्ययस्यापत्तिर्विना प्रतियो-
 गिज्ञानहेतुतां न शक्यते धारयितुमिति वाच्यं प्रतियोगिज्ञानं
 विना प्रतियोग्यविषयकस्येदन्त्वादिना ऽभावप्रत्यक्षस्येदन्त्वादि-
 पतादृशविशेषणज्ञानासत्त्वे च तादृशभावनिर्विकल्पकस्येष्टत्वात्
 अभावाविर्विकल्पकानभ्युपगमे प्रतियोगिज्ञानहेतुतयापि तद्वारणा-
 सम्भवात् इदन्त्वादिना ऽभावप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणायभा-
 वत्वप्रकारकाभावात्प्रत्यक्षं प्रत्येव प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुताया आ-
 वश्यकत्वात् विशेषणानवच्छिन्नविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षं प्रति-
 अभावेभेदस्य हेतुतां स्वीकृत्य तद्वारणे च मयापि तस्य तथैव
 धारणीयत्वात् । वस्तुतस्तु आपाद्याप्रसिद्धैव तादृशफलापत्त्यनव-
 काशः प्रसिद्धाया घटो नास्तीत्यादिबुद्धेर्घटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्या-
 वगाहितया तत्र प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वादिप्रकारकज्ञानस्य
 विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया हेतुतायाः कल्पत्वात्तादृ-
 शकारणविरहादेव न तच्छून्यकाले तदापत्तिः । यत्तु अना-
 हार्यप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रकारकोपलम्भविरहो विशेष्यी-
 भूतधर्मिप्रत्यासन्नो ऽभावग्रहे हेतुः तथा च यस्य पुंसः समवा-
 यित्वादिविशिष्टवाच्यत्वादिप्रकारको ऽनाहार्यभ्रमो ऽप्रसिद्धस्त-
 दीयः समवायितया वाच्यत्वं नास्तीत्याकारकप्रत्ययो न व्य-
 धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमवगाहितुमीष्टे तदीयतादृशप्रतियोग्यु-
 पलम्भविरहपतदीयाभावप्रत्यक्षकारणस्याप्रसिद्धेरिति तत्पुरुषी-
 यतादृशप्रत्ययस्य वाच्यत्वाद्यनुयोगिकसमवायित्वाद्यभावविषयक-
 त्वावश्यकत्वे सर्वत्रैव तादृशप्रकारत्वमुचितम् । एकाकारप्रतीतेः
 पुरुषभेदेन विषयतावैचित्र्यानुचितत्वादिति मिश्रोक्तव्यधिकरण-
 धर्मावच्छिन्नाभावनिराकरणपन्थाः सोऽपि न साधीयान् अभावबुद्धौ
 स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिमस्त्वोपलम्भत्वेन एककार-
 णातायाः स्वत्वानुगमेन दुर्वचतया विशिष्य कल्पनस्यावश्यकत्वे
 यत्र तादृशोपलम्भप्रसिद्धिः तत्रैव तादृशोपलम्भानन्तरमभावप्रत्य-
 यधारणाय तदभावहेतुत्वोपगमात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावबु-

यौ कश्चिदप्रसिद्धा तदभावहेतुत्वाच्चम्भवेऽपि सन्निकर्षादिघटित-
 सामग्रीतस्तदुत्पत्तौ बाधकामावादित्यत आह यदि पुन-
 रिति । स्वरसवाही विवादशून्यः घटत्वेन घटो नास्तीति पाठः
 घटत्वेन पटो नास्तीति पाठो न साधुः तादृशप्रतीतेः पटाद्यनुयो-
 गिकघटत्वाद्यभावावगाहिताया एव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
 भावानभ्युपगन्तुभिरुपगमात् प्रतियोगिविशेषणतापन्नस्यैव प्रतियो-
 गितावच्छेदकत्वं भासत इति नियमस्य तदाकारप्रतीतिबले-
 नाशक्यवारणत्वात् आनुभविक इत्यस्य व्यधिकरणधर्मस्यावच्छे-
 दकत्वावगाहितया ऽनुभवसिद्ध इत्यर्थकतया वा कथंचित्स-
 क्तमनीयः गीर्वाणगुरुणामपि न शक्यमित्यनेन प्रतीतिकारणबाधेन
 तादृशाभावनिराकरणावन्तो मिथ्यादय आक्षिप्ताः यदि तदेवेनेन
 तादृशप्रतीतेरानुभविकत्वे विवादं प्रदर्श्य तादृशाभावस्यापारमा-
 र्थिकत्वं सूचितम् ॥

इति श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचिता व्यधिकरण-
 धर्मावच्छिन्नाभावदीधितिबिबृतिः समाप्ता ॥



अनुमानगादाधर्याम्

पूरुषपक्षप्रकरणम् ।

(चि०) अथ साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वं व्याप्तिः केवलान्वयिनि साध्यासामानाधिकरण्यं निरधिकरणे आकाशादौ प्रसिद्धमिति चेन्न ।

(दी०) साध्येति । साध्यस्यासामानाधिकरण्यं येषु तेषामनधिकरणत्वं तदभाववत्त्वमिति यावत् तस्मिन् सति साधिकरणत्वं तदवच्छिन्नाधिकरणताकत्वं सतिसप्तम्यावच्छेदकत्वलाभात् तच्चेहान्यूनवृत्तित्वम् एवं च साध्यवदवृत्तिसकलपदार्थाभाववत्त्वं यदधिकरणताया अन्यूनवृत्ति तत्त्वमिति तु फलितार्थः ।

(गा०) साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वमितिलक्षणे दलयोः सामानाधिकरण्यं सतिसप्तम्यर्थः । तत्र विशेष्यद्वलमवृत्तिहेतुकातिव्याप्तिवारणपरमिति यथाश्रुतव्याख्यानं न साधु अवृत्तौ साध्याधिकरणावृत्तित्वसत्वात् साध्यासामानाधिकरण्यपदस्य साध्यानधिकरणाधिकरणकत्वाद्यर्थकतायामेव विशेषणद्वलस्यावृत्तिसाधारण्यसम्भवात् तथा च सति केवलान्वयिन्यव्याप्तेः अथ साध्यासामानाधिकरण्यं नोक्तत्वं किं तु साध्याधिकरणानधिकरणत्वरूपं तदनधिकरणत्वसप्तम्यवृत्तिसाधारण्यम् अधिकरणाप्रसिद्ध्या तदनधिकरणाप्रसिद्धेरवृत्तौ तदसत्त्वादिति चेदेवमपि केवलान्वयिनीत्यादिप्रत्यक्षि-

रोधः तेन ग्रन्थेन गगनादौ साध्यासामानाधिकरण्यप्रसिद्धिदर्शनात् साध्याधिकरणयत्किञ्चिदनधिकरणके साध्यन्यूनवृत्तहेतावव्याप्तिवारणाय साध्याधिकरणसामान्यानाधिकरणत्वाविवक्षणस्यावश्यकतया वृत्तिमत्यपि केवलान्वयिसामाधिकरण्यप्रसिद्धसम्भवात्तत्साध्यके ऽव्याप्तेः साध्यसमानाधिकरणे व्यभिचारिणि अतिव्याप्तेश्चेत्यालोच्य लक्षणमन्यथा व्याख्यातुमुपक्रमते साध्यस्येति । साध्यपदासामानाधिकरण्यपदयोर्बहुव्रीहिवलात्साध्यासमानाधिकरणलाभः तदनाधिकरणत्वं यदि तदधिकरणत्वाभावः तदा केवलान्वयिनि अबुत्तेरेव साध्यवदवृत्तितया तदधिकरणत्वाप्रसिद्धाऽव्याप्तिरतो ऽनाधिकरणपदमभाववदर्थकतया व्याचष्टे तदभाववद्वामिति । सतिसप्तम्याः सामानाधिकरण्यार्थकतया तदभाववत्त्वसमानाधिकरणसाधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वे धूमादिहेतौ बहुपाद्यसमानाधिकरणधूमत्वादिसत्त्वादव्याप्तिरत आह तदवच्छिन्नेति । अवच्छेद्यावच्छेदकभावः कुतो लभ्यत इत्याशङ्कयामाह सतिसप्तम्येति । अनधिकरणत्वे सतीत्यत्र या सप्तमीतया इत्यर्थः । अवच्छेदकत्वलाभादिति । तदभाववत्त्वरूपप्रकृत्यर्थे अधिकरणतानिरूपकत्वरूपसमभिव्याहृतसाधिकरणत्वपदार्थैकदेशाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वलाभादित्यर्थः अवच्छेदकत्वं चेन्नतिरिक्तवृत्तित्वरूपं विवक्ष्यते तदा विषमव्याप्ते धूमादावव्याप्तिः बहुपाद्यसमानाधिकरणपदार्थाभावस्य हेतुशून्यसाध्याधिकरणसाधारणस्य हेत्वतिरिक्तवृत्तित्वात् साध्यव्यापके व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिश्च तत्र साध्यसमनियतस्य साध्यासमाधिकरणपदार्थाभावनवत्त्वस्य हेत्वनतिरिक्तवृत्तित्वादत आह तच्चेदेति । अन्यूनवृत्तित्वं व्यापकत्वं समुदितार्थमाह साध्यवदवृत्तीति । साध्यानाधिकरणाधिकरणकत्वरूपं साध्याधिकरणानधिकरणकत्वरूपं च साध्यासमानाधिकरण्यं केवलान्वयिसाध्यके न प्रसिध्यतीति साध्यासमानाधिकरण्यपदस्य साध्यवदवृत्तित्वार्थकता स्फुटीकृता धूमवदवृत्तिहृत्वाद्यभावस्य बाह्यव्यापकत्वावतिव्याप्तिरतः साध्यवदवृत्तयो ये न पदार्थास्तदभावकूटलाभाय लक्ष्येति । इत्थं न साकल्यावच्छिन्नतावत्पदार्थाभावस्य केवलान्वयिनिवेऽपि न क्षतिः साध्यवदवृत्तित्ववच्छिन्नप्रातिगोहितकैकसा-

माम्याभावश्च निवेशयितुमशक्यः येन येन सम्बन्धेन यस्य सा-
ध्यवद्वृत्तित्वं तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावस्य निवेशनीयत्वात्
प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धानुगमेनाभावैक्यासम्भवात् विशेष-
णताविशेषसम्बन्धानिवेशपक्षे तु तदननुगमविरहात् एक
एव सामान्याभावो निवेशनीयः साध्यपदं साध्यतावच्छेदक-
विशिष्टपरम् अतो विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ गुणत्वादेः
शुद्धसाध्यवद्वृत्तित्वेऽपि न क्षतिः तद्वत्त्वं च साध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धेन बोध्यं तेन समवायेन ध्वनी साध्ये पर्वतत्वादेव-
हिसंयोगिवृत्तित्वेऽपि संयोगेन हेतौ धूमे नातिव्याप्तिः यत्पदं
हेतुतावच्छेदकविशिष्टपरम् अतो द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ
नाव्याप्तिः तदधिकरणता हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्या तेन
समवायादिना धूमाधिकरणताया निर्वहिसाधारण्येऽपि नाव्याप्तिः ॥

ननु हेतुव्यापकतानिवेशेनैवोपपत्तौ तदधिकरणत्वनिवेशवैय-
र्थ्यमत आह यथासन्निवेश इति ।

(दी०) यथासन्निवेशे अधिकरणत्वस्य न वैयर्थ्यं हेतुता-
वच्छेदकसम्बन्धलाभाय वा तत् । येन येन सम्बन्धेन यो यः
साध्यवद्वृत्तिस्तेन तेन सम्बन्धेन तत्तदभावो बोध्यः । एतेन
साध्यवद्वृत्तित्वं यदि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षितं
तदा समवायेन साध्यतायां साध्यवदसमवेतस्य सार्वत्रिक-
त्वात् सकलतच्छून्याप्रसिद्धिः । अथ तदभावोऽपि तादृशेनैव-
सम्बन्धेन वाच्यस्तदा जातिमान् प्रमेयत्वादित्यादावतिव्याप्तिः
जातिमदसमवेतानां समवायेनाभावस्य केवलान्वयित्वादत
एव न संयोगेन समवायेन वा इदं न जातिमत् जातित्वादित्या-
दौ साध्यवत्समवेताद्यप्रसिद्धेश्च । नापि साधनतावच्छेदकेन
इदमेतद्रूपभिन्नं गुणत्वादित्यादावतिव्याप्तेः । नापि विषयतया
घटभिन्नं मेयत्वादित्यत्राप्यतिव्याप्तेः । सविषयकमात्रस्यैव घट-
भिन्नविषयत्वात् । घटनिर्विकल्पकेऽपि घटत्वादिभानात् । नापि

सम्बन्धमात्रेण द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तेः । वृत्तिमन्मात्र-
स्यैव स्वरूपसम्बन्धेन महाकाले वृत्तेरवृत्तेरभावस्य च केवलान्व-
यित्वादिति प्रत्युक्तम् । विशेषणताविशेषेण वा साध्यवदवृत्तित्वं
वक्तव्यं सर्वत्रैव तत्तद्व्यक्तित्वे तत्तदन्यत्वे तत्प्रकारकप्रमाविषय-
त्वे वा तत्सुलभम् । तेनैव सम्बन्धेन तदवच्छिन्नसामान्याभावो
वाच्य इति ।

(गा०) यथोक्तविशेष्यविशेषणभावक्रमेण निवेश इत्यर्थः
न वैयर्थ्यमिति हेतुविशेषितव्यापकतायाः प्रकृतलक्षणाघटकतया
तदघटितस्य लक्षणत्वसम्भवेऽपि न वैयर्थ्यावसरः प्रकृतलक्षण-
घटकस्य तथात्वसम्भव एवाधिकांशवैयर्थ्यात् । ननु वैयर्थ्याभा-
वेऽप्यनतिप्रयोजनकत्वं दुर्वारमेवेत्यत आह हेतुतावच्छेदकस-
म्बन्धेनेति । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुं प्रति व्यापकताया
लक्षणघटकत्वसूचनायेत्यर्थः । सम्बन्धसामान्येन हेतुं प्रति
व्यापकताया निवेशे बह्व्यादेरपि धूमाद्यव्यापकतापत्तेरिति भावः ।
यत्किञ्चित्सम्बन्धेन साध्यवदवृत्तैर्वैयर्थ्यात्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाभा-
वनिवेशे धूमाद्यसमानाधिकरणायोगोलकत्वादेर्व्यधिकरणसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य बह्व्यादिव्यापकत्वादितिव्याप्तिः
साध्यतावच्छेदकादिसम्बन्धेन साध्यवदवृत्तित्वादिविवक्षणे व-
क्ष्यमाणदोषाणां दुर्वारतेत्यालोच्य साध्यवदवृत्तितानिर्वाहक-
सम्बन्धाभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धयोरैक्यं विवक्षति येन
येनेति । संयोगादिना ऽयोगालकत्वादेधूर्मादिमदवृत्तित्वात्तत्सम्ब-
न्धावच्छिन्नतदभावस्य च बह्व्यादिव्यापकत्वादितिव्याप्तिरतो
येन येनेति वीप्सा । तत्तदभाव इति संयोगादिसम्बन्धावच्छि-
न्नसाध्यवदसंयुक्तत्वाद्यवच्छिन्नसामान्याभावा एव यथायथं लक्ष-
णघटकाः न तु तत्तत्पदार्थानां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावा
अनन्ताभावनिवेशप्रसङ्गादित्यवधेयम् । एतादृशविवक्षाप्रयोजनं द-
र्शयति एतेनेत्यादिना । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेति अस्य
व्याभावप्रतियोगितया भासमानायां वृत्ताबन्धयः । समवायेनेति स-
ंयोगादीनामप्युपलक्षकं साध्यवदसमवेतस्येति । भेद्यत्वादेरिति

शेषः । असमवेतपदमपि असंयुक्ताद्युपलक्षणं सकलतच्छून्येति साध्यवद्वृत्तिसकलपदार्थाभावाप्रसिद्धिरित्यर्थः । एकसम्बन्धेन व्यभिचारनिरूपकाधिकरणवृत्तेरपि अपरसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य हेतुव्यापकतामादायातिव्याप्तिवारणाय साध्यवद्वृत्तेः सम्बन्धसामान्येनाभावो ऽवश्यं निवेदनीयः संयोगसमवायस्वरूपाद्विनिष्ठसम्बन्धताविशेषाणां मिथो भिन्नत्वेऽपि सम्बन्धतात्वेनानुगतानां तावन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदकत्वे मानाभावात् सामान्यविशेषभावेनावच्छेदकीभूतसम्बन्धतयोर्भेदेनात्माश्रयविरहात् प्रत्येकं सकलसम्बन्धावच्छिन्नाभावकूट एव वा निवेद्य इत्याभिप्रायेणेदम् अन्यथा मेयत्वादेरपि समवायादिना ऽभावप्रसिद्ध्या ऽसङ्गत्यापत्तेः । तादृशेनैवेति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनैवेत्यर्थः । एवकारेण सम्बन्धसामान्यव्यवच्छेदः तावतैव धूमवान् घट्टेरित्यादावतिव्याप्तिवारणसम्भवात् अयोगोलकीयवद्वृत्तेः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनाभावस्य हेत्वन्यूनवृत्तित्वाविरहादिति भावः । जातिमानिति समवायेन जातित्वावच्छिन्नसाध्यके व्यभिचारिणीत्यर्थः । केवलान्वयित्वादिति व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनेत्यादिः केवलान्वयित्वे सुतरामेव हेत्वन्यूनवृत्तित्वमिति तदभिधानम् । विशिष्य समवायादिसम्बन्धानिवेशनं निरस्यति अत एवेति एतादृशातिव्याप्तेरेवेत्यर्थः समवायेन संयोगेन वा साध्यवद्वृत्तेस्तेन सम्बन्धेनाभावः शक्यानिवेश इति शेषः । जातिमदसंयुक्तस्य संयोगेनाभावस्यापि केवलान्वयित्वादिति भावः । एतत्पक्षद्वयेऽधिकामप्यव्याप्तिमाह इदमिति । समवेतादीत्यादिना संयुक्तपरिग्रहः । साधनतावच्छेदकेनेति सम्बन्धेनेति शेषः । साध्यवद्वृत्तिरित्यादिकमपि पूरणीयम् । एवमग्रेऽपि जात्यादिसाध्यके व्यभिचारिणि स्वरूपसम्बन्धस्यैव साधनतावच्छेदकतया तेन सम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तिजातित्वादेस्तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य हेत्वव्यापकत्वात्तत्करूपे ऽतिव्याप्तिशङ्कावतारः । इदमिति पक्षनिर्देशः एतदित्यस्य पक्षनिर्देशात्प्रमपरिहाराय तथा सति रूपत्वावच्छिन्नभेदस्य साध्यतात्वात्तेन तादृशसाध्यवदसमवेतरूपत्वादेः प्रसिद्ध्या ऽतिव्याप्त्यनवकाशात् । अतिव्याप्तेरिति एतद्रूपमात्रसमवेताप्रसिद्ध्या एतद्रूपभिन्ना-

समवेतस्य समवायरूपसाधनतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य
 व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावतया केवलान्वयित्वादिति भावः ।
 तद्वदघटादिमात्रसमवेतस्य रूपादेः प्रसिद्धा गुणरूपैकव्यक्तिवि-
 पक्षानुसरणं नापि विषयतयेति व्यभिचारिणि साध्यवद्वि-
 षयकस्य व्यभिचारनिरूपकाधिकरणविषयकज्ञानादेर्विषयतास-
 म्बन्धावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिनिराकरणासम्भवात् शङ्का-
 वतारः । घटभिन्नं मेयत्वादित्यत्रापीत्यपिना पूर्वोक्तस्थलपरि-
 ग्रहः घटभेदसाध्यकस्य नानाव्यक्तिविपक्षकत्वं द्रव्यविपक्षकत्वं
 च पूर्वकल्पापेक्षया एतत्पक्षस्यातिहेयतासूचनायैव तस्याधिकस्य
 प्रदर्शनमतिव्याप्तिवीजं विषयतया साध्यवद्ब्रूतेस्तत्सम्बन्धाव-
 च्छिन्नाभावस्य केवलान्वयित्वं दर्शयति सविषयकेति । मात्रपदं
 कृत्स्नपरं घटभिन्नाविषयकत्वादिति घट इत्याकारस्य घटादिविष-
 यकज्ञानादेरपि विशेषणीभूतघटत्वतत्सम्बन्धविषयकत्वादिति भावः
 निर्विषयकस्य तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य च व्यधिकर-
 णसम्बन्धावच्छिन्नाभावत्वादिति शेषः । ननु विशिष्टबुद्धौ वि-
 शेषणादिविषयकत्वनियमेऽपि घटभिन्नाविषयकं घटनिर्विक-
 ल्पकमेव सम्भवतीत्यत आह घटनिर्विकल्पकेऽपीति । घ-
 टत्वादीत्यादिना रूपादिपरिग्रहः तद्भासकसन्निकर्षादिघटितसा-
 मान्या अपि तदानीं सत्त्वात् इन्द्रियाणां स्वव्यवस्थापकगुण-
 पुरस्कारेणैव प्रवृत्तेऽध्याक्षुषादौ रूपादिभानस्यावश्यकत्वाच्चेति
 भावः । सम्बन्धमात्रेण साध्यवद्ब्रूतित्वं साध्यवत्सम्बन्धत्वसामा-
 न्यं साध्यवदाधेयत्वसामान्यं वा तादृशसम्बन्धेनाभावः स-
 म्बन्धत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धताक एकोऽभावः
 प्रतियोगितावच्छेदकतया ये ये सम्बन्धास्तद्वच्छिन्नाभावकूटो वा-
 स्वरूपसम्बन्धेन कालिकविलक्षणसम्बन्धेन प्रत्युक्तमिति यत्र
 साध्यवति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनावर्तमानं तेन सम्बन्धेन
 क्वचिदपि न वर्तते तत्रापि विशेषणताविशेषेण साध्यवद्ब्रू-
 सेस्तेन सम्बन्धेन व्यभिचारनिरूपकाधिकरणब्रूतेर्वस्तुनः प्रसि-
 द्धा तस्य तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिनिराकर-
 णसम्भवादिति भावः । एवं सति विशेषणताविशेषस्यैव वि-
 शिष्योपादानमुचितं सम्बन्धान्तरनिवेशने प्रयोजनाभावादित्या-

शयेनाह विशेषणताविशेषणेति दैशिकविशेषणतयेत्यर्थः । एवं सति दर्शितातिव्याप्तीनां नावकाश इति सूचयितुं व्यभिचार-निरूपकाधिकरणे तेन सम्बन्धेन वृत्तिमिति तेन सम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वसौलभ्यमाह सर्वत्रैवेति व्यभिचारिहेतुक इति शेषः । तत्तद्व्यक्तित्व इति यद्व्यक्तौ हेतौ साध्यव्यभिचार इत्यादिः अयोगोलकादिनिष्ठतद्व्यक्तित्वं तन्मात्रवृत्तिरूपाद्यात्मकमेव न तु पदार्थान्तरं तस्य च न विशेषणताविशेषण वृत्तिरिति केवलान्वयिनं तस्य तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादाय नातिप्रसङ्ग-निराकरणसम्भव इति तत्र तत्सौलभ्यमनुपयुक्तमित्याशङ्क्याह तत्तदन्यान्यत्व इति तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदावच्छिन्नभेदाऽपि स्वप्रतियोगितावच्छेदकतत्तद्व्यक्तित्वादनतिरिक्त एव तथा च वक्ष्यते न हि घटभिरभेदो घटत्वादतिरिच्यते इत्याशङ्क्याह तत्प्रकारकेति तत्तद्व्यक्तित्वादिप्रकारकेत्यर्थः । तत्प्रकारकभ्रमविषयत्वस्य साधवत्यपि सम्भवात्प्रमेति । तत् तेन सम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वं विशिष्य सन्नवायादिसम्बन्धनिवेशे जात्यभावादि-साध्यकस्थले तेन सम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वाप्रसिद्धिरुक्ता विशेषणताविशेषस्य विशिष्य निवेशे तु न तद्दोषावसर इति सूचयितुं सर्वत्र सद्भेदौ साध्यवन्निष्ठतद्व्यक्तित्वादौ तेन सम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वप्रसिद्धिपरमिति तु न सम्भवति हेयत्ववाच्यत्वादिष्वेव तत्प्रसिद्धिसम्भवात् तत्तद्व्यक्तित्वाद्यनुधावनस्य वैयर्थ्यापातात् अभावे तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानिवेशे यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिः सम्बन्धसामान्येनाभावनिवेशे च तेन सम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तेः साध्यवत्समवेतादिस्तादृशाभावस्य हेतुमत्यसत्त्वादसम्भव इति तन्निवेशयति तेनैवेति । इदानीं प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धाद्यनुगमेन एक एवाभावो निवेशयितुं शक्यत इत्यभिप्रायेणाह तद्वच्छिन्नसामान्याभाव इति । तादृशसाध्यवद्वृत्तित्वावच्छिन्नसामान्याभाव इत्यर्थः ।

मिश्रव्याख्यानमुपन्यस्यति केचित्त्विति ।

(दी०) केचित्तु नञ्ज्यत्वासेन असाध्यानि साध्यविरो-

धीनि साध्यासमानाधिकरणानीति यावत् तानि सामानाधिकरण्यानधिकरणानि यस्य तत्त्वं साध्यसामानाधिकरण्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसामान्यकत्वमिति फलितार्थः । अत्र च साध्यसामानाधिकरण्यं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिः परं च सामानाधिकरण्यं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमति तेनैव वृत्तिः तेन समवायेन पृथिवीत्वादेः साध्यतायां व्यभिचारिणि कालिकसम्बन्धेन हेतौ घटादौ द्रव्यत्वादेश्च समवायेन साध्यतायां समवायेन हेतौ सत्त्वगुणत्वादौ नातिप्रसङ्गः । न वा संयोगेन वद्व्यादौ साध्ये समवायेन तद्व्याप्यस्य रूपविशेषादेः कालिकसम्बन्धेनाधिकरणे काले स्पन्दे च कालपरिमाणस्पन्दत्वादेः समवायेन तदधिकरणे घटादेः संयोगेन वृत्तावपि चाप्रसङ्गः । सम्बन्धविशेषेण व्याप्यत्वलाभाय साधिकरणत्वमित्याहुस्तच्चिन्त्यम् ।

(गा०) नञ्व्यत्वासेन साध्यपदानन्तरं श्रूयमाणस्य नञस्तत्पूर्वाभिसन्धानेन तथा चासाध्यसामानाधिकरण्येति वक्तव्ये साध्यासामानाधिकरण्येनेत्यभिधानं प्रमादनेति भावः । असाध्यपदस्य साध्यभिन्नार्थकत्वे एतद्वृत्तिधर्मवान् एतत्त्वादित्याद्यतिरिक्ते सर्वत्र साध्यभिन्नस्य हेतुसमानाधिकरणतया क्वचिच्च साध्यभिन्नाप्रसिद्ध्या ऽव्याप्तिरतो नञ्प्रदस्य विरोध्यर्थकतामाह साध्यविरोधीनीति विरोधस्य तदभावव्याप्यतारूपत्वे केवलान्वयिनि साध्याभावाप्रसिद्ध्या ऽव्याप्तिरतः साध्यासमानाधिकरणानीति । केवलान्वयिन्यवृत्तावेव साध्यासमानाधिकरण्यप्रसिद्धिः व्यभिचारिहेतुकेऽपि साध्यासमानाधिकरणस्यान्ततो ऽवृत्तेरेव हेत्वसमानाधिकरणतयाऽतिव्याप्तिरिति साध्यासमानाधिकरण्यरूपोद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन हेत्वसमानाधिकरण्यरूपविधेयान्वयो ऽत्र विवक्षित इत्याशयेन व्यापकत्वरूपमवच्छिन्नत्वमन्तर्भावयन

सामानाधिकरण्याधिकरणत्वाभावे अधिकरणत्वांशमनतिप्रयोजन-
कतया परित्यजन् फलितार्थमाह साध्येति । साध्यपदं साध्य-
तावच्छेदकविशिष्टार्थकं तेन विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ
नातिव्याप्तिः व्यापकत्वं तद्विशिष्टान्योन्याभावप्रतियोगितानव-
च्छेदकत्वं न तु तत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानव-
च्छेदकधर्मवत्त्वम् अभावत्वादिकमादायातिप्रसङ्गात् गौरवाच्च
साध्यादिनिष्ठहेतुसामानाधिकरण्यव्यक्तिविशेषाभावस्य साध्यसा-
मानाधिकरण्याभावव्यापकतामादायातिव्याप्तिवारणाय सामान्य-
पदं व्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्वविशिष्टसामानाधिकरण्य-
त्वकधर्मवत्त्वमिति तु निष्कर्षः तेन व्याभेचारिणि हेतुसामा-
नाधिकरण्यसामान्यगगनोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यसामाना-
धिकरण्याभावव्यापकत्वेऽपि न क्षतिः स्वपदं हेतुतावच्छेदकपरं
तद्विशिष्टसामानाधिकरण्यनिवेशात् द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ
नाव्याप्तिः परं च सामानाधिकरण्यं हेतुसामानाधिकरण्यं सा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशनस्य व्यावृत्तिमाह समवायेन पृ-
थिवीत्वादेरिति । व्याभेचारिणि हेतौ घटादौ नातिप्रसङ्ग इत्य-
ग्रिमेण सम्बन्धः । वृत्तिमन्मात्रस्यैव कालिकसम्बन्धेन पृथिवी-
त्वाधिकरणे काले तादृशहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरवृ-
त्तिमात्रनिष्ठतद्भावं प्रति हेतुसामानाधिकरण्याभावस्य व्याप-
कत्वेऽपि समवायरूपसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवत्पृथि-
व्यादिनिरूपितकालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्त्यभावस्य महाकालादौ
हेतुसमानाधिकरणे जन्यपृथिव्यसमानकालीने चरमध्वंसादौ स-
त्त्वेन तं प्रत्यस्याव्यापकत्वादिति भावः । साध्यवद्वृत्तित्वे हेतु-
तावच्छेदकसम्बन्धनिवेशप्रयोजनमाह द्रव्यत्वादेश्चेत्यादि । समवा-
येन साध्याधिकरणमहाकाले वृत्तिमन्मात्रस्यैव कालिकसम्बन्धेन
वृत्तिः साध्यवति सम्बन्धसामान्येन वृत्तेरभावं प्रति हेतुमद्व-
वृत्तित्वाभावस्य व्यापकत्वेऽपि गुणत्वಾದिसाधारणं हेतुतावच्छे-
दकसम्बन्धेन द्रव्यादिवृत्तित्वाभावं प्रति तस्याव्यापकत्वा-
दिति भावः । हेतुमत्त्वे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशप्रयोजनमाह
संयोगेन बह्व्यादौ साध्य इति । वह्निमानेतद्रूपादित्यादावित्यर्थः ।
समवायेनेति व्याप्यताम्नायि कालपरिमाणस्पन्दत्वादेर्वृत्तावपि न-

प्रसङ्ग इत्यन्वयः । काले कालपरिमाणदेवृत्तिकथनेन साध्यता-
वच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्ते-
रभाववति तत्र सम्बन्धसामान्येन हेतुमत्समवेतत्वाभावासत्त्वान्न
तस्य तादृशाभावव्यापकत्वमित्यव्याप्तिप्रसक्तिबीजं दर्शितं म-
हाकालनिष्ठो यो बहुधादिसंयोगस्तत्साधारणरूपेण संयोगस्य सा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वे महाकालपरिमाणे सामानाधिकरण्या-
भावासम्भवात् स्पन्दत्वानुधावनम् । चतुर्थसम्बन्धनिवेशप्रयोजन-
माह समवायेनेति । तदाधिकरणे रूपविशेषाधिकरणे घटादेः
संयोगेन वृत्तावपीति । एतेन साध्यवत्समवेतत्वाभाववति घ-
टादौ हेतुसमवायिनि सम्बन्धसामान्येन वृत्तेरभावसत्त्वान्नस्य
तादृशाभावव्यापकत्वं दर्शितं सत्यन्तस्यैवावृत्तिव्यावृत्ततया
साधिकरणत्वमित्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याह सम्बन्धविशेषेणेति । उ-
पदर्शितसम्बन्धनिवेशलाभायेत्यर्थः । तथा च साधिकरणत्वं
लक्षणे न निवेश्यमिति भावः । तच्चिन्त्यमिति चिन्ताबीजम्
एतद्रूपभिन्नं गुणत्वान्महाकालान्यो घटादित्यादावतिव्याप्तिः हेतुता-
वच्छेदकसमवायकालिकसम्बन्धेन साध्यवदवृत्तित्वस्य तेन
सम्बन्धेनावृत्तावेव प्रसिद्धेः तादात्म्येन सर्वविषयकज्ञानसाधारण-
साध्यके विषयितया च हेतावव्याप्तिः तेन सम्बन्धेन साध्य-
वत्सम्बन्धित्वाप्रसिद्धेः यदि च सामानाधिकरण्यद्वयघटकवृ-
त्तित्वद्वये हेतुतावच्छेदकसम्बन्धं परित्यज्य सम्बन्धैक्यं विशे-
षणताविशेषसम्बन्धो वा निवेश्यते तदा नैतदोपावकाश
इत्यवधेयम् ।

यथाव्याख्यातलक्षणस्य निर्दोषतया मूलोक्तदूषणासङ्गतिमाश-
ङ्क्याह यथाश्रुतमिति ।

(दी०) यथाश्रुतं यथासम्भवं विकल्प्य दूषयति नेत्यादि ।

(चि०) साध्यासामानाधिकरण्यं हि न साध्यान-
धिकरणाधिकरणत्वं साध्याधिकरणानधिकरणत्वं वा
केवलान्वयिनि यत्किञ्चित्साध्याधिकरणानधिकरणे
धूमे चाव्याप्तेः । नापि स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभा-

वाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं पर्वतीयवहे-
र्महानसीयधूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगि-
त्वात् द्रव्यत्वादेरव्याप्यतापत्तेश्च । न च प्रति-
योगिविरोधित्वं व्याप्यवृत्तित्वं वा अभावविशेष-
णं देयं संयोगादौ साध्ये सत्त्वादेरनैकान्तिकत्वा-
भावप्रसङ्गात् । न हि प्रतियोगिविरोधी संयोगादेर-
परोऽत्यन्ताभावोऽस्ति अधिकरणभेदेनाभावभेदा-
भावात् । नापि साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियो-
गिसाध्यवत्कत्वं व्याप्तिः मूले वृक्षः कपिसंयोगवान्ने-
त्यबाधितप्रतीतिः तदस्योन्याभावस्यापि तत्र सत्त्वात् ।
न चैवं भेदाभेदः अवच्छेदकभेदेन तत्सत्त्वाभ्युपग-
मात् साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगि साध्य-
वद्वयस्येति षष्ठ्यर्थव्याप्यव्यापकभावानिरूपणात्
साध्यसाधनयोर्व्याप्तिनिरूप्यत्वान् वह्निमत्पर्वतस्य
धूमवन्महानसनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वाच्च वि-
शेषाभावकूटादेवाभावव्यवहारोपपत्तौ सामान्या-
भावे मानाभावात् । नापि साधनसमानाधिकरणवा-
वद्धर्मनिरूपितवैयधिकरण्यानधिकरणसाध्यसामाना-
धिकरण्यं साधनसमानाधिकरणस्य प्रमेयत्वादेवैय-
धिकरण्याप्रसिद्धेः महानसादौ समवायितया वह्नि-
वह्निमतोरत्यन्तान्योन्याभावयोः सत्त्वात् धूमादाव-
प्युक्तलक्षणाभावाच्च ।

(दी०) नन्वप्रतियोगिपदेन प्रतियोगितानवच्छेद-
कावच्छिन्नं वक्तव्यमत आह द्रव्यत्वादेरिति । प्रतियोगिविरो-

धित्वं प्रतियोगितदधिकरणावृत्तित्वं । व्याप्यवृत्तित्वं स्वस-
मानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् । अधिकरणेति । त-
था सत्यभाव एव न सिध्येदिति भावः । संयोगाद्यभावस्य च
द्रव्ये प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमव्याप्यवृत्तित्वं च प्रति-
योग्यधिकरणीभूतद्रव्यवृत्तित्वं स्वाधिकरणीभूतद्रव्यनिष्ठात्य-
न्ताभावप्रतियोगित्वं गुणे च प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं
व्याप्यवृत्तित्वं च प्रतियोग्यनधिकरणीभूतगुणवृत्तित्वं स्वा-
धिकरणीभूतगुणनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् एतानि न
च भेदकान्यविरोधात् सामान्यतश्चाव्याप्यवृत्तौ प्रतियोगिस-
मानाधिकरणे च न तथात्वव्यतिरेक इति भावः । ननु सा-
ध्यवान् यस्येति साध्यवति सम्बन्धोऽन्वेष्टव्यः स चाधिकरण-
त्वं साध्यसाधनयोरपि सामानाधिकरण्यमेवेत्यतो दूषणा-
न्तरमाह साध्येति । साध्यत्वसाधनत्वे व्याप्तिप्रतियोगित्वा-
नुयोगित्वे । यत्तद्व्यामेव व्याप्तिर्निर्वक्तव्येत्यत आह वह्निम-
दिति । ननु यत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकं यद्रूपावच्छिन्नं न भवति तद्रूपावच्छिन्नेन समं तस्य
सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यर्थः । न च धूमसमानाधिकरणा-
न्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदको वह्निर्वावच्छिन्नो वह्निः
धूमवान् वह्निमान्नेत्यप्रतीतेरत आह—विशेषेति । य एव प्रत्येकं
वह्निमद्भेदा धूमसमानाधिकरणास्त एव चैकाधिकरणवृत्ति-
त्वावच्छिन्ना वह्निमत्सामान्यभेदबुद्धिमुपपादयन्ति तत्प्रति-
योगितावच्छेदकश्च वह्निर्वावच्छिन्नो वह्निरिति भवत्यव्याप्तिः ।
साधनेति । वैयधिकरण्यं तदनधिकरणवृत्तित्वं तच्च केवला-
न्वयिनः साधनस्याप्रसिद्धमतिप्रसङ्गकं च पृथिवी द्रव्यत्वादि-
त्यादौ अतः समानाधिकरणोपादानं धूमादेरपि वह्न्यादि-

समानाधिकरणद्रव्यत्वाद्यनधिकरणवृत्तित्वमतो यावदिति । यद्यपि पृथिवीत्वादिसमानाधिकरणघटत्वपटत्वाद्यनधिकरण-वृत्तित्वं द्रव्यत्वादेस्तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वं च निखिलघटप-टादिरूपादीनां तथापि तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तित्वानव-च्छेदकसाध्यतावच्छेदकवत्त्वं बोध्यम् । न हि पृथिवीत्वसमाना-धिकरणस्तादृशः कश्चिदेको धर्मो यदनधिकरणमात्रवृत्तिता-वच्छेदकं रूपत्वादि धूमत्वादिकं तु वह्न्यादिसमानाधिकरणा-योगोलकत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तितावच्छेदकं तदवच्छेदकत्वं च तदनतिरिक्तवृत्तित्वं तच्च तच्छून्यधर्मावृत्तित्वं तेन मेयत्व-समानाधिकरणगुणत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तितानधिकरणगगना-दिवृत्तित्वेऽपि द्रव्यत्वस्य द्रव्यसाध्यकमेयत्वे नातिप्रसङ्गः ।

(गा०) दूषयतीत्यनेन सम्बन्धः । यथासम्भवमिति विकल्प-क्रियाविशेषणं साधनसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वघटित-लक्षणे नानाव्यक्तिसाध्यस्य विशेषाभावमादाय दत्तं दोष-मुद्धृत्य दूषणान्तरमवतारयति नन्विति । प्रतियोगितानवच्छेद-केति । न चैवं धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमादेस्तथाविधद्रव्यत्वा-द्यवच्छिन्नत्वमादाय दोषः अनवच्छेदको यो धर्मस्तदवच्छि-न्नसमानाधिकरण्यं तद्रूपावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिरिति विवक्षणात् प्रतियोगिविरोधित्वं यदि प्रतियोग्यनाधिकरणवृत्तित्वं व्याप्यवृत्तित्वं च यत्किञ्चित्स्वाधिकरणनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वं तदा संयोगी सत्त्वादित्यादौ वक्ष्यमाणातिव्याप्त्यसङ्गतिः हेत्वाधिकरणान्तर्भा-वेन ताद्विवक्षणं ऽतिव्याप्तिपरिहारस्यापि सम्भवादित्यग्रिमग्रन्था-नुरोधेन तदुभयं व्याचष्टे प्रतियोगिविरोधित्वमिति । तथास-तोति । अधिकरणभेदेनाभावभेदस्वीकार इत्यर्थः । अभाव एव अधिकरणस्वरूपातिरिक्ताभाव एव अभावाधिकरणस्याभावरू-पत्वे घटादिशून्यानन्ताधिकरणव्यक्तीनां घटाद्यभावत्वं कल्प-नीयमिति तदपेक्षया घटाद्यभावत्वस्य एकैकव्यक्तावेव कल्प-नमुचितं लाघवादिति युक्त्या तत्सिद्धिः । यदि चाभावा अपि

अधिकरणसमसंख्यकास्तदा किमपराद्धमधिकरणानामभावत्वकल्पनयेति भावः । ननु द्रव्यगुणादिनिष्ठसंयोगाद्यभावस्याभेदे संयोगाभावो द्रव्ये प्रतियोगिसमानाधिकरणो गुणे न तथा गुणे व्याप्यवृत्तिः द्रव्ये न तथेति व्यपदेशो न स्यात्तस्य मिथो विरुद्धधर्मद्वयविषयकत्वादित्याशङ्क्य तादृशाभावव्यवहारविषयाणामविरोधं व्युत्पादयितुं तन्निर्वक्ति संयोगाद्यभावस्य चेति । द्रव्य इति अव्याप्यवृत्तित्वमित्यत्राप्यनुषज्यते यथासंख्यमुद्देश्यद्वये विधेयान्वयः एवमग्रेऽपि । गुण इति व्याप्यवृत्तित्वमित्यत्रापि सम्बध्यते । न भेदकानि संयोगाभावस्येत्यादिः अविरोधादिति । प्रतियोग्यधिकरणवृत्तिवत्तदनाधिकरणवृत्तित्वयोर्भावाभावरूपताविरहेण एकत्रापि संभवात् द्रव्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वगुणादिनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वयोरपि नीलघटपीतघटाभावसमशीलतया तथात्वादिति भावः । उक्तव्यवहाराः पारिभाषिका एव अवयवव्यूत्पत्त्या तादृशार्थालाभादिति ध्येयम् । यादृशयोर्विरोधस्तादृशयोर्न व्यवहारविष्यतेत्याह सामान्यत इति तथात्वव्यतिरेक इत्यनेनास्य सम्बन्धः । अव्याप्यवृत्तौ प्रतियोगिसमानाधिकरणे चेति तथात्वेन च व्यवह्रीयमाणे संयोगाभाव इत्यर्थः । सामान्यतो न तथात्वव्यतिरेको न स्वाधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसामान्याभावः प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावः व्यपदिश्यत इति शेषः । स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगिसाध्यवत्कत्वमित्यत्र साध्यसाधनयोः सम्बन्धो निविष्टः स च व्याप्यव्यापकभाव इत्यात्माश्रय इति दूषणं दूषणान्तरावतारायोद्धरति नन्विति । यस्येत्यनेन साध्यवति साधनस्य सम्बन्धोऽन्वेष्टव्यः विवक्षणीयः स चाधिकरणत्वं न तु व्याप्यव्यापकभाव इति शेषः । तथा च नात्माश्रय इति भावः । साध्यसाधनयोः सम्बन्धनिवेशेऽपि न क्षतिः तयोरपि सम्बन्धान्तरसंभवादित्याशयेनाह साध्यसाधनयोरपीति । सामानाधिकरण्यमेव सम्बन्धः संभवतीति शेषः । तथा च स एव वा विवक्षणीय इति भावः । मूले साध्यसाधनयोः साध्यत्वसाधनत्वयोर्व्याप्तिरूप्यत्वात् व्याप्तिघटितत्वात् साध्यत्वसाधनत्वे यदि सिद्धिकर्मत्वतत्करणत्वरूपे तदा तयोर्व्याप्तिघटितत्वाभा-

घात् भसङ्गातिरतो दीधितिकारः तदन्यथा निर्वक्ति साध्य-
त्वसाधनत्वे इति । द्वन्द्वादिश्रूयमाणं व्याप्तिरित्युभयत्र सम्बध्यते ।
यत्तद्व्याप्तिरिति । यत्समानाधिकरणान्योन्याभावाप्रतियोगी यद्वान्
तत्त्वं तद्व्याप्तिरिति क्रमेण साध्यत्वसाधनत्वेऽनन्तर्भाव इत्यर्थः ।
तथा च न व्याप्तेर्घटकता यत्तत्पदयोर्धूमत्ववह्नित्वविशेषरूपेण
धूमवह्न्यादिपरत्वात् इत्थं च साधनतावच्छेदकादिभेदेन व्या-
प्तिभेदस्यागत्या स्वीकारादिति भावः । विशेषान्योन्याभावमादाय
उपन्यस्तं दूषणं सामान्याभावखण्डनपरमूलमवतारयितुमुद्धरति
नन्विति । यदि ते यादृशरूपावच्छेदेन यत्समानाधिकरणान्योन्याभा-
वप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्तादृशरूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं
तस्य तादृशरूपावच्छिन्ननिरूपिता व्याप्तिरित्यर्थः पर्वतादौ महानसी-
यवह्नादिमदन्योन्याभावसत्त्वेऽपि शुद्धवह्निवाद्यवच्छेदेन महानसी-
यवह्नादावेव तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावः सुलभ इत्याह न चेति ।
न हीत्यर्थः । वह्निवावच्छिन्नः शुद्धवह्निवावच्छिन्नः । न चावच्छेदकत्व-
तदभावयोर्विरोधेनैकत्रावस्थानं दुर्घटमिति वाच्यम् विभिन्नावच्छेदेन
भावाभावयोरैकत्र वृत्तावविरोधेनावच्छेदकतानवच्छेदकरूपेणावच्छे-
दकत्वाभावसत्त्वे बाधकाभावात् न च विशिष्टस्यावच्छेदकत्वे एक-
देशस्यावच्छेदकतानवच्छेदकत्वमेव न सम्भवतीति कथं त-
दवच्छेदेन वह्न्यादावेवावच्छेदकत्वाभाव इति वाच्यं यादृश-
स्यावच्छेदकतावच्छेदकत्वपर्याप्त्यनधिकरणत्वं तादृशधर्मावच्छे-
देनावच्छेदकत्वाभावोपगमात् विशिष्टवह्निवस्यावच्छेदकत्वेऽपि
केवलस्य तस्य तत्पर्याप्त्यनधिकरणत्वेनानुपपत्त्यभावः । ननु सामा-
न्याभावनिराकरणमनुपयुक्तं तावतापि सामान्यधर्मस्य प्रति-
योगितानवच्छेदकतया उक्ताव्याप्तिपरीहारात् एवं विशेषाभा-
वमात्रेण निर्वाहोऽपि न सामान्याभावानभ्युपगमे यत्किञ्चिद्वि-
शेषाभाववति पर्वतादौ नायं वह्निमानित्यादिप्रतीतिव्यवहारयोः
प्रसङ्गादित्याशङ्क्यातिरिक्तसामान्याभावासत्त्वपक्षं दर्शितातिप्रसङ्गं
परिहरन्नेव लक्षणाव्याप्तिं दृढयति य एवेति । वह्निमद्भेदाः
तत्तद्वह्न्यवच्छिन्नभेदाः एकाधिकरणवृत्तित्वावच्छिन्नाः तादृशया-
वद्भेदाधिकरणैकव्यक्तिवृत्तित्वावच्छिन्नाः वह्निमत्सामान्यभेदबुद्धि-
इदो न वह्निमानित्याकारकबुद्धिम् उत्पादयन्ति विषयीभूयोप-

पादयन्ति तादृशाधिकरणवृत्तिव्यावच्छेदेन तादृशबुद्धिविषयता-
 वच्छेदकरूपवन्त इत्यर्थः । एतावता ऽतिप्रसङ्गो धारितः ।
 तत्प्रतियोगितावच्छेदकश्चेति अकारो बहिर्वावच्छिन्न इत्यन-
 न्तरं योज्यः बहिर्वावच्छिन्नः शुद्धबहिर्वावच्छिन्नः तस्य त-
 त्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे तेषां न बहिर्मानित्याकारकप्रतीतौ
 तादृशसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन विषयतां स्वी-
 कृत्य उक्तातिप्रसङ्गवारणानुपपत्तेस्तद्दोषतादवस्थ्यमिति भावः । न
 च विशेषाभावकूटस्य तादृशप्रतीतिविषयतया यत्किञ्चिद्विशे-
 षाभाववति न तत्प्रसङ्ग इति वाच्यं तत्तद्वह्निवेन सकलवह्नी-
 नां युगसहस्रेणापि ज्ञातुमशक्यतया तत्तद्वह्न्याद्यवच्छिन्नभेदसमुदा-
 यस्य भानासम्भवात् बहिर्मात्प्रतियोगिकभेदत्वेन तावज्ज्ञेद-
 भानोपगमे तेन रूपेण यत्किञ्चिद्वेदविषयकज्ञानस्यापि प्रकार-
 गतविशेषाभावेन तदाकारतासम्भवात्पर्वतो न बहिर्मानिति-
 प्रतीतेर्दुर्बलत्वात् न हि प्रकारत्वाविशेषे विषयन्यूनाधि-
 क्येन विचित्राकारता बुद्धीनां घटत्वप्रकारेण शतसहस्रादिव्य-
 क्तिविषयकप्रतीतीनां घट इत्येवाकारदर्शनात् अधिकम-
 भेदं वक्ष्यामः । साधनसमानाधिकरणयावद्धर्मनिरूपितवैयधिक-
 रण्यघटितलक्षणे वैयधिकरण्यं यदि तदधिकरणावृत्तित्वं
 तदा प्रमेयत्वादेवैयधिकरण्यस्यावृत्तौ प्रसिद्धा प्रमेयत्वादेवैय-
 धिकरण्याप्रसिद्धेरिति मूलविरोध इत्यतो ऽन्यथा व्याचष्टे
 वैयधिकरण्यमिति । ननु साधनवैयधिकरण्यानधिकरणत्व-
 मेव कुतो न निवेश्यते इत्यत आह तच्चेति तादृशवैयधिकरण्यं
 चेत्यर्थः । अप्रसिद्धमिति यद्यपि समानाधिकरणयावद्धर्मोपादाने
 नऽपि केवलान्वयिसाधनके साधनस्यापि तादृशयावद्धर्मान्त-
 रगततया ऽप्रसिद्धिरस्त्येव व्यतिरेकिसाधनकेऽपि तद्दोषाधिक्यं
 तथापि समानाधिकरणयावद्धर्मोपादाने व्यतिरेकित्वं धर्म-
 विशेषणमङ्गीकृत्य वक्ष्यमाणप्रकारान्तरेण परिष्कारः सम्भव-
 ति नान्यथेत्याशयेनेयं व्यावृत्तिर्दर्शिता व्यावृत्त्यन्तरमप्याह
 अतिप्रसङ्गकं चेति । पृथिवी द्रव्यत्वादित्यादाविति पृथि-
 वीत्वाद्द्रव्यत्वादिरूपसाधनानधिकरणवृत्तिव्यावच्छिन्नव्यावृत्ति-
 भावः । धूमवान् बह्वरित्यादौ साधनस्य नानाव्यक्तितया ऽयो-

गोलकीयवह्निवैयधिकरणं धूमे सम्भवतीति तदुपेक्षितं धूमादे-
रपीति तथा च यावत्पदानुपादाने द्रव्यत्वमहानसत्त्वादिरूपय-
त्किञ्चिद्धर्मवैयाधिकरणयानधिकरणत्वमादाय व्यभिचारिण्यति-
प्रसङ्गः स्यादिति भावः । यावत्पदोपादानमिति । यावतां धर्माणां
प्रत्येकनिरूपितवैयधिकरणयानधिकरणत्वं निवेद्यम् । अतो नाना-
धिकरणसाधनके तादृशयावद्धर्माधिकरणाप्राप्तिश्चावपि न क्षतिः
द्रव्यत्ववैयधिकरणमादायातिव्याप्तिश्च समवायेन साध्यतायां
न तु संयोगेन तथात्वे तेन सम्बन्धेन तद्वैयधिकरण्याप्राप्ति-
द्धेरित्यवधेयम् । पृथिवीत्वादीति तथा च द्रव्यं पृथिवीत्वा-
दित्यादावव्याप्तिः द्रव्यत्वादौ पृथिवीत्वादिसमानाधिकरणया-
वद्धर्मवैयधिकरणयानधिकरणताविरहादिति भावः । व्यधि-
करणयोर्न व्याप्तिरिति मतावलम्बनेन वह्निमान् धूमादित्यादौ म-
हानसीयवह्निमादौ पर्वतत्वादिवैयधिकरण्यसत्त्वेऽपि न दोष
इत्येकव्यक्तिसाध्यकानुधावनम् । ननु तदनधिकरणमात्रवृत्तित्व-
मत्र वैयधिकरण्यं घटत्वादेस्तादृशवैयधिकरण्यं च सत्ता-
धिकरणेऽपि वर्तमानद्रव्यत्वादेरत आह तदनधिकरणमात्रवृत्ति-
त्वं चेति । घटत्वपटत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तित्वं चेत्यर्थः निखि-
लघटपटादिरूपाणामिति यथासङ्गमन्वयः तथा च रूप-
धान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिस्तावतापि दुर्वारैव कुत्रापि
रूपे तादृशयावद्धर्मवैयधिकरणयानधिकरणत्वासत्त्वादिति भावः ।
तादृशाव्याप्तिं परिजिहीर्षुर्वैयधिकरण्यपदस्य तदनवच्छेदका-
वच्छिन्नपरत्वमवलम्बते तथापीति अव्याप्यभावं स्फुटयति
न हीति कश्चिदेको धर्मस्तादृश इत्यन्वयः पृथिवीत्वादिसमानाधि-
करणनिखिलधर्माणामेव तद्यापकरूपादिसमानाधिकरणतया रूप-
त्वाद्यवच्छेदेन तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तित्वासम्भवादिति भा-
वः । अवच्छेदकाघटितलक्षणे धूमवान् वह्नेरित्यादौ यावद्धर्मान्तर्ग-
तमहानसत्त्वादिकमादायातिव्याप्तेर्वारणं सम्भवति पर्वतीयधूमा-
देस्तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वात् इदानीं तु न तादृशधर्ममादाय
तद्वारणसम्भवः धूमत्वाद्यवच्छेदेन तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वा-
दिति व्यभिचारनिरूपकाधिकरणमात्रवृत्तिधर्ममादाय तत्राति-
व्याप्तिं धारयति धूमत्वादिकं त्विति । नन्ववच्छेदकत्व-

मन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं तच्च धूमत्वादेर्जलादिसाधारणायोगो-
लकत्वादिवैयधिकरणमन्यूनवृत्तित्वादित्यत आह अवच्छेदकत्वं
चेति । तादृशवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वं चेत्यर्थः । वक्ष्यमाणप्रयोज-
नानुरोधेन तच्छून्यावृत्तित्वरूपतदनतिरिक्तवृत्तित्वपदार्थं तच्छून्ये
धर्मत्वमधिकं निवेशयति तच्चेति । धर्मत्वं वृत्तिमत्त्वं नाति-
प्रसङ्ग इति गगनादेर्गगनत्वादेवैयधिकरणशून्यत्वेऽपि धर्मत्वविर-
हेण तादृशधर्मावृत्तित्वस्य द्रव्यत्वादावक्षतत्वादिति भावः । अथ
तच्छून्यधर्मावृत्तित्वमित्यत्र साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन
धर्मवृत्तित्वं निवेशनायमन्यथा धूमत्वादेरपि कालिकादिसम्बन्धे-
नायोगोलकत्वादिवैयधिकरणशून्यवह्न्यादिवृत्तित्वेनावच्छेदकत्वा-
नुपपत्तेः तथा च द्रव्यवान्मेयत्वादित्यत्र गुणत्वादिवैयधिक-
रणशून्ये गुणादिवृत्तिसत्त्वगुणत्वादौ साध्यतावच्छेदकताघट-
कसमवायसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धा द्रव्यत्वाद्ः गुणत्वादिवैयधि-
करण्यावच्छेदकत्वानुपपत्तिः न च समवायेन तस्य साध्यत्वे
साधनसमानाधिकरणघटत्वादिवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वं द्रव्य-
त्वस्य सुघटं तद्वैयधिकरणशून्ये घटरूपादौ समवायेन वृत्तेः
प्रसिद्धेरिति नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । अतिव्याप्तेर्वारणसम्भवेऽपि
धर्मपदानुपादाने गुणत्ववैयधिकरण्यावच्छेदकत्वानुपपत्त्या ऽति-
व्याप्तिप्रदर्शनात् तत्पदोपादानेऽपि तद्वैयधिकरण्यावच्छेदकत्वानुप-
पत्त्या सन्दर्भविरोधस्य दुर्वारत्वात् द्रव्यवान् द्रव्यसमवायि-
गुणान्यतरत्वात् सत्तावद्वाग्मेयत्वादित्यादावातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वाच्च
तत्र साध्यतावच्छेदकद्रव्यत्वसत्त्वादौ द्रव्यवृत्तिधर्मवैयधिकरण्या-
वच्छेदकत्वाप्रसक्तेः द्रव्यावृत्तेर्गुणत्वादिवैयधिकरणशून्ये सा-
ध्यतावच्छेदकताघटकसमवायेन वृत्तेरप्रसिद्धा तद्वैयधिकरण्या-
वच्छेदकभेदकूटस्याव्याहतत्वादिति चेन्न तच्छून्यधर्मावृत्तित्वमि-
त्यनेन स्वानधिकरणतच्छून्यधर्मसामान्यकत्वस्य तदाश्रयस्वाश्र-
यधर्मसामान्यकत्वस्य वा विवक्षितत्वात् । एतेन तदनधिकरण-
मात्रवृत्तित्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वाच्यम् । अन्यथा धूमादेः
कालिकादिसम्बन्धेनायोगोलकवृत्तितया धूमत्वाद्यवच्छिन्नस्यायोगो-
लकत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तित्वानुपपत्तेः तथा च समवायेन प्रमेय-
त्वावच्छिन्नसाध्यके वाच्यत्वादिहेतावतिव्याप्तिः तत्र व्यभिचारनि-

रूपकाधिकरणवृत्तिजातित्वाद्यनधिकरणमात्रसमेवतत्त्वशून्ये ऽभा-
वाद्दौ मेयत्वादेर्वृत्त्याऽवच्छेदकत्वानुपपत्तेः साध्यतावच्छेदकस-
म्बन्धेन सम्बन्धत्वरूपधर्मत्वनिवेशेऽपि तद्दोषतादवस्थं जात्या-
दौ समवायेन वृत्त्यप्रसिद्ध्या जातित्वादिवैयधिकरण्यशून्यसम-
वेताप्रसिद्धेः जातित्वादिवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य साध्यताव-
च्छेदके दुरुपपादत्वादित्यपि निरस्तं मेयत्वाश्रयीभूतसमवेतसा-
मान्यस्य जातित्वाद्यनधिकरणमात्रसमवेतत्वरूपजातित्वादिवैय-
धिकरण्याश्रयतया मेयत्वादेस्तदवच्छेदकत्वानिर्वाहात् । केचित्तु
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन यत्सम्बद्धत्वं यश्च तादृशसम्बन्धेन त-
दनधिकरणमात्रवृत्तित्वस्याभावस्तदुभयाभाववद्यावत्स्वाश्रयकत्व-
विवक्षणान्न दोषः सम्बद्धत्वं सम्बन्धप्रतियोगित्वं न तु सम्बन्ध
एवातो यत्र संयोगः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्तत्रापि सम्बद्धत्वं
स्वरूपसम्बन्धेनैव वर्तते अतो वैयधिकरण्याभावानुरोधात् स्व-
रूपसम्बन्धावच्छिन्नाभावनिवेशे संयोगस्य तेन सम्बन्धेनावृत्त्या
तद्भावतादृशसाध्यतावच्छेदकसम्बद्धत्वोभयस्य स्वरूपसम्बन्धा-
वच्छिन्नाभावः केवलान्वयीति तमादायावच्छेदकलक्षणातिव्याप्ति-
रिति निरस्तं न च सम्बद्धत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन वृत्तावपि स्वरू-
पानुगमेनैकैकस्वरूपसम्बन्धेनोभयाभावस्य केवलान्वयितया
तद्दोषतादवस्थमिति वाच्यं स्वरूपाणामनुगमेऽपि अनति-
प्रसक्तेन येन केनचिद्रूपेण तदनुगमसंभवात् अन्यथा विष-
यादिभेदेन विभिन्नस्य प्रभाविषयत्वादेः प्रमेयत्वत्वादिनापि
केवलान्वयित्वानुपपत्तिः तद्वदकसम्बन्धानुगमादित्याहुः ।

अथ तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वं तदधिकरणावृत्तित्वे सति
तदनधिकरणवृत्तित्वं तत्र सत्यन्तनिवेशादेव सामञ्जस्ये विशेष्य-
दलवैयर्थ्यं तत्पारित्यागे च सत्यन्तस्यावृत्तिसाधारणतया
तच्छून्यत्वमात्रस्यैवावृत्तिव्यावृत्ततया धर्मत्वोपादानविरोधः न
च तदधिकरणावृत्तित्वमात्रनिवेशे प्रमेयत्वादेरित्यादिमूलास-
ङ्गतिरिति विशेष्यदलनिवेशनमावश्यकं तदधिकरणावृत्तित्व-
शून्यत्वादन्यस्यावृत्तिसाधारणस्य विशिष्टशून्यत्वस्याभावान्तर-
तया चावैयर्थ्यमिति वाच्यं वृत्त्यंशमात्रस्यैव विशेष्यवि-
भया निवेशनैवाभावान्तरस्य घटकत्वात् तदनधिकरणत्वांशस्या-

ध्यावर्तकस्य निवेशे व्यर्थविशेषणताया दुर्वारत्वात् वैयर्थ्यमिया
तदंशस्यैव परित्यागे प्रमेयत्वाद्यधिकरणावृत्तिवृत्तिमतो ऽप्रसिद्धा
प्रमेयत्वादेरिति मूलसङ्गतावपि महानसादाविति मूलस्य बाह्वत्वा-
दौ सम्बन्धान्तरावच्छिन्नात्यन्ताभावादिघटितवह्न्यादिरूपसाधन-
समानाधिकरणधर्मवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वोपपादनपरतया दी-
धितिकारव्याख्यानासङ्गतेर्दुर्वारत्वात् । एतेनावृत्तिव्यावृत्ततदधिक-
रणताव्यापकभद्रप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव तद्वैयधिकरण्यमित्य-
पि निरस्तं तत्रापि साधनसमानाधिकरणधर्मानधिकरण-
त्वाप्रवेशे दीधितिकारीयतन्मूलव्याख्यानासङ्गतिरिति चेन्न
तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वमित्यनेन स्वव्यापकतदनधिकरणता-
कत्वस्य विवक्षिततया तन्मूलसङ्गतेर्धर्मपदसार्थक्यस्य चो-
पपत्तेः न च तादृशमूलसङ्गमनस्य तदनधिकरणेतरावृत्तित्व-
निवेशेनेनापि सम्भवति निरुक्तवैयधिकरण्यं निवेश्य धर्मपदो-
पादानमयुक्तमिति वाच्यं तदनधिकरणेतरावृत्तित्वमित्यस्य तदनाधि-
करणेतरवृत्तित्वप्रतियोगिकाभावार्थकत्वे तादृशव्यक्तिविशेषाद्य-
भावस्य तत्समानाधिकरणसाधारणतया तच्छून्याप्रसिद्धेः तादृ-
शवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावार्थकत्वे तादृशवृत्तित्वत्वस्य स्वसमाना-
धिकरणतदधिकरणवृत्तित्वत्वापेक्षया गुरुशरीरत्वेनाभावप्रति-
योगितानवच्छेदकतया तादृशाभावाप्रसिद्धा तस्य तदर्थकत्वा-
नुपपत्तेरिति तच्छून्यधर्मावृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशे एकत-
राव्यभिचारिण्युभयसाध्यके विशेष्याव्यभिचारिणि विशिष्टसा-
ध्यके च व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गस्याग्रे दर्शनीयतया कल्पान्तरमा-
ह वस्तुतस्त्विति ।

(दी०) वस्तुतस्तु तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तिस्वावच्छिन्ना-
धिकरणताकत्वं तदवच्छेदकत्वं वाच्यं तेन सत्ताद्रव्यत्वोभयवान्
गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावान् वा जातिमत्त्वादित्यादौ नातिप्रस-
ङ्गः । सत्ताया गुणत्वाभाववन्मात्रवृत्तित्वविरहेऽपि उभयत्वाद्य-
वच्छिन्नाधिकरणताया गुणत्वाभाववन्मात्रवृत्तित्वात् । प्रमेय-
त्वादेरिति । ननु व्यतिरेकित्वेन धर्मो विशेषणीयः वस्तुतस्तु

यावत्पदं तादृशस्य कस्यापि न वैयधिकरण्यावच्छेदकमेतावन्मात्र-
स्फोरणाय तथा च साधनसमानाधिकरणधर्मनिरूपितवैयधि-
करण्यावच्छेदकं यद्यत्तद्विन्नधर्मवता यावत्तादृशावच्छेदकत्वशू-
न्यधर्मवता वा समं सामानाधिकरण्यमिति पर्यवसितमतो दोषा-
न्तरमाह महानसादाविति । तथा च तदनधिकरणत्वं तदभा-
वाधिकरणत्वं तद्विन्नत्वं वा द्वयमपि दुष्टमित्यर्थः एतेन तद-
धिकरणावृत्तित्वमत्र वैयधिकरण्यमिति निरस्तं समवायितया
महानसवृत्तित्वं बहौ नास्तीतिप्रतीतेर्वद्व्यादेरपि तादृशवैयधि-
करण्याधिकरणत्वात् सम्बन्धविशेषेण वैयधिकरण्यविवक्षायां
तु नोक्त दोष इति ध्येयम् ।

(गा०) यद्यप्यत्रापि तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वं स्वव्यापकतदन-
धिकरणताकत्वमेव न तु तदधिकरणावृत्तित्वे सति तदनधिक-
करणवृत्तित्वं वृत्तिमत्त्वं वा तदभावप्रवेशेन उक्तरीत्या विशेष्यसार्थ-
क्यस्योपपादयितुमशक्यत्वात् नापि तदधिकरणावृत्तित्वमात्रं त-
था सति गगनादौ प्रमेयत्वादेस्तादृशवैयधिकरण्यसत्त्वेन गगनत्वा-
द्यवच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या गगनत्वादौ निरुच्यमानवैयधिकर-
ण्यावच्छेदकत्वासम्भवेन प्रमेयत्वादेरिति मूलस्य वैयधिकर-
ण्यावच्छेदकाप्रसिद्ध्यर्थकतया सङ्गमयितुं शक्यत्वेऽपि उक्तक्रमेण
दीधितिकारीयमूलव्याख्यानासङ्गतेदुर्वारत्वात् तदनधिकरण-
मात्रवृत्तिस्वावच्छिन्नकत्वनिवेशेनैवोपपत्तेरधिकरणतानिवेशो व्यर्थः
तदनधिकरणमात्रवृत्तिस्वावच्छिन्नकत्वस्य स्वविशिष्टव्यापक-
तदनधिकरणताकत्वरूपतया गुणत्वाद्यनधिकरणसत्ताद्रव्यत्वोभय-
त्वविशिष्टसत्तात्वाश्रयसत्तायाः सत्त्वेऽपि गुणत्वाद्यनधिकरण-
त्वेऽपि तादृशोभयत्वादिविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नव्यापकताया अन-
पायेन तादृशोभयत्वादौ तदनधिकरणमात्रवृत्तिस्वावच्छिन्नकत्व-
रूपवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वस्यापि निर्वाहात् । तथापि वि-
शिष्टाधिकरणतागर्भविशिष्टनिरूपितव्यापकतालाभायैवाधिकरणता-
पदं वस्तुतो मूलोक्तदोषाणामनिष्कृष्टलक्षणे यथाकथञ्चित् स-

कमनीयत्वेन निष्कृष्टलक्षणे तदधिकरणावृत्तित्वरूपवैयधिकरण्यमेव प्रवेश्यं न तु स्वव्यापकतदनधिकरणताकत्वरूपमित्याशयेन तत्राधिकरणतापदोपादानं तादृशवैयधिकरण्यांशे स्वविशिष्टाधिकरणत्वे तादृशवैयधिकरण्यमप्रवेश्यं विशिष्टतद्विशेषणत्वापगमे वक्ष्यमाणातिव्याप्तिरेव दुर्बारा गुणत्वाद्यनाधिकरणे सत्ताया वृत्तौ उभयत्वविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नायामपि तस्यां तदधिकरणावृत्तित्वरूपतदनधिकरणमात्रवृत्तित्वस्योपपादयितुमशक्यत्वात् वृत्तेर्व्याप्यवृत्तितया भिन्नरूपेणापि तद्वति तदभावात् एवमधिकरणतापदानुपादाने स्वविशिष्टे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनैव तदधिकरणावृत्तित्वस्य निवेशनीयतया जातिमान् मेयत्वादित्यादौ जातित्वाद्यधिकरणे समवायादिना वृत्तेरप्रसिद्धा जातित्वादौ जातित्वादिवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वं दुरुपपादम् अधिकरणतापदमधिकरणतासामान्यपरम् । अन्यथा द्रव्यगुणादिवृत्तित्वविशिष्टसत्तादितिरूपिताधिकरणताविशेषैरेव तत्र तत्र शुद्धसत्तात्वाद्यवच्छिन्नघत्तावुद्ध्युपपत्तेः शुद्धसत्तात्वाद्यवच्छिन्ननिरूपिताखण्डाधिकरणतान्तरानुपगमेन यत्किञ्चिद्विशिष्टाधिकरणताया गुणत्वाद्यनाधिकरणमात्रवृत्तितामादाय शुद्धसत्तात्वादरपि गुणत्वादिवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वापत्तिः एवं च धूमादेः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणताया अयोगोलकादिवृत्तितया धूमत्वादेरयोगोलकत्वादिवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वानुपपत्तिरिति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेनाधिकरणता विशेषणीया न च तादात्म्यादिवृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यतायामव्याप्तिः सम्बन्धिताया एव निवेद्यत्वात् न च सम्बन्धितायाः सम्बन्धरूपतया संयोगेन दण्डादेः साध्यत्वं समवायेन दण्डसमवेतसंयोगादिहेतावतिव्याप्तिः स्वस्य स्वानधिकरणत्वेऽपि स्वसमानाधिकरणस्वसंयोगाधिकरणताया दण्डत्वाद्यवच्छिन्नसंयोगस्य साधनसमानाधिकरणतद्दण्डत्वाद्यधिकरणवृत्तित्वेन तद्वैयधिकरण्यावच्छेदकत्वानुपपत्तेः एवं समवायैक्यमतं समवायेन साध्यतायां सङ्केतौ साधनाधिकरणे सर्वत्र समवेतमात्रस्यैव समवायसत्त्वादवच्छेदकाप्रसिद्धाऽव्याप्तिरिति वाच्यं सम्बन्धानुयोगिताया एव सम्बन्धित्वरूपत्वा-

तस्मिन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धानुयोगितायास्तदनाधिकरणमात्रवृत्तित्वं तत्त्वमित्यर्थपर्यवसानेन सर्वसामञ्जस्यात् स्वप्रतियोगिकसंयोगस्य स्वस्मिन् सत्त्वेऽपि तदनुयोगिताया असम्भवात् अन्यथा संयोगेन स्वस्मिन् स्वविशिष्टबुद्धेः प्रमात्वापत्तेः एवं समवायैक्यमते समवायानुयोगिताभेदस्यातिप्रसङ्गभङ्गायावश्यकतया उक्तानुपपत्त्यनवकाशात् । अथैवमपि महाकालो घटवान् महाकालपरिमाणादित्यादौ साधनसमानाधिकरणमहाकालवृत्तिधर्मवैयधिकरण्यावच्छेदकाप्रसिद्धाऽव्याप्तिः अवृत्तिगगनत्वाद्यवच्छिन्नस्य कालिकसम्बन्धेन सम्बन्धित्वाप्रसिद्धा गगनादेः कालवृत्तितामते महाकालेऽपि तादृशसम्बन्धित्वसत्त्वात् गगनत्वादेरपि तथात्वायोगात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतासामान्ये यद्विशिष्टप्रतियोगिकत्वतदनाधिकरणमात्रवृत्तित्वाभावोभयाभावस्तत्त्वं तदित्युक्तौ गगनादेः कालावृत्तितामते गगनत्वादेरुक्तस्थले ऽवच्छेदकत्वोपपत्तावपि विषयितादिसम्बन्धेन घटादिसाध्यकनित्यज्ञानत्वादिहेतुके तदप्रसिद्धिर्दुर्धरैव घस्तुमात्रस्यैव नित्यज्ञानवृत्तिविषयिताप्रतियोगित्वात् विषयितासामान्ये उभयाभावस्य दुर्घटत्वात् न च यद्यद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितयद्यत्सम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणता साधनसमानाधिकरणयत्किञ्चिद्धर्मानाधिकरणमात्रवृत्तिः तद्धर्मावच्छिन्नतत्सम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणताभिन्नत्वं साध्यसामानाधिकरण्यघटकप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतायां निवेद्यं न तु साध्यतावच्छेदके ऽनवच्छेदकत्वम् उक्तस्थले च समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नाधिकरणतानां तथाविधानां भेदस्य कालिकविषयितासम्बन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नाधिकरणतायां सत्त्वानुक्षणसमन्वय इति वाच्यम् । उक्तयुक्त्या महानसीयवह्निविविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणताभ्यः शुद्धवांहत्वशुद्धसत्तात्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणताया अनतिरेकितया उक्तरूपावच्छिन्नसाध्यके ऽव्याप्तेः । मैवं साधनसमानाधिकरणयत्किञ्चिद्धर्मानाधिकरणमात्रवृत्तितावच्छेदकं यादृशयादृशरूपावच्छिन्नयद्यत्सम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतात्वं तादृशरूपावच्छिन्नतत्सम्बन्धा-

वच्छिन्नाधिकरणतात्वावच्छिन्नभेदकूटसमानाधिकरणं साध्यता-
 वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नयद्रूपावच्छिन्नाधिकरणतात्वं तद्रूपाव-
 च्छिन्नसमानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति विवक्षया सर्वानुपपत्ति-
 परिहारसम्भवात् शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नाधिकरणतात्वे प्रत्येकं
 महानसीयत्वपर्वतीयत्वादिविशिष्टवह्नित्वाद्यवच्छिन्ननिरूपिताधिकर-
 णतात्वावच्छिन्नभेदकूटसमानाधिकरणत्वात् व्यभिचारिणि सा-
 ध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकर-
 णतात्वस्यापि व्यभिचारनिरूपकाधिकरणवृत्तितानवच्छेदकतया
 तदवच्छिन्नभेदस्य निरुक्तभेदकूटान्तर्गतत्वात् तादृशाधिकरण-
 तात्वे च तद्भेदसमानाधिकरण्यविरहेणातिव्याप्यनवकाशादि-
 ति कृतं विस्तरेण । पूर्वकल्पपरित्यागे बीजमाह तेनेति । तदनधिक-
 रणमात्रवृत्तिताशून्यधर्मावृत्तित्वस्थले तादृशधर्मापर्याप्तत्वनिवेशे
 सत्ताद्रव्यत्वोभयत्वादेस्तथाविधसत्तापर्याप्तत्वविरहेणावच्छेदकत्व-
 मुपपद्यत इत्याशयेन विशिष्टसाध्यकानुसरणं गुणत्वाभाववन्मा-
 त्रवृत्तित्वविरहेऽपीत्यनेन तद्वृत्तितया उभयत्वादेः पूर्वकल्पे ऽवच्छे-
 दकत्वासम्भवः सूचितः महानसादावित्यादिमूलं साधनाधिकर-
 णे वह्नितद्वद्वत्यन्ताभावान्योन्याभावप्रदर्शकं सिंहगुहावलोकनन्या-
 येन पूर्वलक्षणद्वयदूषणपरतया साम्प्रदायिका व्याचक्षते स्वयं च
 तेषामसामर्थ्यसूचनाय प्रकृतलक्षणपरतया तत्सङ्गमयिभ्यन् तदा-
 काङ्क्षामुत्थापयितुं प्रमेयत्वादेरिति दूषणमुद्धरति नन्विति । व्य-
 तिरेकित्वेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन किञ्चिदधिकरणे वर्तमानो
 यो व्यतिरेकस्तत्प्रतियोगित्वेन तेन समवायेन साध्यतायां
 साधनसमानाधिकरणस्य जात्यादिनिष्ठव्यतिरेकप्रतियोगिनः स-
 त्तादेरनधिकरणमात्रे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनाधिकरणत्वाप्र-
 सिद्धावपि नाव्याप्तिः एतेनाकाशादिरूपव्यतिरेकप्रतियोग्याका-
 शाभावाद्यनधिकरणाप्रसिद्धिभयेनान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदक-
 परतया केषां चिद्व्यतिरेकिपदव्याख्यानमश्रद्धेयम् यद्यपि प्रमे-
 यत्वादेरपि किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नव्यतिरेकप्रतियोगित्वमक्षतमेव
 तथापि येन येन सम्बन्धेन यद्यत्साधनसमानाधिकरणं तेन तेन स-
 म्बन्धेन तदनधिकरणमात्रवृत्तितानवच्छेदकत्वे विवक्षणीये स्व-
 निष्ठव्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य येन सम्बन्धेनेत्यत्र

सम्बन्धे विशेषणत्वोपगमात्त दोषः । अत्र चरमनिरुक्तस्यावच्छेदकत्वस्य स्वत्वगर्भतया तत्तद्व्यक्तिविश्रामात् व्यभिचारिण्येकधर्मवैयधिकरण्यानवच्छेदकस्यापि साध्यतावच्छेदकस्य धर्मान्तरवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वेन तत्तद्धर्मवैयधिकरण्यावच्छेदकानामेकैकभेदनिवेशासम्भव इति यावन्तो वैयधिकरण्यावच्छेदकधर्माः प्रातिस्विकरूपेण तावद्भेदकूटवत्त्वनिवेशनस्यावश्यकत्वे साधनसमानाधिकरणधर्मे यावत्त्वविशेषणमनर्थकं व्यभिचारिणि एकधर्मवैयधिकरण्यानवच्छेदकस्यापि साध्यतावच्छेदकस्य धर्मान्तरवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वेनातिप्रसङ्गविरहादिति व्यतिरेकित्वस्य धर्मविशेषणत्वमन्तरणैव सामञ्जस्यं प्रमेयत्वादेवैयधिकरण्याप्रसिद्धावपि येषां वैयधिकरण्यं प्रसिद्धं तदवच्छेदकभेदकूटमादाय सज्जेतौ लक्षणगमनसम्भवादित्याशयेन धर्मे यावत्त्वात्कीर्तनं यावदवच्छेदकभेदकलाभार्थकतया व्याचष्टे वस्तुतस्तिवाति । तादृशस्य साधनसमानाधिकरणस्य कस्यापि न वैयधिकरण्यावच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमिति शेषः । एतावता लक्षणं कीदृशमित्याकाङ्क्षायामाह तथा चेति । साधनसमानाधिकरणेति तादृशयत्किञ्चिदेकधर्मवैयधिकरण्यावच्छेदकं यद्यदित्यर्थः तेन साधनसमानाधिकरणधर्मत्वावच्छिन्नानधिकरणाप्रसिद्धावपि न क्षतिः विशिष्टवह्नित्वादिरूपवैयधिकरण्यावच्छेदकधर्मभेदस्य शुद्धवह्नित्वादावसत्त्वादव्याप्तिरतो ऽवच्छेदकानां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदकूटनिवेशनपक्षं परित्यज्यावच्छेदकताव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनात्यन्ताभावकूटं निवेशयति यावत्तादृशावच्छेदकत्वशून्येति । तादृशावच्छेदकत्वं यद्यत्तच्छून्येत्यर्थः विशेषणविशेष्यान्तर्भावेन वह्नित्वादौ पर्याप्तं यदवच्छेदकत्वं तदभावः केवलविशेष्ये ऽक्षत एवेति भावः । न च यद्यद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणता तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तिस्तद्वत्स्वरूपमवच्छेदकत्वं विशिष्टवह्नित्वादौ विशिष्टवह्नित्वत्वादिरूपमेव यद्यत्पदेन तच्चाव्यासज्यवृत्त्येवेति कथं तदभावः शुद्धवह्नित्वादाविति वाच्यम् यद्रूपावच्छिन्नपर्याप्तावच्छेदकतानिरूपकाधिकरणतासामान्यं तादृशानधिकरणमात्रवृत्ति तादृशधर्मवत्स्वरूपवैयधिकरण्यावच्छेदकतानिवेशान्महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वस्य महानसीयत्वादि-

समुदाये व्यासज्यवृत्तितया तत्पर्याप्त्यवच्छेदकधर्मस्यापि तथा-
त्वेनानुपपत्त्यभावात् । वस्तुतस्तु यादृशावच्छेदकतानिरूप-
काधिकरणतासामान्यं तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्ति तादृशाव-
च्छेदकतारूपमेव वैयधिकरण्यावच्छेदकत्वं निवेशनीयं महान-
सीयवह्नित्वावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वं च महान-
सीयत्वादौ व्यासज्यवृत्तीति न दोषः तत्तद्वच्छेदकतात्यन्ताभा-
वापेक्षया तद्वच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्य धर्मिनिवेशाधिक्येन गुरु-
तया न तन्निवेशः तत्र विशिष्टस्यावच्छेदकत्वे शुद्धस्यानवच्छेद-
कत्वानुपपत्तिभयेन व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नात्यन्ताभावस्येव ता-
दृशधर्मावच्छिन्नभेदस्यापि एको न द्वावित्यादिप्रतीतिबलेन त-
द्धर्मवति स्वीकारात् विशिष्टपर्याप्तावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्य
शुद्धविशेष्ये ऽक्षतत्वात् महानसादौ वह्नितद्वतोरत्यन्ताभावान्योन्या-
भावसत्त्वेन प्रकृतलक्षणक्षतिमाविष्करोति तथा चेति । तदनधिकर-
णत्वं वैयधिकरण्यघटकं । द्वयमपि दुष्टमिति साधनसमानाधिकरण-
स्य घटोरिव तादृशोभयाविधतदनधिकरणत्वघटितवैयधिकरण्यावच्छे-
दकत्वस्य वह्नित्वावच्छिन्ने सत्त्वादिति भावः । न चैवं सर्वस्यैव वस्तुनो
वह्नयनधिकरणतया मात्रपदव्यवच्छेद्याप्रसिद्धा वह्नित्वावच्छिन्नस्य
वैयधिकरण्यं दुरुपपादमिति वाच्यं स्वव्यापकतदनधिकरणता-
कत्वरूपतदनधिकरणमात्रवृत्तित्वस्य सूत्रपादत्वात् तदधिकरणा-
वृत्तित्वरूपवैयधिकरण्यप्रवेशे प्रमेयत्वादेरित्यादिदूषणानवकाशात्त-
न्मूलन्यूनताभङ्गाय तत्पक्षेऽपि दूषणान्तरमाह एतेनेति । सम्बन्ध-
भेदेन वह्न्यादिवैयधिकरण्यस्य वह्नौ सत्त्वेनेत्यर्थः तदेव स्फुटीकरोति
समवायितयेति । एतच्च वृत्तिविशेषणं तादृशेति यत्किञ्चित्सम्ब-
न्धावच्छिन्नवह्नयधिकरणवृत्तित्वाभावरूपेत्यर्थः तादृशधर्मवत्स-
म्बद्धत्वसामान्याभावानिवेशे च कश्चिद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरव-
च्छेदकाप्रसिद्धा क्वचित्सद्देताषव्याप्तिरपि द्रष्टव्या । सम्बन्धविशे-
षेणेति । साधनवति येन सम्बन्धेन यद्वर्तते तेन सम्बन्धेन
तदधिकरणत्वगर्भस्य उभयत्र विशेषणताविशेषगर्भस्य वा वैयधि-
करण्यस्य विषयतामित्यर्थः नोक्तदोषः नोक्तोऽपि दोषः । केचित्तु
उक्तेतिविशेषणान्महाकालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ अव-
च्छेदकाप्रसिद्धिरूपदोषो दुर्वार एवेति सूचितमित्याहुः । तन्न ताद-

शब्दोपस्यापि पूर्वमुद्धृतत्वात् ।

(चि०) अथानौपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिः उपाधिश्च साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकः व्यापकत्वं तु तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं व्यभिचारे चावश्य-
मुपाधिः प्रतियोगित्वं न विरोधित्वं सहानवस्थाननि-
यमलक्षणं गोत्वाश्वत्वयोरतथात्वात् । अन्योन्याभा-
वप्रतियोगिन्यसत्त्वाच्च । किन्तु यथाधिकरणाभावयोः
स्वरूपविशेषः सम्बन्धः तथा प्रतियोगित्वमनुयोगि-
त्वमपि अभावविरहात्मत्वं वेति चेत् यत्किञ्चि-
त्साध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्मनिषेधो न धूमा-
दौ प्रकृतसाध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्मश्च सिद्ध्यसि-
द्धिभ्यां न निषेधुं शक्यः यावत्साध्यव्यापके प्रमे-
यत्वादौ साधनाव्यापकत्वं यावत्साधनाव्यापके च
घटत्वादौ साध्यव्यापकत्वं निषिध्यत इति चेन्न व्य-
धिकरणत्वात् ।

(दी०) उपाधिपदस्य साध्यसमव्याप्तवचनतया आत्मा-
श्रयप्रसङ्गादाह साध्यव्यापकेति । व्यापकत्वं व्याप्तिनिरूपक-
त्वमात्माश्रयादिग्रस्तमत आह तद्वन्निष्ठेति । यत्रोपाधिरव्या-
प्यवृत्तिर्नानाव्यक्तिको वा तत्रापि व्याप्यवृत्तिरखण्डश्चान्तत-
स्तद्वद्भिन्नत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावादिरेवास्ति यदि च
तस्यापि विशेषणान्तरविशिष्टस्य द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्य वा तत्रा-
भावसम्भवस्तदा साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगि-
तानवच्छेदकीभूतसाधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकधर्मवत्त्वं दलद्वयार्थो बोध्यः । अनवस्थां निरसि-
तुमाह प्रतियोगित्वमिति । सहेति । एकदेशकालावच्छेदेनेति

पूरणीयं तेन नाव्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रागभावादेश्च प्रतियोगि-
 तायामव्याप्तिः । अन्योन्येति । अत्र समवायादिसम्बन्धावच्छि-
 न्नप्रतियोगिताकाभाववति महानसादौ संयोगादिना बह्व्यादे-
 वृत्तेर्नेन सम्बन्धेनाभावः तद्वति तेनावृत्तिर्वक्तव्या इत्थञ्च ते-
 न सम्बन्धेनासम्बद्धत्वोक्तौ नायं दोषः अन्योन्याभावस्य
 तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तद्वति तेन सम्ब-
 न्धेन प्रतियोगिनोऽसम्बद्धत्वात् परं तु समवायेन सत्ताया अ-
 भावस्य प्रतियोगितायामव्याप्तिः तद्वति समवायेन वृत्तेर-
 प्रसिद्धेः तादृशस्वसम्बन्धाधिकरणावृत्तितत्कत्वाभिधाने च व्य-
 धिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितायामव्याप्तिः सिद्धा-
 न्तलक्षणवक्ष्यमाणरीत्या च खण्डशः प्रसिद्ध्या तत्परिहारोऽपी-
 ति ध्येयम् । अभावविरहात्मत्वमिति । न चान्योन्याभावप्रति-
 योगितस्वावच्छेदकयोरप्रसक्त्यतिप्रसक्ती प्रकृतोपयोगिप्रतियो-
 गितामात्रस्य लक्ष्यत्वे तु लक्षणेऽत्यन्तपदवैयर्थ्यं सर्वत्र नित्यस्य
 नित्यसाधारणरूपावच्छिन्नस्य वा उपाधितासम्भवात् इतरथा
 तु भेदप्रतियोगितावारणाय संसर्गाभावपरतया तस्य सार्थक-
 त्वादिति वाच्यम् । विरहपदस्य तज्ज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविष-
 यार्थकत्वात् । प्रतिबध्नाति हि तादात्म्येन प्रतियोगिज्ञानम-
 न्योन्याभावबुद्धिं प्रतिबन्धकत्वं चात्रैककालावच्छेदेन एकत्रा-
 वर्तमानत्वम् अभावपदस्य च स्वाभावपरत्वात् । वस्तुतस्त्वे-
 कसम्बन्धावच्छिन्नायास्तत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया अ-
 नवच्छेदकमपि भवत्येव सम्बन्धान्तरावच्छिन्नायास्तस्या
 अवच्छेदकमतो यत्सम्बन्धावच्छिन्नायाः साध्यसमाना-
 धिकरणाभावप्रतियोगिताया अनवच्छेदकं तत्सम्बन्धावच्छि-
 न्नाया एव साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया अव-

च्छेदकं तदुवाच्यम् । तथा च संसर्गाभावत्वमनुपादेयमेव । वाशब्दोऽत्रास्वरससूचनाय । स च व्यधिकरणसम्बन्धेन सर्वस्य प्रतियोगिनस्तादृशभ्रमे मानाभावात् स्वाभावसम्बन्धित्वस्य स्वाभावज्ञानविषयत्वस्य वा लघोः सर्वत्र सम्भवित्वात् स्वाभावेत्यादौ षष्ठ्यर्थप्रतियोगितायाः प्रवेशात् तत्र स्वरूपसम्बन्धस्यैव शरणीकरणीयतया तस्यैवावश्यकत्वेन तथात्वौचित्याच्च । अभावत्वप्रतिबन्धकत्वयोः प्रतियोगिघटितत्वात् तथाविधव्यवहारगोचरस्यापि विना प्रतियोगितां निर्वक्तुमशक्यत्वाच्च ।

(गा०) आत्माश्रयेति साध्यसमव्याप्तत्वघटकसाध्यनिरूपितोपाधिनिष्ठव्याप्तेरप्यनौपाधिकरूपतयाऽनौपाधिकत्वशरीरेऽनौपाधिकत्वनिवेशादिति भावः । यद्यप्यनौपाधिकत्वरूपव्याप्तेः प्रकृतसाधनघटिततया साधनभेदेन भेद आवश्यकः तथा च साध्यसमव्याप्तोपाधिनिष्ठव्याप्तेः प्रकृतसाधननिष्ठव्याप्तिभिन्नत्वान्नात्माश्रयावकाशः तथापि सिद्धसिद्धिव्याघातपरिहाराय साध्यसमव्याप्तस्य व्यभिचारित्वसम्बन्धावच्छिन्नाभावो विवक्षणीयः तत्र च प्रकृतसाधनाप्रवेशात्साधनभेदेन न व्याप्तेर्भेद इत्यभिप्रायेणेदम् आत्माश्रयादीति यावत्साध्यव्यापकव्यापकत्वरूपानौपाधिकत्वे यावत्साध्यव्यापकान्तर्गतं साध्यमपीति व्याप्तिनिरूपकत्वं यदि व्यापकत्वं तदा स्वनिष्ठव्याप्तिनिरूपकप्रकृतसाध्यकत्वघटितं तादृशानौपाधिकत्वं प्रकृतव्याप्तिघटितमित्यात्माश्रयः । यदि च यावत्साधनाव्यापकाव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं तदा प्रकृतसाध्यातिरिक्ते साधनव्यापकतां गृहीत्वापि घटादौ तदव्यापकत्वग्रहसम्भवेन प्रकृतसाधननिष्ठप्रकृतसाध्यव्याप्तिग्रहस्यानौपाधिकत्वग्रहे नापेक्षेति नात्माश्रयः अपि त्वनवस्थैवेत्याभिप्रायेणादिपदमननु साध्यविश्रष्टात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वघटितोपाधिलक्षणस्य एतदूपवान् सत्त्वादित्यादिस्थलीयैतत्संयोगाद्युपाधावव्याप्तिः तेषामव्याप्यवृत्तितया साध्यवति तदभावसत्त्वात् एवं नानाव्यक्तिकाद्रेन्धनाद्युपाधावपि तद्व्यक्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वमादायाव्याप्तिरित्याशङ्कं

व्याप्तिलक्षणघटकनिरुक्तोपाधित्वस्य सकलोपाधिसाधारणत्वविर-
हेऽपि सर्वत्र व्यभिचारिणि किञ्चिदुपाधिसाधारण्येनैव व्याप्ति-
लक्षणानतिप्रसङ्ग इति तद्व्याप्तिर्न दोषायेति परिहरति
यत्रोपाधिरिति । तद्वद्भिन्नेति । अव्याप्यवृत्तिनानाव्यक्तिक-
तत्तदुपाधिमाद्भिन्नेत्यर्थः तद्वत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वस्य विषय-
भेदेन भिन्नतया नाखण्डत्वं संयोगाद्युपाध्यभावप्रकारकप्रमावि-
षयत्वं केवलान्वयीति तदभावाप्रसिद्धिरतस्तद्व्यन्ताभावमुपेक्ष्य
तद्वद्भेदानुरणं तद्वद्भेदाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकात्मकतया स
एव दोष इति प्रमाविषयत्वानुधावन साध्यवत्यपि तद्वद्भेदसमविषय-
तासम्भवाज्ज्ञानसामान्यमुपेक्ष्य प्रमानुधावनम् । आदिपदाद्यभिचा-
रनिरूपकाधिकरणभेदादिपरिग्रहः अस्ति निरुक्तोपाधित्वाश्रय
इति शेषः । एतावतैव तत्र नानौपाधिकत्वमिति भावः । ननु ता
दृशाखण्डोपाधेरपि किञ्चिद्देशकालवृत्तित्वविशिष्टस्य द्वित्वाव-
च्छिन्नस्य बाभावः साध्यवत्यपि वर्तत इति तस्याप्युपाधित्वं
न घटते यदि चाप्रतियोगिपदं प्रतियोगितानवच्छेदकाव-
च्छिन्नपरं तदा सद्धेतौ साधनाव्यापकस्य घटादेर्द्रव्यत्वमेय-
त्वादिना साध्यव्यापकतामाद्यानौपाधिकत्वव्याघात इत्यत
आह यदि चेति । केचित्तु विशिष्टाभावस्य विशेष्यविशेषणसम्बन्ध-
प्रतियोगिकत्वमेव स्वीकुर्वन्ति द्वित्वावच्छिन्नाभावं च नाङ्गीकु-
र्वन्ति अत एव मणिकारेणापि तादृशाभावानभ्युपगमादिति सि-
द्धान्तग्रन्थे वक्ष्यते इत्यतो यदि सम्भव इत्युक्तं दलद्वयार्थे इति
तथा च सद्धेतौ घटत्वादिना साधनाव्यापकस्य घटादेः प्रमेय-
त्वादिना साध्यव्यापकत्वेऽपि साध्यव्यापकतावच्छेदकस्य साधन-
व्यापकतानवच्छेदकत्वासम्भवाच्च निरुक्तधर्मवत्त्वमिति न सोपा-
धितापसिरिति भावः । अत्र सम्बन्धादिविवक्षा स्वयमुद्धा । स-
हानवस्थाननियमरूपविरोधितायाः प्रतियोगित्वस्वरूपत्वखण्डन-
स्य प्रकृतानुपयुक्तवशाङ्काव्युदासाय तत्प्रयोजनं दर्शयति अन-
वस्थामिति । सहानवस्थाननियमस्य व्याप्तिरूपतया अनौपा-
धिकत्वघटकोपाधिताशरीरनिविष्टप्रतियोगितायामनौपाधिकत्वान्त-
रस्य निवेशे तद्वद्वत्प्रतियोगित्वान्तरे नानौपाधिकत्वस्येत्येवं
क्रमेण व्याप्तिविषयानवस्थामित्यर्थः । यद्यपि सहानवस्थाननि-

नियमस्तदधिकरणसामान्यावृत्तित्वं तच्च तदधिकरणवृत्तित्वत्वा-
वच्छिन्नाभावकत्वं न व्याप्तिघटितमिति नानवस्थान्नसरः न च
तदभावव्याप्यत्वरूपसहानवस्थाननियमपदार्थाभिप्रायेणानवस्थाप्र-
दर्शनमितिवाच्यम् एवमप्यग्रे सत्ताभाषवत्समवेताप्रसिद्धा सम-
वायेन सत्ताभाषप्रतियोगितायामव्याप्तिप्रदर्शनस्यासङ्गत्यापत्तेः ।
तथापि तदधिकरणावृत्तित्वं यथाश्रुतं यदि च सहानवस्था न
नियमपदार्थस्तदा विशिष्टसत्ताद्यभावप्रतियोगित्वासङ्ग्रहः वि-
शिष्टस्यानतिरेकेण तत्र विशिष्टाभावाधिकरणावृत्तित्वस्य दुर्ल-
भत्वादितियद्वद्भाववन्निष्ठाधिकरणतासामान्ये यद्वर्मावच्छिन्ननिरू-
पितत्वाभावस्तद्वत्त्वमेव विचक्षणीयं घटाभावादिमन्निष्ठान्यदीया-
धिकरणतायां पटादिनिरूपितत्वस्याभावसत्त्वादतिप्रसङ्गस्य धार-
णाय सामान्यपदोपादानं तदर्थश्च व्याप्तिरित्यभिप्रायेणदं ता-
दृशाधिकरणतायां प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवे-
शस्यावश्यकतया ऽग्रे ऽप्रसिद्धिप्रदर्शनसङ्गतिः कपिसंयोगादेस्त-
दभावाधिकरणे भिन्नदेशावच्छेदेन घटादेः स्वध्वंसप्रागभावा-
धिकरणे भिन्नकालावच्छेदेन वृत्त्याऽव्याप्तिमाशङ्क्य पूरयति
एकेति । तथा च एकदेशावच्छिन्नं सदेककालावच्छिन्नं यदेकाधि-
करणावस्थानं तदभाव इत्यर्थः देशकालावच्छेद्यवयोरनुगतै-
करूपेण निवेशस्तु न युक्तः कपिसंयोगादितदत्यन्ताभावयोरे-
ककालावच्छेदेन संयोगतत्प्रागभावाद्योश्चैकदेशावच्छेदेनैकाधि-
करणवृत्तितया तद्दोषतादृशस्थात् । यद्यप्येकदेशकालावच्छिन्नमि-
त्यादेरभावावच्छेदकदेशावच्छिन्नं तद्वच्छेदककालावच्छिन्नं यत्तद-
धिकरणनिष्ठाधिकरणत्वं तदनिरूपकत्वं तत्सामान्ये यन्निरूपितत्वा-
भावस्तत्त्वं वा ऽर्थो न सम्भवति वृक्षनिष्ठकपिसंयोगावच्छेदकशा-
खायामपि तादृशसंयोगानुत्पाददशायां तत्र तदभावावच्छेदक-
त्वात् तादृशसंयोगावच्छेदककालस्यापि मूलावच्छेदेन तद-
भाववृत्तौ तथात्वादव्याप्तेरुर्ध्वारत्वात् तथापि शाखावच्छेदेन कपि-
संयोगसत्त्वदशायामपि इदानीं शाखायां वृक्षो न कपिसंयोगीति
प्रतीत्यापत्तिवारणाय तादृशप्रतीत्या कालविशेषावच्छिन्नस्यैव दे-
शस्यावच्छेदकत्वमवगाह्यत इति स्वीकरणीयं तादृशदेशका-
लयोर्द्वेऽभाववृत्तौ पृथगवच्छेदकत्वसम्भवेऽपि तत्कालाव-

च्छिन्नतद्देशस्यानवच्छेदकत्वाभातिप्रसङ्गः तथा च यत्कालावच्छि-
न्नयद्देशस्याभाववृत्तावच्छेदकत्वं तत्कालावच्छिन्नतद्देशावच्छि-
न्नत्वमेकदेशकालावच्छेदेनेत्यस्यार्थ इति न कोऽपि दोषः का-
लपदं क्षणपरं तेन दिवसात्मकस्थूलकालावच्छिन्नशाब्दादेः सं-
योगतद्भावावच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः देशपदमवच्छेदकदेशा-
न्तरानवच्छिन्नदेशपरमतो विभिन्नभागावच्छिन्नस्थूलावयवस्य प्र-
तियोगितद्भावोभयावच्छेदकत्वसम्भवेऽपि न क्षतिः । अथैवम-
पि व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानभ्युपगमादघटत्वाभावप्रतियोगित्वासंभ्रहः
तदवच्छेदकस्यैवाप्रसिद्धेः न चैकदेशकालावच्छेदेनेत्यस्यानवच्छि-
न्नत्वविशेषणे तात्पर्यान्न दोष इति वाच्यं संयोगाद्यभावस्यानव-
च्छिन्नाधिकरणतावति गुणादौ संयोगादेरवृत्त्या संयोगाद्यभावस्य
प्रतियोगित्वसंभ्रहेऽपि संयोगादेरनवच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या
तत्प्रतियोगित्वासंभ्रहात् न चाभावाधिकरणतायां न तद्विशेषण-
मपि तु तद्विभिन्नाधिकरणतायामेवेति नायं दोष इति वाच्यमेवमपि
कपिसंयोगादेः स्वसमानाधिकरणगनाद्यभावप्रतियोगितापसेर्दुर्वा-
रत्वात् । यत्तु व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानभ्युपगमे यदधिकरणनिष्ठा-
भावाधिकरणतायां यद्यत्क्षणावच्छिन्नयद्देशानवच्छेद्यत्वं तत्क्षणा-
वच्छिन्नतद्देशानवच्छिन्नतदधिकरणनिष्ठाधिकरणत्वानिरूपकत्वे स-
ति यदधिकरणनिष्ठस्वाधिकरणतायां यद्यत्क्षणावच्छिन्नयद्यद्देशान-
वच्छिन्नत्वं तत्क्षणावच्छिन्नतद्देशानवच्छिन्नतदधिकरणनिष्ठाधिकर-
णत्वानिरूपकतद्भावकत्वस्य विवक्षणीयत्वात् व्याप्यवृत्त्यभावप्र-
तियोगिन्यपि तस्याक्षतत्वात् तथाहि पटादौ घटत्वाभा-
वाधिकरणता यद्देशकालानवच्छिन्ना तदनवच्छिन्ना व्याप्यवृ-
त्तिपटत्वाद्यधिकरणताप्रसिद्ध्या तदानिरूपकत्वात् अनवच्छिन्नस्वा-
धिकरणतावद्घटादिनिष्ठतादृशपटत्वाभावाधिकरणत्वानिरूपकघट-
त्वाद्यभावकत्वाच्च व्याप्यवृत्तिघटत्वादेः स्वाभावप्रतियोगित्वनिर्वाहः
घटत्वादेरव्याप्यवृत्तिस्वसमानाधिकरणसंयोगादिप्रतियोगितावार-
णाय सत्यन्तं संयोगादेर्गनाद्यभावप्रतियोगितावारणाय वि-
शेष्यं विभिन्नक्षणावच्छिन्नस्य संयोगविशेषावच्छेदकमूलादेस्त-
द्भावावच्छेदकत्वाद्बुद्ध्यादिनिष्ठतद्भावाधिकरणतायां न मूला-
नवच्छेद्यत्वं किं तु प्रतियोग्यनाधिकरणघटाद्यवयवानवच्छेद्यत्व-

मेव तदनवच्छिन्ना च वृक्षादिनिष्ठसंयोगविशेषाधिकरणतापीति तत्राव्याप्तिरितः क्षणनिवेशः तन्निवेशो च यत्क्षणावच्छिन्नस्य मूलादेः प्रतियोग्यवच्छेदकत्वं तत्क्षणावच्छिन्नतदनवच्छेद्यत्वमभावाधिकरणतायां तादृशतदनवच्छेद्यत्वं च न प्रतियोग्यधिकरणतायामिति तथाविधाधिकरणत्वान्तरानिरूपकत्वं प्रतियोगिन्यक्षतमेवेति नाव्याप्तिरिति । तदपि न । मूलाप्रादिरूपविभिन्नावच्छेदेन मध्यभागरूपैकावच्छेदेन च वृक्षादौ वर्तमानयोः संयोगयोरेकस्यापराभावप्रतियोगित्वापत्तेः एकसंयोगाभावाधिकरणतायास्तादृशमध्यभागाद्यनवच्छिन्नत्वात् अपरसंयोगाधिकरणतायास्तदनवच्छिन्नत्वेनापरसंयोगस्यतदनवच्छिन्नाधिकरणतान्तराप्रतियोगित्वेन सत्यन्तदलसत्त्वात्तत्र संयोगावच्छेदकारादिभागस्यापरसंयोगाभावाधिकरणतावच्छेदकत्वेन विशेष्यदलसत्त्वात् । मैवं यादृशयादृशावच्छेदकानवच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वोभयाभाववद्यन्निष्ठं यदभावाधिकरणत्वं तन्निष्ठं यस्तादृशावच्छेदकानवच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वोभयाभाववदधिकरणत्वं तदनिरूपकत्वविवक्षया सामञ्जस्यात् गगनादेः स्वाभावाभावत्वं नोपेत्य इति स्वाभावनिष्ठप्रतियोगित्वासंग्रहो न दोषाय । अन्योन्याभावप्रतियोगिनि मूलोपदर्शितामव्याप्तिमुद्धरति अत्रेति । बह्व्यादेर्वृत्तेरिति सम्बन्धविशेषमनन्तर्भाव्याभावाधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावनिवेशो ऽव्याप्तिरिति शेषः । येन सम्बन्धेनाभाव इति यः सम्बन्धो यदभावप्रतियोगितावच्छेदकतया ऽभिमत इत्यर्थः एवमप्यन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेन वृत्त्यप्रसिद्धा तत्र तेन सम्बन्धेन तदधिकरणावृत्तित्वं दुर्घटमत आह तेन सम्बन्धेनासम्बद्धत्वोक्ताविति । स्वयं वृषणान्तरमाह परं त्विति तद्वति सामान्यादाविति शेषः । समवायेन वृत्तेः प्रतियोगितावच्छेदकीभूतसमवायेन स्वसम्बद्धत्वस्य तादृश इति प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन स्वसम्बद्धं यदधिकरणं तदवृत्तितदभावकत्वाभिधाने चेत्यर्थः तथा सति सत्तासमवाय्यवृत्तित्वस्य तदभावे सत्त्वेन उक्ताव्याप्तिपरिहारासम्भवादिति भावः । व्याधिकरणसम्बन्धेनेति संयोगादिना गुणाद्यभावप्रतियोगितायां तेन सम्बन्धेन गुणादिसम्बद्धाधिकरणाप्रसिद्धा ऽव्याप्तिरित्यर्थः । इदमुप-

लक्षणं प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिमत्यपि काले कालि-
कादिसम्बन्धेनाभावस्य वृत्त्या अनुयोगिताविशेषरूपाभावत्वावच्छे-
दकसम्बन्धेनावृत्तिरवश्यं वाच्या तथा च स्वरूपसम्बन्धेन सत्ताद्य-
भावस्य यःसत्तादिरूपो ऽभावस्तत्प्रतियोगित्वासंग्रहोऽपि द्रष्टव्यः
सत्ताद्यभावसम्बन्धाधिकरणे सामान्यादौ समवायादिरूपतादृश-
सम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः । वक्ष्यमाणरीत्येति यादृशसम्बन्धसामान्ये
एकदेशकालावच्छिन्नयदभावाधिकरणानुयोगिकत्वस्य यद्रूपवि-
शिष्टप्रतियोगिकत्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकस्तद्रूपवत्त्वं तादृशसम्बन्धे-
न तदभावप्रतियोगित्वमिति रीत्येत्यर्थः न च व्याप्यवृत्तेरवच्छेदक-
त्वानभ्युपगमे एकदेशकालावच्छिन्नाभावाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या तद्व-
यटितोभयाभावाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । एकदेशकालावच्छिन्नयद-
भावाधिकरणानुयोगिकत्वस्थले यद्यदधिकरणनिष्ठाभावाधिकर-
णतायां यद्यदेशकालानवच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तत्तद्दे-
शकालानवच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तत्तदधिकरणानुयोगिक-
त्वद्वयं निवेद्य तदुभयप्रतियोगिकत्वे तद्विषयावच्छिन्नाभावावि-
वेशेन सामञ्जस्यात् न वैवमपि समवायैक्यमते सम-
वायेन द्रव्यत्वाभावप्रतियोगित्वासंग्रहः प्रतियोगितावच्छे-
दकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणताधर्मिकोभयाभावविवक्षया अधि-
करणभेदेनाधिकरणताभेदं व्यवस्थाप्य तत्संग्रहे चाम्योन्याभा-
वप्रतियोगिन्यव्याप्तिः तादात्म्यसम्बन्धेनाधिकरणताया अप्रसिद्धेः
सम्बन्धिता च सम्बन्ध एवेति तद्धर्मिकोभयाभावविवक्षणे
पूर्वोक्त एव दोष इति वाच्यं प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धनिरूपि-
तानुयोगिताधर्मिकस्य यत्प्रतियोगिकत्वाविशिष्टसम्बन्धप्रतियोगि-
कत्वनिरुक्तयदभावाधिकरणवृत्तिवोभयाभावस्य विवक्षया सम-
वायैक्यमते प्रतिप्रसङ्गवारणाय द्रव्यादिनिष्ठद्रव्यत्वादिप्रतियोगि-
कत्वविशिष्टसमवायप्रतियोगिकत्वविवक्षयानुयोगितातो गुणादिनि-
ष्ठतदनुयोगिताभेदस्याभ्युपेयत्वेन प्रतीकारसम्भवात् अधिकमग्रे
वक्ष्यामः अवृत्तिगगनादेस्तदभावनिष्ठं प्रतियोगित्वं नोपेयत एव त-
त्स्वीकारे च यस्य येन सम्बन्धेनाधिकरणे यस्य येन सम्बन्धेनाव-
च्छिन्ना एकावच्छिन्ना वा वृत्तिस्तत्तदुभयावृत्तिः स्ववृत्तियों धर्मः स्व-
भिन्नत्वे सति तद्धर्मवत्त्वमेव तत्सम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठानुयोगिता-

निरूपकं तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वमिति विवक्षणीयं तादृशधर्म-
 ष्व घटतदभावादन्यतरत्वादिकमेव स्वभिन्नत्वनिवेशात् स्वस्य न स्वप्र-
 तियोगित्वम् । अवृत्तिद्वयस्य परस्परप्रतियोगित्वधारणाय वृत्तिमन्नि-
 ष्टत्वेन धर्मो विशेषणीयः एवमपि गोत्वादेरद्वयत्वादिप्रतियोगिता-
 प्रसङ्गवद्घटत्वादौ द्रव्यत्वाद्यभावप्रतियोगित्वप्रसङ्गतादवस्थमेव
 स्वाभावविरोधित्वनिवेशे वक्ष्यमाणमत इव स्वाभावेत्यत्र षष्ठ्यर्थ-
 प्रतियोगितानिवेशे नात्माश्रयः न च द्रव्यत्वाभावादेर्घटत्वादिप्र-
 तियोगिकत्वमिष्टमेव द्रव्यत्वाद्यभाववति घटत्वं नास्तीत्यादिप्र-
 त्ययस्य द्रव्यत्वाभावादिविषयकत्वे क्षतिविरहात् घटत्वं द्रव्य-
 त्वाभावप्रतियोगीतिव्यवहारश्च समनियताभावैक्यमते द्रव्यत्वाभा-
 वद्रव्यसमेषतत्त्वविशिष्टाभावादीनामभेदवादिनामिवास्मन्मतेऽपीष्ट
 एव घटत्वत्वेन घटत्वं द्रव्यत्वाभावप्रतियोगीत्यादिव्यवहारोऽपि अ-
 धिकरणस्वरूपाभाववादिनां प्राभाकराणामिवास्माकमपीष्ट एव
 गोत्वादेरद्वयत्वप्रतियोगिकत्वोपगमेऽपि क्षतिविरहः अश्वदौ गो-
 त्वादिकं नास्तीतिप्रतीतेरद्वयत्वादिविषयताया इष्टत्वात् गोत्वमद्व-
 यत्वप्रतियोगीति व्यवहारो घटत्वं पटत्वप्रतियोगीत्यादिव्यवहारश्चावि-
 करणवृत्त्यसाधारणधर्मस्वरूपाभाववादिभिरिष्यत एवेति वाच्यम्
 एवं सति सर्वत्र विरुद्धधर्मैर्गोत्वाभावप्रत्ययोपपत्तावतिरिक्ताभावासि-
 द्धिप्रसङ्गात् एवं विरोधिताघटकोभयाभावेऽपि प्रतियोगितान्तरनि-
 वेशादनवस्थेति ध्येयम् । तत्त्वावच्छेदकेति प्रतियोगितावच्छेदकेत्य-
 र्थः अप्रसक्त्यतिप्रसक्ती इति घटाद्यन्योन्याभावाद्यभावस्य तत्प्रति-
 योगितावच्छेदकघटत्वादिति भावः । ननु नेदं प्रतियोगित्वपदमुत्था-
 र्थनिर्वचनं किं तु व्याप्तिलक्षणप्रविष्टोपाधित्वघटकव्यापकतानिवि-
 ष्टप्रतियोगितास्वरूपनिरूपणमेव तादृशप्रतियोगिताया भेदप्रतियो-
 गिसाधारण्यविरहेऽपि न क्षतिः तावतापि व्याप्तिलक्षणस्य निर्दोष-
 त्वादित्यत आह प्रकृतोपयोगीति । अत्यन्तपदवैयर्थ्यमिति धूमवान्
 वल्लेरित्यादौ आयोगोलकान्यत्वादिरूपोपाधेः साध्यवन्निष्ठभेदप्रति-
 योगितया व्यापकत्वानुपपत्तिरिति तद्वारणायैवात्यन्तपदोपादानं
 यदि चाभावाभावत्वरूपमन्योन्याभावप्रतियोगिव्यावृत्तं प्रतियो-
 गित्वमुपाधित्वघटकव्यापकताशरीरे निवेद्यते तदा साध्यवन्नि-
 ष्टोपाधिभेदमादाय दोषस्यानकाशात्तद्वैयर्थ्यमिति भावः । ननु सा-

ध्यवन्निष्ठध्वंसप्रागभावप्रतियोगिन आर्द्रेन्धनादेरुपाधितानिर्वाहाया-
त्यन्तपदोपादानं तस्यापि तद्धंसाद्यभावरूपत्वादित्यत आह सर्वत्रेति
शेषः नित्यस्य व्यभिचारनिरूपकाधिकरणभेदादेः द्वित्वाद्यवच्छि-
न्नाभावप्रतियोगितामादायासम्भववारणार्थं प्रतियोगितानवच्छेद-
करूपावच्छिन्नत्वविवक्षाया आवश्यकत्वेनार्द्रेन्धनादेरपि ध्वंसादिप्र-
तियोगितानवच्छेदकार्द्रेन्धनायोगोलकादिभेदान्यतरत्वादिनोपाधि-
त्वसम्भव इत्याशयेनाह नित्यसाधारणेति । न च ध्वंसप्रागभावा-
दीनां सामान्यधर्मो न प्रतियोगितावच्छेदक इति साध्यवन्निष्ठ-
ध्वंसप्रागभावादिरूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकं नार्द्रेन्धनत्वमिति
नित्यसाधारणधर्मपर्यन्तानुधावनमफलमिति वाच्यं स्वसमाना-
धिकरणार्द्रेन्धनध्वंसासमानकालीनतत्प्रागभावानां तादृशतत्प्रा-
गभावासमानकालीनतद्वध्वंसानामार्द्रेन्धनत्वस्यैव प्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वात् अन्यथा ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभाववि-
रुद्धत्वमते तादृशध्वंसप्रागभावाधिकरणे ऽभेदानीमार्द्रेन्धनं ना-
स्तीत्यादिप्रत्ययानुपपत्तेः । वस्तुतस्तु पतद्भूमवान् बह्वेरित्यादिवेतदा-
र्द्रेन्धनादिव्यक्तीनां नोपाधिता सम्भवति तत्तद्व्यक्तित्वादेः सा-
ध्यवन्निष्ठध्वंसादिप्रतियोगितावच्छेदकत्वादित्याशङ्कया नित्यस्ये-
त्यनेन तत्तद्व्यक्तीनां व्याप्तिलक्षणाप्रवेशेति न क्षतिरित्युक्त्वा ता-
दृशोपाधीनामपि व्यापकरूपेणोपाधितया व्याप्तिलक्षणे प्रवेश-
एवेति नित्यसाधारणरूपावच्छिन्नस्य चेत्यनेनाभिहितं नित्यसा-
धारण्यं चात्र तद्देशनिष्ठध्वंसाद्यप्रतियोगिसाधारण्यात्मकं तेना-
र्द्रेन्धनत्वादेरपि संप्रहान्न न्यूनतेति ध्येयम् । उपाधित्वसम्भवादिति
तथा चार्द्रेन्धनत्वाद्यवच्छिन्नस्य प्रकृतोपाधित्वानुपपत्तावपि न
व्याप्तिलक्षणातिव्याप्तिप्रसङ्ग इति भावः । इतरथा भेदप्रतियोगि-
तासाधारणरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताया लक्षणघटकत्वे भेदप्रति-
योगितेति अयोगोलकभेदादिभेदप्रतियोगितेत्यर्थः । अथायोगोलक-
भेदादेः साध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितया ऽनुपाधित्वेऽपि अयोगोल-
कभेदधूमवदन्यतरत्वाद्यवच्छिन्नस्योपाधिता सम्भवाव्याप्तिलक्षणा-
नतिप्रसक्तिर्निर्वहति न हि तादृशन्यतरत्वावच्छिन्ने धूमवति
तत्तद्वच्छिन्नभेदो वर्तते येन भेदप्रतियोगितामादाय तद्वच्छि-
न्नस्योपाधित्वं व्याह्रयेत न खेदं जन्यं पृथिवीत्वादित्यादौ पर-

माणुभेदादेर्जन्यानिष्ठभेदप्रतियोगित्वेन साध्याव्यापकतया जन्य-
परमाणुभेदान्यतरत्वावच्छिन्नस्य परमाणुसाधारणत्वेन साधन-
व्यापकतया उपाधित्वं न सम्भवतीति तत्रानौपाधिकत्ववार-
कतया इत्यन्तपदसार्थक्यमिति वाच्यं साधनाव्यापकतायाम-
त्यन्ताभावत्वनिवेशस्य निष्प्रयोजनकतया तादृशान्यतरत्वाव-
च्छिन्नस्य परमाणुभिन्नस्य साधनाधिकरणपरमाणुनिष्ठभेदप्रति-
योगित्वेन साधनाव्यापकतयोपाधित्वं न सम्भवतीति तत्रानौ-
पाधिकत्ववारकतया इत्यन्तपदसार्थक्यमिति वाच्यं साधना-
व्यापकतायामत्यन्ताभावत्वनिवेशस्य निष्प्रयोजनकतया तादृ-
शान्यतरत्वावच्छिन्नस्य परमाणुभिन्नत्वावच्छिन्नस्य च साधना-
धिकरणपरमाणुनिष्ठभेदप्रतियोगित्वेन साधनाव्यापकतयोपाधि-
त्वसम्भवात् । यत्तु घटाभावभिन्नत्वाद्यवच्छिन्नस्यापि साध्य-
वन्निष्ठघटाद्यभावस्वरूपघटाद्यभावनिष्ठस्वभेदप्रतियोगितया सा-
ध्यव्यापकत्वासम्भवेनानौपाधिकत्वापत्त्या तद्वारकतया इत्यन्त-
पदसार्थक्यं तत्पददाने घटाभावभेदादेरेवोपाधित्वसम्भवादि-
ति तन्न । घटाभावभेदात्यन्ताभावस्यापि साध्यवन्निष्ठघटाभावमात्र-
वृत्तित्वेन तुल्ययुक्त्वा घटाभावरूपतया इत्यन्तपदोपादानेऽपि त-
न्नोपाधेर्दौर्लभ्यात् न चात्यन्तपददानादत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियो-
गित्वलाभादुक्तस्थले घटाभावभिन्नस्य घटाभावात्मकभेदत्वनि-
रूपकप्रतियोगित्वेपि अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगित्वविरहादु-
पाधित्वं सम्भवत्येवेति वाच्यं घटाभावभिन्नं पटत्वादित्यादा-
बुक्तक्रमेण साध्यव्यापकस्य घटाभावभिन्नस्य साधनसमानाधि-
करणघटाभावरूपस्वभेदप्रतियोगितया उपाधितापत्त्या साधना-
व्यापकत्वदलेपि अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगित्वनिवेशस्याव-
श्यकत्वेन उक्तस्थले प्रमेयत्वादिरूपसाधनव्यापकतया तस्योपा-
धित्वासम्भवात् विवक्षान्तरेण घटाभावभेदस्योपाधित्वोपपा-
दने घटाभावभिन्नस्यापि तदुपपादनसम्भवेनात्यन्तपदवैयर्थ्य-
स्यावश्यकत्वादिति चेन्न अखण्डानित्यायोगोलकभेदरूपोपा-
धेः साध्यवति कथंचिदपि नात्यन्ताभावः विशिष्टभाव-
स्य विशेष्यविशेषणसम्बन्धप्रतियोगिकत्वमतावलम्बनात् द्वौ न
स्त इत्यादिप्रतीतिः परम्परासम्बन्धेन द्वित्वाद्यभाव एव विषय

इति मताभ्ययणाच्च व्यासस्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं वा प्रतियोगितायां विशेषणं देयं तथा चाप्रतियोगित्वगर्भमेव व्यापकत्वं वाच्यं न तु प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नत्वरूपं ग्रन्थकृतापि यदि चेत्यनेनानवच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशे प्रागनिर्भरो दर्शितः एवं आयोगोलकभेदसाध्यवदन्यतरत्वाद्यवच्छिन्नस्योपाधित्वं दुरुपपादमेव तादृशस्य साध्यवतः साध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वादयोगोलकभेदादेश्च तादृशभेदप्रतियोगित्वादित्यत्यन्तपदसार्थक्यात् । नन्वेवमपि नित्यसंसर्गाभावत्वरूपात्यन्ताभावत्वघटकध्वंसादिधारकनित्यत्वांशस्यानतिप्रयोजनकत्वमेवेत्याशङ्कायां नित्यत्वांशो न निवेद्यत एष केवलं संसर्गाभावत्वलाभायैवात्यन्तपदमिति दर्शयितुं संसर्गाभावेति तस्य अत्यन्तपदस्य अन्योन्याभावप्रतियोग्यव्याप्तिं परिहर्तुमाह विरहपदस्येति तज्ज्ञानेति तदन्वितं अभावान्वितं यज्ज्ञानं तत्प्रतिबन्धकज्ञानविषयार्थकत्वादित्यर्थः अभावान्वय उपलक्षणं ज्ञानप्रभृतीनामेव विरहपदार्थघटकत्वं बोध्यं तेन नाभावपदवैयर्थ्यम् । एवं च तदभावप्रतिबन्धकग्रहविषयत्वमेव तदभावप्रतियोगित्वमिति फलितम् । एतच्चान्योन्याभावप्रतियोगिसाधारणमेवेत्याह प्रतिबध्नातीति । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिप्रकारकनिश्चयस्याभावधीप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । प्रतिबन्धकत्वं यदि कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं तदा प्रतियोगित्वान्तर्भावेण तद्वनवस्थेत्यतस्तदन्वया निर्वक्ति प्रतिबन्धकत्वं चेति । अत्र प्रतियोगितालक्षणे ऽभावप्रतियोगिमत्ताज्ञानयोरपि भिन्नकालावच्छेदेनैकत्रात्मनि एकक्षणावच्छेदेन च भिन्नात्मनि वर्तमानत्वादेककालावच्छेदेनेति एकत्रेति च । कालपदं क्षणपरं तेन स्थूलकालावच्छेदेन तयोरेकाधिकरणवृत्तिष्वेपि न क्षतिः अत्रैकत्रेत्यनतिप्रयोजनकम् । अभावज्ञानाधिकरणक्षणावच्छेदेन तच्छून्यात्मनिष्ठप्रतियोगिज्ञानासङ्गहेऽपि तज्ज्ञानाधिकरणक्षणावृत्तियत्किञ्चित्प्रतियोगिज्ञानव्यक्तिमादाय लक्षणगमनसम्भवात् न च ज्ञानमात्रस्यैव परमेद्वरीयाभावज्ञानाधिकरणक्षणावृत्तितया ऽभावज्ञानाधिकरणक्षणावृत्तिज्ञानाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । अभावज्ञानावच्छेदकक्षणावच्छिन्नवृत्तिकाभ्यत्वरूपस्य एककालावच्छेदेनावर्तमानत्वस्य निवेशो नित्यस्य भगवज्ज्ञानस्य काल-

विशेषानवच्छिन्नतया सर्वत्र प्रतियोगिज्ञाने तादृशवृत्तिकत्वानियमान्
घटाद्यभावज्ञानावच्छेदकक्षणानवच्छिन्नपटादिज्ञानव्यक्तिमादायमति-
प्रसङ्गस्तु एकक्षणावच्छेदेन घटाद्यभावज्ञानाधिकरणावृत्तिपटादिज्ञा-
नस्यपि सत्त्वेनातिप्रसङ्गवद्भाववदस्य स्वाभावपरतयैव कारणियः न
यैषं सति एकक्षणावच्छिन्नत्वं परित्यज्य एकमधिकरणावृत्तित्वस्य
निवेशेनापि निर्वाहसम्भवः एकपुरुषीयघटाद्यभावज्ञानव्यधिकरण-
पुरुषान्तरीयघटादिज्ञानमदाय घटादौ तदभावप्रतियोगित्वापपत्ते-
रिति वाच्यम् । अभावज्ञानस्य हि घटाद्यभावज्ञानत्वेनैव निवेशो न
तु तत्तद्व्यक्तित्वादिना तथा च घटाभावज्ञानाधिकरणावृत्तिघट-
ज्ञानमेव दुर्घटं । सर्वेषामेवात्मनां कदाचिद्वटाभावज्ञानवत्त्वादित्येक-
क्षणावच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात् न च तदधिकरणावृत्तित्वश-
रीरे प्रतियोगितायां तदधिकरणवृत्तित्वत्वावच्छिन्नत्वनिवेशनमफलं
तदधिकरणवृत्तित्वप्रतियोगिकाभावनिवेशोऽप्युपपत्तेः घटाभाव-
ज्ञानवद्वृत्तिपटादिज्ञाने तद्वृत्तित्वप्रतियोगिकतद्विशेषाभावसत्त्वेऽपि
स्वाभावस्य निवेशनीयतया ऽतिप्रसङ्गानवकाशात् तथा च घटा-
दिज्ञाने घटाभावज्ञानाधिकरणवृत्तित्वसत्त्वेऽपि तत्प्रतियोगिताका-
भावसौलभ्यात् घटादेः स्वाभावप्रतियोगित्वमुपपद्यत एवेति
वाच्यं तदधिकरणवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगितायाः प्रकारतया निवे-
शने प्रतियोगित्वज्ञाने प्रतियोगित्वान्तरज्ञानापेक्षया दुर्ज्ञेयत्वाप-
त्या ऽभावे तादृशप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधयैव निवेद्यतया
प्रतियोगितायाः यत्र प्रतियोगिसंसर्गतया प्रवेशस्तत्र प्रतियो-
गिप्रकारीभूतधर्मावच्छिन्नत्वभानस्यावश्यकतया तदधिकरणावृत्ति-
त्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव प्रतिबन्धकारूपतया एक-
क्षणावच्छिन्नत्वनिवेशे उक्तानुपपत्तेरनुद्धारावित्पक्षधेयम् । अन्यो-
न्याभावप्रतियोगितावच्छेदकेति प्रसक्तिं निराकर्तुमाह अभावप-
क्षस्य चेति । स्वाभावपरत्वादिति । तथा च स्वीयो योऽभावः
स्वनिष्ठतद्विरहत्वमेव स्वस्य तदभावप्रतियोगित्वं घटान्योन्याभावो
न घटस्वाभाव इति घटत्वादिनिष्ठतद्विरहत्वं न तत्प्रतियोगित्वमिति
भावः । घट एतदभावप्रतियोगीत्यादौ अभाववदं लक्षणया घटा-
दिरूपसमभिध्यादृतपदार्थविशेषिताभावपरं प्रतियोगिपदं ज्ञानप्रति-
बन्धकज्ञानविषयत्वावच्छिन्नार्थकं तदेकदेशज्ञाने स्वाभावविषयकत्वा-

न्वय इति स्वत्वाननुगमेऽपि न प्रतियोगिपदस्य शक्त्यानन्त्यप्रसङ्गो न चाभावपदार्थानन्वयापत्तिरिति ध्येयम् । सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वस्य व्यापकताघटकप्रतियोगितायामवश्यं निवेदनीयतया भेदप्रतियोगितामादाय दोषासम्भवेन संसर्गाभावत्वनिवेशवैयर्थ्यमित्यन्तपदं सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वज्ञाभार्थकतयैव व्याख्येयं तथा च प्रकृतोपयोगिप्रतियोगितामात्रस्य लक्ष्यत्वेऽपि न भूतिरित्याह वस्तुतस्त्वत्वादिना । एकसम्बन्धावच्छिन्नाया इति तथा च साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्यानवच्छेदकत्वनिवेशे प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव साध्यवन्निष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तादृशप्रतियोगितासामान्यानवच्छेदकसाधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकाप्रसिद्धिः न चायोगोलकभेदत्वादिकमेव तथा धूमादिमति संयोगादिव्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नायोगोलकभेदाभावसत्त्वेऽपि तत्प्रतियोगितायां लाघवेन शुद्धभेदत्वादेरवच्छेदकत्वोपगमादिति वाच्यं विषयतासम्बन्धेन कालिकसम्बन्धेन वा अयोगोलकभेदाद्यभावप्रतियोगितायामेवायोगोलकभेदत्वादेरवच्छेदकतया तस्य साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वासम्भवात् अयोगोलकभेदाविषयकभेदान्तरविषयकज्ञाने विषयितासम्बन्धेन भेदत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावासम्भवेन तत्साधारणतादृशसम्बन्धावच्छिन्नायोगोलकभेदाद्यभावस्य भेदसामान्यानधिकरणदेशाप्रसिद्ध्या काले कालिकसम्बन्धावच्छिन्नभेदत्वावच्छिन्नाभावासम्भवेनायोगोलकभेदाद्यनधिकरणायोगोलकाद्यवच्छेदेन कालवृत्तेः कालिकसम्बन्धेनायोगोलकभेदाद्यभावस्य च प्रतियोगितायां शुद्धभेदत्वादेरवच्छेदकत्वायोगात् । यदि च यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं निवेद्यायोगोलकभेदत्वादेस्तथात्वमुपपाद्यते तदा वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्न्यादिमन्निष्ठसंयोगसमवायवैशिकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधूमादिमन्निष्ठसमवायसंयोगकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकवह्निवद्द्रव्यत्वत्वह्दभेदत्वाद्यवच्छिन्नस्योपाधितापत्तिरिति भावः । यत्सम्बन्धावच्छिन्नाया इति । तथा च संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदक-

वह्निवादेः साधनवन्निष्ठतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वासम्भवाद्धूमादिमन्निष्ठविशेषणताविशेषादिसम्बन्धावच्छिन्नाभा-
वप्रतियोगितानवच्छेदकायोगोलकभेदत्वादेर्वह्निवादिमन्निष्ठतादृशस-
म्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाच्च न कश्चिद्दोष
इति भावः । संसर्गाभावत्वमनुपादेयमेवेति अयोगोलकभेदत्वादे-
र्धूमवन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि विशेषणताविशेषसम्ब-
न्धादिघटितनिरुक्तोपाधितावच्छेदकत्वस्य तत्राक्षतत्वादिति भा-
वः । स च अस्वरसञ्च व्यधिकरणसम्बन्धेनेति तथा च
यादृशव्यधिकरणसम्बन्धेन संयोगादिना यस्य रूपादेः क्वचिदपि
कस्यचिद्भ्रमो न जातस्तस्य तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वानु-
पपत्तिः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव प्रतियोगिप्रकारकज्ञानस्या-
भावधीविरोधित्वात्तादृशाभावधीप्रतिबन्धकज्ञानस्यैवाप्रसिद्धेः । य-
द्यपि समानधर्मिकयोरैवाभावप्रतियोगिमत्ताज्ञानयोः प्रतिबन्धकभाव
इति समानाधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्थलेऽपि विरोधिनीर-
भावप्रतियोगिज्ञानयोरेकतरस्य भ्रमत्वनियम इति यादृशाभावस्य
तत्प्रतियोगिनो वा भ्रमो न कदाचिदपि प्रसिद्धस्तदभावप्रति-
योगित्वाव्याप्तिरसम्भवः तथापि समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या प्रतिब-
ध्यप्रतिबन्धकभावोपगमे भिन्नधर्मिकज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतावच्छे-
दकाक्रान्ततया तादृशप्रमात्मकज्ञानमादाय लक्षणसमन्वयः सम्भ-
वतीति व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावानुधावनम् । ननु प्रति-
बन्धकत्वं न कारणीभूताभावप्रतियोगित्वमपि त्वेककालावच्छे-
देनेकत्रावर्तमानत्वमिति प्रागेवोक्तमेवं च यादृशव्यधिकरण-
सम्बन्धेन यस्य प्रतियोगिनो भ्रमो ऽप्रसिद्धस्तादृशसम्बन्धा-
वच्छिन्नतदभावज्ञानासमानकालीनतत्प्रतियोगिविषयकसम्बन्धा-
न्तरावगाहिप्रमावायैव लक्षणसङ्गतिः सम्भवतीत्यतो दूषणा-
न्तरमाह स्वाभावेति । सम्बन्धत्वस्य नियमघटिततया गौरवा-
दाह स्वाभावज्ञानेति । लघोरित्यस्य स्वाभावज्ञानप्रतिबन्धकज्ञा-
नविषयत्वापेक्षयेत्यादिः सर्वत्र सम्भवित्वादिति । सर्वत्र प्रति-
योगितारूपत्वसम्भवादित्यर्थः तदभावज्ञानविषयोदासीनेऽतिप्रस-
ङ्गस्य स्वांशनिवेशेनैवायोगादिति भावः । ननु तथैवा स्त्वित्य-
त आह स्वाभावेत्यत्रेति । स्वाभावेत्यादाविति पाठे य-

धातुतत्त्विरहत्वनिवेशाफले अभावविरहेत्यस्यादिना परिग्रहः ।
 षष्ठ्यर्थप्रतियोगिताया इति स्वस्याभावः स्वाभाव इति
 षष्ठ्यर्थस्य प्रतियोगित्वातिरिक्तानतिप्रसक्तस्य दुर्बधत्वादिति
 भावः । तत्र स्वरूपसम्बन्धस्यैवेति अन्यथा आत्माभयादिति भावः ।
 यद्यपि स्वाभावेत्यत्र प्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया निवेशे
 सम्बन्धज्ञानस्य विशिष्टबुद्ध्यहेतुतया स्वाभावेत्यत्र स्वाभावा-
 भावत्वरूपप्रतियोगितानिवेशेति तज्ज्ञानात्पूर्वं न तज्ज्ञानापेक्षेति न
 दुर्बधेतया तथापि विशिष्टसम्बन्धे सम्बन्धसम्बन्धस्यापि घटकतया-
 सम्बन्धविधया भासमानस्य तस्य द्वासीरे तस्य सम्बन्धविधया
 भानं तादृशरीत्या भागान्तर्गतमपि सम्बन्धविधया तज्ज्ञानमिति
 विषयतानवस्था दुर्धरैव तथात्वौचित्यात् प्रतियोगितात्वौचित्या-
 त् न च स्वाभावे स्वस्य सम्बन्धो ऽनुयोगिता न तु प्रतियोगि-
 ता सा च स्वरूपसम्बन्धरूपैवास्तां प्रतियोगिता तु निरुक्तरूपे-
 त्याशङ्क्यम् । अनुयोगितायाः स्वरूपसम्बन्धात्मकत्वेऽपि निरुक्तापे-
 क्षया लघोस्तत्त्वरूपकत्वस्यैव प्रतियोगितात्वौचित्यात् प्रकारान्त-
 रेण प्रतियोगिताप्रवेशमाह अभावत्वेति । अभावत्वं द्रव्याविषयप्रति-
 योगिकभेदवत्त्वं प्रतिषन्धकत्वं एकत्र वर्तमानत्वादिप्रतियोगिकाभाव
 इति भावः । नन्वभावाद्व्यवहारगोचरत्वमेवाभावत्वं न तु प्रतियो-
 गिताघटितं निरुक्तरूपमित्यत आह तथाविधेति । विना प्रतियोगि-
 तामिति प्रतियोगितान्तर्भावमन्तरेत्यर्थः तथाविधव्यवहारगोचरत्वम्
 अभावादिषाब्दप्रतिपाद्यत्वं तत्पदशक्तिविषयत्वरूपं वा उभयथापि
 अन्यताघटितं प्रतिपाद्यत्वस्य तज्जन्यप्रतिपत्तिविषयत्वरूपत्वात्
 तत्पदशक्तेश्च तत्पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारकभगवदिच्छारूपत्वात्
 जन्यता च व्याप्तिघटिता तस्याश्च प्रतियोगिताघटितत्वादिति
 भावः । एवं च प्रतियोगिता स्वरूपसम्बन्धविशेष इति पूर्वमत
 एव मणिकारस्य निर्भर इति सूचितम् । इदं त्ववधेयम् घटो ना-
 स्तीत्यभावबुद्ध्यावभावांशे प्रतियोगिन एव प्रकारतया भानान्म-
 ष्यभावादेः कारणत्वे प्रतियोगिनो ऽवच्छेदकत्वाच्च अभावनि-
 ष्टः प्रतियोगिनिरूपितो ऽनुयोगिताख्यः स्वरूपसम्बन्धः अव-
 श्यमङ्गीकार्यः प्रतियोगिन्यभावाविशिष्टबुद्ध्यात्मको अभावीवो
 घट इत्यादिप्रत्ययस्तु बानुभवसिद्ध इत्यभावीयप्रतियोगि-

तात्पर्यस्वरूपसम्बन्धे मानाभावः प्रतियोगिव्यवहारस्त्वनुयोगि-
तानिरूपकत्वमेवावलम्ब्यते ध्वंसस्य प्रतियोगिनिष्ठप्रत्यासत्त्या
प्रतियोगिजन्यत्वानुरोधेन तस्य प्रतियोगिनि सम्बन्धोपगम
आवश्यक इति चेदस्तु तथा तथापि अभावान्तरस्य तादृशसम्ब-
न्धो निष्प्रमाण एव न च अन्यत्वस्य यत्र कार्यतावच्छेदकता
तत्र प्रागभावादिनिष्ठानुयोगितानिरूपकत्वापेक्षया प्रतियोगिता-
सम्बन्धेन प्रागभाववत्त्वस्य तथात्वे लाघवात् प्रागभावस्यापि ता-
दृशसम्बन्धः सिद्ध्यतीति वाच्यं तत्र निरूपकतासम्बन्धेनानुयोगि-
ताविशेषरूपप्रागभाववत्त्वस्यैवावच्छेदकत्वोपगमात् अन्यथा प्रागभा-
वनिष्ठानुपपन्नाभावादिभेदस्याधिकरणस्वरूपतामते अन्यत्वस्यात्य-
न्ताभावादिसाधारण्यापत्तेः गौरवाच्चेति ॥

यत्साध्यस्येत्यत्र कर्मधारयसमासे व्याप्तेर्हेतुनिष्ठत्वालाभ इति षष्ठी-
तत्पुरुषमवलम्ब्य व्याचष्टे यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावेत्यादिना ।

(चि०) यावत्साधनाव्यापकमव्यापकं यत्सा-
ध्यस्य यावत्साध्यव्यापकं व्यापकं वा यस्य तत्त्वं
तदिति चेन्न । सोपाधेरपि तथात्वात् । तथाहि साध-
नस्य बह्वेव व्यापकं यावदाद्र्धेन्धनं तत् प्रत्येकमव्यापकं
साध्यधूमस्य द्वितीये साध्यधूमस्य व्यापकमाद्र्धेन्धनं
तद्व्यापकं महानसीयबहेः ।

(दी०) यत्साध्यस्य यत्समानाधिकरणसाध्यस्य तथा-
हीत्यादि । यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेद-
कं यावत् साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकं साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छे-
दकं यावत् यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छे-
दकं तत्त्वमित्यर्थे तु नोक्तदोष इति ध्येयम् । प्रतियोगितयो-
र्भेदसम्बन्धावच्छिन्नत्वं विशेषणत्वाविशेषावच्छिन्नत्वं वा व-
क्तव्यम् । तेन प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव यत्किञ्चि-

तस्मिन्धावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वेऽपि एकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणात्य-
न्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकस्य सम्बन्धान्तरावच्छिन्नसा-
धनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि च
न क्षतिः । व्यभिचारिणि तु यत्राधिकरणे व्यभिचारो विशे-
षणताविशेषावच्छिन्नतन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं साध्य-
वत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वं विशेषणताविशेषावच्छिन्नसाध्यस-
मानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति नातिप्रसङ्गः ।
वस्तुतस्तु हेतुसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं
यावद्यद्दर्मावच्छिन्नयत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकं तद्दर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं साध्यसमानाधिकर-
णान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यावत्स्वसमानाधिकर-
णान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकम् तत्त्वं वा व्याप्तिरिति
ध्येयम् ।

(गा०) अत्यन्तपदानि मूले तत्पदमस्तीत्युपात्तानि न तु
विवाक्षितार्थकानि सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताया
अग्रे विशेषणीयतया व्यावृत्त्यभावात् । नोक्तदोष इति आर्द्रेन्धनायो-
गोलकान्यत्वादीनां धूमादीनां धूमादिसाध्यवन्निष्ठतत्तत्प्रकृत्यो-
भयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदपि तत्त्वस्य साध्यवन्निष्ठाभाव-
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्तादृशधर्मस्य महानसीयवह्नाद्यादिरूपय-
त्किञ्चित्साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि साध-
नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभाववत्त्वाभावादिति
भावः । एकसम्बन्धावच्छिन्नत्वमिति । साधनसमानाधिकरणाभा-
वीययद्यत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वं यस्य तस्य सा-
ध्यवन्निष्ठाभावीयतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वं साध्य-
वन्निष्ठाभावीययद्यत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं यस्य
तस्य साधनवन्निष्ठाभावीयतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदक-

त्वमित्येव विवक्षणीयमित्यर्थः । विशेषणताविशेषसम्बन्धमात्रनि-
 वेदनैव सामञ्जस्ये सम्बन्धान्तरनिवेशनमफलमित्याशयेनाह वि-
 शेषणतेति । प्रथमलक्षणे सम्बन्धविवक्षायाः फलमाह प्रतिबो-
 गितावच्छेदकमात्रस्यैवेति । मात्रपदं कृत्स्नार्थकं तथा च सुतरां सा-
 धनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकसामान्ये साध्यस-
 मानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति सम्बन्धाविवक्ष-
 णे ऽतिव्याप्तिः स्यादिति भावः । लघुधर्मसमनियतगुरुधर्मस्य
 साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवाद्धर्ममात्रमुपेक्ष्य प्र-
 तियोगितावच्छेदकधर्मानुसरणं । यद्यपि कम्बुप्रीवादिमत्त्वादेरपि
 विषयितासम्बन्धावच्छिन्नतद्विशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं
 सम्भवति घटत्वादिविशिष्टविषयकेऽपि कम्बुप्रीवादिमत्त्वाप्रका-
 रके ज्ञानादौ तद्विशिष्टस्य विषयितासम्बन्धावच्छिन्नाभावसत्त्वे-
 न लघुघटत्वादेस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवात् तथापि
 विषयिताया हृत्यनियामकत्वेनाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं ना-
 स्तीत्यभिप्रायेणेदम् । अयोगोलकभेदत्वादेस्तु धूमादिमिश्रकालि-
 कादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितायामवच्छेदकत्वमिति बो-
 ध्यम् । द्वितीयलक्षणे सम्बन्धविवक्षाफलं दर्शयति एकसम्बन्धे-
 ति । तथा च यदि यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यसमानाधि-
 करणाभावप्रतिबोगितानवच्छेदकं बध्यत्तत्र साधनसमानाधि-
 करणाभावीयप्रतियोगितासामान्यावच्छेदकत्वाभावो विवक्षित-
 इतद्वा ऽसम्भवः स्यादिति भावः । यदि साधनसमानाधिकरणा-
 भावीययत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभा-
 वो निवेद्यते उभयदले प्रतियोगितासामान्यं वा तद्वा पुनरति-
 व्याप्तिरेवेति हृदयम् । उभयलक्षण एव सम्बन्धविवक्षणे व्यभिचा-
 रिण्यतिव्याप्तिवारणप्रकारं दर्शयति व्यभिचारिणि त्विति । तन्निष्ठा-
 भावप्रतियोगितावच्छेदकमिति । तथा च साधनवन्निष्ठाभावप्रति-
 योगितावच्छेदकेषु साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकेषु वा
 यावत्सु साध्यवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वान्तर्भावात्तत्र च सा-
 ध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसाधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगि-
 तानवच्छेदकत्वयोरभावात् लक्षणद्वयातिव्याप्तिरिति भावः । अ-
 त्यन्ताभावघटितत्वेन गुरुतया तद्घटितमन्योन्वाभावगर्भलक्ष-

णञ्ज्यमाह वस्तुत इति । यद्यप्यन्योन्याभावगर्भलक्षणेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकतयोरेकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वस्य वा निवेशनमावश्यकम् । अन्यथायोमोलकान्यत्वादेरपि धूमाद्यात्मकसाध्यवच्छिन्नस्य विषयितादिसम्बन्धेन स्वावच्छिन्नभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकतया प्रतिप्रसङ्गात् अत्यन्ताभावघटितलक्षणे च तादृशसम्बन्धेनायोगोलकभेदत्वाद्यवच्छिन्नज्ञानादेर्षोऽत्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकतामादायातिप्रसङ्गो न सम्भवति विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायां शुद्धभेदत्वादेरेवावच्छेदकत्वसम्भवेन गुरोरयोगोलकभेदत्वादेरनवच्छेदकत्वादिति तत्र प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धानिवेशो नास्ति तथा चान्योन्याभावगर्भव्याप्तौ लाघवानवकाशः तथापि गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमतेऽत्यन्ताभावगर्भलक्षणेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धानिवेश आवश्यक एवं भेदत्वादेर्विषयितासम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽप्ययोगोलकभेदत्वादेर्न प्रतियोगितानवच्छेदकत्वनिर्वाहः विशेष्ये पर्याप्तस्यापि विशिष्टानुयोगिकाभावानभ्युपगमादिति तादृशधर्मस्य साध्यव्यावक्यतावच्छेदकत्वनिर्वाहाय द्वितीयेऽत्यन्ताभावघटितलक्षणे तन्निवेशनस्यावश्यकता सर्वथैवेत्यभिप्रायेणेवम् । वस्तुतस्त्वित्यादि भ्रान्तकल्पितः पाठ इत्यपि वदन्ति ।

यावदव्यभिचारितदव्यभिचारीत्युभयत्रैव बहुव्रीहिभ्रमनिरासाय व्याचष्टे यावतां तेषामिति ।

(चि०) नापि साध्यं यावदव्यभिचारि तदव्यभिचारित्वमनौपाधिकत्वम् । साध्याव्यभिचारित्वस्यैव नमकत्वसम्भवात् । तच्च दूषितम् । नापि कात्स्न्येन सम्बन्धो व्याप्तिः । एकव्याक्तिके तदभावात् । नानाव्याक्तिकेऽपि सकलधूमसम्बन्धस्य प्रत्येकवह्नावभावात् । अत एव न कात्स्न्येन साध्येन सम्बन्धो व्याप्तिः । विषमव्याप्ते तदभावात् । न च

यावत्साधनाश्रयाश्रितसाध्यसम्बन्धः । साधना-
श्रयमहानसादौ सकले प्रत्येकं बह्वेराश्रितत्वाभा-
वात् नापि साधनसमानाधिकरणयावद्धर्मसमाना-
धिकरणसाध्यसामानाधिकरण्यम् । यावद्धर्मसामा-
नाधिकरण्यं हि यावत्तद्धर्माधिकरणाधिकरणत्वं त-
च्चाप्रसिद्धम् । साधनसमानाधिकरणसकलमहानस-
त्वाद्याधिकरणाप्रतीतिः । नापि स्वाभाविकः सम्ब-
न्धो व्याप्तिः । स्वभावजन्यत्वे तदाश्रितत्वादौ वा-
व्याप्त्यतिव्याप्तेः । नाप्यविनाभावः केवलान्वयिन्य-
भावात् ।

(दी०) साध्यविति । यावतां तेषामित्यर्थः । दूषितं के-
वलान्वयिन्यव्याप्त्या । सा च यथोक्तलक्षणेऽपि । गौरवं पर-
मतिरिच्यते इति । कात्स्न्यं साधनस्य साध्यस्य साध्याश्रय-
स्य साध्यसमानाधिकरणस्य वा । आद्ये कृत्स्नसाधनसामा-
नाधिकरण्यं साध्ये कृत्स्नेषु साधनेषु साध्यसमानाधिकर-
ण्यं वार्थः । प्रथमे एकेति नानेति च व्याप्तेश्चाहेतुवृत्तित्वं ।
पृथिवी पृथिवीत्वव्यापकजातेरित्यादावतिव्याप्तिश्च । अत एव
नेतरः । अर्थाभिधानपूर्वकं द्वितीयं निरस्यति अत एवेति ।
अत एव एकव्यक्तिमाध्यकाव्याप्तेरेव विषयव्याप्ते समव्याप्तेऽपि
च संख्यापरिमाणादावेकत्र साधने सकलसाध्यसम्बन्धस्या-
भावात् भावाच्च शब्दवान् द्रव्यत्वादित्यादौ । तृतीये सा-
ध्याश्रययावद्दृष्टित्वं चतुर्थे साध्यसमानाधिकरणयावत्सामा-
नाधिकरण्यमर्थः । तत्र च यथासम्भवमेकमात्रवृत्तिसाध्यके
बह्व्यादौ साध्ये धूमादावव्याप्तिरतिव्याप्तिश्च सत्तादौ । अर्थ-
गिरिष्कारपूर्वकं पञ्चमं निरस्यति न चेति । एकमात्रवृत्तिसाधने

चाव्याप्तिश्च । तथैव षष्ठं निरस्यति नापीति । तादृशानां सर्वेषां महानसत्वादीनां प्रत्येकनिरूपितान्यपि सामानाधिकरण्यानि न कुत्रापि बह्वौ । अथ यद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यत्वेन साधनसामानाधिकरण्यव्यापकत्वं तद्धर्मावलीङ्गसामानाधिकरण्यं विवक्षितमिति चेत् इतोऽपि लघुतया साधनव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिरिति सिद्धान्तयिष्यते । अविनेति साध्यं विना साध्याभाववति यो भावो वृत्तिस्ताद्विरहः । साध्यं विना अभावः साध्याभावव्यापकीभावप्रतियोगित्वमिति वा ।

(गा०)दूषितमित्यत्र केन दोषेणेत्याकाङ्क्षायां हेतुं पूरयति केवलान्वयिन्यव्याप्येति । ननु साध्याव्यभिचारितत्त्वमात्रोक्तौ केवलान्वयिन्यव्याप्तिः प्रसज्यत इत्यत एव शेषसार्थक्यं भविष्यतीत्याशङ्क्यामाह सा चेति केवलान्वयिन्यव्याप्तिश्चेत्यर्थः । यथोक्तलक्षणे यावतां साध्यमव्यभिचारि तेषामव्यभिचारित्वरूपे केवलान्वयिसाध्यं व्यतिरेकिणो व्यभिचार्यैव केवलान्वयिनश्च व्यभिचार एवाप्रसिद्ध इति तदव्यभिचारित्वमपि तथेति साध्यं यस्याव्यभिचारितादृशवस्तुनोऽप्रसिद्धेरिति भावः । कात्स्नर्येन सम्बन्ध इत्यत्र साध्यसाधनाश्रयसाधनसमानाधिकरणधर्मेषु कात्स्नर्यस्य विशेषणतापक्षा मूलकृता दूषिताः न तु साध्याश्रयतत्समानाधिकरणयोस्तद्विशेषणत्वपक्षौ अतो मूलन्यूनताभङ्गाय स्वयं तौ दूषयितुं तावन्तर्भाव्य वितर्कयति कात्स्नर्यमित्यादिना । साधनसमानाधिकरणस्य वा विवक्षितमिति शेषः । सकलधूमसम्बन्धस्य प्रत्येकं बह्वयादावभावादित्यभिधानेन साध्यानुयोगिककृत्स्नसाधनसम्बन्धस्य व्याप्तितापक्षदूषणे मूलस्य तात्पर्यं प्रतीयते तथा च कृत्स्नसाधनानुयोगिकसाध्यसम्बन्धस्यादूषणेन न्यूनतां परिहर्तुं तत्पक्षं दूषयिष्यन् साधनस्य कात्स्नर्यमन्तर्भाव्य वितर्कयति आद्य इति । प्रथमपक्षे मूलोक्तं दूषणद्वयं सङ्गमय्याधिकं दोषद्वयमाह व्याप्तेश्चेति पृथिवीति पृथिवीवृत्तिघटत्वपटत्वसकलधर्मा-

धिकरणाप्रसिद्ध्या सकलतत्सामानाधिकरण्याप्रसिद्धिरतः पृथि-
वीवृत्तित्वमुपेक्ष्य तत्त्वव्यापकत्वानुसरणं पृथिवीत्वव्यापकत्वं पृथि-
वीनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमवृत्तिसाधारणमिति
तेन रूपेण हेतुत्वेऽवृत्तेरपि सकलसाधनान्तर्गततया तदधिकरणा-
प्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिरतो जातिपदं समवेतार्थकम् । अत एव एक-
व्यक्तिसाधनकाव्याप्तिसहितदर्शितातिव्याप्तेरेव इतरः कृत्स्नसा-
धने साध्यसम्बन्धो व्याप्तिरिति पक्षः द्वितीयं साध्ये कात्स्न्य-
विशेषणपक्षम् । एकव्यक्तिके तदभावादित्यत्र एकव्यक्तिकप-
दं तादृशसाधनपरं तस्य साधने कात्स्न्यविशेषणपक्षदूषण-
परत्वात् तथा चात एवेत्यस्य तादृशदूषणपरत्वासम्भवादेक-
व्यक्तिसाध्यकाव्याप्तिपरतया व्याचष्टे अत एवेति न्यूनताभङ्गा-
य पूरयति समव्याप्तेऽपि चेति । संख्यापरिमाणादौ संख्यादिसा-
ध्यकपरिमाणादौ शब्दवानिति रूपादेः साध्यत्वे सकलतद-
धिकरणाप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिरतः शब्दसाध्यकानुधावनं तत्र
गगनस्यैव सकलशब्दाधिकरणत्वात् । तृतीयचतुर्थयोरर्थाभिधान-
नपूर्वकं दूषणमाह तृतीये चेत्यादिना एकमात्रवृत्तिसाध्यके
यावत्साध्याश्रयाप्रसिद्धिदोषस्तृतीय एव न चतुर्थे वह्निमान् सत्त्वा-
दित्यादावतिव्याप्तिरपि तत्रैव न चतुर्थे यावत्साध्यसमानाधिकरण-
पर्वतत्वमहानसत्त्वाद्यधिकरणाप्रसिद्ध्या तदनवकाशादतो यथा-
सम्भवमिति धूमादावव्याप्तिरिति सकले वह्निमिति प्रत्येक-
धूमस्यावृत्तेः वह्निसमानाधिकरणयावद्धर्माधिकरणाप्रसिद्धेर्भेति
भावः । सत्त्वादावित्यत्र वह्न्यादौ साध्ये इत्यनुषज्यते पञ्चमे यथाश्रुते
यावत्साधनाश्रयसम्बन्धः साध्ये लभ्यते तावता व्याप्तः साधनान-
ष्टत्वानिर्वाह इति तन्निर्वाहाय तादृशसाध्यसामानाधिकरण्य-
स्याधिकस्य प्रवेशनमर्थपरिष्कारः । स्वयमधिकं दूषणमाह एक-
मात्रवृत्तिसाधन इति यावत्साधनाश्रयाप्रसिद्धेरिति भावः । त-
थैव अर्थपरिष्कारपूर्वकमेव अत्रापि यथाश्रुते कृत्स्नसाधनस-
मानाधिकरणसामानाधिकरण्यं साध्ये लभ्यते अतो व्याप्तेर्हे-
तुनिष्ठतासम्पादनाय सामानाधिकरण्यस्याधिकस्य निवेशनमेव
परिष्कार इति बोध्यम् । ननु साधनसमानाधिकरणानां मिथो
विरुद्धानामेकाधिकरणाप्रसिद्धावपि तेषां प्रत्येकसामानाधिकर-

ण्यमेव साध्ये निवेश्यमिति न मूलोक्तदोषावसर इत्यत आह
तादृशानामिति साधनसमानाधिकरणानामित्यर्थः । न कुत्रापि
वह्नाविति साध्यतावच्छेदके तत्तद्धर्मसमानाधिकरणवृत्तित्वं नि-
वेश्यैतद्दोषोद्धारोऽपि नानाधर्मावच्छिन्नसाध्यके दण्डिमान् दण्डि-
संयोगादित्यादौ कुत्रापि दण्डादिव्यक्तौ साधनसमानाधिकर-
णानां सर्वेषां प्रत्येकसमानाधिकरणवृत्तित्वासम्भवेनाव्याप्तिर्बोध्या ।
साधनसमानाधिकरणाः सर्वे यादृशसाध्यसमानाधिकरणाः त-
त्समानाधिकरणमित्यर्थे न कोऽपि दोष इत्याशङ्कते अ-
थेति । तत्तद्व्यक्तित्वादिना साध्यं चेष्टापकतावच्छेदककोटौ नि-
वेश्यते तदा नानाव्यक्तिसाध्यके ऽव्याप्तिरतो यद्धर्मपदं प्रकृत-
साध्यतावच्छेदकपरं विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्ति-
वारणाय विशिष्टाधिकरणतागर्भसामानाधिकरण्यं प्रवेश्यमित्ये-
तल्लाभायाश्रयपदमुपेक्ष्यावच्छिन्नपदं धूमादिसामानाधिकरण्य-
स्यापि प्रमेयत्वादिना वह्न्यादिसामानाधिकरण्यव्यापकतया अ-
तिप्रसङ्ग इति तादृशसामानाधिकरण्यत्वस्य व्यापकतावच्छेद-
कत्वपर्यन्तानुधावनं साधनसामानाधिकरण्यव्यापकत्वं साध-
नतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नं प्रति व्याप-
कत्वं तेन धूमसामानाधिकरण्यत्वेन तद्वह्न्यादिसामानाधिकर-
ण्यत्वावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वेऽपि गुणत्वादिसाधारणाविशि-
ष्टसत्तात्वाश्रयसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वादिसा-
मानाधिकरण्यत्वेनाव्यापकत्वेऽपि न क्षतिः परिष्कारस्यावश्या-
पेक्षणीयत्वे एतदपेक्षया लघोः कृत्स्नसाधनाश्रयाश्रितसाध्यसम्ब-
न्धस्य व्यापकत्वरूपकृत्स्नपदार्थमन्तर्भाव्य परिष्कार एवोचितः
स च सिद्धान्तग्रन्थ एव करिष्यत इत्याह इतोऽपीति तथा
चेदानीं यथाश्रुतार्थदूषणपर एव मूलग्रन्थ इति नासङ्गतिरिति
भावः । मूलोक्तसिद्धान्तलक्षणं तु अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तितानये
द्रव्यनिष्ठसंयोगाभावोऽपि प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्ति-
रिति संयोगी द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्या दूषयित्वा साधनसमाना-
धिकरणधर्मिककात्स्न्यविशेषणपक्ष एव दीधितिकारेणाग्रे ऽवलम्ब-
नीयः । अभाववदर्थकं विनापदमत्र सप्तम्यन्तमित्याशयेन व्याचष्टे
साध्याभाववतीत्यादिना । साध्याभाववद्वृत्तित्वमिति प्रथमल-

क्षणे साध्याभाववृत्तिभेदो विवक्षितोऽत्र तु तत्त्वात्यन्ताभाव इति भेद इति भावः । सत्तावान् जातेरित्यादौ साध्याभाववति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धा व्याप्तिरतो विनाभावमन्यथा व्याचष्टे साध्यं विना ऽभाव इति । तथा च नञ् व्यत्यासः कार्य इति भावः । तथा च विनाशवार्थो ऽभाव एव न तु तद्वान् तस्य च निपातार्थतया प्रयुक्तत्वसम्बन्धेनाभावे साक्षादन्वयः प्रयुक्तत्वं च व्यापकत्वमेवेत्याशयेनाह साध्याभावव्यापकेति ।

साध्यस्य संयोगादिसम्बन्धो न तदीयव्याप्तिरतो व्याचष्टे सामानाधिकरण्यमिति ।

(चि०) अथ सम्बन्धमात्रं व्याप्तिः व्यभिचारिसम्बन्धस्यापि केनचित् सह व्याप्तित्वात् धूमादिव्याप्तिस्तु विशिष्ट्यैव निर्वक्तव्येति । तन्न । लिङ्गपरामर्शविषयव्याप्तिस्वरूपनिरूपणप्रस्तावे लक्षणाभिधानस्यार्थान्तरत्वात् । न च सम्बन्धमात्रं तथा । तद्वोधादनुमित्यनुत्पत्तेः । नापि व्याप्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तमिदम् । सम्बन्धज्ञानेऽपि व्याप्तिपदाप्रयोगात् ।

केवलान्वयिनि केवलान्वयिधर्मसम्बन्धो व्यतिरेकिणि साध्यवदन्यावृत्तित्वं व्याप्तिः एतयोरनुमितिविशेषजनकत्वम् अनुमितिमात्रे पक्षधर्मतैव प्रयोजिका न चातिप्रसङ्गः विशेषसामग्रीसाहिताया एव सामान्यसामग्र्याः कार्यजनकत्वानियमादिति केचित् । तदपि न । साध्यवदन्यावृत्तित्वस्य धूमेऽसत्त्वात् वह्निमत्पर्वतान्यस्मिन् धूमसत्त्वात् न च सकलसाध्यवदन्यावृत्तित्वम् वह्निमतां प्रत्येकं तथात्वात् । सर्वत्र लक्षणे साध्यत्वसाधनत्वतदभिमतत्वा-

नां व्याप्तिनिरूप्यत्वेनात्माश्रयः । साध्यत्वं हि न सिद्धिकर्मत्वं सिषाधयिषाविषयत्वं वा । महानसीयबहौ तदभावात् । न च सामान्यतो व्याप्त्यवगमोऽस्त्येव परस्य कथमन्यथा दूषणेनासाधकतां साधयेदिति वाच्यम् । स्वार्थानुमानोपयोगिव्याप्तिस्वरूपनिरूपणं विना कथायामप्रवेशादिति ।

(दी०) अथेति । सम्बन्धः सामानाधिकरण्यम् । व्यभिचारिसम्बन्धस्येति केनचित् किञ्चिद्रूपावच्छिन्नेन । धूमादेरपि द्रव्यत्वादिनावहिव्यापकत्वात् । तद् बोधादिति । न च व्यभिचाराग्रह सहकृतस्तद् बोधस्तथा । व्यभिचार तद् व्यतिरेकयोः अनुपस्थितावपि सामानाधिकरण धर्मवचाज्ञानमात्रादनुमित्युत्पादस्य सर्वानुभव सिद्धत्वात् । हेत्वन्तरे तत्रैव च रूपान्तरेण व्यभिचारग्रहे हेतुतावच्छेदकाग्रहेऽप्यनुमित्युत्पादाच्च । विवदन्ते च सामानाधिकरण्यज्ञानस्यैव हेतुतायाम् । व्यभिचारज्ञानाभावकारणत्वमपेक्ष्य कारणीभूतसामानाधिकरण्यज्ञाने लाघवेनाव्यभिचारस्य विषयतावच्छेदकत्वमुचितम् । न च व्यभिचारसंशयेऽनुमित्यनुत्पादादव्यभिचारनिश्चयत्वेन कारणत्वोक्तौ गौरवम् व्यभिचारज्ञानस्य हि भ्रमत्वनिश्चयदशायामेवाविरोधितया भ्रमत्वेनानिश्चीयमानस्य विरोधित्वं वाच्यम् । अव्यभिचारनिश्चयस्य च भ्रमत्वशङ्कायामप्यनुमित्यजनकतया भ्रमत्वेनागृह्यमाणस्यैव हेतुत्वमिति तत्रैव गौरवात् । नानाविधव्यभिचारज्ञानाभावानां नियतपूर्ववर्तित्वेन क्लृप्तानामपि हेतुत्वमपेक्ष्य वक्ष्यमाणैकविधाव्यभिचारज्ञानस्यैव हेतुत्वं युक्तामित्यप्याहुः । सामानाधिकरण्यविशिष्टपक्षधर्मत्वं तु पक्षे साध्यग्रहं विना दुर्ग्रह मिति । केवलान्व-

यित्वस्याग्रहे सामानाधिकरण्यमात्रग्रहादनुमित्यनुत्पत्तेस्तद्ग्र-
होऽपि वाच्यः । तच्च वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादि-
कमन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वा । तथा च स-
र्वसाधारण्याय लाघवात्साधनवतस्तद्वृत्तित्वस्य वा वृत्ते-
रन्योन्याभावस्य वा विशेषणत्वमुचितमिति सिद्धान्तरहस्य-
म् । शेषं केवलान्वयिखण्डने वक्ष्यामः ।

(गा०)मूले व्यभिचारिसम्बन्धस्येति तद्व्यभिचारिनिष्ठतदीयसम्ब-
न्धस्येत्यर्थः केनचित्सह व्याप्तित्वादित्यत्रान्यदीयव्याप्तित्वं प्रतीयते
तच्च न सम्भवतीति व्याचष्टे किञ्चिद्रूपेति तथा च रूपान्तरावच्छि-
न्नतद्व्याप्तित्वादित्यर्थः तदेव दर्शयति धूमादेरपीति व्यापकत्वात् व्या-
प्तिनिरूपकत्वात् तथा च बह्वयादौ धूमादिव्याप्तिरिष्टैवेति भावः । मूले
तद्वोधोदिति केवलसाध्यसामानाधिकरण्यप्रकारकहेतुमत्ताज्ञानादि-
त्यर्थः अनुमित्यनुदयादिति अनुमित्युदयोपगमासम्भवादित्यर्थः तथा
सति द्रव्यत्वादिहेतुना हृदादावप्यभ्रान्तानां बह्वयाद्यनुमानापत्तेः
उदाहरणे वीप्सितयत्पदप्रयोगे वैयर्थ्यापत्तेः व्यभिचारस्य हेत्वा-
भासतानुपपत्तेः सर्वत्र मेयत्वादिना सत्प्रतिपक्षतापत्तेश्चेति भावः ।
ननु व्यभिचारज्ञानाभावः साक्षादेवानुमितिहेतुर्वाच्यस्तथा च
साध्याभावव्यभिचारिमेयत्वादेर्न सत्प्रतिपक्षाधायकत्वप्रसङ्गः न वा-
व्यभिचारस्य हेत्वाभासतानुपपत्तिः व्यभिचारशङ्कानिवर्तनेनैव च उ-
दाहरणे वीप्सोपयोग इत्याशङ्कते दीधितौ न चेति । तद्वोधः साध्य-
सामानाधिकरण्यप्रकारकहेतुमत्ताबोधः सर्वानुभवसिद्धत्वादिति
तथा च तत्रानुमित्यापत्तिरिति भावः । एवमेतन्मते कोटिद्वयस-
हचरितधर्मद्वयदर्शनादुभयत्र व्यभिचाराग्रहे संशयानुमितिप्रसङ्गो-
ऽपि दुर्वारः विपरीतकांटिसामानाधिकरणधर्मवत्ताज्ञानस्य विशि-
ष्टबुद्ध्यविरोधित्वात् अन्यथा साधारणधर्मदर्शनाधीनप्रत्यक्षसंश-
यस्याप्युच्छेदापत्तेः व्यभिचारज्ञानाभावहेतुत्वं सम्भवदुक्तिक-
मपि नेत्याह हेत्वन्तरेति । द्रव्यत्वादौ बह्वयादिव्यभिचारग्रहदशा-
यां धूमादिलिङ्गकबह्वयानुमितेरुत्पादादित्यर्थः । तथा च त-
त्साध्यकानुमितिस्तत्साध्यनिरूपितव्यभिचाराग्रहव्यभिचारित्वाच्च

तत्र तद्धेतुतासम्भव इति भावः । ननु तल्लिङ्गकतत्साध्य-
 कानुमितित्वस्य तल्लिङ्गधर्मिकतत्साध्यव्यभिचारज्ञानाभावजन्य-
 तावच्छेदकत्वोपगमे नायं व्यभिचार इत्यत आह त-
 श्चैव वेति हेतावितिशेषः । रूपान्तरेणेति द्रव्यत्वादिप्रकारेण
 व्यभिचारग्रहे धूमत्वाद्यवच्छिन्नतल्लिङ्गकानुमित्युत्पत्तेरित्यर्थः । ननु
 तद्धर्मावच्छिन्नतल्लिङ्गकानुमितित्वमेव तद्धर्मावच्छिन्नधर्मिकव्य-
 भिचारज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकं वाच्यम् तथा च नोक्तदोष
 इत्यत आह हेतुतावच्छेदकाग्रहे इति धूमत्वादिप्रकारेण प-
 क्षधर्मताज्ञानं विनापि अयमालोको धूमो वेति सन्देहदशायां
 बह्विव्याप्यवानयमिति व्याप्तिमात्रप्रकारेण पक्षधर्मताज्ञानादनुमि-
 त्युत्पत्तेरित्यर्थः तथा च तादृशानुमितौ व्यभिचारग्रहप्रतिबध्यताव-
 च्छेदकनिरुद्धधर्मानाक्रान्तायामव्यभिचारग्रहस्य कारणताया आ-
 वश्यकत्वेन व्यभिचाराग्रहे हेतुत्वं न कुत्रापि कल्पयितुमुचितं न
 चाव्यभिचारस्य केवलान्वयिस्थले ऽप्रसिध्या व्यतिरेकिस्थले ऽपि
 केवलान्वयित्वग्रहदशायां दुर्ग्रहतया तत्र व्यभिचाराग्रहसह-
 कृतसामानाधिकरण्यज्ञानादेवानुमितिरूपगन्तव्येति वाच्यम् स्व-
 समानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदककत्वरू-
 पस्य सिद्धान्तग्रन्थे निर्वाच्यस्याव्यभिचारस्य सर्वत्रैव सुग्रह-
 त्वात् साध्यस्य केवलान्वयित्वग्रहदशायामनुमितिमनङ्गीकुर्वाणैः
 साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपाव्यभिचारज्ञानस्यानुमितिसामान्यहेतुत्व-
 स्वीकारेऽपि बाधकाभावादिति भावः । ननु हेतुतावच्छेदका-
 ग्रहस्थले व्यभिचारग्रहाभावसहितसाध्यसामानाधिकरण्यप्रका-
 रकपक्षधर्मताज्ञानादेवानुमितिः सम्भवतीति तत्राव्यभिचारज्ञा-
 नहेतुत्वमसिद्धम् । एवं स्वसमानाधिकरणेत्यादिसिद्धान्तग्रन्थे
 निर्वाच्यव्याप्तिज्ञानस्य हेतुतायां रासभादिध्यावर्तकतत्तद्धेतुता-
 वच्छेदकस्य सामानाधिकरण्यधर्मितावच्छेदकविधया विषय-
 ताया अवश्यं निवेशनीयतया हेतुतावच्छेदकधर्मप्रकारकज्ञानं
 विना ऽनुमितिर्भवत्येव नेत्यत आह विवदन्ते चेति । के-
 वलान्वय्यनुमानानभ्युपगन्तारो नव्या इतिशेषः । तथा च सा-
 मानाधिकरण्यज्ञानस्यापि हेतुता यनाव्यभिचारज्ञानहेतुतावादि-
 भिरुपगम्यते तन्मतापेक्षया ऽव्यभिचारज्ञानस्थले व्यभिचारा-

ग्रहहेतुतां कल्पयतः सामानाधिकरण्यमात्रस्य व्याप्तित्वं म-
न्यमानस्य मते गौरवाभावेऽपि साध्याभावबद्धवृत्तित्वरूपाव्यभि-
चारज्ञानहेतुतावादिनवीनमतापेक्षया कारणताद्वयकल्पने गौरवं
दुर्गारमेवेति भावः । हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्ति-
ज्ञानहेतुतावादिनां सिद्धान्तिनां मतेऽपि तन्मतापेक्षया लाघ-
वमाह व्यभिचारज्ञानेति । सिद्धान्तिमतेऽव्यभिचारज्ञानसामा-
नाधिकरण्यज्ञानयोः न कारणताद्वयम् अपि तु स्वसमाना-
धिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपाव्यभिचारविषयतानिरू-
पितत्वं साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानहेतुतावच्छेदककोटिप्रविष्टसा-
ध्यतावच्छेदकविषयतायां निवेद्यते तथा च कारणताया
प्रेक्ष्यालाघवमश्रुणमेवेति भावः । इदमत्रावधेयम् पक्षभेदेन साध्य-
समानाधिकरणहेतुमत्तज्ञानहेतुतानामानन्त्यात्तत्राव्यभिचारविषय-
तानिवेशेऽनन्तस्थलेऽवच्छेदकगौरवं निरुक्तसाध्यतावच्छेद-
कविषयतायां निरुक्ताव्यभिचारविषयतानिरूपितत्वं निरुक्ताव्यभि-
चारविषयतायां वा साध्यतावच्छेदकविषयतानिरूपितत्वं नि-
वेद्यत इत्यत्र विनिगमनाविरहेणानन्तपक्षभेदेनानन्तकारणताधि-
क्यं चेति पक्षविशेषमनन्तर्भाव्य सामान्यतस्तल्लिङ्गकतत्साध्य-
कानुमितौ तल्लिङ्गधर्मिकतत्साध्यनिरूपितव्यभिचारज्ञानाभावत्वेनै-
ककारणताकल्पनमेव सम्यक् । अत्र केचित् व्यभिचारग्रहस्य श-
रीरनिष्ठप्रत्यासत्त्या आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या वा प्रतिबन्धकत्वं न स-
म्भवति परपुरप्रवेशस्थले तच्छरीरे अभिभाव्यस्य व्यभि-
चारज्ञानसत्त्वेऽपि अभिभावकभूतादेरनुमित्युदयात् कायव्यूहस्थले
एकशरीरावच्छिन्ने आत्मनि व्यभिचारग्रहसत्त्वेऽपि शरीरान्तरा-
वच्छिन्ने तत्रानुमित्युदयादिति शरीरविशेषावच्छिन्नत्वं निवे-
द्यात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या व्यभिचारग्रहस्य प्रतिबन्धकता वाच्या तथा
च चैत्रमैत्रादिशरीरभेदेन तदभावस्यानन्तहेतुतापेक्षया सामानाधि-
करण्यसमानावच्छेदकत्वोभयप्रत्यासत्त्या अवश्यकल्प्यसामाना-
धिकरण्यज्ञानहेतुतायामव्यभिचारविषयकत्वनिवेश एव लघ्वीज्ञान
न च समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य साध्यव्यभि-
चारग्रहस्य सामानाधिकरण्यसमानावच्छेदकत्वप्रत्यासत्तिभ्यां
कारणताकल्पनेनैव सामञ्जस्याच्चहेतुतामतेऽपि शरीरभेदनिवे-

शनं नास्तीति वाच्यं तथा सति तच्छरीरावच्छेदेन तदात्मनि व्यभिचारधीसत्त्वेऽपि तदात्मनि तदभावस्यान्यावच्छेदेनान्यात्मनि तदभावस्य तच्छरीरावच्छेदेन श्रुतेस्तच्छरीरावच्छेदेन तदात्मन्यनुमित्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् उभयप्रत्यासत्यवाच्छिन्नैकहेतुतास्थले एककारणव्यक्तेरुभयाधिकरणप्रत्यासत्तेरुभयाधिकरणप्रत्यासन्नकार्योत्पत्तिप्रयोजकतया ऽव्यभिचारविषयकसामानाधिकरण्यज्ञानं तत्र कायव्यूहस्थले तदात्मनि शरीरान्तरावच्छेदेनैतच्छरीरावच्छेदेन परपुरप्रवेशकर्तर्यात्मान्तरे तन्नैतच्छरीरावच्छेदेनैतदात्मनि अनुमित्यापत्त्यनवकाशः आत्मभेदेन ज्ञानव्यक्तिभेदादिति ज्ञानहेतुतायां शरीरभेदनिवेशमन्तरेणैवोपपत्तिरधिकरणभेदेऽप्यभावव्यक्तिभेदाभावेन व्यभिचारज्ञानाभावहेतुतामते शरीरभेदनिवेशनं विना ऽतिप्रसङ्गवारणोपपत्तेर्योगात् न च यद्देशावच्छेदेन यदा यदधिकरणे कार्यं तदवच्छेदेन तदव्यवहितपूर्वक्षणे तदधिकरणे कारणमित्येतादृशावच्छेदकीभूतदेशघटितव्यापताघटितं कारणत्वं व्यभिचाराग्रहे स्वीक्रियते तादृशकारणताश्रयस्य तद्देशावच्छेदेन तदधिकरणसत्त्वं तद्देशावच्छिन्नतदधिकरणनिष्प्रकार्योत्पादे तन्त्रमिति तच्छरीरावच्छेदेन तदात्मनि व्यभिचारग्रहदशायां तदवच्छेदेन तदात्मनि तद्ग्रहस्य दुर्लभतया नोक्तातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एवमपि यत्र महाशरीरनाशस्य खण्डशरीरस्य चोत्पाददशायां व्यभिचारग्रहस्तत्र खण्डशरीरोत्पादद्वितीयक्षणे तदवच्छेदेनानुमित्यापत्तेर्व्यभिचाराग्रहेहेतुतावादिनां दुर्वारत्वात् तच्छरीरस्य व्यभिचारग्रहपूर्वकाले ऽसत्त्वेन व्यभिचारग्रहानवच्छेदकतया तदवच्छेदेन तद्ग्रहस्यात्मनि सत्त्वात् न च तदा व्यभिचारग्रह एव न सम्भवति शरीररूपकारणविरहादित्याशङ्क्यं यतः शरीरावयवसाधारणचेष्टावत्त्वस्यैव ज्ञानजननोपयिकतया शरीरासत्त्वेऽपि तदवयवावच्छेदेनैव ज्ञानोत्पत्तिसम्भवादित्याहुः । व्यभिचाराग्रहस्यानुमितिहेतुतामते अनुमितिसामान्या अधिककारणताघटिततया भिन्नविषयकप्रत्यक्षादौ तत्प्रतिबन्धकतायां गौरवमित्यन्ये । अव्यभिचारग्रहेहेतुतामते तत्र संशयान्यत्वप्रवेशप्रयुक्तगौरवमाशङ्कते अव्यभिचारानश्रयत्वेनेति । व्यभिचाराप्रकारकाव्यभिचारप्रकारकज्ञानत्वेनेत्यर्थः । गौरवमिति

व्यभिचाराग्रहेतुतामते व्यभिचारसंशयस्यापि प्रतिबन्धकत्वेन तत्साधारणव्यभिचारग्रहत्वावच्छिन्नाभावहेतुतया व्यभिचारग्रहे संशयभेदानिवेशेन लाघवादिति भावः । व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतामते व्यभिचारज्ञाने निश्चयत्वानिवेशेऽपि उक्तेजकीभूतभ्रमत्वज्ञाने निश्चयत्वस्य निवेशनीयतया गौरवमिति समाधत्ते व्यभिचारज्ञानस्येति भ्रमत्वनिश्चयदशायामेवेत्येवकारेण तत्संशयदशायामनुमित्यविरोधित्वव्यवच्छेदः अप्रामाण्यशङ्कया निश्चितस्यापि विषयस्य संशयोत्पत्तेः तच्छङ्काकलङ्कितस्य निश्चयकार्यकारित्वमात्रं नास्तीति तथाविधस्य व्यभिचारग्रहस्य तत्संशयान्तरवदनुमितिप्रतिबन्धकताध्नौव्यादिति भावः । भ्रमत्वेनानिश्चीयमानस्य भ्रमत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावविशिष्टस्य विरोधित्वं वाच्यं भवता वाच्यं भ्रमत्वशङ्कायामपीति तच्छङ्कास्कन्दितज्ञानस्य विरोध्यप्रकारकज्ञानस्यापि निश्चयकार्यसमर्थत्वादिति भावः । अपिकारात्तन्निश्चयदशासमुच्चयः भ्रमत्वेनागृह्यमाणस्येति भ्रमत्वज्ञानत्वावच्छिन्नाभावविशिष्टस्येत्यर्थः एवकारेण तन्निश्चयत्वावच्छिन्नाभाववैशिष्ट्यस्य कारणतावच्छेदकत्वव्यवच्छेदः । तवैवेति व्यभिचाराग्रहेतुतावादिन एवेत्यर्थः । गौरवादिति व्यभिचारवद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नाव्यभिचारप्रकारकत्वज्ञानाभावविशिष्टव्यभिचाराप्रकारकाव्यभिचारज्ञानत्वापेक्षया ऽव्यभिचास्वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नव्यभिचारप्रकारत्वाभावाप्रकारकाव्यभिचारवद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नव्यभिचारप्रकारकत्वप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नाभावविशिष्टव्यभिचारज्ञानत्वावच्छिन्नाभावत्वरूपकारणतावच्छेदकस्य गुरुशरीरत्वादिति भावः । न च भ्रमत्वज्ञानास्कन्दितस्वविषयकभ्रमत्वज्ञानदशायामव्यभिचारज्ञानस्यानुमितिजनकतया तदवच्छेदकाभावप्रतियोगिनि भ्रमत्वज्ञाने भ्रमत्वान्तरग्रहाभावविशिष्टत्वं निवेश्य तादृशभ्रमत्वग्रहस्य निश्चयत्वेनैवाभावो निवेश्यः भ्रमत्वशङ्कास्कन्दितस्यापि परामर्शीयभ्रमत्वग्रहस्य भ्रमत्वसंशयान्तरवदनुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वादित्यव्यभिचारग्रहेतुतामते गौरवं व्यभिचारग्रहोक्तेजकीभूतभ्रमत्वनिश्चये भ्रमत्वान्तरग्रहस्य संशयसाधारणतज्ज्ञानत्वेनैवाभावनिवेशादिति वाच्यम् अप्रामाण्यग्रहेऽप्रामाण्यान्तरग्रहाभावनिवेशे तन्नाप्यप्रामाण्यान्तरग्रहाभावस्य नि-

वैशनीयतया तत्र भवतां निश्चयत्वनिवेशेन लाघवविरहात् न चावच्छेदककोटिप्रविष्टाप्रामाण्यग्रहधाराया एकैकं परित्यज्य निश्चयत्वनिवेशनमुभयमते समानम् । अव्यभिचारग्रहहेतुतामते पुनरव्यभिचारग्रहे निश्चयत्वनिवेशनमधिकमिति वाच्यम् अव्यभिचारविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वेनैव हेतुताया वक्तव्यतया तत्संशये च तद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वानुपगमेनैवाव्यभिचारसंशयादनुमितिवारणसम्भवे तदंशे निश्चयत्वस्यानिवेशात् अव्यभिचारविषयकप्रामाण्यग्रहे ऽप्रामाण्यग्रहसत्त्वेऽप्यनुमित्यनुपगमेनाप्रामाण्यग्रहे ऽप्रामाण्यान्तरग्रहाभावस्य न विशेषणत्वमन्यथा विशेषणानवस्थाप्रसङ्गादित्यपि वदन्ति । गौरवान्तरेण व्यभिचारग्रहप्रतिबन्धकतामतं दूषयतामन्येषां मतमाह नानाविधेति । हेतुनिष्ठसाध्याभाववद्भूतित्वसाध्यतावच्छेदकनिष्ठहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वतादृशप्रतियोगितानिष्ठसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वादिरूपबहुविधेत्यर्थः यत्किञ्चिदेकविधव्यभिचारग्रहदशायामेवानुमित्यनुत्पादस्यानुभविक्तया स सर्वविधव्यभिचारज्ञानस्यैव पृथक्प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वादिति भावः । नियतपूर्ववर्तित्वेन क्लृप्तानामपीति । अव्यभिचारज्ञानहेतुतामतेऽपि तद्धेतुभूतयावद्यभिचारज्ञानाभावानामनुमितौ नियतपूर्ववर्तित्वादिति भावः । एतेन बहुष्वनन्यथासिद्धिकल्पनमपेक्ष्य एकधर्मावच्छिन्ने नियतपूर्ववर्तितासहिततकल्पने लाघवमिति ध्वनितम् । वक्ष्यमाणैकविधेति । केवलान्वयिखण्डनावसरे साध्याभाववद्भूतित्वरूपलघुशरीराव्यभिचारित्यर्थः तादृशाव्यभिचारज्ञानस्यापि सर्वविधव्यभिचारग्रहप्रतिबन्धतया तद्धेतुतयैव सकलव्यभिचारज्ञानदशायामनुमितिवारणसम्भवात् अव्यभिचारान्तरापेक्षया तच्छरीरलाघवस्यैव विनिगमकतया विनिगमनाविरोधेन नानाविधाव्यभिचारधियामेव कारणत्वमित्यस्यापि वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । आहुरित्यस्वरसोद्भावनं तद्विज्ञं तु असमानाकारतया व्यभिचारान्तरग्रहस्य साक्षादुक्ताव्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतया व्यभिचारान्तरधीदशायामुक्ताव्यभिचारज्ञानसत्त्वे ऽनुमितिस्वीकारे गुरुशरीराव्यभिचारान्तरग्रहस्यानुमितिविरोधितया तावतैवोपेक्षितत्वादस्माकमपि लघुशरीर-

साध्याभाववृत्तिस्वरूपव्यभिचारग्रहाभाव एव हेतुरिति वक्तुं शक्यतया उक्ताद्यवानवकाशात् व्यभिचारान्तरग्रहदशाया-
मुक्ताव्यभिचारग्रहसत्त्वे ऽनुमित्यनुत्पादो ऽनुभवसिद्ध इति चेत्तर्हि अव्यभिचारग्रहासत्त्वं एव तदनुत्पादो ऽनुभवसिद्ध इति उक्तास्मदीयगुक्तिरेव जागर्ति किमेतावता प्रयासेनेति । ननु के-
चलसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे द्रव्यत्वादिना हृदादौ वह्न्याद्य-
नुमानापासिरेव बाधिका तद्वारणाय साध्यसामानाधिकरण्यवि-
शिष्टहेतुमत्तज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वमुपेयतां किमव्यभिचारज्ञान-
हेतुतया हृदादौ वह्निशून्ये वह्निसामानाधिकरण्यविशिष्टवैशि-
ष्ट्यासत्त्वात् व्यभिचारिण्यपि साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्ट-
स्य साध्यवक्ष्येव सत्त्वात् पक्षे विशिष्टवैशिष्ट्यग्रहे हेतौ व्यभि-
चारग्रहेऽप्यनुमितिरीष्टैव सामानाधिकरण्यविशिष्टवैशिष्ट्यस्याव्य-
भिचारविशिष्टवैशिष्ट्यतुल्यत्वादित्याशङ्कां परिहरति सामा-
नाधिकरण्यविशिष्टपक्षधर्मत्वं त्विति । पक्षे साध्यसामानाधिकर-
ण्यविशिष्टवैशिष्ट्यं त्वित्यर्थः पक्षे साध्यग्रहं विना साध्यनिश्चयं
विना दुर्ग्रहं दुर्निश्चयं पक्षे साध्यसन्देहदशायां साध्यसामानाधि-
करण्यविशिष्टस्यापि सन्देह औत्सर्गिकः स साध्यनिश्चयेनैव व्या-
वर्तकधर्मदर्शनविधया निवर्तनीय इति भावः । तथा चान्योन्याश्र-
यात्तत्सामानाधिकरण्यविशिष्टवैशिष्ट्यनिश्चयस्य तन्निश्चयहेतु-
ता न सम्भवतीत्याशयः । पर्वते वह्निसन्देहदशायां निश्चितसाध्य-
कमहानसादिवृत्तितया अगृह्यमाणायां पर्वतीयधूमव्यक्तौ वह्नि-
सामानाधिकरण्यसन्देह औत्सर्गिक इति तदानीं तत्सामानाधि-
करण्योपलक्षितधूमवत्तानिश्चयो दुर्घट इति कथमव्यभिचारितसा-
मानाधिकरण्यप्रकारकहेतुमत्तज्ञानहेतुतापक्ष एव प्रतीकार इति
चेन्महानसीयधूमादौ प्रत्यक्षतो वह्निसामानाधिकरण्ये निश्चीय-
माने लाघवज्ञानाधीनात् धूमत्वावच्छेदेन वह्निजन्यत्वानिश्चयरूप-
विशेषदर्शनतस्तदवच्छेदेनैव तन्निर्णयात् धूमत्वदर्शनविषय-
पक्षीयधूमेऽपि साध्यसामानाधिकरण्यसंशयायोगात् हेतुव्यापकसा-
ध्यसामानाधिकरण्यवृत्तित्वोपलक्षितधूमत्वस्य व्याप्तित्वपक्षे तत्प्रका-
रकहेतुमत्वस्य पक्षे साध्यसन्देहदशायामपि निश्चयस्य निष्प्रत्यू-
हतया ऽनुपपत्त्यनवकाशाच्च । साध्यस्य केवलान्वयित्वज्ञानकालो-
नायामनुमितौ केषलान्वयिसाध्यसामानाधिकरण्यज्ञानमन्याह-

इयां च साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानं हेतुरिति मते साध्यवद्य-
 किञ्चिद्व्यक्तिभिन्नवृत्तौ नानाधिकरणकसाध्यके हेतावव्याप्ति-
 र्मूलोक्ता साध्यवदन्यत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टावच्छिन्नभेदरू-
 पत्वे तस्या अनवकाशात् स्वयं सिद्धान्तमतापेक्षया गौ-
 रवेण तन्निराकरोति केवलान्वयित्वेति । साध्य इत्या-
 दिः अनुमित्यनुत्पत्तेरिति । साध्यसामानाधिकरण्यमात्र-
 ग्रहस्य व्यभिचारग्रहाविरोधित्वादिति भावः । तद्ग्रहोऽपि
 साध्ये केवलान्वयित्वग्रहोऽपि हेतुर्वाच्यः अनुमितिहेतुर्वा-
 च्यः यद्यपि स्वमते अवृत्तिगगनादेः स्वाभावाभावत्वविरहादत्य-
 न्ताभावे वृत्तिमत्त्वमनिवेश्यैव तदभावसाधारणं केवलान्वयित्वं
 सुवचं तथापि सांप्रदायिकानुमततद्घटितकेवलान्वयित्वशरीरे
 वृत्तौ साधनवन्मात्रस्य विशेषणत्वोपगमेनैव व्यापकतापर्यव-
 सानं भवति स्वमते पुनरत्यन्ताभावांशे साधनवद्वृत्तित्वविशे-
 षणप्रक्षेपेणैवेति सांप्रदायिकानुमतमेव केवलान्वयित्वं दर्शय-
 ति तच्च वृत्तिमदत्यन्तेति । आदिपदाभिष्कृष्टस्य तादृशाभावप्रति-
 योगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वस्य परिग्रहः अन्योन्याभावघटितव्या-
 पकतापर्यवसानाय तद्घटितमपि केवलान्वयित्वमाह अन्यो-
 न्याभावेति । गगनादेः स्वात्यन्ताभावप्रतियोगित्वानुरोधेन तदभा-
 वत्वस्वीकारोऽपि तद्वदन्योन्याभावत्वमप्रामाणिकमित्यन्योन्याभा-
 वे वृत्तिमत्त्वमव्यावर्तकतया नोपात्तं सर्वसाधारण्याय साध्ये
 व्यतिरेकित्वग्रहकालीनानुमितिकारणीभूतज्ञानविषयत्वनिर्वाहाय
 लाघवात् साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञाने हेतुत्वान्तराकल्पनालाघवात् ।
 साधनेति साधनवतो ऽत्यन्ताभावविशेषणीभूताया वृत्तेः साध-
 नवद्वृत्तिताया अन्योन्याभावस्य वा विशेषणत्वमुचितं तथा च
 उच्यत इत्यादिना वक्ष्यमाणसिद्धान्तमत एव पूर्ववसानम् अन्य
 था कार्यकारणभावद्वयकल्पनागौरवस्य प्रसङ्गादित्यर्थः शेषमिति
 साध्ये केवलान्वयित्वग्रहदशायां पक्षे साध्यस्याननुमितावपि
 न क्षतिः तदानीं केवलान्वयित्वेन हेतुना साध्यपक्षवृत्तित्वा-
 नुमित्यैव पक्षे साध्यवत्तानिश्चयकार्यसम्भवात् तथा च साध्यवद-
 न्यावृत्तित्वमेवानुमित्यौपयिकं लघुशरीरत्वादित्यादिकमित्यर्थः ॥

इति श्रीगदाधरभट्टाचार्यविरचिता शिरोमणिकृत-
 पूर्वपक्षव्याख्याया विवृतिः समाप्ता ॥

अनुमानगादाधर्याम्

सिद्धान्तलक्षणप्रकरणम् ।

(चि०) अत्रोच्यते । प्रतियोग्यसमानाधिकरण-
यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदका-
वच्छिन्नं यन्न भवति तेन समं तस्य सामानाधिकर-
ण्यं व्याप्तिः ।

(गा०) प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यन्न भवतीति यथाश्रुतम्-
लाघत्यपदार्थे साध्ये प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नान्भत्वं प्रतीयते
ततश्च वह्निमान् धूमादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणमहानसीयव-
ह्निवाद्यवच्छिन्नाभावमादाय दोषो दुर्वारः सर्वेषामेव वह्न्यादीनां
तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टतया तदन्यत्वासम्भवात्
यत्पदस्य यद्रूपावच्छिन्नपरतया यद्रूपावच्छिन्नस्य प्रतियोगिताव-
च्छेदका येय धर्माः प्रत्येकं तदवच्छिन्नान्यत्वमित्यर्थे साध्यता-
वच्छेदकस्य तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नभेदकूटेन प्र-
त्येकं सामानाधिकरण्यपर्यवसिते वह्न्यादिसाध्यकहेतौ वह्निवा-
देर्विभिन्नवह्न्यादिव्यक्त्यन्तर्भावेन महानसीयवह्निवाद्यवच्छिन्नभेदैः
प्रत्येकं सामानाधिकरण्यसत्त्वेऽप्येकव्यक्तिसत्तादिसाध्यके सत्ता-
त्वादौ हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वाद्यव-
च्छिन्नभेदसामानाधिकरण्यासत्त्वादव्याप्तिः यद्रूपावच्छिन्नं प्रति-
योगितावच्छेदकावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषय इत्यर्थे उक्तदोषो-
द्गारेऽपि यद्रूपं प्रतियोगितावच्छेदकभिन्नं प्रतियोगितावच्छेदका-
विषयप्रतीतिविषयो वा इत्यत एव सामञ्जस्ये प्रतियोगितावच्छे-
दकविशिष्टाविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टे
निवेशनमनुचितम् एवं स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छिन्नत्वस्य विवक्षया
यद्रूपावच्छिन्नं प्रतियोगित्वमुक्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकानव-
च्छिन्नमित्यर्थे शुद्धवह्निस्वरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियो-

गित्वे महानसीयत्वादिविशिष्टवह्निवाद्यनवच्छेद्यत्वं सुलभमेव
 यद्रूपावच्छिन्नं प्रतियोगित्वं तादृशप्रतियोगिताभिन्नमित्युक्तौ स-
 मवायादिना घटादौ साध्ये संयोगादिना घटादिहेतावतिव्याप्तिः
 संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायां हेतुम-
 न्निष्ठाभावप्रतियोगिताभेदसत्त्वात् इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादाव-
 व्याप्तिवारणाय हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकै-
 सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य निवेशनीयतया व्यभिचारिमात्रे एव स-
 म्बन्धान्तरावच्छिन्नसाध्यतावच्छेकावच्छिन्नप्रतियोगितायां सा-
 ध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नभेदोपादानं साध्यतावच्छेदकस-
 म्बन्धावच्छिन्नत्वं भेदानुयोगिसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि-
 तायां निवेश्यातिव्याप्तिवारणे केवलान्वयिसाध्यके तादृशप्रति-
 योगित्वाप्रसिद्धिरिति मिश्ररीत्या परिष्कारेऽपि गौरवमित्युपा-
 ध्यायोपदिष्टनञ्व्यत्यासपक्षमवलम्ब्य व्याचष्टे प्रतियोग्यसमाना-
 धिकरणेति ।

(दी०) प्रतियोग्यसमानाधिकरणेति । प्रतियोग्यसमा-
 नाधिकरणयद्रूपाविशिष्टसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिता-
 नवच्छेदको यो धर्मस्तद्धर्मावच्छिन्नेन येन केनापि समं सा-
 मानाधिकरण्यं तद्रूपाविशिष्टस्य तद्धर्मावच्छिन्नयावन्निरूपिता
 व्याप्तिरित्यर्थः ।

(गा०) न च नञ्व्यत्यासेन साध्यतावच्छेदके प्रतियोगितावच्छे-
 दकाविषयकप्रतीतिविषयत्वमेव विवक्षणीयं तदपेक्षया साध्य-
 तावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वे प्रतियोगितावच्छेदकानवच्छेद्य-
 त्वनिवेशपक्षे न गौरवमिति वाच्यं प्रत्येकं घटादौ घटपटोभय-
 त्वाद्यवच्छिन्नभेदवत् शुद्धवह्निवाद्यौ महानसीयत्वाद्यन्तर्भावेन
 पर्याप्तविशिष्टवह्निवाद्यभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्य
 सुघटत्वात् अवच्छेदकाविषयकप्रतीतिविषयत्वमन्तरणैव प्रती-
 कारात् अवच्छेदकत्वस्य वह्नित्वमहानसीयत्वादिनिष्ठस्य सम्ब-
 न्धभेदेन भिन्नत्वेऽपि तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वाद्यनुगतरूपेण
 व्यासज्यवृत्तितायाश्चकवर्तिलक्षणे वह्निवादेरवच्छेदकत्वपर्याप्त्य-

मधिकरणत्वमुपपादितवतो दीधितिकारस्यानुमतत्वात् । सार्ध-
भांमैस्तु विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकूटानतिरिक्तसामान्यध-
र्मावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धस्य विशेषरूपेणाव्यासज्यवृत्तरपि
सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धत्वेनानुगतेन व्यासज्यवृ-
त्तित्वमिति कण्ठरवेणोक्तम् एवं सति महानसीयवह्निभिन्नवह्नि-
मान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकमहानसीयवह्निभिन्नत्ववह्नि-
त्वाद्योः प्रत्येकं धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
तापर्याप्त्यनधिकरणत्वेऽपि प्रकृतानुमितिविधेयतावच्छेदक-
तायादृशरूपावच्छिन्ने पर्याप्ता तादृशरूपावच्छिन्नानुयोगिताक-
तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्यैव व्याप्तिप्रकृत्योपगमाच्चाति-
व्याप्तिः उक्तस्थलीयानुमितिविधेयतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छे-
दकदर्शितधर्मद्वयनिष्ठत्वाद्यवच्छिन्नहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वपर्याप्तिमिति विरोधेन तदवच्छिन्नभेदासत्त्वात् सा-
ध्यतावच्छेदकवृत्तिमहानसीयवह्निभिन्नत्ववह्निन्वाभयत्वाद्यनुपस्थि-
तिकाले तदवच्छिन्नेऽनवच्छेदकत्वस्य दुर्ग्रहतया ऽनु-
मित्यनुत्पादो व्यापकताज्ञानकारणतावादिनामिष्ट एव तेन तेन
रूपेणानवच्छेदकत्वग्रहात्तद्रूपावच्छिन्नविधेयतावच्छेदकताकानुमि-
त्यनुपपत्तिश्च केवलान्वयिग्रन्थे ग्रन्थकृतैव वक्ष्यते । यत्तत्त्वं हे-
तोर्निवेशे हेतुव्यक्तिभेदेन व्याप्तिर्भिद्येत सा च नानुमित्युपयो-
गिनी पक्षीयधूमादिव्यापकतायाः पूर्वं बह्म्यादावगृहीतत्वादिति
यद्रूपविशिष्टेत्युक्तं तथा च धूमत्वादिरूपहेतुनावच्छेदकधर्मानेव
विशिष्य निवेश्य तत्तद्रूपावच्छिन्नहेतुकानुमित्योपपत्तिकव्या-
प्तिर्निर्वाच्या तथा च महानसादौ धूमवह्म्यादिव्यभिचाराग्रहाद्व-
ह्नित्वादिना तत्तद्धूमत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपिताया इव पक्षीयधूमा-
दिसाधारणधूमत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपिताया अपि व्यापकताया
ग्रहसम्भवात्तद्वदितव्यातेः पक्षधर्मे धूमे ग्रहादनुमितिनिर्वाह इति
भावः । न च सामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वपक्षे हेतुव्यक्तिभेदेन व्या-
प्तिभेद आवश्यक एवेत्यनुगतरूपेण हेतुनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यं
हेतुव्यक्तिभेदेन व्याप्तिभेदेऽपि अनुगतरूपेण हेतुनिवेशे धूमव्यापकव-
ह्निप्रतियोगिकधूमनिष्ठसामानाधिकरण्यत्वादिना सामानाधिकर-
ण्यव्यक्तीनामनुगमात् सामान्यप्रत्यासर्त्या पक्षीयहेतुनिष्ठव्याप्तेरपि

प्रथममनुगतसामानाधिकरण्यत्वरूपव्याप्तिवेन ग्रहसम्भवेनानु-
मित्युपपत्तेः तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुनिवेशे ऽननुगमात् सामान्यप्रत्यास-
स्यापि पक्षीयहेतुनिष्ठव्याप्तेर्व्याप्तिवेन दुर्ग्रहतया ऽनुमित्यनुपपत्तेः । हे-
तुतावच्छेदकाश्रयाधिकरणत्वमुपेक्ष्य तद्विशिष्टनिरूपिताधिकरणतः
प्रवेशप्रयोजनमग्रे वक्ष्यते । प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमात्रेण साध-
तावच्छेदकनिवेशे वहित्वत्वादिना वहित्वादिकमनवगाहमानात् ।
योगितानवच्छेदकवत्समानाधिकरणधूमवानितिज्ञानाद्वहिमानित्य-
मितिः स्यात् न चेष्टापत्तिसम्भवः कदाचिद्वहित्वेन कदाचिद्द्रव्यत्व-
ना वह्यनुमितिरितिनियमानुपपत्तेः न चानवच्छेदकत्वेन तत्तद्धम-
गाहित्वमेव व्याप्तिग्रहस्यानुमितौ विधेयतावच्छेदकतया तत्तद्धर्म-
ननियामकमिति वाच्यम् अनवच्छेदकत्वेन वहित्वादिभाने
त्वादिभानस्यापि प्रायशः सम्भवात् एवं तत्तत्साध्यता-
च्छेदकावच्छिन्नव्यभिचारितया हेतुभानस्य हेतुसमानाधिकर-
णाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमात्रेण तत्तत्साध्यतावच्छेदकाव-
गाहिव्याप्तिज्ञानाविरोधितया विशिष्य साध्यतावच्छेदकानवगा-
हिव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वे व्यभिचारस्य हेत्वाभासतानुपपत्तिश्चेति
विशिष्य साध्यतावच्छेदकस्य व्याप्तिघटकतालाभाय प्रतियो-
गितानवच्छेदकावच्छिन्नेत्यनुक्त्वा प्रतियोगितानवच्छेदको यो
धर्मस्तदवच्छिन्नेत्युक्तं यत्र वहित्वत्वादिविशेषणावच्छिन्नस्य
साध्यतावच्छेदकता तत्र तेन रूपेणैव तत्तद्धर्माणां व्याप्तिघ-
टकता यत्र स्वरूपत एव वहित्वाद्यखण्डधर्माणां साध्यताव-
च्छेदकत्वं तत्रापि विशेषणावच्छिन्नतत्तद्धर्मघटिततत्तद्धर्मवदि-
तरावृत्तिस्वरूपवहित्वत्वादिना तन्निवेशो न तु स्वरूपत एव
अनवच्छेदकत्वरूपविशेषणपुरस्कारेण भाने निर्विशेषणकभाना-
त्मकस्य स्वरूपतो भानस्यासम्भवात् वह्यादीतरावृत्तिवस्य वह्या-
दिमात्रवृत्तिधर्मान्तरसाधारण्येऽपि तन्मात्रपुरस्कारेण व्यापकता-
वच्छेदकत्वग्रहस्यापि वहित्वाद्यवच्छिन्नविधेयकानुमितिहेतुत्वमु-
पेयते सकलवह्यादिवृत्तिविविधयतानिवेशे गौरवात् सकलवह्या-
दिवृत्तिवस्य वह्यादीतरवृत्तिसाधारणतया तन्मात्रपुरस्कारेण
व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहस्य न हेतुतासम्भवः तथा सति इन्धना-
दिहेतुनापि वहित्वाद्यवच्छिन्नानुमितिप्रसङ्गात् सकलवह्यादिवृत्ति-

व्यवत्वादौ इन्धनादिव्यापकतावच्छेदकत्वसत्त्वात् वह्नित्वादि-
भेदतद्यक्तित्वधूमजनकतावच्छेदकजातित्वादेर्वह्नित्वादिमात्रवृत्तित्वे-
न तेन रूपेण व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहाद्वहिमानित्याद्यनुमि-
तनुभवविरुद्धा येन रूपेणोपस्थिते वह्नित्वादौ वह्न्यादीतरसा-
रण्यसंशयो न जायते तत्पुरस्कारेण व्यापकतावच्छेदकत्व-
सम्बन्धोक्तानुमित्युत्पादानुभवात् अत एव ज्ञानत्वत्वानुभवत्वव्या-
पकगुणत्वव्याप्यजातित्वयोरविशेषेण ज्ञानत्वत्वरूपेण व्यापकता-
वच्छेदकत्वग्रहात् ज्ञानवानयमित्यनुमितिर्न भवितुमर्हतीति दी-
प्तित्वाकारवक्ष्यमाणदूषणं प्रत्युक्तम् अधिकमग्रे वक्ष्यामः । तत्तद्यक्ति-
त्वानाधिकरण्यं न तत्तद्यक्तिगमकताप्रयोजकं पर्वतीयधूमे म-
न्त्रनीयवह्निसामानाधिकरण्याग्रहेऽपि ततः पर्वते लाघवज्ञानादिव-
शान्महानर्सायवह्न्यनुमितिरिति दर्शयति येन केनापीति यावन्निरु-
द्धेत्याभ्यासः । तद्रूपविशिष्टस्य तद्धर्मावच्छिन्नयावन्निरूपिता व्या-
प्तिरिति तद्रूपावच्छिन्ननिष्ठा तद्धर्मावच्छिन्नयावन्निरूपिताप्रयो-
जिका व्याप्तिरित्यर्थः । यथाश्रुते एकसाध्यव्यक्तिसामानाधिकरण्य-
स्यापरव्यक्तिप्रतियोगिकत्वासम्भवेनासङ्गतेः ।

यत्रैकैकसाध्यतावच्छेदकव्यक्तिर्न सकलहेतुमद्वृत्तितावच्छे-
दिका तत्रानुगतरूपावच्छिन्नेनापि तेन रूपेण न तादृशहे-
तुव्यापकतासम्भवः सकलसाध्यतावच्छेदकव्यक्त्यानामेव चालनी-
न्यायेन हेतुसमानाधिकरणतत्तद्व्यक्त्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वादित्याशङ्कामिष्टापत्त्या परिहरति दण्ड्यादाविति ॥

(दी०) दण्ड्यादौ साध्ये परम्परासम्बद्धं दण्डत्वादिकमे-
व साध्यतावच्छेदकमतो नाव्याप्तिः ।

(गा०) परम्परासम्बद्धमिति स्वसमवायिसंयोगादिसम्बन्धेन साध्य-
सम्बद्धमित्यर्थः । एतच्च साध्यावृत्तितया दण्डत्वादेर्न व्यापकताव-
च्छेदकत्वसम्भव इत्याशङ्कानिराकरणाय साध्यतावच्छेदकं दण्ड-
संयोगत्वादिरूपनानाधिकरणवृत्तितावच्छेदकावच्छिन्नहेतुव्यापकता-
वच्छेदकमित्यर्थः एवकारेण दण्डादिरूपसखण्डधर्मव्यवच्छेदः तथा
च तत्र प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य दुरुपपादत्वेऽपि न क्षतिः

दण्डत्वादिनैव प्रकारेण तद्धेतुकदण्ड्याद्यनुमितेरुपगन्तव्यत्वात् ।
 दण्डादौ व्यापकतावच्छेदकत्वभ्रमादेव दण्डादिप्रकारकदण्ड्यनुच्छेद
 मितेरुपगमात् स्वाश्रयघाटतपरम्परासम्बन्धेन यद्धर्मो व्यापकतत्पु
 तावच्छेदकत्वग्रहस्तद्विशिष्टधर्मिप्रकारेण सामानाधिकरण्यप्रतियोगित
 गितया साध्यावगाहिव्याप्तिग्रहस्यैव वा तद्धर्मविशिष्टदण्डादिभ्रम
 रूपधर्मिणोऽनुमितिविधेयतावच्छेदकताप्रयोजकत्वोपगमेन दण्डिभा
 मानित्याद्याकारानुमितेर्भ्रमशून्यतादशायां निर्वाह्यत्वादिति भावः ।
 अथ महानसीयत्वादिसहितवह्नित्वादेर्धूमादिमग्निप्राभावाप्रतियोगिद्व
 तावच्छेदकत्वेऽपि शुद्धवह्नित्वादिरूपसाध्यतावच्छेदकस्य तादृशप्रसं
 तियोगितानवच्छेदकत्ववत्तत्तादिविशिष्टदण्डस्य तादृशप्रतियोगि-
 तावच्छेदकत्वेऽपि शुद्धदण्डत्वाद्यवच्छिन्नस्य तादृशप्रतियोगिता-
 मवच्छेदकत्वस्य सुघटतया तस्य व्यापकतावच्छेदकत्वानुपगमो न
 सङ्गच्छते न च तद्दण्डी नास्तीति बुद्धौ तत्त्वोपलक्षित एव दण्डेवि
 प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिर्भासते न तु तत्तामन्तर्भाव्य त
 पलक्षितव्यक्तेरेवानतिप्रसक्ततया तत्तांशस्यावच्छेदकान्तर्भावे
 रत्वात् अतो विशेष्यस्यावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणतया दण्डत्वादे
 शिष्टस्यापि तस्यानवच्छेदकत्वं दुर्घटं महानसीयवह्न्यभावप्रतियो
 गितायां वह्नित्वादेरतिप्रसक्ततया तन्मात्रेऽवच्छेदकतापर्याप्त्यसं
 भवेन महानसीयत्वादेरवच्छेदकान्तर्भाव आवश्यक इति शुद्ध
 ह्नित्वादेस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं सुघटमिति वाच्यं स्वरूपत
 भासमानस्यैव स्वरूपतोऽवच्छेदकतायाः सिद्धान्तसिद्धतया स
 ण्डपदार्थस्य दण्डादेः स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वासम्भवा
 दण्डत्वादिविशिष्टस्यातिप्रसक्ततया तत्तादिरूपविशेषणमनन्तर्भा
 व्य तत्रावच्छेदकत्वपर्याप्तिरयंगात् अभावप्रतियोगितावच्छेदकतया
 भासमाने उपलक्षणीभूतधर्मान्तरस्य भानोपगमे उपलक्षणतया दण्ड
 त्वमात्रं तत्तद्दण्डावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया भासमान
 तत्तद्दण्डांशे विषयीकृत्य दण्डमिति दण्डी नास्तीति प्रत्ययस्य
 दुर्वास्त्याश्च । अत्र केचित् उक्तानुशयेनैव दण्ड्यत्वावित्यादिप
 दोपादानम् । अदिपदाश्च पृथिवीत्वादिव्याप्यजातित्वादिनाऽनुगती
 कृतवदत्त्वपदत्वमृत्तिकात्वपाषाणत्वादिमतः समवायादिना पृथि
 व्याविदेतुक्रसाध्यस्य परेप्रहः समवायादिना हेतुभूत

व्यादिमति तन्तुकपालादौ विशेषणानवच्छिन्नघटत्वपटत्वाद्यव-
 उन्नाभावस्य सत्त्वान् सर्वास्वेव साध्यतावच्छेदकतादृशजा-
 षु तथाविधाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिस्तासां व्याप-
 तावच्छेदकत्वासम्भवेन तदनुगमकोक्तधर्मस्यैव परम्परास-
 न्धेन तथात्वापगमस्यावश्यकत्वादित्याहुः । अन्ये तु तद्वृण्डवा-
 स्तीत्यादौ प्रतियोगिविशेषणतया भासमानदण्डादिष्वेव प्रति-
 योगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिर्भासते तद्विशेषणतत्त्वादौ तु तदवच्छे-
 कतावच्छेदकत्वमेव प्रतियोगिताव्यधिकरणस्य तदवच्छेदकत्वा-
 भवेन तदन्तर्भावेन तदवच्छेदकतापर्याप्त्यसम्भवात् न चानव-
 च्छन्नावच्छेदकत्वमेव निवेद्यमिति वाच्यं सखण्डसाध्यतावच्छेद-
 कत्वमिच्चारिण्यतिव्याप्तेः तथा च दण्डादेरनवच्छेदकत्वं दुर्घटं
 महानसीयवह्निनास्तीत्यादौ च महानसीयत्वादेः प्रतियोगिन्येव
 विशेषणतया भानात्तदन्तर्भावेनैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्ति-
 र्भवति इति विशेषः । अथ वह्निवाद्यंश एव सामानाधिकरण्य-
 सम्बन्धेन विशेषणतया महानसीयत्वादिकमवगाहमाना महा-
 नसीयत्वविशिष्टवह्निवचान्नास्तीत्याकारिका या प्रतीतिस्तस्या उ-
 क्तयुक्त्या वह्निवादावेव प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिविषयकत-
 या वह्निवादेरपि अनवच्छेदकत्वं दुर्घटमेव स्यात् यदि च व-
 ह्निवादेः समवायेन प्रतियोगितायां सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन
 च महानसीयत्वादेस्तदवच्छेदकतायामवच्छेदकत्वे गौरवान्महान-
 सीयत्वादिसहितस्य वह्निवादेः प्रतियोगितायामेवावच्छेदकत्वमु-
 त्प्रेतीतिस्तु कम्बुग्रीवादिन्नास्तीतिप्रतीतिवदवच्छेदकत्वांशे भ्रमरु-
 पैवेत्युच्यते तदा यत्र सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन महानसीय-
 त्वादिविशिष्टस्य वह्निवादेः साध्यतावच्छेदकता तत्स्थलीये व्य-
 भिचारिणि धूमादिहेतावतिव्याप्तिरिति स्वविशिष्टसम्बन्धिनि-
 श्चेत्यादिना निर्याच्यपारिभाषिकमेवावच्छेदकत्वं निवेशनीयं तच्च
 तल्लक्षणे यादृशस्य स्वपदार्थस्य निवेशस्तादृशत्वम् एवं च महान-
 सीयत्वादिविशिष्टस्य वह्निवादेस्तत्र स्वपदेनोपादानासम्भवात् वि-
 शिष्टवह्निवादिकमेव पारिभाषिकमवच्छेदकं तदवच्छिन्नमेदं
 शुद्धवह्निवादावपि दुर्घटस्तथा चावच्छेदकं यादृशं स्वं तादृ-
 शाविषयकप्रतीतिविषयत्वंमेवानवच्छेदकत्वपदेन विवक्षणीयं तथा

च सति सखण्डस्य दण्डादेः स्वरूपतोऽभानात् तत्त्वादिविशो-
 षणविशिष्टस्यैवावच्छेदकलक्षणस्थस्वपदेनोपादेयतया तद्वि-
 शिष्टाविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य दण्डत्वादिविशिष्टस्य सुघट-
 त्वाद्यापकतावच्छेदकत्वमव्याहतमेवेति चेन्न पारिभाषिकस्याव-
 च्छेदकत्वस्य स्वत्वघटितत्वेनाननुगतस्याभावकूटज्ञानासम्भवेन
 प्रतियोगितायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्यागत्या गुरुधर्म-
 साधारण्यमङ्गीकृत्य व्याप्तिलक्षणे तदेव निवेशनीयम् एवं च सा-
 मानाधिकरण्यसम्बन्धेन महानसीयत्वादिविशोषणावच्छिन्नस्य व-
 हित्वादेः हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि महानसीयत्वा-
 दिविशिष्टनिरूपितसमवायादेरेव प्रतियोगितावच्छेदकताघटकस-
 म्बन्धत्वं तत्रोपेयते शुद्धसमवायादिना वहित्वादिरतिप्रसक्तत्वात्
 शुद्धसमवायादेस्तदवच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धत्वे महानसी-
 यत्वादिसामानाधिकरण्योपलक्षितवहित्वाद्यवच्छिन्नाभावात्तद्विशिष्ट-
 हित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य वैलक्षण्यानुपपत्तेश्च तथा च साध्यता-
 वच्छेदकताघटकशुद्धसमवायादिना ऽखण्डवहित्वादेरनवच्छे-
 दकत्वं न दुर्लभं न च महानसीयत्वादिसामाना-
 धिकरण्यस्य यत्रोपलक्षणता तत्र तस्यावच्छेदकको-
 टौ न प्रवेशः यत्र विशेषणत्वं तत्र तत्प्रवेश इत्यत एव
 वैलक्षण्यमिति वाच्यम् उपलक्षणीभवत्तत्तद्वर्मावच्छिन्नप्रतियो-
 गितावच्छेदकताकाभावबुद्धावपि तत्तद्रूपस्य प्रतियोगितावच्छेद-
 कांशे प्रकारतया भानात् तत्रावच्छेदकत्वभानस्यावश्यकतया
 ऽवच्छेदकशरीराप्रवेशरूपोपलक्षणताया उपलक्षणविधया ऽवच्छेदके
 तत्रासम्भवात् यदुपलक्षितनिरूपितसमवायादेरवच्छेदकताघटकस-
 म्बन्धत्वं तस्योपलक्षणविधया अवच्छेदकत्वं यद्विशिष्टनिरूपित-
 समवायादेरवच्छेदकताघटकसम्बन्धत्वं तस्य विशेषणविधया
 ऽवच्छेदकत्वमित्यस्यैव विशेषत्वात् एवं च एकत्वप्रागभावविशिष्टघ-
 टादेः संयोगसम्बन्धेनाभाषस्य प्रतियोगितायामप्रसिद्धतया
 विशिष्टनिरूपितसंयोगादेरवच्छेदकत्वासम्भवेनागत्या विशेषण-
 विधया प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यान्यथैव वैलक्षण्यस्योपपाद-
 नीयतया शुद्धसमवायादेरेव विशिष्टसत्ताद्यभावप्रतियोगिता-
 वच्छेदकसम्बन्धतया तादृशाभावस्य तादृशसम्बन्धेन प्रति-

योगिसमानाधिकरणतया दीधितिकृता प्रतियोगितावच्छेदकवि-
शिष्टासामानाधिकरण्यपर्यन्तनिवेशव्यावृत्तिसङ्गतिः । माभूद्वा वि-
शिष्टनिरूपितसमवायत्वादिना प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्ध-
ता तथापि महानसीयत्वादिसामानाधिकरण्योपलक्षितवह्नित्वादेस्त-
द्विशिष्टवह्नित्वादेश्च प्रतियोगितावच्छेदकतयोर्भेदेन वैलक्षण्यम् आद्या
तद्धर्मावच्छिन्ना विशेष्यमात्रपर्याप्ता अन्त्या च विशेष्यविशेषण-
भावापन्नयोर्धर्मधर्मिणोर्द्वयोः पर्याप्तैव रीत्यैवोपपादनीयं तावता-
पि अखण्डस्य शुद्धवह्नित्वादेर्हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वमुपपद्यते धर्मान्तरोपलक्षितवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य धूमादिमत्य-
वृत्तेर्विशिष्टवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकतायाश्च वि-
शेषणान्तर्भावनैव पर्याप्तेः तत्त्वोपलक्षितदण्डावाच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकता च तत्तावच्छिन्ना शु-
द्धविशेष्य एव पर्याप्ता साध्यतावच्छेदकताघटकशुद्धसंयोग-
सम्बन्धावच्छिन्ना चेति तादृशसम्बन्धेन दण्डादेस्तादृश-
भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं दुरुपपादमिति वदन्ति । वस्तुनो
गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे पारिभाषिकावच्छेदकत्वं निवे-
शनीयं तच्छरीरे यादृशं स्वं निविष्टं तादृशधर्मभेदनिवेशे वह्नित्वा-
दौ विशिष्टवह्नित्वादिभेदासत्त्वेन तादृशधर्माविषयकप्रतीतिविषयत्वं
निवेशनीयमिति गौरवमतः प्रतियोगितावच्छेदकं यादृशयादृशरूपं
स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतत्त्वरूपं तत्त-
दतिरिक्तवृत्तित्वमेवानवच्छेदकान्तेन विवक्षणीयं तथा च सर्वासामेव
दण्डादिव्यक्तीनां हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया
कस्याश्चिदपि दण्डादिव्यक्तेर्न यावत्प्रतियोगितावच्छेदकातिरिक्तवृत्ति-
त्वं स्वस्य स्वातिरिक्तवृत्तित्वाविरहादिति अखण्डधर्मस्य व्यापकता-
वच्छेदकतानुसरणम् । एतच्च एकोक्त्यभिप्रायेण यथाश्रुतमूललक्षणमु-
पपादयन्तं सार्वभौमप्रभृतिमतमनुसृत्य एकोक्त्यनादरे तु अनुगत-
रूपेण नानाव्यक्तिविधेयतावच्छेदकानुमित्यौपयिकव्याप्तिर्यद्रूपावच्छि-
न्नमनवच्छेदकं यद्रूपं वा ऽवच्छेदकतानवच्छेदकं तद्रूपविशिष्टावच्छि-
न्नसामानाधिकरण्यं तद्रूपविशिष्टावच्छिन्ननिरूपिता व्याप्तिरित्या-
दिरीत्या निर्बन्धनीया तथा सति दण्डसंयोगादिहेतुकापि दण्ड-
मानयमित्याकारिकानुमितिर्विशेषदर्शनामपि निर्बहति एवमेको-

त्वा प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटिताया ग्रन्थकारेण स्व-
यमुपदर्शनीयाया व्याप्तेरपि दण्डत्वादिविशिष्टदण्डाद्यवच्छिन्ननिरु-
पितत्वनिर्वाहः हेतुसमानाधिकरणविशेषाभावप्रतियोगितायां द-
ण्डत्वपृथिवीत्वव्याप्यजातित्वादिविशिष्टावच्छेद्यत्वाभावस्याव्याहत-
त्वात् दण्ड्यादिसामान्याभावप्रतियोगितायामेव तद्धर्मविशिष्ट-
निरूपितविलक्षणावच्छेद्यत्वसत्त्वादिति ध्येयम् ॥

(दी०) इत्थं च इदं द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादि-
त्यादौ सत्त्वाद्यधिकरणगुणादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि
द्रव्यत्वादेर्नाव्याप्तिः । साधनस्य विशिष्टसत्तादेर्गुणादाववृत्तेः ।

(गा०) इत्थं चेति हेतुतावच्छेदकोपलक्षितहेतुसामानाधिकर-
ण्यसाधारणरूपमुपेक्ष्य विशिष्टसामानाधिकरण्यत्वेन सामानाधिक-
रण्यनिवेशे चेत्यर्थः नाव्याप्तिरिति न विशिष्टसत्तात्वरूपहेतुता-
वच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानजन्यानुमित्यौपयिकव्याप्यनि-
र्वाह इत्यर्थः तेन विशिष्टसत्तात्वाद्युपलक्षितहेतुमत्ताज्ञानजन्या-
नुमित्यौपयिकस्यासौ तदुपलक्षितहेतुसामानाधिकरण्यमेव निवि-
ष्टमिति लभ्यते अतो द्रव्यत्वाद्यभावे तादृशहेतुसामानाधिक-
रण्यसत्त्वात्तादृशे हेतौ न द्रव्यत्वादेर्व्याप्तिरित्यभ्रान्तानां गुणा-
दौ विशिष्टसत्तात्वाद्युपलक्षितहेतुमत्ताज्ञानसम्भवेऽपि न तत्र द्र-
व्यत्वाद्यनुमित्यापत्तिः यत्र घटपटवृत्तिसंयोगत्वादिना हेतुता
घटपटाद्यन्यतरत्वं साध्यं तत्रोभयवृत्तित्वविशिष्टाधिकरणाप्रसि-
द्ध्या हेतुतावच्छेदकोपलक्षितहेतुसामानाधिकरण्यगर्भव्याप्यन्तर-
मवश्यं स्वीकरणीयमन्यथा तद्धेतुकतत्साध्यकानुमित्युच्छेदप्रस-
ङ्गात् ईदृशव्याप्यन्तरानभ्युपगमे सादृश्यहेतुकानुमितिरप्युच्छि-
द्येत तुद्धेदसामानाधिकरण्यसहिततद्वृत्तिधर्मत्वरूपसादृश्यत्व-
विशिष्टाधिकरणाप्रसिद्ध्या विशिष्टाधिकरणतागर्भव्याप्यसम्भ-
वात् । अथैवं विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाने विशिष्टनिरूपित-
समवायस्य सम्बन्धतया तेन सम्बन्धेन व्याप्तिहेतुतावच्छेदक-
सम्बन्धेन हेतुमत्त्वस्याग्रे विवक्षणीयतयैव निर्वहतीति कथम्-
अ विशिष्टपदोपादानं न च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशिष्टनिरूपि-
तसमवायत्वादिना न विशेषणसम्बन्धता अपि तु शुद्ध प्रव

